Prof. Dr. Âdem Apak

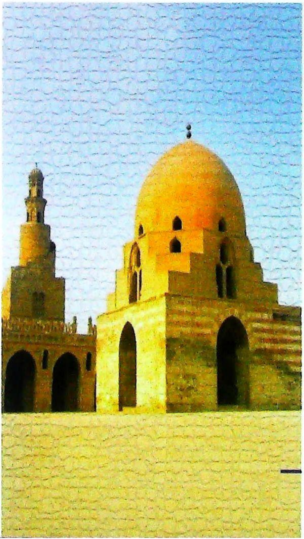
TEMEL KÜLTÜR KİTAPLARI - 13

ANA HATLARIYLA

İslâm Tarihi

(4. Cilt)

[ABBÂSİLER DÖNEMİ]

ensar

14. BASKI

ensar

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

Temel Kültür Kitapları: 13

ISBN : 978-605-5623-71-5
Sertifika No: 17576

Kitabın Adı
Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (4. Cilt)
[Abbâsiler Dönemi]

Yazarı
Prof. Dr. Âdem APAK

Yayın Yönetmeni
Hüseyin KADER
Adem SAYDAN

Kapak
Halil YILMAZ

Baskı-Cilt
Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51 Sefaköy-İstanbul
Tel: 0212 624 21 11 pbx Faks: 0212 624 21 17
Sertifika No: 40421

14. Basım
Şubat 2020 / 3.000 adet basılmıştır.

İletişim
Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüp Sultan / İstanbul
Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04
www.ensarnesriyat.com.tr siparis@ensarnesriyat.com.tr

Ana Hatlarıyla
İSLÂM TARİHİ
(4. Cilt)

[Abbâsîler Dönemi]

Prof. Dr. Âdem Apak

İstanbul, 2020

Prof. Dr. Âdem APAK

1970 yılında Bursa'da doğdu. 1988'de Bursa İmam-Hatip Lisesi'nden, 1992'de Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Bir yıl sonra İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'na araştırma görevlisi olarak atandı. 1995 yılında "Hz. Osman Dönemi Emevî İdarecileri" isimli tez ile yüksek lisansını tamamladı. 1999 yılında "Amr b. el-Âs (Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı)" konulu araştırmasıyla doktor oldu. 2001–2002 ve 2004–2005 öğretim yıllarında Türkmenistan Mahdumkulu Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği görevinde bulundu. Mayıs 2005'te doçent unvanı aldı. 2007–2008 eğitim-öğretim döneminde Şam'da alanıyla ilgili araştırmalar yaptı. 2011 yalında profesör oldu. Hâlen Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği görevini sürdürmektedir.

Telif Eserler:

- İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs. Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, 2016, 2017.
- Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti. İnsan Yayınları. İstanbul 2003, 2016.
- Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasî Tarihindeki Etkileri, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004. Ensar Neşriyat 2016.
- Bursa'da İşgal Günlüğü, (Ortak Sadeleştirme). Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi I, (Hz. Peygamber Dönemi). Ensar Neşriyat, İstanbul 2006-2019.
- Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi II, (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi), Ensar Neşriyat, İstanbul 2007-2019.
- Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi III (Emevîler Dönemi), Ensar Neşriyat, İstanbul 2008-2019.
- Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi IV (Abbâsîler Dönemi), Ensar Neşriyat, İstanbul 2011-2019.
- Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012-2019.
- Hz. Peygamber'in İzinde, (Ahmet Önkal ve Bünyamin Erul ile ortak kitap), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012-2017.
- İslâm'ın Örnek Şahsiyetleri Ashâb-ı Kirâm, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014-2016.
- Ana Hatlarıyla Hz. Muhammed'in Evrensel Mesajları, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014.
- Hz. Peygamber'in Etrafındaki Çocuklar ve Gençler, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014.
- Gençler İçin Siyer-i Nebî, Ensar Neşriyat 2015.
- Siyer Araştırmaları, Ensar Neşriyat İstanbul 2016.
- İslâm Tarihi Araştırmaları, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.
- Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat), Kuramer, İstanbul 2017, 2018.
- Siyer-i Nebî (Hz. Muhammed'in (s.a.s) Hayatı-Şahsiyeti-Daveti), Ensar Neşriyat 2017-2019.
- İslâm Tarihi Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru, Beyan Yayınları 2019.
- Hz. Hatice, Beyan Yayınları 2019.

Apak, Âdem

Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi IV (Abbâsîler Dönemi) / Âdem Apak .-- 14.bs .—İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020

555 s. ; 19,5 cm.

ISBN: 978-605-5623-71-5

1. İslâm dini_Tarihçe; 2. Hz. Muhammed_Biyografya

297.63 DC20

Bibliyografik niteleme Anglo-American Rules 2 (AACR2)'ye göre yapılmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ....................9

GİRİŞ

ABBÂSÎLER DEVLETİNİN ARKA PLÂNI: ABBÂSÎ İHTİLÂLİ..........17

BİRİNCİ BÖLÜM

İLK ABBÂSÎ ASRI: MUKTEDİR HALÎFELER

I. İHTİLÂLİN KÖKLEŞMESİ: EBU'L-ABBÂS DÖNEMİ (132-136/749-754)....................43

A. HALİFE OLUŞU....................43

B. İSYANCILARLA MÜCADELE....................50

C. TALAS SAVAŞI....................53

D. ŞAHSİYETİ ve ÖLÜMÜ....................59

II. ABBÂSÎ DEVLETİNİN KURUMSALLAŞMASI: MANSÛR DÖNEMİ (H.136-158/M.745-775)....................62

A. HALİFE OLUŞU....................62

B. EBÛ MÜSLİM'İN ORTADAN KALDIRILMASI....................67

C. YÖNETİME KARŞI İSYAN HAREKETLERİ....................77

1. Ebû Müslim'in İntikamını Alma Girişimleri....................77

2. Şiî İsyanları....................80

D. KUZEY AFRİKA, ENDÜLÜS ve BİZANS'LA İLİŞKİLER..........86

E. BAĞDAT'IN KURULUŞU....................93

F. ŞAHSİYETİ VE ÖLÜMÜ....................100

III. İHTİLÂLDEN NORMALLEŞMEYE GEÇİŞ: MEHDÎ ve HÂDÎ DÖNEMLERİ (H.158-170/M.775-786)....................107

A. MEHDÎ'NİN HALİFELİĞE GELİŞİ....................107

B. YÖNETİMDE NORMALLEŞME ADIMLARI....................110

C. HÂDÎ'NİN HALİFELİĞE GELİŞİ....................120

D. HÂDÎ'NİN ANNESİYLE GİRİŞTİĞİ İKTİDAR MÜCADELESİ ve ÖLÜMÜ 124
IV. SİYASÎ, SOSYAL ve KÜLTÜREL ALANDA YÜKSELİŞ: HÂRÛN REŞÎD DÖNEMİ (H.170-193/M.786-809) 130
A. HALİFELİĞE GELİŞİ 130
B. DÂHİLÎ PROBLEMLER 132
1. İsyan Hareketleri 132
2. Veliaht Tayini Meselesi 140
3. Bermekîlerin Tasfiyesi 145
C. DIŞ İLİŞKİLER 153
D. ŞAHSİYETİ ve ÖLÜMÜ 161
V. İDAREDE ARAP-FARS MÜCADELESİ: EMÎN DÖNEMİ (H.193-198/M.809-813) 166
A. HALİFE OLUŞU 166
B. EMÎN-ME'MÛN KAVGASI 169
VI. İKTİDARDA FARS ETKİNLİĞİ: ME'MÛN DÖNEMİ (M.198-218/M.813-833) 176
A. HALİFE OLUŞU 176
B. DÂHİLÎ PROBLEMLER 180
1. Bâbek Hareketi 180
2. Nasr b. Şebes İsyanı 187
3. Şiî İsyanları 190
4. Mısır'da Kabile Savaşları 191
C. DIŞ POLİTİK FAALİYETLER 193
D. FİKRÎ PROBLEMLER: HALKU'L-KUR'ÂN MESELESİ 197
E. ŞAHSİYETİ ve ÖLÜMÜ 203
VII. İKTİDARDA TÜRKLERİN ETKİN HALE GELİŞİ: MU'TASIM DÖNEMİ (H.218-227/M.833-842) 211
A. HALİFE OLUŞU 211
B. DÂHİLÎ PROBLEMLER 217
1. Muhammed b. Kâsım İsyanı 217
2. Zut İsyanı 218
3. Bâbek Hareketinin Bastırılması 221
4. Mâzyâr b. Kârin İsyanı 225
5. Türk Komutan Afşin'in Tasfiyesi 227

C. DIŞ POLİTİK FAALİYETLER 234
D. SÂMERRÂ'NIN KURULUŞU 238
E. ŞAHSİYETİ ve ÖLÜMÜ 242
VIII. İLK ABBÂSÎ ASRININ SONU: VÂSIK DÖNEMİ
(227-232/842-847) 245
A. İÇ SİYASÎ GELİŞMELER 245
B. DIŞ İLİŞKİLER 250

İKİNCİ BÖLÜM
TÜRK ASKERÎ BÜROKRASİNİN HÂKİMİYETİ YA DA SÂMERRÂ SÜRECİ

I. ASKERLERİN SEÇTİĞİ ve KATLETTİĞİ HALİFE:
MÜTEVEKKİL-ALELLÂH (H. 232-247/M.847-861) 257
A. HALİFELİK MAKAMINA GELİŞİ ve SİYASET ANLAYIŞI 259
B. DÂHİLÎ İSYANLARLA MÜCADELE 266
C. DIŞ POLİTİK FAALİYETLER 275
D. ÖLDÜRÜLMESİ 280
II. SİYASÎ İSTİKRARSIZLIĞIN DERİNLEŞMESİ : MUNTASIR,
MÜSTAÎN, MU'TEZZ ve MÜHTEDÎ DÖNEMLERİ 286
A. MUNTASIR BİLLÂH (H.247-248/M.861-862) 286
B. MÜSTAÎN BİLLÂH'IN (H.248-252/M.862-866) 289
1. Halîfeliğe Gelişi ve Azli 289
2. İsyan Hareketleri 299
3. Dış Politik Faaliyetler 303
C. MU'TEZZ-BİLLÂH (H.252-255/M.866-869) 305
D. MÜHTEDÎ BİLLÂH (H.255-256/M.869-870) 314

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRK HÂKİMİYETİNİN KIRILMASI YA DA BAĞDAT'A GERİ DÖNÜŞ

I. MU'TEMİD-ALELLÂH DÖNEMİ (H. 256-279//M.870-892) 325
A. DÂHİLÎ PROBLEMLERLE MÜCADELE 328
B. ZENC İSYANI 332
C. DIŞ POLİTİK FAALİYETLER 336

II. MU'TAZID BİLLLÂH DÖNEMİ (H. 279-289/M.892-902) 342
A. DÂHİLÎ PROBLEMLER 344
B. KARMATÎLER HAREKETİ 347
III. MÜKTEFÎ-BİLLLÂH DÖNEMİ (H. 289-295/M. 902-908) 357
IV. MUKTEDİR-BİLLLÂH DÖNEMİ (H. 295-320/M. 908-932) 366
A. DÂHİLÎ PROBLEMLER 368
B. DIŞ POLİTİK FAALİYETLER 376
C. MUKTEDİR'İN ÖLDÜRÜLMESİ 380
IV. KÂHİR BİLLÂH DÖNEMİ (H. 320-322/M. 932-934) 386

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SEMBOLİK HALÎFELER

I. EMÎRÜ'L-ÜMERÂLIK SİSTEMİ (H.324-334/M.939-948) 391
A. EMÎRÜ'L-ÜMERÂLIK SİSTEMİNİN ARKA PLÂNI 391
B. EMÎRU'L-ÜMERÂLIK SÜRECİNDE ABBÂSÎ HALİFELİĞİ 403
II. BÜVEYHÎ HÂKİMİYETİNDE ABBÂSÎLER 416
III. SELÇUKLU HÂKİMİYETİNDE ABBÂSÎLER 445
A. BÜYÜK SELÇUKLULAR 445
B. IRAK SELÇUKLULARI 465
IV. MOĞOL İSTİLÂSI ve ABBÂSÎ HALİFELİĞİNİN SONU 478

SONUÇ 501

EK
ABBASİ HALÎFELERİ

Halîfelik Dönemi/Ömrü/Halîfelik süresi 508
Abbâsî Halîfeleri Şeceresi 512

BİBLİYOGRAFYA 515

DİZİN 537

ÖNSÖZ

Mîlâdî 750-1258 yılları arasında hüküm süren Abbâsîler, İslâm tarihinde Osmanlılar'dan sonra en uzun ömürlü hanedandır. Abbasî hilâfetinin İslâm tarihinde olduğu kadar, dünya tarihinde de mühim bir yerinin olduğu kuşkusuzdur. Zira bu hanedan devleti, uzun bir müddet Müslümanların siyasî hayatının hâkimi olmuş, bir iki fasıla hariç olmak üzere, son anına kadar İslâm dünyasının manevî liderliğini sürdürmüştür. Üstelik İslâm medeniyeti en parlak devirlerini de yine Abbâsîler tarihi sürecinde yaşamıştır.

Beş asır boyunca Müslümanların manevî önderliğini temsil eden Abbâsî halîfeliği döneminde dinî, ictimaî ve kültürel alanda çok büyük değişim ve dönüşümlere şahit olunmuştur. Bu değişimlerin kuşkusuz yaşanılan sürecin siyasî hayatıyla doğrudan irtibatı bulunmaktadır. Binaenaleyh, gerek İslâm âleminde, gerekse o dönemin bilinen dünyasında meydana gelen gelişmelerin ortaya konulabilmesi, Abbasî halîfeliğinin siyasî tarihinin bilinmesiyle doğrudan alâkalıdır. Yakûbî, Taberî, İbnü'l-Cevî, İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr gibi İslâm tarihçileri, Abbâsîler dönemi siyasî tarihini günümüze kadar aktaran kıymetli eserler

telif etmişlerdir. Dolayısıyla Abbâsîler dönemiyle ilgili olarak yapılan araştırmalarda zikri geçen tarihçilerin eserleri hem örnek hem de temel kaynakları teşkil eder. Yakın zamana kadar yayın hayatına kazandırılan siyasî tarih çalışmalarında da, kadîm tarihçilerin metodları takip edilmiş, beş asırlık tarih sürecini ele alan yeni eserler ilim hayatına kazandırılmıştır.

Günümüzde Abbâsîler dönemiyle alâkalı olarak gerek akademik, gerekse popüler çalışmalar yapılmaktadır. Bunlar, bazen tek bir halîfenin dönemini ele alan (Me'mûn Dönemi, Mu'tasım Dönemi, Nâsır Dönemi vb), bazen birkaç halîfenin faaliyetlerini konu edinen (Mutazıd ve Muktefî Dönemleri), bazen birkaç halîfenin dönemine yayılmış bulunan hadiseleri araştıran (Zenc İsyanı, Karmatîler), bazen itikadî-siyasî nitelikle mücadeleleri inceleyen (Mihne Dönemi), bazen de vezir ailesi faaliyetlerini gündeme alan (Bermekîler) çalışmalar olup, bunların tamamı da Abbâsîler başlığı altında değerlendirilebilecek araştırmalardır. Abbâsîler merkezli araştırma mahiyetindeki çalışmalar akademik dünyanın yoğun ilgi ve alâkasına çekmeye devam etmektedir.

Burada Abbâsîler'le ilgili ifade edilen spesifik konularda yapılan araştırmalar, tabiatı gereği genelde dar çerçeveli olarak bir şahsın, bir dönemin, bir sürecin veya bir kavramın detaylı bir şekilde anlaşılmasına imkân sağlayan çalışmalardır. Ancak bununla birlikte, Abbâsîler tarihini bir bütün olarak inceleyen, beş asırdan fazla süren ve dünya tarihinin önemli bir kısmını teşkil eden dönemi, genel hatlarıyla ortaya koyan eserlere de ihtiyacın olduğu hakikattir. Şüphesiz bu konuda elimizde kitaplar mevcuttur. Ancak bunların büyük bir kısmı, Abbâsîler tari-

hini bir bütün olarak ele almak yerine, genelde ilk asrını incelemekle yetinmek suretiyle geri kalan dört asrı ise ihmâl etmiş görünmektedirler. Nitekim pek çok Arap tarihçi "el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel" veya "el-Asru'z-Zehebî" başlığı altında bazen 9. Halîfe Vâsık, bazen de 10. Halîfe Mütevekkil ile sona eren Abbâsî tarihi kitapları kaleme almışlardır. Hâlbuki Abbâsîler döneminde daha geride incelenmesi gereken 27 halîfe ve onların yaşadıkları dört asır gibi bir zaman ve dönem toplumlarını doğrudan ve dolaylı ilgilendiren sayısız hadise vardır. Çok nadir de olsa, Abbâsî tarihini bir bütün olarak alan eserlerde ise, yine çok büyük bir kısım ilk asra ayrılıp, geri kalan dönemler çok özet, neredeyse sembolik bir şekilde sunulmuştur. Oysa, beş asırlık İslâm tarihi sürecine tekabül eden Abbâsîler tarihinin baştan sonra aynı metod ve anlayışla baştan sonra incelenmesi gerekmektedir. Bu gerekçeden yola çıkarak biz, ilki beş yıl önce yayınlanan *Anahatlarıyla İslâm Tarihi* serisinin 4. cildini Abbâsîler tarihine hasrettik. Bu cildin tamamlanmasıyla birlikte, hem serinin yeni bir safhası tamamlanmış, hem de özellikle ülkemizde büyük boşluğu hissedilen Abbâsîler tarihiyle ilgili bir çalışma gün yüzüne çıkmış olacaktır. Şüphesiz bu eser, Abbâsîler tarihi alanında Türkiye'ye yayınlanan ilk kitap değildir. Gerek telif, gerek tercüme olarak atıfta bulunduğumuz eserler az da olsa mevcuttur. Bunların başında bizim de gerek konu başlıklarının tespiti, gerekse muhtevanın sunumunda çokça istifade ettiğimiz ve Hakkı Dursun Yıldız'ın ilmî redaktörlüğünde hazırlanan *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* gelir. Ancak bu ve benzeri kitaplarda Abbâsî halîfeliği ile ilgili bölümler dağınık bir şekilde düzenlenmiş, konular farklı yazarlar tarafından telif edilmiş, bahislerin bir kısmı da gerek Arap müellifler, gerekse

müsteşriklerin makale ve kitaplarından çevrilmiş olduğu için, dil, üslup ve de konu bütünlüğü konusunda sıkıntılıdırlar. Ayrıca farklı kalemlerden çıktığı için, konulara ayrılan bölümler tarihsel ehemmiyetleriyle de mütenasip değildir. Üstelik bu ve benzeri kitaplarda Abbâsîler dönemi konuları birkaç cilde yayılmış vaziyette olduğu için, ilgili bahislerin okunması ve kavranılması hususunda da ciddî zorluklarla karşılaşılması da kaçınılmazdır. Ancak bütün bunlara rağmen, adı geçen kitap ve benzeri eserlerin, asrımız insanına genelde İslâm tarihi, özelde de Abbâsîler tarihi konularını takdimde büyük katkılar yaptıklarını ve önemli hizmetler îfâ ettiklerini de teslim etmemiz gerekir.

Abbâsîler'le alâkalı günümüze kadar telif edilmiş Türkçe eserler hakkında burada serdedilen mahzurları izâle amacıyla bu çalışmada Abbâsîlerin siyasî tarihi, bir metod ve üslup bütünlüğü içinde başlangıcından sonuna kadar sunulmaya çalışmıştır. Kitabın esas konusu Abbâsî halîfeliğidir. Dolayısıyla halîfelerin güçlü ve etkin oldukları dönemlerde bahisler, daha detaylı bir şekilde takdim edilirken, halîfelerin siyasî hayatta etkinliklerini kaybettikleri dönemlerde onlar kadar, onların yerini alan yeni siyasî aktörler de konu takdiminde kendilerine yer bulmuşlardır. Halîfelik makamının sembolik konumda değerlendirilip neredeyse siyasî hayatın tamamen dışında tutulduğu dönemlerde ise gerek halîfelerin şahısları, gerekse faaliyetlerinden ancak tâlî derecede bahsedilmiştir. Ancak buna rağmen konunun tabiatı gereği başlangıcından sonuna kadar bakışlarımız sürekli bir şekilde Abbâsî halîfelerinin üzerinde olmuştur. Halîfeliğin doğrudan veya dolaylı olarak irtibatlı

bulunduğu hadiseler ile çevresinde kurulmuş bulunan siyasî organizasyonlar, Bağdat'la ilgi ve ilişkileri boyutunda gündeme getirilmiştir.

Anahatlarıyla İslâm Tarihi projesinin bir devamı olan ve *"Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV (Abbâsîler Dönemi)"* başlığını taşıyan bu çalışma, Giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte Abbâsîler devletinin kuruluşun temelinin teşkil eden Abbâsî ihtilâli konu edilmiş, hareketin gelişmesi ve başarıya ulaşmasının temel sebepleri üzerinde durulmuştur.

Kitapta Muktedir Halîfeler Dönemi başlığıyla incelenen birinci bölümü, aynı zamanda çalışmanın en muhtevalı kısmını teşkil eder. Bu bahiste, kuruluşundan Vâsık döneminin sonuna kadar halîfelik tarihi ele alınmıştır. Halîfelerin göreve geliş şekilleri, şahsiyetleri, iktidar mücadeleleri, dönemlerinde meydana gelen isyanlar ve nihayetinde dış politik faaliyetler birinci bölümün belli başlı konularıdır. Eserin ikinci bölümü, Türk unsurunun Abbâsî halîfeleri üzerinde mutlak hâkimiyet kurduğu Sâmerrâ dönemine hasredilmiştir. Abbâsî tarihinin bu safhası aynı zamanda siyasî istikrarsızlığın had safhaya ulaştığı bir sürece de tekabül eder. Bunun devamı mahiyetinde olan üçüncü bölüm, Türk nüfuzunun nispeten etkisini kaybettiği zamanda başkentin yeniden Bağdat'a yeniden geri dönüşün serüvenini konu edinir. Abbâsîler'in bu döneminde halîfe ve bürokratları arasında yaşanan iktidar çekişmeleriyle birlikte öne çıkan hadiseler ise, uzun yıllar devleti meşgul eden ve sosyal bünyeyi zafiyete uğratan Zenci ve Karmatî isyanlarıdır.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümünün Sembolik Halîfeler dönemi şeklinde başlıklandırılması uygun görülmüştür.

Bunun sebebi ise, bu dönem boyunca halîfelerin siyasî hayattan büyük oranda dışlanıp, adeta dinî bir sembol olarak kabul edilmiş olmalarıdır. Araştırmanın bu kısmı, kendi içinde dört alt başlık altında takdim edilmiştir. Birinci fasıl, Emîrül'l-Ümerâlık dönemi, ikincisi Büveyhî hakimiyeti, üçüncüsü Selçuklu etkinliği nihayet son bahsi ise Moğol istilâsı ve Abbâsî halîfeliğinin sonu şeklindedir.

Daha önce yayınlanmış bulunan ilk üç ciltte olduğu gibi Abbâsîler'i konu alan bu çalışmada da tarihî hadiselerin sunumunda "Anahatlarıyla" esprisine riayet edilmiş, buna göre bahsi geçen dönem gelişmeleri, ulaşabildiğimiz kadarıyla ana kaynaklardan istifade edilerek özet bir şekilde sunulmuş, incelenen konularla ilgili olarak daha geniş ve muhtevalı bilgi talebini karşılamak amacıyla dipnotlarda esas kaynakların yanı sıra, o bahiste yayınlanmış kitaplar, tezler, makaleler hatta ansiklopedi maddelerine atıflar yapılmıştır. Kitabın amacı sadece bilgi aktarma olmadığı için, zaman zaman bahislerle ilgili akademik tartışmalara girilmiş, gelişmelerle bağlantılı olarak kanaatler serdedilip değerlendirmeler aktarılmıştır. Bu haliyle, hazırlanan çalışmanın, entellektüel ve akademik anlamda tarih ve İslâm tarihi alanına doğrudan ve dolaylı bir şekilde ilgi duyanların beklentilerini karşılayacağını ümit ediyoruz. Ayrıca kitabın hazırlanmasında gerek İlahiyat Fakülteleri'nin İslam Tarihi bölümü dersleri, gerekse üniversitelerin tarih bölümlerinde yer alan İslâm tarihi derslerinin muhtevaları dikkate alınmıştır.

Anahatlarıyla İslâm Tarihi serisinin dördüncü halkasını teşkil eden bu kitap, incelediği konular merkezinde daha önce yapılmış olan çalışmalara yeni ve mütevazı bir katkı sağlama

niyetiyle hazırlanmıştır. Bu konuda bize teşvikte bulunan ve destekleyen bütün hocalarıma ve meslektaşlarımı şükranlarımı arz ederim. Her kitapta olduğu gibi, bu çalışmada da gerek metod, gerek bilgi, gerek değerlendirme, gerekse teknik sunum açılarından bir takım eksiklerin ve hataların bulunması mümkündür. Dolayısıyla bu alanda çalışan, hizmet veren ve fikir üreten meslektaşlarımız ve hocalarımızın tespit, tenkit ve tavsiyeleriyle çalışmanın daha da olgunlaşacağını ümit ediyorum. Dolayısıyla her şekilde bu esere katkı sağlama lütfunda bulunacak ilim ehline şimdiden teşekkür ve minnettarlığımı bildiririm.

Bu vesile ile akademik çalışmalarımda kendilerinden büyük yardım ve destek gördüğüm, kıymetli teşvik ve tavsiyeleriyle beni her zaman yönlendiren ve cesaretlendiren Hocam Prof. Dr. Hüseyin Algül'e, kitabın müsveddelerini okuyarak faydalı tavsiyelerde bulunan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Cağfer Karadaş ve Doç. Dr. Salih Pay'a, eserin son okumasını gerçekleştiren saygıdeğer eşim İlknur Günay hanımefendiye, son olarak çalışmanın yayımını gerçekleştiren Hüseyin Kader Bey'in şahsında Ensâr Neşriyat'ın tüm sorumlu ve çalışanlarına en içten şükranlarımı sunarım.

Gayret bizden, başarı Allah'tandır.

Bursa 2011

Âdem Apak

GİRİŞ

ABBÂSÎLER DEVLETİNİN ARKA PLÂNI: ABBÂSÎ İHTİLÂLİ

Emevîler devletinin yerine Abbâsî hanedanının iktidara geldiği Mîlâdî 750 yılı, gerek İslâm tarihinin, gerekse dünya tarihinin en mühim dönüm noktalarından birini teşkil eder. Abbâsî hareketi, Hz. Peygamber'in (sav) amcası Abbâs'ın torunlarından Muhammed b. Ali liderliğinde başlayıp 32 yıl kadar süren bir faaliyetin ardından Emevî Devleti'nin ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu tarihî gelişme, Emevî idaresinden memnun olmayan grupların ortak faaliyetleri neticesinde teşkilâtlanan büyük bir kitlenin harekete geçmesiyle meydana gelmiş; birçok yönüyle ictimaî, siyasî ve dinî alanda derin değişmelere ve farklılaşmalara yol açacak bir sürecin de başlangıcını oluşturmuştur.

Hz. Peygamber (sav), Medine döneminden itibaren risâlet ile siyaset (devlet başkanlığı) görevlerini kendi şahsında toplamış ve hayatının sonuna kadar bunları birlikte yürütmüştür. Ancak kendisinden sonra Müslümanları yönetecek bir lider tayin etmediği için, onun ardından ashâbının çözüme ulaştır-

mak zorunda kaldığı ilk problem hilâfet (yönetim) meselesi olmuştur.[1] Hz. Ebû Bekir (H.11-13/M.632-634), Müslümanların ilk halîfesi olarak seçilmiş, daha sonra onu Hz. Ömer (H.13-23/M.634-644), Hz. Osman (H.23-35/M.644-656) ve Hz. Ali'nin (H.35-40/M.656-661) hilâfet dönemleri takip etmiştir. Muaviye b. Ebû Süfyan'ın (H.40-61/M.661-680) güç kullanarak halîfeliği ele geçirmesiyle birlikte, İslâm tarihinde Emevîler olarak adlandırılan yeni bir dönem başlamıştır.[2] Muaviye'nin devlet başkanlığının son yıllarına doğru oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesiyle de hilâfetin saltana dönüşmesinin ilk adımları atılmıştır.[3]

Emevîler devleti, Muaviye'nin halîfeliğinden itibaren zaman zaman dinî veya siyasî nitelikli birtakım isyanlara yüz yüze kaldı. İktidarı değiştirme amacıyla başlatılan bu hareketlerden en önemlilerinden biri, Muaviye'nin ölümünden sonra devlet başkanı olan oğlu Yezîd'in (H.60-64/M.680-684) halîfeliğini tanımayı reddeden Hz. Hüseyin'in teşebbüsüdür. Kûfeliler tarafından Emevîler'e karşı bir siyasî hareket başlatmak üzere ayaklanmaya davet edilen Hz. Hüseyin, bizzat çağrı sahiplerinin kendisini yalnız bırakması neticesinde (10 Muharrem 61/10

---

1 Zorlu, Cem, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya 2002, s.184-245.

2 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, (thk. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1993, s. 152-153; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, (nşr. Ömer Faruk Tabbâ), Beyrut ts. (Dâru'l-Erkam), s. 202; Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân), V, 162.

3 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 160-164; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, (thk. Tâhâ Muhammed Zeynî), I-II, Kâhire 1967, I, 157-164; Taberî, *Tarih*, V, 301-304; İbn Abdirabbih, *Kitabu Ikdi'l-Ferîd*, I-VII, Kâhire 1965, IV, 371-372; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil, el-Kâmil fi't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986, III, 250-252. Ayrıca bk. Atvan, Hüseyn, *el-Emevîyyûn ve'l-Hilâfe*, Beyrut 1986, s. 83-95; Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, Dimaşk 2007. s. 159-165.

Ekim 680) tarihinde Kerbelâ'da pek çok aile efradıyla birlikte öldürüldü.[4] Hz. Hüseyin'e yardım konusunda gösterilen duyarsızlık nedeniyle oluşan pişmanlık, başta Irak halkı olmak üzere Müslümanların birçoğunu Kerbelâ'nın intikamını alma düşüncesine sevk etti. Kûfe'de başlayan Tevvabûn hareketinin geliştiği zemin üzerinde[5], Muhtar es-Sekafî Emevîlere karşı bir ayaklanma gerçekleştirdi. Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye (V.H.81/M.700-1) adına hareket ettiğini ileri süren Muhtar, özellikle mevâlînin de desteğini almak suretiyle taraftarlarıyla birlikte Kûfe'nin idaresini ele geçirdi. (H.66/M.685).[6] Ancak onun (H.67/M.686) yılında Abdullah b. Zübeyr tarafından öldürülmesiyle bu hareket noktalanmıştır.[7] Bununla birlikte Kûfe, Emevîler dönemi boyunca yönetime karşı muhalefet hareketinin merkezi olma konumumu hep sürdürmüştür. Nitekim bu

---

[4] İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 6; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 236-238; Ya'kûbî, *Tarih*, I-II, Beyrut 1960, II, 244-245; Taberî, *Tarih*, V, 427-455; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 380; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964, III, 71; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992, V, 340-341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 279-296; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif--Mektebetü'n-Nasr), VIII, 179-188.

[5] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 201; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 257; Taberî, *Tarih*, V, 583-610; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 100-102; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 28-30, 35-37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 332-335, 340-345; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 251-255.

[6] Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *el-Alâkât Beyne'l-Aleviyyîn ve'l-Abbâsîyyîn*, Beyrut 1993, s. 26-28.

[7] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 203; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 20; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 280-282; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 263-264; Taberî, *Tarih*, VI, 93-116; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 405-406; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 106-107; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 382-388; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 287-289.

hadiselerden sonra da Emevîler dönemi boyunca iktidarı hedef alan en önemli isyan hareketleri yine bu şehirde gerçekleştirilmiştir.[8]

Emevî asrında Yezîd'in ölümünden sonra ortaya çıkan hilâfet mücadelesinde güney Araplarından Kelb kabilesi Emevî ailesinden Mervân b. Hakem'i, kuzey Araplarından Kays kabilesi de Abdullah b. Zübeyr'i destekledi. Bu iki ana Arap soyunun Mercirâhit'teki kanlı savaşı, Kelbîlerin galibiyeti ile sonuçlandı. (H.65/M.684). Bu gelişmeyle birlikte Emevî halîfeleri, kabileler arasındaki mücadelelerde taraf olmak durumunda kaldılar.[9] Yeni şartlarda halîfe Abdülmelik ve oğlu I. Velîd zamanında Haccâc'ın desteklediği Kays kabilesi güçlenirken[10], buna karşılık Velid'in kardeşi Süleyman zamanında halîfenin desteğiyle iktidarın gücü Yemenliler'in kontrolüne geçti. Bütün bunların bir neticesi olarak devlet yönetimi, adeta kabile politikalarının icracısı ve asabiyet savaşlarının mücadele sahası haline geldi.[11] Nitekim II. Velid'in tahttan indiren III. Yezîd, Yemenliler'in desteğiyle yönetime geldiği için, idarede Güney Arapları lehine bir siyaset takip etmek zorunda kaldı.[12] Emevî halîfeleri-

---

[8] Emevî iktidarı boyunca Irak'taki muhalefet hareketleri için bk. Apak, Adem, *"Emevîlerin Irak Siyaseti"*, UÜİFD, c. 18, sy. 1, Bursa 2009, s. 103-129.

[9] Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 199-200; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 256; Taberî, *Tarih,* V, 532-540; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd,* IV, 396-398; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,* III, 95-96; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 328-330.

[10] Ya'kûbî, *Tarih,* II, 273, 283-284; Taberî, *Tarih,* VI, 201, 202, 319; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 33.

[11] Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri,* İstanbul 2004, s. 207-212.

[12] Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 289-290; İbn Kuteybe, *el-İmâme,* II, 112-113; Dineverî, *Ahbâru't-Tıvâl,* s. 321-322; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 333-335; Taberî, *Tarih,* VII, 231-254; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd,* IV, 461-463; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VII, 249-250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 264-269.

nin kabile merkezi siyaset takip etmiş olmaları, onların bir devletin idarecisi olmaktan çok, belli bir zümrenin temsilcisi haline gelmeleri sonucunu doğurmuş, bu gelişme ise Emevîler'in, toplumun önemli bir kısmının kamuoyu desteğini yitirmesine sebep teşkil etmiştir.

Emevî devletinin zayıflama sebepleri arasında, II. Velid'in halîfelikten uzaklaştırılmasında görüldüğü gibi, hanedan içindeki mücadeleler de yer alır. Bu saray kavgalarıyla birlikte yıllardan beri Irak muhalefetine karşı Emevî iktidarının en büyük destekçisi olan Suriye Arapları, Mudarî ve Yemenî şeklinde ikiye bölünmüştür. İhtilâf o hale gelmiştir ki, Kuzey Araplarının desteğiyle iktidarı ele geçirmiş bulunan son halîfe II. Mervân, Yemenîlerin etkin oldukları Dimaşk'ı terk ederek hilâfetin yeni merkezi olarak Harran'ı seçmek zorunda kalmıştır. Bu bu adım da Emevî devletinin parçalanmasını hızlandırmaktan başka bir netice getirmemiştir.[13]

Bilindiği gibi İslâm, kendisini evrensel bir din olarak takdim etmiş, insan hakları açısından Müslümanların eşit oldukları prensibini getirmiştir. Bundan ilham alan Müslüman fâtihler, ele geçirdikleri bölge halklarını kendileri gibi eşit vatandaş olarak görmüşlerdir. Emevî asrının ikinci yarısından itibaren Horasan İslâm topraklarına katılmıştı. Neticede büyük gruplar halinde fethi gerçekleştiren Araplar'ın birçoğu da Horasan'a yerleşmişti. Bu topraklarda yaşayan yerli halktan bir kısmı Müslüman olmuş, bir kısmı ise eski dinlerinde kalmak istediklerinden cizye ödemek suretiyle ibadet hürriyetinden ve Arapların himayesinden istifade etmişlerdir. Ancak bilhassa Emevîler

---

13 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 338; Taberî, *Tarih*, VII, 312-316.

döneminde Arap olmayan Müslümanlar (Mevâlî), Araplar tarafından küçümsenmiş, üstelik onlardan büyük bir kısmı Müslüman olmalarına rağmen, gayr-i müslim tebeanın ödediği vergileri vermek zorunda bırakılmıştır.[14] Kendilerine reva görülen bu ve benzeri ayrımcı uygulamalardan rahatsız olan mevâlî, kendilerine insanca muamele edilmesi ve kendilerinin Müslüman Araplarla aynı kategoride değerlendirilmesi taleplerini dillendirmeye başlamışlardır. Mevâlînin bu beklentileri Ömer b. Abdülaziz (H.99-101/M.717-720) halîfeliği dönemde nispeten karşılanmıştır.[15] Ancak onun kısa süren halîfeliğinin ardından Emevîler'in klâsik mevâlî politikasına geri dönümüş, Müslüman olan gayr-ı Arap unsurlardan cizye alınmaya devam edilmiş, üstelik onlardan savaşa iştirak edenlerin ücretleri de kendilerine verilmemiştir.[16] Bunun gibi olumsuz gelişmeler sebebiyle Araplar dışındaki halk toplulukları, Emevî idaresinin potansiyel muhalifi haline gelmişlerdir.

Mevâlîye karşı devlet eliyle yürütlen bu ayrımcı politikaların yanı sıra, fetihlerin ardından Horasan'a yerleşen Mudar, Rebîa ve Ezd kökenli Arap kabile grupları arasında devlet imkânlarının paylaşımında kıskançlıklar, hâkimiyeti rakip gruba kaptırmama adına kanlı çatışmalar da yaşanmıştır. Özellikle Suriye ve Irak bölgesinde sıklıkla meydana gelen kabile çatışmaları zamanla ülkenin başka bölgelerine de sirayet etmiştir. Buna ilave olarak, merkezî hükümet tarafından Horasan'a tayin

---

14 Taberî, *Tarih*, VII, 55-56.

15 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987, s. 593; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 162-163.

16 Emevîlerin mevâlî politikası hakkında bk. Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996, s. 71-140; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, Beyrut 1997, s. 10-17.

edilen valilerin, adı geçen kabile gruplarından herhangi birine yakınlık duyması ve onları devlet imkânlarından daha çok istifade ettirmesi, kabileler arası düşmanlığı daha da körüklemiştir. Bütün bunlar Arap olsun, mevâlî olsun Emevî idaresi altındaki halkta genel bir memnuniyetsizliğe sebep olmuştur.[17] Bunlar arasında bilhassa mevâlî topluluklar, kendisinin hem sosyal hem de ekonomik açıdan dışlandığını düşünüyordu. Bu durum onları, Emevîlere rakip olarak ortaya çıkacak her türlü iktidar alternatifine destek vermeye hazır hale getirdi. Benzer şekilde Araplar arasında da iktidar avantajlarının dengesiz dağılımı, iç çekişmelere sebep oldu, hatta muhalif Arap kabile mensuplarını yönetime karşı infialini tetikledi. Emevî iktidarının aleyhine olan bu gelişmeleri kendileri adına en verimli bir şekilde değerlendiren ise Abbâsîler oldu. Abbâsîler, hilâfet makamını ele geçirmek adına bütün muhalifleri bir araya getirmek suretiyle şartları kendi lehlerine ustaca kullanmasını bildiler. Onlar ülkede yaygın bir şekilde hissedilen memnuniyetsizlikten istifadeyle Emevîlere karşı bir ihtilâl girişimi başlattılar.[18]

---

[17] Wellhausen, J. *Arap Devleti ve Sukutu,* (çev. Fikret Işıltan) Ankara 1963, s. 148-233; *Shaban, M.A., The Abbâsîd Revolution,* Cambridge 1970, s. 35-92. Horasan'da gerçekleşen kabile mücadeleleri hakkında bk. Apak, Adem, *Asabiyet,* s. 244-249.

[18] Atvan, Hüseyn, *ed-Davetü'l-Abbâsîyye Mebâdi ve Mesâlib,* Beyrut 1984, s. 289-312; Vloten, Gerlof Van, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akidesi Üzerine Araştırmalar,* (çev. Mehmet Hatiboğlu), Ankara 1986, s. 25-27. Ahga, Salih Said, *The Revolution Which Toppled The Umayyad,* Brill 2003, s. 255-261; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* Dimaşk 2006, s. 14-17. Bu konuda ayrıca bk. Guzman, Roberto Marin, "Orta Asya ve Horasan'da Abbâsî İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme", (çev.Mustafa Demîrci), *İSTEM,* 2008, cilt: VI, sayı: 12, s. 255-278.

Abbâsî hanedanının adını aldığı Hz. Peygamber'in (sav) amcası Abbâs ve oğlu Abdullah, başlangıçtan itibaren siyasî olaylara katılmamışlardır. Özellikle Abdullah b. Abbâs, ilimle meşgul olmuş, oğlu Ali de babasının yolunu takip etmiştir. Ancak o, Emevî halîfesi I. Velid tarafından baskıya mâruz bırakılınca (H.96/M.714) yılında başkent Dimaşk'ı terk ederek Suriye hac yolu üzerinde bulunan Humeyme'ye yerleşti. Bu andan itibaren İslâm tarihindeki siyasî mücadelenin belki en eski ve en ince propaganda faaliyeti de burada başlamış oldu.[19]

Abbâsî ihtilâli henüz gün yüzüne çıkmadan önce Horasan'da kuvvetli bir güç olan Şiîler, yönetime karşı bir hareket içinde idiler. Hz. Muhammed'in (sav) ailesinden birinin halîfe olmasını isteyen bu muhalif grubun büyük bir kısmı,Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'in etrafında toplanmışlardı. Ebû Hâşim daha sonra ikametgâhını Humeyme'ye naklederek, burada meskûn bulunan Abbâsî liderleriyle temasa geçti. Hatta bir rivayete göre, Hicretin 98. (M.716-17) yılında gerçekleşen vefatı sırasında imâmeti Abbâsoğulları'ndan Muhammed b. Ali b. Abdullah'a vasiyet etmiştir. Bu şekilde Abbâsîler, ihtilâl girişiminin daha başlangıç aşamasında Şiîler'in manevî desteğini sağlamış oldular.[20] Yeni durumda Humeyme, ihtilâl düşüncesinin oluştuğu ve isyan hazırlıkları-

---

19 Belazürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, (thk. Abdülaziz ed-Dûrî), Beyrut 1978, III, 74-79; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 305; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 253; *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, (thk. Abdülaziz ed-Dûrî-A.C el-Muttalibî), Beyrut 1971, s. 139.

20 Belazürî, *Ensâb*, III, 80; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 296-298; *Ahbaru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 167, 184-185, 186-191; Taberî, *Tarih*, VII, 421; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 159. Bu hususta değerlendirmeler için bk. Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı*, İstanbul 2008, s. 146-148.

nın yapıldığı merkez halini aldı. Hac yolu üzerinde yer alan bu küçük şehir, hem Emevîler'in başkenti Dimaşk, hem de Hz. Ali taraftarlarının yoğun olduğu Kûfe'den uzaktı. Dolayısıyla bu iki bölgede gerçekleşecek muhtemel siyasî gelişmelerden etkilenme ihtimali yoktu.

Humeyme'de Emevîler'e karşı isyan hareketi başlatmaya karar veren ilk kişi olarak Abbâsî ailesinden Ali b. Abdullah'ın oğlu Muhammed kabul edilir. Kaynaklarda onun, sabırlı bir kişiliğe sahip olup, aynı zamanda mantıklı ve uzak görüşlülüğü ile tanındığı rivayeti vardır.[21] Anlaşılan o ki, ihtilâlin mimarı olan Muhammed, yaşadığı toplumun sıkıntılarına vakıf olmuş, devletin Arap öncelikli bir politika takip ettiğini, toplumun önemli bir kısmını teşkil eden mevâlînin ikinci sınıf vatandaş olarak görüldüğünü müşahede etmiştir. Müslümanların daha iyi yönetilebilmesi için Abbâsoğulları'nın iktidara gelmesi gerektiğine inanan Muhammed b. Ali, bunun için iktidar değişiminin gerekli olduğu kararını vermiştir. Yaşadığı dönemin sahip olduğu kültürel gelenekte kabile veya soyun öneminin farkında ve mensubu bulunduğu Hâşimoğulları'nın -peygamberin ailesi olması hasebiyle- halk arasındaki itibarının da bilincinde olarak ihtilâl hareketini, hem Ali, hem de Abbâsoğulları'nı içine alacak şekilde Hâşimoğulları adına başlatmış ve hedefini "Peygamber ailesinden kimden razı olunursa" şeklinde formülleştirmiştir.[22] Araştırmacıların üzerinde birleştiği nokta, Abbâsîle-

---

[21] Belâzürî, *Ensâb*, III, 83. Ayrıca bk. Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 17; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 22.

[22] Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, I-VI, Paris 1916, VI, 59-60; İmâmet'in Ebû Hâşim'den Muhammed b. Ali'ye intikaliyle ilgili farklı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Ömer Faruk, *Tabiatü'd-Daveti'l-Abbâsîyye*, Beyrut 1970, s.

rin daha geniş taraftar kitlesi kazanabilmek için böyle bir sloganı benimsedikleri şeklindedir. Ancak bu sloganla asıl hedeflenen ise, Abbâsoğulları'nın iktidara getirilmesidir.[23]

Humeyme'yi ihtilâl merkezi olarak belirleyen Muhammed b. Ali, Horasan'ı ise propaganda sahası olarak tespit etti. Bu hususta Horasan'ın tercih edilmesi anlamlıdır. Zira burası Emevî devletinin kuruluşundan itibaren Arap kabileleri arasındaki asabiyet kavgalarının alanı olmuş, ayrıca bölgenin başkent Dimaşk'a uzaklığı da ihtilâlciler için büyük bir avantaj teşkil etmiştir. Bütün bunların yanında Horasan'da Emevî devletine kin besleyen pek çok mevâlînin bulunması da hareketin diğer bir güvencesini oluşturmuştur. Emevî yönetimine karşı muhalefetin merkezi olan Kûfe ise Horasan ile Humeyme arasında irtibatı sağlayan bir üs vazifesi görmüştür.

İhtilâlin alt yapısını teşkil edecek bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra Muhammed b. Ali, teşkilâtın ilk üyeleri olarak Meysere, Muhammed b. Huneys, Ebû İkrime es-Serrâc ve Hayyân el-Attâr'ı dâî (propagandacı) tayin ederek bunları ilk faaliyetlerini başlatmaları için (H.100/M.718-19) yılında Irak ve Horasan'a gönderdi. Dâîler, taktik gereği başlangıç aşamasında imâmın adını gizli tutacaklar, propaganda faaliyeti gerçekleşti-

---

109-110; Sharon, Moshe Sevilla, *Black Banners from East: The Establishment of the Abbâsîd State-Incubation of a Revolt.* Jerusalem-Leiden 1983, s. 121-140; Atvan, Hüseyn, *ed-Daveti'l-Abbâsîyye Tarih ve Tatavvur,* Beyrut 1984, s. 166-168; Sharon, Moshe Sevilla, *Revolt: the Social and Military Aspects of the Abbâsîd Revolution,* Jerusalem 1990; Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali,* Ankara 2000, s. 24-34; Atalan, Mehmet, "Abbâsî Daveti Sürecinde er-Rızâ Min Âl-i Muhammed Söylemi", *İslâmî Araştırmalar,* 2005, cilt: XVIII, sy. 2, s. 183-192.

[23] Bozkurt, Nahide, *Abbâsî İhtilali,* s. 39.

rirken Emevî yöneticilerinin dikkatlerini çekmemek için de kendilerini tüccar olarak tanıtacaklardı.[24] Muhammed b. Ali, Horasan'a sevk edilen propagandacılarına şöyle hitap etmiştir: "Kûfe ve çevresi, Ali ve evlâdı taraftarıdır. Basra ve çevresi Osman ahlâkındadır. Onlar, olup bitenlere engel olmama temayülündedirler. Allah'ın maktul kulu ol, katil kulu olma, derler. Cezîreliler Hâricîdir. Suriyeliler ise, Emevîler'e itaatten başka bir şey bilmezler. Mekke ve Medine'ye Ebû Bekir ve Ömer hâkim olmuştur. Fakat siz asıl Horasan'a bakın. Orada kalabalık bir toplum ve sağlam bir kuvvet var. Orada sağlam göğüsler, basit arzuların parçalayamadığı, atıyyelerin bölemediği temiz kalpler vardır. Onlar güçlü vücutlara, omuzlara ve pazulara sahip gür sesli bir ordudur. Ben doğuyu, dünyanın ve halkın ışığının doğduğu yeri uğurlu sayıyorum".[25]

Abbâsî propagandası ve yer altı faaliyetleri önce Şam-Horasan güzergâhının tam ortasında yer alan Kûfe'de başladı. (H.100/M.718). Buradaki faaliyetler Meysere liderliğinde gerçekleştirildi. Onun ölümünün ardından Kûfe merkezli propaganda hareketinin sorumluluğuna Bukeyr b. Mâhân getirildi.[26] Bukeyr, (H.107/M.725-26) yılında Horasan istikametinde içlerinde İkrime, Muhammed b. Huneys ve Ammâr'ın da bulunduğu birçok daîyi görevlendirdi. Bunlar başlattıkları ilk faaliyetlerinde dö-

---

[24] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 305-306; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 308; Taberî, *Tarih*, VI, 562-563, 616-617; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 159, 182; Horasan'nın davet merkezi olarak seçilmesi hakkında bk. Atvan, Hüseyn, *ed-Davetü'l-Abbâsîyye Mebadi ve Mesâlib*, s.13-99; Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *Alâkâtu beyne'l-Aleviyyin ve'l-Abbâsîyyin*, s. 59-65.

[25] İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Mısır 1952, I, 204; Belazürî, *Ensâb*, III, 81.

[26] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 306-307; Taberî, *Tarih*, VII, 26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 193.

nemin Horasan valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin takibi sonucunda yakalanıp idam edildiler.[27] İçlerinden sadece Ammâr canını kurtarıp Kûfe'ye dönebildi. Ammâr durumu Bukeyr b. Mâhân'a anlatmış, o da Muhammed b. Ali'yi bu konuda mektupla bilgilendirmişti. Muhammed b. Ali, Bukeyr b. Mâhân'a mücadelenin her şeye rağmen sürdürülmesinin gereğini şu sözlerle ifade etmiştir: "Sizin davetinizi ve sözünüzü doğrulayan Allah'a hamdolsun! Sizden bu uğurda öldürülecek daha niceleri var".[28]

Horasan'da yönetim aleyhine ilk önemli faaliyeti gerçekleştiren ise asıl adı Ammâr b. Yezîd olan Hidâş lâkaplı bir propagandacıdır. Hidâş, etrafına kısa sürede kalabalık bir grup toplamayı başardı. Daha sonra Merv'deki Şiîler de ona katıldılar. Hareket lideri, başlangıç aşamasında bazı başarılar kazanmışsa da (H.117/M.736) yılında Emevî idarecileri tarafından yakalanarak idam edildi.[29] Aynı yıl, Abbâsî ailesinden Ali b. Abdullah b. Abbâs da ölmüş, yerine hareketin asıl lideri kabul edilen oğlu Muhammed b. Ali geçmişti. Muhammed'in, Abbâsî hareketinin kuvvetlenmesinde babasından çok daha fazla pay sahibi olduğu

---

27 Taberî, *Tarih*, VII, 107-108; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 200-201, 222.

28 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 307; Taberî, *Tarih*, VII, 40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 197-198. Bu konuda bk. Ahga, Salih Said, *The Revolution Which Toppled The Umayyad*, s. 7-35.

29 Belâzürî, *Ensâb*, III, 117; Taberî, *Tarih*, VII, 107-109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 225. Hidaş'ın kişiliği ve faaliyetleriyle ilgili farklı rivayetler için bk. Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 244-246; Bozkurt, Nahide, *Abbâsî İhtilali*, s. 47-52. Ammâr b. Yezîd'in faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Atalan, Mehmet, "Abbâsî Daveti Sürecinde Ammâr b. Yezîd", *İslâmî Araştırmalar* 2005, cilt.XVIII, sy.2, s. 287-296.

gerçektir. O ilk olarak Horasan'daki fiilî başkaldırının ilk müsebbibi Hidâş'ı tanımadığını ilân edip bütün olumsuzlukları onun sırtına yükleyerek davayı ayakta tutmasını bilmiştir.[30] Bundan sonra faaliyete katılan Abbâsî nakîb ve dâîlerine kendilerini bir iktidar isteklisi olmaktan çok, Allah tarafından istenilen değişikliğin aracıları olarak tanıtmaları talimatı göndermiştir. Yeni vizyonla ileri sürülen dava, hakkın haksızlığa karşı mücadelesi idi. Biat kendileri için değil, ileride Peygamber ailesinden üzerinde ittifak edilecek bir şahıs adına alınıyordu. Muhammed b. Ali'nin bu misyonla gönderdiği elçiler, Horasan şehirlerini tek tek dolaşarak halkı ihtilâl için hazır hale getirme faaliyetlerini yeniden başlattılar.[31]

Hicretin 125. (M.743) yılında İmâm Muhammed b. Ali vefat edince, yerine vasiyeti gereği oğlu İbrahim geçti. İbrahim ilk iş olarak Horasan'da gelişmekte olan ihtilâl faaliyetini hızlandırmak adına Ebû Müslim'i mukaddes ailenin vekili sıfatıyla Horasan'a gönderdi. Harekete lider tayin edilen Ebû Müslim'in milliyeti kesin olarak bilinmemekle beraber, Arap olmadığı muhakkaktır. Anlaşıldığı kadarıyla o, Abbâsî ailesine intisap etmeden önce Kûfe'de köle veya mevlâ olarak yaşıyordu. Genç yaşına rağmen burada Abbâsî hareketini yönetenlerin dikkatini çekmiştir. Bunun üzerine Abbâs ailesinin lideri İbrahim b. Mu-

---

30 Taberî, *Tarih,*VII, 141-142; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 60-61; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 235; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 23.

31 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* s. 308-309. Bu konuda bk. Müsned, Ali b. Abdullah, *el-Aleviyyun ve'l-Abbâsîyyun ve Da'vetuAl-i'l-Beyt,* Kahire 1991; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî,* Cidde H.1424, s. 29-38; Delice, Ali, "Abbâsî İhtilal Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri" , *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -,* 1999, cilt: I, sayı: 4, s. 37-73.

hammed, Ebû Müslim'i (H.128/M.745-746 yılında "Muhammed ailesinin" vekili sıfatıyla Horasan'a göndermiştir.[32] Rivayete göre İmâm İbrahim, Ebû Müslim'i Horasan'a gönderirken kendisine şu tavsiyelerde bulunmuştu:

"Sen, bizim ehl-i beytimizden bir kişisin. Vasiyetimi yerine getir. Yemen asıllı kabilelere iyi bak, onlara güven ve bağlan. Zira Allah, bu işi onlarla tamamlayacaktır. Rebîa'nın durumlarına güvenme. Mudar'a gelince, bunlar yurtları sana yakın olan düşmandır. Onlardan şüphelendiğin kimseleri öldür. Hattâ Horasan'da, gücün yeterse Arapça konuşan kimseleri bırakmamaya çalış. Boyu beş karış olmuş oğlanlardan suçlu bulduğunu öldür. Süleyman b. Kesîr'e karşı gelip, isyan etme. Herhangi bir işinde güçlüğe düşersen onu kendine yeterli bil".[33]

Ebû Müslim'in Horasan'a gönderilerek hareketin liderliğini üstlenmesi, Abbâsî ihtilâli için bir dönüm noktası kabul edilir. Çünkü o zamana kadar davet için şiddet ve kuvvete başvurulmamış, dâîler kendilerine tüccar veya yola çıkmış hacı adayları görüntüsü vermişlerdi. Ebû Müslim Horasânî'nin Abbâsî davetine katılmasıyla birlikte hareket potansiyelden eylem safhasına

---

[32] Belâzürî, *Ensâb*, III, 119; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 310-312, 315-316; Taberî, *Tarih*, VII, 198-199; Mesûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 254-255; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 252-254, 261.

[33] Taberî, *Tarih*, VII, 344; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I-VIII, (thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî), Tahran 2001, III, 255-256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 295. Ahga, Salih Said, *The Revolution Which Toppled The Umayyad*, s. 53-87. Bu konuda değerlendirmeler için bk. Aksu, Ali, "İmâm İbrahim'in Ebû Müslim'e Gönderdiği Mektup Bağlamında Abbâsî İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü", *İSTEM* 2008, cilt.VI, sy.12, s.53-70.

geçmiştir. Bu safha ise Emevî saltanatının çöküşü ile sona eren kesintisiz savaşlar dönemidir.[34]

İhtilâl lideri Ebû Müslim, bölgedeki faaliyetlerini gerçekleştirirken aynı zamanda Humeyme'de bulunan İmâm İbrahim ile devamlı temas halinde idi. Nitekim (H.129/M.746-47) yılında İmâm, Ebû Müslim'i görüşmeler yapmak amacıyla yanına çağırdı. Bunun üzerine Ebû Müslim, Hicretin 129 yılı Cemâziyelâhir'in ortalarında (M.Mart 747) yanında 70 kişiyle beraber Horasan'dan Irak'a doğru harekete geçti. Kûmis şehrine geldiğinde kendisine ve Süleyman b. Kesîr'e iletilmek üzere İmâm İbrahim'den bir mektup ulaştı. İmâm, mektubunda davetin açıktan yapılması talimatıyla birlikte Ebû Müslim'e zafer bayrağını gönderdiğini, mektubun kendisine ulaştığı yerden derhal geri dönmesini ve Kahtabe liderliğinde diğer ihtilâl önderlerini kendisine göndermesini istedi. Ebû Müslim bunun üzerine yanındaki mal ve eşyaları Kahtabe ile birlikte imâma göndererek hareketi idare etmek üzere tekrar Horasan'a geri döndü.[35]

Horasan'da ihtilâl hazırlıkları tamamlandıktan sonra 15 Haziran 747 (1 Şevvâl 129) tarihinde Süleyman b. Kesîr taraftarlarının toplu halde bulundukları Sifezenç'te İmâm İbrahim'in gönderdiği siyah bayrak açılmak suretiyle Abbâsî faaliyeti resmen başlatılmış oldu.[36] Bir müddet burada kalan hareket lideri

---

[34] Ömer Faruk, "Abbâsîlerin Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri", (çev. Cem Zorlu), *SÜİFD*, 2002, sayı: 13, s. 193-210.

[35] Taberî, *Tarih*, VII, 354-355; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 299-300. Ayrıca bk. Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, Dimaşk 1998, s. 7-10; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*,s. 38-44.

[36] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 331; Taberî, *Tarih*, VII, 355; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 300.

Ebû Müslim, daha sonra sırasıyla Âlîn ve Mâhiyân'a intikal etti.[37] Bölgede bu gelişmeler olurken, Horasan'da Emevîlerin son valisi ve bölgedeki Mudar kabilelerinin lideri Nasr b. Seyyâr, Ezd-Rebîa ittifakının temsilcisi konumundaki Kirmânî ile mücadele halindeydi. Gerçekten de yıpratıcı çatışmalar her iki tarafı perişan etmişti.[38] Bu şartlardan istifade eden Ebû Müslim, Horasan şehirlerinde rahatlıkla propaganda yapabilmiş, üstelik, savaş halindeki iki düşman birliği arasında karargâh kurma cesaretini gösterebilmişti.[39] Horasan'da Nasr ve Kirmânî liderliğinde karşılıklı çarpışan Arap kabileleri, asabiyet ateşinin kendi kuvvetlerini yok ettiğini geç de olsa anlayıp isyan faaliyetlerini alenîleştiren ve destekçilerinin çoğu mevâlî olan Ebû Müslim'e karşı güçlerini birleştirme kararı aldılar.[40] Kendi aleyhine gerçekleşen bu gelişmeyi haber alan Ebû Müslim, o dönemde idareye muhalif olan Yemenîleri de kendi tarafına çekebilmek amacıyla Kirmânî'ye birleşme çağrısı yaptı. Ancak Nasr b. Seyyâr, Kirmânî'yi yeniden kendisiyle ittifak yapmaya ikna etti. Fakat bu mutabakat fazla üzun sürmedi. Çünkü Nasr, kendisiyle birleşmek üzere gelen Kirmânî'yi yakalayıp idam ettirdi. Bunun üzerine başta oğulları olmak üzere Kirmânî'nin taraftarları Ebû Müslim'e katılma kararı aldılar. Sonuçta Horasan'daki Arap kabile grupları tekrar ayrı cephelere dağıldılar. Bütün

---

[37] Taberî, *Tarih,* VII, 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 300-301.

[38] Taberî, *Tarih,* VII, 285-293, 335-344.

[39] Taberî, *Tarih,* VII, 369; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 302-306.

[40] Taberî, *Tarih,* VII, 363-367; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* III, 270-275; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 204.

gelişmeler Abbâsî ihtilâlcilerinin beklentileri doğrultusunda gerçekleşiyordu.[41]

Horasan'daki güç dengelerin kendi lehine geliştiğini gören Ebû Müslim, kısa süre sonra Horasan'daki Emevî taraftarlarının toplanmasına fırsat vermeden eyaletin başşehri Merv'i işgâl etti.[42] Emevîler'in son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr bunun üzerine bölgenin diğer bir önemli merkezi Nîsâbur'a çekilmek zorunda kaldı.[43] Karşısına çıkan bütün Emevî birliklerini mağlup eden Ebû Müslim, Merv'den sona Mervürrûz, Herat, Nesâ ve Ebîverd gibi önemli şehirleri sırasıyla ele geçirdi. Aynı anda İmâm İbrahim'in yanından dönen ve onun tarafından başkumandanlığa tayin edilen Kahtabe b. Şebîb, Tûs yakınlarında Nasr b. Seyyâr'ı mağlûp etti. Hicretin 130. Yılı Ramazan ayında (Haziran 748) Emevî valisi Nasr'ın Nîsâbur'u terk etmesiyle Horasan hâkimiyeti tamamen Abbâsî destekçilerinin eline geçmiş oldu.[44]

---

[41] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 323-329, 331-335; Taberî, *Tarih*, VII, 360-371; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 275-280; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 302-304. Ayrıa bk. Shaban, M.A., *The Abbâsîd Revolution*, s. 156; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 20-22.

[42] Taberî, *Tarih*, VII, 377-379; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi'l-Ahbâri'l-Beşer*, I-IV, (thk. Muhammed Azb-Yahyâ Seyyid Hüseyin-Muhammed Fahrî el-Vasîf), Kahire ts. (Dâru'l-Meârif), I, 260-261.

[43] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 343; Taberî, *Tarih*, VII, 355, 377-381; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,309-311.

[44] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 313; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 333-334; Taberî, *Tarih*, VII, 356-371, 379-385; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 257-258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 313, 316. Bu konuda bk. Atvan, Hüseyn, *ed-Davetü'l-Abbâsîyye Mebadi ve Esâlib*, s. 258-265; Ahga, Salih Said, *The Revolution Which Toppled The Umayyad*, s. 173-193.

Horasan'daki tehlikeli gelişmeler üzerine Nasr b. Seyyâr hem halîfeden, hem de Irak Valisi Yezîd b. Ömer b. Hubeyre'den Horasan'a yardımcı kuvvetler gönderilmesini talep etti. Ancak bölgeye sevk edilen kuvvetler Nasr'a ulaşamadan etkisiz hale getiriliyordu.[45] Bu şartlarda Abbâsî orduları komutanı Kahtabe batıya doğru ilerleyerek sırasıyla Rey ve Hemedân ve Nihâvend'i zapt etti. Hicretin 131. yılı (M.749) ilkbaharında Isfâhan civarında Emevî ordusuna karşı bir kez daha üstünlük sağlayınca Kahtabe'ye Irak yolu açılmış oldu.[46] Kahtabe'nin öncü birliklerine komuta eden oğlu Hasan, Celûlâ'da karargâh kurmuş bulunan İbn Hubeyre'den sıyrılarak Dicle'yi geçip Kûfe'ye doğru ilerlemeye başladı.[47] Aynı anda Kahtabe de (8 Muharrem 132/27 Ağustos 749) Çarşamba günü Yezîd b. Ömer b. Hubeyre'nin karargâhına ânî bir baskın düzenleyerek Emevî ordusunu tekrar mağlûp etti. Beklemediği yenilgiyle karşı karşıya kalan İbn Hubeyre Irak'ın müstahkem şehri Vâsıt'a çekildi. Bu sürede meydana gelen savaşlar esnasında Kahtabe hayatını kaybetti. Babasının yerine ordunun idaresini üstlenen oğlu Hasan kısa süre sonra Emevî ordusunun çekilmesi sebebiyle savunmasız kalan Kûfe'yi ele geçirdi.[48]

---

45 Taberî, *Tarih,* VII, 355-356, 401-402; Mesûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,* III, 257; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 63-64; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV,309-311.

46 Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 318-320; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* s. 331-334, 336-338; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 343-344; Taberî, *Tarih,* VII, 388-393, 401-409; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd,* IV, 480-481; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 64-65; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 316-320; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 37-39.

47 Taberî, *Tarih,* VII, 410-411; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* III, 303-308.

48 Taberî, *Tarih,* VII, 410, 412-416, 418; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* III, 309-311; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 321-322; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* I, 262.

Kûfe'nin Abbâsîler'in kontrolüne girmesi üzerine Irak'ta Hz. Peygamber (sav) ailesinin veziri unvanını taşıyan Ebû Seleme el-Hallâl, gizlendiği yerden çıkarak idareyi ele aldı.[49] Diğer taraftan hareketin asıl organizatörü olan Abbâsîler de artık ön plâna çıkıp gerçek niyetlerini açıklama zamanının geldiğine karar verdiler. Horasan'da ihtilâl hızla gelişirken Emevî halîfesi Mervân, hareketin lideri İbrahim'i Harran'a götürerek hapsetmişti. Rivayete göre İbrahim, kendi yerine kardeşi Ebu'l-Abbâs'ın geçmesini vasiyet etmişti.[50] Abbâsî ailesi Kûfe'nin zaptından hemen sonra şehre intikal etti. Fakat gelenler başlangıçta burada pekiyi karşılanmadılar. Zira Ebû Seleme, Abbâsîler değil, Hz. Ali evlâdı adına hareket ettiği için Abbâsîler'i oyalamaya başladı.[51] Bunun farkına varan Horasanlılar, bir emrivaki ile Ebu'l-Abbâs'a biat ettiler. Bu şekilde 28 Kasım 749 Cuma günü (H. 12 Rabiulâhir 132) Kûfe Camii'nde Ebu'l-Abbâs halîfe ilân edilmiş oldu.[52]

Ebu'l-Abbâs, halîfe olarak okuduğu ilk hutbesinde hâkimiyet hakkının Abbâsîler'e ait olduğunu çeşitli deliller ileri sürerek ispat etmeye çalıştı.[53] Abbâsîler, ihtilâl hazırlıklarının başla-

---

[49] Belâzürî, *Ensâb*, III, 138; Mesûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 284.

[50] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 328-329; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 342; Taberî, *Tarih*, VII, 422-423, 429-430, 435-437; Mesûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 259-260; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 323.

[51] Belâzürî, *Ensâb*, III, 139; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 349; Taberî, *Tarih*, VII, 423.

[52] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 321-323; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 117-118; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 337-342; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 344-345; Taberî, *Tarih*, VII, 410-417, 421-429; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 481-482; Mesûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 266-270; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 298-300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 320-327; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 40-42.

[53] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 339; Taberî, *Tarih*, VII, 425-426; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 324-325.

dığı ilk anlardan itibaren Şiîlerle birlikte hareket ediyormuş gibi görünüyorlar, başlangıç aşamasında gerçek niyetlerini açığa vurmuyorlardı. Ancak onlar, iktidarı ellerine geçirince, amcaoğullarına sırt çevirdiler. Nitekim yeni halîfe harekât merkezini Şiîler'in hâkim olduğu Kûfe'den önce Hâşimiyye'ye ardından da Enbâr'a nakletti.[54] Bu gelişmeden kısa süre sonra da bizzat Ebû Müslim, o dönemde Şiîlerin önderi konumundaki Ebû Seleme ile Süleyman b. Kesîr'i ortadan kaldırdı. Böylece Abbâsîler, iktidarı kimseyle paylaşmayacaklarını açıkça ilân etmiş oldular.[55]

Kûfe'de yeni halîfeye biat gerçekleştirilirken, aynı anda Abbâsî orduları Emevîler'in başkenti Dimaşk'ı ele geçirmek için batıya doğru ilerlemelerini devam ettirdiler. Nitekim Kahtabe ve oğlu Hasan, Horasan bölgesinden Kûfe üzerine yürürlerken, ikinci bir ordu ise Ebu'l-Abbâs'ın amcası Abdullah b. Ali kumandasında Suriye istikametinde doğru yönelmişti. Halîfe II. Mervân, Suriye ve Cezîre Araplarından topladığı bir ordu ile Büyük Zap kenarında Abbâsî orduları komutanı Abdullah'ı karşıladı. (2 Cemâziyelâhir 132/16 Ocak 750) tarihinde başlayıp yaklaşık on gün devam eden şiddetli çarpışmalar sonucunda Emevî ordusu ağır bir mağlubiyete uğradı.[56] Hezimetten sonra başkenti Harran'a çekilen Mervân, orada da tutunamayacağını

---

54 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 326. Ayrıca bk. Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *Alâkâtu beyne'l-Aleviyyin ve'l-Abbâsîyyin*, s. 39.

55 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 336.

56 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 325; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 118-119; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 334; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 345-346; Taberî, *Tarih*, VII, 432-435; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 260-261; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 301-302; İbnü'l-Esîr, IV, 327-329; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 42-44.

anlayınca önce Dimaşk'a, ardından Ürdün'e gitti. Aynı anda Abbâsî orduları komutanı Abdullah b. Ali, hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Dimaşk şehrini zapt etti (14 Ramazan 132/26 Nisan 750).[57] Sürekli güneye doğru çekilen Mervân'ın peşini bırakmayan Abbâsîler, onu Yukarı Mısır'da Bûsîr adı verilen köyde yakalayıp öldürdüler. Bu hadise sonucunda Emevî devleti tamamen ortadan kaldırılmış oldu. (Muharrem 132/Ağustos 750).[58]

Abbâsî ihtilâlinin karakteri ve ihtilâlcilerin esas istekleri hakkında tarihçiler tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bilhassa bazı Batılı tarihçiler, Emevîler'le Abbâsîler arasındaki mücadeleyi, Araplarla İranlı unsur arasında ırkçı çekişme olarak kabul etmişlerdir. Ancak daha sonra yapılan araştırmalar bu görüşün doğru olmadığını ortaya koymuştur. Abbâsî hareketi her ne kadar İranlı unsurun yoğun olduğu Horasan'da başlamış ve ilk başarısını orada kazanmışsa da, ihtilâlin merkezinde bizzat Araplar yer almışlar, faaliyet daha ziyade onlar

---

57 Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 325; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* s. 334-335; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 346; Taberî, *Tarih,* VII, 436-438; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,* III, 261; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VII, 304-306; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 330; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 44.

58 Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 325-326; İbn Kuteybe, *el-İmâme,* II, 119-120; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* s. 335; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 345-346; Taberî, *Tarih,* VII, 438-443; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,* III, 261-262, 264-265; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd,* IV, 469-470; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 330-331; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 44-46. Ayrıca bk. Seâlibî, Abdülazîz b. İbrâhim, *Sukutü'd-Devleti'l-Ümeviyye ve Kıyamü'd-Devleti'l-Abbâsîyye,* (thk. Hammâdi Sâhilî), Beyrut 1995; Abbâdî, Ahmed Muhtar, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî,* Beyrut ts. (Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye), 9-16. Delice, Ali, *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı,* (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1999; Işıltan, Fikret, "*Mervân II*", *İA,* VII, 778-780; Kurt, Hasan, "Mervân II", *DİA,* XXIX, 227-229.

tarafından yürütülmüştür. Nitekim hareketin esas kadrosunu teşkil eden on iki nakîbden sekizi Arap, dördü mevâlîdir. Ayrıca Horasan'ın çeşitli şehirlerinde yerleşik pek çok Arap kabilesi de Abbâsî ordusuna açık destek vermişlerdir. Bunlar arasında yönetimle problem yaşayan Yemen asıllı Araplar başta gelir. Bu sebeple Abbâsî ihtilâlini, yukarıda sebepleri açıklanırken belirtildiği gibi, sırf Fars hareketi olarak değerlendirmek yerine, Emevî iktidarına karşı muhtelif sâiklerle cephe almış pek çok dinî, siyasî ve etnik grubun, Emevî muhalifliği ortak paydasında beraberce hareket etmeleri sonunda gerçekleşmiş bir organizasyon olduğunu kabul etmek daha isabetlidir. Dolayısıyla ihtilâli harekete geçiren ve başarıya ulaştıran esas gücü ırkî bir temelde değil, muhtelif menfaat gruplarının ittifakında aramak daha gerçekçi olur.[59]

---

[59] Daniel, Elton L., *The Political and Social History of Khurasan under Abbâsîd Rule,* Chicago 1979, s. 25-113; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* s. 23-28. Bu konuda bilgi ve değerlendirmeler için ayrıca bk. Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* I-VI, Dimaşk 1935-1938, I, 169-178; Faki İsameddin Abdürrauf, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye,* Kahire 1987; Ulebî, Ahmed, *el-Ahdü's-sırri li'd-da'veti'l-Abbâsîyye ev mine'l-Ümeviyyin ile'l-Abbâsîyyin,* Beyrut 1988; Eyyûb, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî,* Beyrut 1989, s. 7-27; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye,* Beyrut 1997, s. 8-17; Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye,* s. 305-338; Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *Alâkâtu beyne'l-Aleviyyin ve'l-Abbâsîyyin,* s. 40; Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli,* s. 57-61, 63-68; Demîrcan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında Arap-Mevâlî İlişkisi,* s. 177-181; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 19-41; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* Trablus 2002, s. 17-79; Faruk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye Asru'l-Kuvve ve'l-İzdihâr,* I-II, Amman 2003, I, 11-70; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* Beyrut 2006, s. 9-38; Abbâdî, Ahmed Muhtar, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî,* s. 117-29; Guzman, Roberto Marin, "Orta Asya ve Horasan'da Abbâsî İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme", s. 255-278.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, bir ihtilâl neticesinde iktidarın Emevîler'den Abbâsîler'e eline geçmesi, yalnız basit bir hükümet darbesi ve bir hanedan değişimi olmayıp, İslâm tarihinde büyük değişim ve dönüşümlere sebep ve sahne olacak mühim bir dönüm noktasıdır. Nitekim Abbâsî hanedanı ilk önce hükümet merkezini Suriye'den Irak'a nakletmiş, yeni devletin öncelikleri ve fetih siyaseti farklılaşmıştır. Abbâsîler'in yeni siyasette ikinci plâna ittiği Suriye bölgesi, fethinden itibaren Emevî iktidarının merkezi ve ayakta kalmasının en büyük desteğini teşkil etmişti. Özellikle Yemen kabilelerinin çoğunluğunu oluşturduğu Suriyeliler, halîfelerin daimi ordusunu oluşturmuşlar, devlet yöneticileri bu ordunun arasında kendisini emniyette hissetmişlerdi. Hilâfet merkezinin Bağdat'a nakli neticesinde Suriye Arapları iktidardaki nüfuzlu konumlarını kaybetmiş oldular. Yeni durumda, Abbâsî halîfesi bir kabile şeyhi konumundan çıkarak, otoriteyi elinde tutan mutlak bir hükümdar haline geldi.

İhtilâlle beraber Araplar ve bilhassa Suriyeliler için hâkimiyet devri sona ermiş olduğu gibi, genel çerçevede Arap ve Mevâlî arasındaki fark da ortadan kalktı. Hattâ ihtilâldeki büyük payları sebebiyle Mevâlî, Araplar'a karşı avantaj dahi elde etti. Doğu eyaletlerinin halkı, özellikle Horasanlılar, Abbâsîler'in zaferi kazanmasında büyük rol oynadıklarının farkında olarak yeni devletin idarî makamlarında önemli konumlar elde etmeye başladılar. Bunun sonucunda devletin idarî ve askerî kadrolarının büyük bir kısmı, Araplar dışındaki etnik unsurun kontrolüne geçti. Üstelik halîfelerin meydana getirdikleri ve merkeze yerleştirdikleri ücretli muhafız birliklerin güç dengeleri de zamanla Arap olmayanların lehine değişti.

Abbâsî iktidarı ile cemiyetin sosyal, fikrî ve iktisadî yapısı da büyük bir değişime sahne oldu. Zamanla iktidardaki konumlarını kaybetmeye başlayan Araplar, bu defa fikrî ve iktisadî sahalarda kendilerine yeni imkânlar aramaya koyuldular. Bu dönemde fikrî ve ticarî hayat, Emevîler devrindekiyle mukayese edilemeyecek boyutlara ulaştı. Siyasî alanda geri plânda kalmaya başlayan Araplar, özellikle Arapça sayesinde kültür sahasındaki üstünlüklerini sürdürmeyi bildiler. Öyle ki, din ve ilim dili olan Arapça, bütün İslâm dünyasına hâkim oldu ve asırlarca bu konumunu muhafaza etti. Abbâsîler döneminde büyük şehirler aynı zamanda birer ilim merkezi haline geldi. Müslüman tüccarlar, Çin'den İskandinav Yarımadası'na kadar uzanan geniş bir sahada ticarî faaliyetler gerçekleştirdiler. Abbâsîler'in beş asrı aşan tarihi işte bu siyasî, ticarî, kültürel değişim ve dönüşümün serüvenini teşkil eder.

BİRİNCİ BÖLÜM

İLK ABBÂSÎ ASRI MUKTEDİR HALÎFELER

I. İHTİLÂLİN KÖKLEŞMESİ: EBU'L-ABBÂS DÖNEMİ (132-136/749-754)

A. HALİFE OLUŞU

İlk Abbâsî halîfesi olan Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Ali, Hicretin 104. (M.722-723) yılında Âbbâsî hareketinin ilk merkezi Humeyme'de dünyaya geldi. Babası Muhammed, Emevîlerin son dönemlerinde (H.125/M.742-743) gerçekleşen ölümüne kadar Abbâsî propagandasını başlatan kişi olarak kabul edilir. Muhammed, vefat etmeden kendisinden sonra büyük oğlu İbrahim'in imâm olmasını vasiyet etmişti.[1] İbrahim, son Emevî Halîfesi II. Mervân tarafından tutuklanarak Harran'a götürülürken aile mensuplarına kardeşi Ebu'l-Abbâs'ı veliaht tayin ettiğini açıklamıştır.[2]

---

1 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber,* (thk. Eliza Lichtenstadter), Beyrut ts. (Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde), s. 33; Kitâbü'l-Muhabber, Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*III, 266; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VII, 297-298; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire ts. (Dâru'l-Fikri'l-Arabî), s. 299-300.

2 Taberî, *Tarih,* VII, 421-422, 435-437; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*III, 259-260, 266; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 66; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VII, 297.

Ebu'l-Abbâs, Horasan'dan gelen ihtilâl ordusunun Kûfe'ye girmesinden bir ay sonra Safer 132 tarihinde (Ekim 749) ailesiyle birlikte Kûfe'ye intikal etti.[3] Fakat burada beklediği ilgiyi göremedi. Çünkü şehirdeki Şiîler'in lideri konumunda bulunan Ebû Seleme el-Hallâl, aslında hilâfete onların değil, Hz. Ali evlâdından birinin gelmesini istiyordu. Nitekim bu hususta Hz. Ali'nin torunlarından Cafer b. Muhammed es-Sâdık, Abdullah b. Mahd b. Hasan ve Ömer el-Eşref b. Zeynelâbidîn'e ayrı ayrı çağrıda bulunmuş, ancak onlardan hiç birisi teklifi kabul etmemişlerdi.[4] Buna rağmen Ebû Seleme yine de ümidini kesmeyip Hz. Ali evlâdının kaldıkları yerleri Abbâsî taraftarı Horasanlılar'dan saklayarak gelişmeleri kendi kontrolünde tutmaya, aynı zamanda yeni halîfenin tespitini geciktirmeye çalışıyordu.[5] Ancak ihtilâl lideri Ebû Müslim Horasânî'nin güvenilir adamlarından Ebu'l-Cehm b. Atıyye el-Bâhilî, Ebû Seleme'nin bu taktiğinin farkına vararak durumu Hammâm-A'yen'deki Horasan ordusu ileri gelenlerine bildirdi. Bunun üzerine ihtilâl mümessillerinden müteşekkil on iki kişilik bir grup derhal Kûfe'ye gelerek Ebu'l-Abbâs'a biat ettiklerini ilân ettiler. Neticede ihtilâlin hazırlanmasında ve başarıya ulaşmasında neredeyse dikkate değer hiçbir rolü ve katkısı bulunmayan Ebu'l-Abbâs, 12

---

[3] Taberî, *Tarih*, VII, 422; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 267-268; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 66; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 298.

[4] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 349-350; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 67; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), s. 154-155. Ebû Seleme'nin Ali evlâdı ile ilişkisi ve Abbâsî ihtilâlindeki rolü hakkında bk. Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *el-Alâkât Beyne'l-Alevîyyîn ve'l-Abbâsîyyîn*, s. 62-64, 88-99; Kılıç, Ünal, "Ebû Seleme el-Hallâl ve Abbâsî Devleti'nin Kuruluşundaki Rolü", *CÜİFD* 1999, sayı: 3, s. 509-534.

[5] Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 66-67.

Rebîülâhir 132 (28 Kasım 749) Cuma günü Kûfe Camii'nde biat alarak ilk Abbâsî halîfesi oldu.[6]

Ebu'l-Abbâs, halîfe olarak ilân edilmesinden sonra Kûfe camisinin minberine yaptığı ilk konuşmada, Hz. Peygamber'in (sav) soyundan gelenlerin halîfeliğe daha lâyık olduklarından bahsetmesinin ardından, yönetimleri boyunca Emevîler'in gerçekleştirdikleri zulüm ve haksızlıkları sıraladı. Peşinden önceki iktidarın en büyük destekçileri olan Suriye ve civarı halkından kınayıcı bir dille söz etti. Buna karşılık muhatabı olan Kûfeliler'i şu sözlerle onurlandırdı. "Biz sizi severiz, siz de bizi seversiniz. Zalimlerin gücü sizin bize karşı olan düşüncenizi değiştiremedi. Nihayet işte bugünlere kavuştunuz ve devletinizi kurdunuz. Sizler bizim nazarımızda insanların en şereflisi ve iyisisiniz. Maaşlarınızı bugünden itibaren yüzer dirhem arttırmış bulunuyorum. Buna karşı siz de yükümlülüklerinizi yerine getirme konusunda dikkatli olunuz. Biliniz ki, ben hem bol bol veren, hem de helâk edip intikam alan bir insanım".[7]

Ebu'l-Abbâs, halîfelik biatini almasının ardından yaptığı konuşmasında sarf ettiği son cümle sebebiyle tarihte Seffâh olarak anılmıştır. Kelimenin lügat mânâsı akıtmak, bol ihsanda

---

6 Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* 322-323, 330; İbn Kuteybe, *el-İmâme,* II, 117-118; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* s. 337-342; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 344-345, 349; Taberî, *Tarih,* VII, 410-417, 421-431; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd,* IV, 481-482; Mesûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,* III, 266-271; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 69-70; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VII, 298-300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 320-327; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 40-42. Bu konuda ayrıca bk. Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* s. 28-29.

7 Taberî, *Tarih,* VII, 426; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* III, 319-321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 324-325; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 41.

bulunmak ve güzel konuşmaktır.[8] Bu durumda seffâh kelimesi, kötü düşüncelilere karşı bir tehdit ve gözdağı anlamına geldiği gibi, aynı zamanda cömertlik ve çok ihsanda bulunma manâlarında da kullanılmıştır. Ebu'l-Abbâs'ın bu kelimeyi Kûfe ordusunun maaşlarını arttırdığını ilân etmesinin peşinden sarf etmiş olması, bazı tarihçileri bu tabiri çokça ihsan etme şeklinde anlamaya sevk etmiştir. Ancak seffâh sözcüğünün geçtiği cümlenin ikinci kısmı ise bunun, muhaliflerine karşı bir tehdit mealinde söylediği şekilde anlaşılmış, netice olarak Abbâsîler'in ilk halîfesi daha ziyade çok kan döken anlamında seffâh olarak tanınmıştır.[9] Göreve gelir gelmez Emevî ailesi ve taraftarlarına karşı şiddetli bir intikam politikası takip etmiş olması, seffâh sıfatının, intikam alan ve kan döken şeklinde anlaşılmasını güçlendirmiştir.[10] Gerçekten de bunu doğrular şekilde Abbâsî hanedanının ileri gelenleri, Emevî iktidarını ortadan kaldırdıktan sonra, onların baskısına maruz kalmış bulunan Hâşimîler'in intikamlarını şiddet yoluyla almaya çalışmışlardır. Abbâsîler'in Şam'a girmesinden sonra tutuklananlar arasında bulunan son Emevî halîfesinin kızının şehri ele geçiren Abbâsî komutanı Abdullah b. Ali'ye söylediği "Ey amca biz senin ve kardeşinin kızlarıyız. Bize zulmetmek yerine bağışlayabilirsiniz" sözleri üzerine muhatabının "Sizden ne bir kadın, ne de bir erkek bırakacağız. Dün senin baban benim kardeşimin oğlu İbrahim b. Muhammed'i öldürmedi mi? Hişam b. Abdülmelik, Zeyd b.

---

8 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 485-486.

9 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 302.

10 Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 74; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 298. Bu konuda bk. Amedroz, H.F., "On the Meaning of the Laqab al-Saffâh", *JRAS* (1907), s. 660-663.

Ali'yi öldürmedi mi? Zeyd'in karısı Hîre de Yûsuf b. Ali tarafından öldürülmedi mi? Velid b. Yezîd, Yahyâ b. Yezîd'i öldürmedi mi? Ubeydullah b. Ziyâd, Müslim b. Akîl'i öldürmedi mi? Yezîd b. Muâviye ve Ömer b. Sa'd ile birlikte, Hüseyin b. Ali ve yanında bulunan diğer Ehl-i Beyt'i öldürtmedi mi? Siz Ehl-i Beyt'te ne bıraktınız?" cevabı, girişilecek intikam faaliyetinin boyutlarını açıkça ortaya koyar mahiyettedir.[11] Nitekim Abbâsîler, Abdullah b. Ali'nin sözlerinde ifadesini bulan düşüncelerle, Emevîler'den soykırım boyutuna ulaşır mahiyette intikam almışlardır. Abbâsîler, bu tür hareketleriyle hem kinlerini tatmin etmişler, hem de kendilerine en büyük siyasî rakip gördükleri Emevîler'in yeniden toparlanma ihtimalini tamamen ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bu hususta İslâm tarihi kaynaklarında pek çok örnek bulmak mümkündür:

Son Emevî halîfesi Mervân b. Muhammed, Mısır'da öldürüldükten sonra başı kesilerek yeni halîfe Ebu'l-Abbâs'ın önüne konmuştu. Bunun üzerine halîfe secdeye vararak, *"Beni sana üstün kılan Allah'a şükürler olsun. Hamdolsun ki Allah, sen ve akrabalarındaki intikamımızı bırakmadı"* şeklinde dua etmiş, ardından da dilinden şu beyit dökülmüştür:

"Onlar benim kanımı içselerdi, kanmazlardı.

Gerçek şu ki onların kanı da benim kinimi dindirmedi"[12]

Bu şiiri terennüm eden Seffâh, daha sonra yüzünü kıbleye çevirerek yeniden secdeye kapandı. Uzun süre bu şekilde kal-

---

11 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 262; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 332.

12 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 271; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 332; İbn Tiktaka, *Fahri*, s. 148.

dıktan sonra büyük dedesi Abbâs b. Abdülmuttalib'in düşmanlarından intikam için söylediği rivayet edilen başka bir şiirini okudu.[13]

Abbâsî devlet adamlarını geçmiş iktidarın müntesiplerine karşı kışkırtan ve onların intikam hislerini körükleyenler ise genelde kabile savaşlarının en büyük müsebbipleri olan şairlerdir. Onlar zaman zaman eski düşmanlıkları hatırlatmak suretiyle Emevîler'den intikam alınmasına sebep olmuşlardır. Rivayete göre bir gün Emevî halîfelerinden Hişam b. Abdülmelik'in oğlu Süleyman'ın da Abbâsî halîfesinin huzurunda bulunduğu bir anda Şair Sudeyf toplantı mekanına gelir. Kısa süre önce Ebu'l-Abbâs Seffâh, Süleyman'ı affetmiş, kendisine iltifatlarda bulunmuştu. Bunu bilmesine rağmen Sudeyf, ayağa kalkıp halîfenin gözünün içine bakarak geçmişte yaptıklarını anlatarak Emevîler'den mutlaka intikam alınmasını talep eden bir beyit söyledi:

"Adamların bugünkü tavırları seni aldatmasın.

Zira onların kaburga kemiklerinin altında gök gürültüleri saklıdır.

Kılıcını çek ve Emevîler'den bir tek kişi kalmayıncaya kadar affetmeden öldür".

Şiiri duyan ve akıbetinden endişelenmeye başlayan Süleyman, "Beni öldürdün, ihtiyar" diye söylenmeye başladı. Nitekim şairin dizelerinden etkilenen Seffâh, vermiş olduğu emânı da unutarak Süleyman'ın derhal öldürülmesini emretti.[14]

---

13 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 271-272.

14 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 358-360; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 333; İbn Tiktaka, *Fahri*, s.151. Bu konuda ayrıca bk. Aksu,

Şair Şibl b. Abdullah, halîfenin amcası ve Şam valisi Abdullah b. Ali'nin yanına vardığında, onu doksan kadar Emevî soyundan gelen insanla toplanmış sohbet ederken buldu. Vakit kaybetmeden Abdullah'ı misafirlerine karşı kışkırtırtıcı mahiyette bir şiir okudu. Şairin mısralarını dinleyen Abdullah b. Ali, derhal askerlerine emîr vererek orada bulunan Emevîler'in tamamını katlettirdi.[15] Daha sonra da cesetlerin huzurundan kaldırılmasına izin vermeden üzerlerine bir örtü koydurarak ziyafet verilmesini istedi. O sırada altta yatan henüz ölmemiş yaralıların iniltileri geliyordu.[16]

Emevîler'e karşı girişilen intikam faaliyetlerinde hanedanın diğer mensupları da gerek halîfe, gerekse Şam valisi Abdullah b. Ali'den pek de geri kalmamışlardır. Nitekim Süleyman b. Ali, Basra'da pek çok Emevî ailesi mensubunu yakalayıp katletmiş, daha sonra da onların cesetlerinin yol kenarına atılıp vahşi hayvanlara yedirilmesini emretmiştir.[17] Benzer şekilde Dâvûd b. Ali, Mekke ve Medine'de eline geçirdiği bütün Emevîler'i öldürmüştür.[18]

Ali, "Emevîlerin, Abbâsîler Tarafından Soykırıma Uğratılması ve Ebu'l-Abbâs'ın Bu Soykırımdaki Rolü", *CÜİFD*, Sivas 2000, sy. 4, s. 259-268.

15 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 331.

16 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 355-356; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 261; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 333; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 265; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 45. İbn Tiktaka, hadisenin bizzat halîfe Ebu'l-Abbâs'ın huzurunda gerçekleştiğini rivayet ediyor. *Fahri*, s. 151-152.

17 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 334.

18 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 331; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 352; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 343; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 341.Bu konuda dağerlendirmeler için bk. Ahmed Muhtar, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s.43.

Abbâsîler'in intikamı sadece hayatta olan Emevîler'le sınırlı kalmadı. Rivayete göre halîfenin amcası Abdullah b. Ali, Şam'da bulunan Emevî halîfelerinin mezarlarını açtırdı. Yapılan kazılarda Muâviye, Yezîd ve Abdülmelik gibi halîfelerin kemiklerinden başka bir şey bulunamadı. Abdullah, sadece Hişam'ın cesedinin tamamen çürümemiş olarak görülünce bu cesedi önce kırbaçlatıp ardından da yakılmasını emretti. Vali, yıllar önce Emevîler tarafından asılıp yakılan Zeyd b. Ali'nin intikamının bu şekilde alınmış olduğunu da söylemiştir.[19]

B. İSYANCILARLA MÜCADELE

Ebu'l-Abbâs, Kûfe'de gerçekleştirilen biatle birlikte, Endülüs hariç olmak üzere bütün İslâm ülkelerinde halîfe kabul edilmişti. Ancak sağlanan göreceli hâkimiyet, ülke dâhilînde sık sık gerçekleşen isyanlarla kesintiye uğruyordu. Diğer taraftan, Irak'ta da durum hâlâ netliğe kavuşmamıştı. Zira bölgenin merkezi konumunda bulunan Vâsıt'ta Emevîler'in son Irak valisi

---

[19] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 356-357; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 219-220; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 72; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 333; İbn Tiktaka, *Fahri*, s. 152; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 45. Abbâsî ailesinin Emevîlere karşı besledikleri intikam ruhu Seffâh'ın ölümü ile de son bulmamış, Abbâsîlerin birinci dönemi (132-232/750-847) boyunca devam etmiştir. Nitekim Halîfe Hâdî'nin yakın adamlarından İbn De'b şöyle der: "Bir defasında Halîfe Hâdî gecenin geç vaktinde kendisinin hiç âdeti olmadığı halde beni çağırdı. Huzuruna vardığımda, kışlık küçük evinde oturmuş, önünde bulunan bir şeye bakıyordu. Bana: "Bu gece uyuyamadım, Mervân ve Harboğulları'nın kanımızı akıtmak için yaptıkları şeyler uykumu kaçırdı ve onları düşünerek çok üzüldüm". Ben de, "Evet ama, işte Abdullah b. Ali, Ebû Futrus nehri yanında onlardan şunları ve şunları katledip yok etti dedim ve onun öldürdüklerinin isimlerini saymaya başladım. Devamla "İşte Absüssamed b. Ali, Hicaz'da Abdullah b. Ali'nin öldürdüğü kadar Emevî'yi bir anda yok etti" dedim. İbn De'b sözünü şöyle bitiyor: "Vallahi, bunun üzerine Hadî çok sevindi". Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III,338-339.

İbn Hubeyre, henüz yeni idareye teslim olmamıştı. Hilâfetin merkezinde var olan bu problemin halli için Vâsıt, Abbâsîler'in meşhur komutanı Hasan b. Kahtabe tarafından muhasara altına alındı. Ancak savunma tedbirleriyle güçlendirilen şehrin ele geçirilmesi mümkün olmadı. Kuşatma girişiminin herhangi bir netice vermediğini gören halîfe, kardeşi Ebû Cafer'i muhasaranın idaresine getirdi. Ancak on bir ay süren kuşatma yine de sonuç vermedi. Nihayet Hicretin 132. (M.750) yılı sonlarına doğru İbn Hubeyre görüşmeye razı edildi. Yapılan müzakereler sonunda her iki tarafın razı olduğu şartlarda bir teslim antlaşması imzalandı Ancak, Abbâsî idaresi şehri teslim aldıktan sonra antlaşma şartlarını ihlâl ederek başta İbn Hubeyre olmak üzere birçok Emevî taraftarını idam etti. Böylece Irak'ın kontrolü tamamen iktidarın eline geçmiş oldu.[20]

Abbâsî yönetimini yerleştirmek ve ihtilâl ortaklarının bir kısmını devre dışı bırakmak adına yeni halîfenin ikinci hedefi, Abbâsî ihtilâlinin başarısında büyük payı bulunan, ancak Abbâsîler'e karşı Hz. Ali evlâdını desteklediği açıkça bilinen Ebû Seleme oldu. "İhtilâl, önce kendi çocuklarını yer" prensibinin bir neticesi olarak Irak'ta Hz. Ali evlâdının mümessilleri Ebû Seleme ile Süleyman b. Kesîr bizzat ihtilâl lideri Ebû Müslim tarafından peş peşe ortadan kaldırıldılar. (H.132/M.750).[21]

---

20 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 324; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 353-354; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, I, 79-80, II, 157; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 313-314; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 336-337. Bu konuda ayrıca bk. Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 91-94.

21 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 352-353; Taberî, *Tarih*, VII, 448-450; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 284-285; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 312-314; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 336; İbn Tiktaka, *Fahri*, s. 155-156; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 54-55. Bu konuda ayrıca bk. Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s. 155-159.

İhtilâl sonrasında eski müttefikler devre dışı bırakılırken, bu defa da önceki iktidar taraftarlarının isyanları gündeme geldi. Ebu'l-Abbâs'ın halîfeliğine karşı toplumdan ilk ciddî çıkış ise, beklendiği gibi önceki dönemde Emevîler'in en güçlü destekçileri olan Suriye ve Cezîre halkı tarafından gerçekleştirildi. Bölgede yaşayan kabileler, Emevîler'in son halîfesi Mervân'ın komutanlarından Ebu'l-Verd'in idaresinde isyan başlatıp Abbâsî idaresini tanımadıklarını ilân ettiler.[22] Yönetime karşı harekete geçen gruplar, bununla da iktifa etmeyip, Muâviye b. Ebû Süfyan'ın soyundan gelen Ebû Muhammed es-Süfyanî'yi de hilâfete namzet gösterdiklerini açıkladılar. Bunun üzerine harekete geçen hilâfet orduları, muhalifleri Kınnesrîn yakınında Hicretin 133. (M.751) yılında Şam valisi Abdullah b. Ali eliyle mağlup etti. Hareketin lideri konumunda bulunan Ebu'l-Verd de savaş meydanında öldürülenler arasında bulunuyordu. İsyancıların halîfe olarak tanıdıkları Ebû Muhammed ise önce Tedmür'e ardından da Hicaz'a sığındıysa da burada tutuklanıp Abbâsîler tarafından öldürülmekten kurtulamamıştır.[23]

Aynı yıl içinde İshâk b. Müslim el-Ukaylî kumandasındaki Cezîre Arapları yönetime karşı yeni bir isyan başlatıp Harran'ı kuşattılar. İsyanı bastırmakla görevlendirilen halîfenin kardeşi Ebû Cafer Mansûr, Harran önlerine gelinceye kadar şehir tamamen âsilerin kontrolüne geçmişti. Ancak daha güçlü bir Abbâsî ordusunun geleceğinden çekinen isyancılar, Samsat'a (Sümeysat) çekildiler. Bunun üzerine Ebû Cafer ile amcası Abdullah b.

---

[22] Taberî, VII, 443-446; İbnü'l-Esîr, IV, 334-335.

[23] Taberî, *Tarih*, VII, 443-448; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 310-311; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 265-266.

Ali, Samsat'ı kuşattılarsa da şehri ele geçiremediler. Yaklaşık yedi ay süren muhasara, isyancı İshâk b. Müslim'in teslim olmasıyla sona erdi. Bu hadisenin gerçekleşmesinin ardından Ebû Cafer, halîfe tarafından Cezîre ve Azerbaycan valiliğine tayin edildi.[24]

Halîfe Ebu'l-Abbâs'ın son yıllarında başka bölgelerde de isyanlar görüldü. Nitekim Kuzey Afrika'da Berberîler, Basra ve Uman çevresinde Hâricîler, ülkenin doğu eyaletlerinde muhtelif gruplar farklı sebeplerle pek çok isyan gerçekleştirdiler.[25] Örnek vermek gerekirse, Fars'ta Bessâm b. İbrahim[26] ve Sind'de Mansûr b. Cumhûr'un[27] başlattıkları isyanlara (H.133/M.750-51) yılında Buhara'da Şureyk b. Şeyh'in Hz. Ali evlâdı adına başlattığı çok tehlikeli ayaklanma girişimleri eklendi. Bu hareketlerin büyük bir kısmı, Ebû Müslim'in gönderdiği Ziyâd b. Sâlih tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır.[28]

C. TALAS SAVAŞI

Abbâsîler iktidara geldikleri sırada Türkistan'da yeni bir siyasî ve askerî güç olan Çinliler ile karşılaşmışlardı. Esasında

---

24 Taberî, *Tarih*, VII, 443-448; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 311; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 335-336. Ayrıca bk. Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 89-91.

25 Taberî, *Tarih*, VII, 463; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 324; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 343.

26 Taberî, *Tarih*, VII, 461-462; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 324; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 342-343.

27 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 334; Taberî, *Tarih*, VII, 464; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 324; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 344; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 57.

28 Taberî, *Tarih*, VII, 459, 466-467; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 342-345. Seffâh döneminde Alevîlerle ilişkiler hakkında bk. Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *el-Alâkât Beyne'l-Alevîyyîn ve'l-Abbâsîyyîn*, s. 103-107.

bu bölge, Hunlar'dan itibaren Türkler ve Çinliler arasında nüfuz mücadelelerine sahne oluyordu. İslâm ordularının Emevîler döneminde Maveraünnehr'i fethe giriştikleri sırada II. Göktürk devletinin başında bulunan Kapagan Kağan'ın (M.691-717) Çin'e yaptığı seferlerle Türkistan'daki Çin nüfuzu en alt düzeye indirilmişti. Velid b. Abdülmelik'in halîfeliği döneminde Kuteybe b. Müslim'in Maveraünnehr'i fethetmesi, Türkistan'ın siyasî manzarasında önemli değişikliklerin meydana gelmesine sebep oldu. Arap akınları sonucunda Göktürk devletinin zayıflaması ve Maveraünnehr beylerinin Arap hâkimiyetini tanımak zorunda kalmaları, Türkler'i bu yeni düşmanlarına karşı Çin'den yardım istemeye mecbur hale getirdi. Kadim düşmanı Çinliler'den destek talebinde bulunan ilk hükümdar ise (H.93-94/M.712) yılında Fergana'nın Müslümanlar tarafından istilâsı üzerine Çin'in hâkimiyetini kabul etmek şartıyla eski makamına iadesini isteyen Fergana İhşidi'dir. (H.107-108/M.726) yılında Buhara hükümdarı Tuğşa da, kardeşi Arslan'ı Çin sarayına göndermek suretiyle Araplar'a karşı yardım talebinde bulunmuştur. İslâm devletinin tâbiiyetini kabul etmek suretiyle tahtını muhafaza edebilen Semerkant hükümdarı Gurek'in (H.100-101/M.716) ve (H.112-113/M.731) yıllarında, Toharistan Yabgu'sunun (H.100-101/M.719) ve (H.108-109/M.727) senelerinde Çin'in desteğini sağlamak gayesiyle teşebbüse geçtikleri de malumdur. Bütün bu destek taleplerine rağmen Çin'den herhangi bir hareket görülmez. Ancak Hicretin 120. (M.738) yılında Su-lu Kağan'ın öldürülmesi ve Türkeş devletinin iç karışıklıklar sebebiyle zayıflaması üzerine Batı Türkistan'da Çin etkisi kendini iyice hissettirmeye başladı. Nitekim kısa süre içinde Çin'in Kuça valisi Kao Sien-tche, (H.129-130/M.747) senesinde büyük bir ordu ile batı-

ya doğru harekete geçince, burada Müslüman Arap ordularıyla karşı karşıya geldi. Talas nehri kenarında yapılan savaşta Çinliler mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldılar.

Çinlilerle Abbâsî orduları arasında gerçekleşen bu savaş, İslâm ve Türk tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri kabul edilir. Talas savaşı hakkında bilgi veren ilk İslâm tarihçisi İbn Tayfur'dur. Onun bildirdiğine göre, Emevîler döneminde Maveraünnehr'i Arap hâkimiyetine dahil eden Ebû Müslim, Ziyâd b. Sâlih'i Çin'e karşı sefere göndermişti.[29] Diğer bir Müslüman tarihçi Makdisî ise, Ebû Müslim'in Ziyâd b. Sâlih'i Maveraünnehr'deki bazı yerleri fethetmek üzere gönderdiğini, Ziyâd'ın ordusu bölgeye ulaşınca Çinliler'in karşı saldırıya geçtiklerini, Müslümanların da Taraz şehrinde savunma vaziyeti aldığını zikreder. Bu gelişmeden haberdar edilen Ebû Müslim, çevredeki emirlere toplanma talimatı vermiş, daha sonra da birleşik ordu Çinliler'e karşı büyük bir taarruz gerçekleştirerek onların karargâhlarını ele geçirmiştir.[30]

Talas savaşından bahseden üçüncü Müslüman tarihçi İbnü'l-Esîr olup, kitabında hadise hakkında şu bilgileri zikreder: Fergana İhşidi ile Şâş (Taşkent) meliki arasında ihtilâf olunca İhşid, rakibine karşı kullanmak üzere Çin İmparatoru'ndan asker çağrısında bulundu. Bunun üzerine Çin'den gelen yüz bin kişilik ordu, Şâş melikini muhasara altına aldı. Bu kadar güçlü bir orduya karşı koyamayacağını düşünen Şâş meliki, Çin İmparatoru'nun hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı. Bu haber

---

29 İbn Tayfur, *Kitâbu'l-Bağdâd*, (thk. Muhammed Zâhid b. Hasen el-Kevserî), Mısır 1949, s. 12.

30 Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 74

Ebû Müslim'e ulaşınca komutanı Ziyâd b. Sâlih'i Çinliler üzerine gönderdi. İki ordunun şiddetli savaşı sonucunda Müslümanlar büyük bir zafer kazandı. Zilhicce 133 (Haziran-Temmuz 751) tarihinde gerçekleşen savaşta Çinliler elli bin kişi kayıp vermişler, geri çekilirken de yaklaşık yirmi bin civarında esir bırakmışlardır.[31]

Talas savaşının sebepleri hakkında Çin kaynaklarında daha detaylı bilgiler yer alır. Buna göre 751 yılında Taşkent seferine çıkan Kao Sien-tche, çok geçmeden Taşkent melikini esir alarak Çin İmparatoru'na göndermiş, melik burada infaz edilmiştir. Bunun üzerine Taşkent hâkiminin oğlu, babasının intikamını almak için komşu devletlerden yardım talebinde bulunmuş, onun çağrısına cevap veren devletler güçlerini birleştirdikleri gibi, ayrıca düzenleyecekleri saldırı için Araplar'la da ittifak gerçekleştirmişlerdir. Her iki taraf Talas civarında karşılaşmış, beş gün devam eden çetin bir savaştan sonra, Çin ordusunda savaşan Karluk kuvvetlerinin rakip tarafa geçmesi üzerine Çinliler iki taraftan muhasara altına alınmışlar, bunun sonucunda askerlerinin çoğunu harp meydanında ölü veya yaralı bir şekilde bırakacak şekilde ağır bir mağlubiyete uğramışlardır.[32]

Türk, İslâm ve dünya tarihi bakımından büyük bir ehemmiyet taşıyan Talas savaşının önemli neticelerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

---

31 Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 74-75; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 342. Bu konuda ayrıca bk. Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 51-52.

32 Özaydın, Abdülkerim, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 246-247.

Türkler ile Çinliler arasındaki mücadeleler, asırlar boyunca devam etmişti. Mîlâdî VIII. yüzyılın ortalarına doğru Çin İmparatoru'nun, Çin'in geleneksel siyasetlerinin bir devamı olarak Batı Türkistan'a karşı giriştiği askerî harekât, 751 yılında Talas'ta onlar adına fecî bir hezimetle neticelenmiştir. Bu tarih, Çin'in Batı Türkistan üzerindeki siyasî emellerinden ebediyyen vazgeçmek zorunda kalmasının mîlâdı kabul edilebilir. Buna karşılık, savaştan önceki yıllarda Batı Türkistan'da siyasî bakımdan sarsılan Türk nüfuzu, Talas muharebesini müteakip yıllarda yeniden güçlenme imkânı bulmuştur. Hadisenin Çin aleyhine neticelenmesinde hiç şüphesiz önemli rol oynamış bulunan Karluklar, Göktürk ve Türkeş devletlerinin yıkılması üzerine bölgenin en kuvvetli unsuru olarak Türk birliğini yeniden tesis etmek için önemli fırsat yakalamışlardır. Ayrıca onlar, Araplar'la birleşip Çin tehlikesini bertaraf ettikten kısa bir zaman sonra 766 yılında müstakil bir devlet kurma imkânı bulmuşlardır.[33]

Sâsânî devletinin yıkılmasından sonra birbirleriyle temasa geçen Türkler ile Araplar arasındaki münasebet, öncelikli olarak karşılıklı mücadeleler şeklinde başlamış ve yarım asırdan fazla da bu şekilde devam etmişti. Bu olumsuz şartlar sebebiyle, Araplar'ın yaydıkları İslâm dini Türkler arasında fazla rağbet görmemişti. Talas savaşında bu iki siyasî rakibin Çin'e karşı

---

[33] Bu konuda bk. Yıldız, Hakkı Dursun, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul 1973, s. 71-82; Salman, Hüseyin, Karluklar, *Türkler*, Ankara 2002, s. II, 422; Özaydın, Abdülkerim, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler*, IV, 247; Karapınar, Mahmut, "Abbâsîler Döneminde Türklerin Siyasî Faaliyetleri", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 352.

birleşmesi, Türk-Arap münasebetleri bakımından bir dönüm noktası olmuş, yaklaşık yarım asırdır devam eden kanlı mücadeleler, bu tarihten itibaren yerini büyük oranda barışa ve dostane münasebetlere bırakmıştır. Gelişen olumlu şartlar, İslâm dininin Türkler tarafından daha hızlı bir şekilde benimsenmesine uygun zemin hazırlamıştır. Yeni gelişme aynı zamanda Abbâsî devletinin başta askerî kadroları olmak üzere çeşitli idarî makamlarının Türkler tarafından doldurulmasının da yolunu açmıştır.

Talas savaşı, dünya kültür tarihi bakımından da büyük gelişmelere zemin hazırlamıştır. Çin'de keten ve kenevir hammaddesinden imal edilmekte olan kâğıt, bu savaş sırasında Müslümanların eline esir düşen Çinli sanatkârlar aracılığıyla ilk defa Semerkant'ta üretilmeye başlanmıştır. Mîlâdî I. Asırdan itibaren Çin'de kullanılan kâğıdın bu ülke haricindeki ülkelerde bilinmediği dönemde yazı malzemesi olarak Mısır'da aynı adı taşıyan bir bitkiden imal edilen papirüs ile hayvan derisinden yapılan parşömen kullanılıyordu. İslâm dünyasında ise ilk zamanlar daha ziyade papirüs, Abbâsîler'den itibaren de parşömen revaçtaydı. Abbâsîler'de Halîfe Hârûn Reşîd'in veziri Cafer b. Yahyâ el-Bermekî, (H.178/M.794-795) yılında, Horasan ve Bağdat'ta birer kâğıt imalâthanesi kurmuştur. Bunu Mısır'da faaliyete geçirilen yeni imalâthaneler takip etti. Netice olarak Mîlâdî IX. asrın başlarından itibaren İspanya'dan Hindistan'a kadar bütün İslâm ülkelerinde kâğıt üretimine başlanmış oldu. Kâğıt, Avrupa'ya Sicilya ve İspanya'dan ihraç yoluyla girmiş ve XIII. yüzyıldan itibaren de Avrupa'da kâğıt imalâtına başlanmıştır. Dolayısıyla ilim ve kültürün yayılmasında birinci derecede rol

oynayan kağıdın Çin'den batıya intikalinde Talas savaşının dolaylı bir şekilde rol oynadığı ifade edilebilir.[34]

D. ŞAHSİYETİ ve ÖLÜMÜ

Kaynaklara göre Ebu'l-Abbâs, cömert, yumuşak huylu, ağır başlı, haya ve iyi ahlâk sahibi bir kişi olarak tarif edilir.[35] Ünlü Arap edebiyatçısı Câhiz, Seffâh'ın cömertliğini delillendirmek amacıyla şöyle bir olay nakleder: Ebû Dulâme, bir gün Seffâh'ın huzuruna çıktığında halîfe ona istediğini sordu. Bunun üzerine muhatabı sadece bir av köpeğine ihtiyacı olduğunu söyledi. Halîfe bunun yerine getirileceğini bildirince Ebû Dulâme, köpeğin yanında üzerinde ava çıkacağı bir hayvanın da verilmesini talep etti. Seffâh bu arzusunun da yerine getirileceği taahhüdünde bulundu. Ebû Dulâme, bu defa kendisine bir köle tahsis edilmesini istedi. Kölenin verileceği söylendiğinde Ebû Dulâme'nin, "Efendimiz, artık bu köpek ve binitle gerçekleştirdiğim avı pişirecek bir cariye bağışlayınız" dediği duyuldu. Halîfe ona cariye sözü verince "Efendimiz bunların barınacakları bir de mesken lâzımdır" ifadesiyle ev talebinde bulundu. Seffâh, kendisine bunun da verileceğini söyledi. Ebû Dulâme, devamla

---

[34] Talas savaşı ve neticeleri hakkında bk. Liu En-lin, "Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme", *TTK Bildirileri*, VII (1972), I, 414-420; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 52-58; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 54-55; Gibb, H.A.R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, (çev. Hasan Kurt), Ankara 2005, s. 113-115; Bakır, Abdülhalik, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", *Belleten*, cilt. LXV, sy. 242, Nisan 2001. Bu konuda ayrıca bk. Compareti, Matteo, "Sogdiyana Tarihine Giriş", *Türkler*, Ankara 2002, s. II, 162; Taşağıl, Ahmet, "Talas Savaşı", *DİA*, XXXIX, 501.

[35] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 361; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 88; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 151.

"Efendimiz, bir köyümüz olmazsa bu ailenin geçimini nereden karşılarız?" dediğinde, bu defa Ebu'l-Abbâs ona yüz dekar dikili, yüz dekar ekime müsait bir arazi verilmesini emretti. Ebû Dulâme yine "Efendimiz, ben de size Esedoğulları vadilerinden beş yüz bin dekar vereyim". Halîfe bu latifeye gülerek, "Öyle ise arazinin tamamı dikili olsun" diyerek vadini tashih etti.[36]

Hilâfet merkezini Kûfe'den Hâşimiyye'ye, oradan da Enbâr'a nakleden Ebu'l-Abbâs[37], beş yıl halîfelik yaptıktan sonra yakalandığı çiçek (veya humma) hastalığından kurtulamayarak 13 Zilhicce 136 (9 Haziran 754) tarihinde vefat etti. Ölümü esnasında kaç yaşında olduğu hususunda farklı rivayetler bulunmakla birlikte, onun otuzlu yaşlarında öldüğü bilinmektedir. Vefatından sonra kardeşi Ebû Cafer Mansûr, Abbâsîler'in yeni halîfesi oldu.[38]

Ebu'l-Abbâs'ın hilâfeti, Abbâsî İmparatorluğu'nun kuruluş aşamasının gerçekleştiği bir döneme tekâbul eder. O, kısa süren yönetimi esnasında ancak dâhilî istikrarı ve sınır güvenliğini sağlamakla meşgul olmuştur. Bunun sonucunda Endülüs topraklan hariç olmak üzere daha önce Emevîler'in sahip olduğu bütün beldelerde sükûneti temin ederek buraları merkezî idareye bağlamıştır. Kanlı bir ihtilâl ve arkasından birbirini izleyen isyanlar, kurucu halîfeye komşularına karşı aktif bir politika takip etme fırsatı vermemiştir. Dolayısıyla onun kısa süren halîfeliği döneminde dış politik gelişmelerde dikkate değer bir faa-

---

36 Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, (thk. Ahmed Zeki Paşa), Kahire 1914, s. 33.

37 Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 88; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 344.

38 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 346-347. Ebu'l-Abbâs'ın şahsiyeti hakkında bk. Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 34-44.

liyetten söz edilemez. Nitekim onun zamanında Araplar'ın Bizans İmparatorluğu'na karşı geleneksel yaz ve kış seferleri durmuş, hatta bu dönemde Rum orduları Malatya'ya saldırarak şehri yağmalamışlar, bu esnada pek çok Müslümanı da öldürmüşlerdir.[39] Bizanslı tarihçi Theophanes'e göre ise İslâm devletinin iç karışıklıklarından faydalanmak isteyen İmparator V. Konstantinos, Hicretin 133. (M.751) yılında, Malatya'yı muhasara etmiştir. Bu esnada şehrin boşaltılmasını isteyen imparatorun teklifi Malatya halkı tarafından reddedilmiştir. Ancak tehlikenin artması üzerine halk, yanlarına alabildikleri eşyalarla birlikte Malatya'dan ayrılmak zorunda kalmış ve şehri Rumlar'a terk etmiştir.[40] Diğer taraftan Ebu'l-Abbâs döneminde Araplar'ın kuzey komşuları Hazarlar'la yapılan taktik savaşlar kesintiye uğramış, dolayısıyla ülkenin kuzey sınırında herhangi bir fetih girişimine şahit olunmamıştır.[41]

---

[39] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 331; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 261-262; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 362; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 322; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 266.

[40] Theophenes, *Chonographia*, (nşr. Carl de Boor), Leipzig 1883-1885, (İngilizcesi: The Chronicle of Thepones A.D.602-813 (trc. Harry Turtledove), Philadelphia 1982, s. 116; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 111-112.

[41] Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 294-295; Ebu'l-Abbâs hakkında bk. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu* (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1963, s. 257-262; Shaban, M.A., *Istamic History*, Cambridge 1976, I, 185-189; II, 1-5; Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976. s. 32-38; Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1980, II, 437-446; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 25-62; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul 1987, III, 231-238; Eyyûb, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî*, s. 29-32; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 41-54; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*,s. 53-67; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 39-60; Zettersteen, K.V., "Ebu'l-Abbâ", *İA*, IV, 66-67; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebu'l-Abbâ es-Seffâh", *DİA*, X, 283-284.

II. ABBÂSÎ DEVLETİNİN KURUMSALLAŞMASI: MANSÛR DÖNEMİ (H.136-158/M.745-775)

A. HALİFE OLUŞU

İkinci Abbâsî halîfesi Ebû Cafer Mansûr, 7 Zilhicce 95 (23 Ağustos 714) tarihinde Humeyme'de dünyaya geldi.[42] Babası Muhammed b. Ali el-Abbâsî, annesi Berberî asıllı Sellâme adlı bir câriyedir.[43] Ebû Cafer, Arap geleneğine uyularak fasih Arapça öğrenmesi ve sağlıklı bir genç olarak yetişmesi için önce çöle gönderildi. Yedi yaşına geldiğinde kabilesindeki akranlarıyla birlikte ilk eğitimini aldıktan sonra hadis, fıkıh, ensâb, fesahat ve belagat öğrendi. Gençlik döneminde Ebû Tâlib'in soyundan gelen Abdullah b. Muâviye'nin Emevî yönetimine karşı Batı İran'da başlattığı isyana iştirak etti. Bu esnada Abdullah b. Muâviye tarafından İzec şehrine vergi tahsil etmek üzere gönderildi. Ancak topladığı vergileri Abdullah'a göndermeyip Basra'ya götürünce yakalanıp hapse atıldı. Bir süre sonra hapisten kurtulup Humeyme'de ihtilâl hareketini yöneten İmâm İbrahim'in yanına gitti. Kardeşi Ebu'l-Abbâs'ın Kûfe'ye doğru harekete geçmesine kadar burada kaldı.[44]

Ebû Cafer Mansûr, ilk Abbâsî halîfesi Ebu'l-Abbâs tarafından Emevîler'in son Irak valisi olan ve yeni yönetime karşı çıkan İbn Hubeyre üzerine gönderilmişti. Mansûr, Hasan b. Kahtabe'ye bağlı kuvvetlerin de komutasını üstlenerek İbn Hubeyre'nin bulunduğu Vâsıt'ı kuşattı. Abbâsî ordusu karşısında şehri savunmaya devam eden İbn Hubeyre, daha sonra Mansûr'un

---

[42] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 332-333; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 317.

[43] İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 34.

[44] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 294.

barış teklifini bazı şartlarla kabul ederek teslim oldu. Ancak Mansûr, halîfenin ve Ebû Müslim'in baskıları neticesinde bizzat kendisinin emân vermiş olduğu İbn Hubeyre'yi öldürmek zorunda kaldı.[45] İbn Hubeyre meselesinin hallinden sonra yönetime karşı isyan edip Harran'ı kuşatan İshâk b. Müslim el-Ukaylî'ye karşı da sefere memur edilen Mansûr, kısa süre içinde şehirde Abbâsî hâkimiyetini yeniden sağladı. Bu başarılarından dolayı halîfe tarafından Cezîre, Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine tayin edildi. (H.133/M.750-51).[46] Ebû Cafer, (H.136/M.754) yılında hac emîri olarak da görev yaptı. Hicaz'da bulunduğu sırada ağabeyi Seffâh'ın ölümü üzerine Abbâsîler'in yeni halîfesi olarak biat aldı. (H.136/M.754).[47]

Ebu'l-Abbâs, vefat etmeden kısa bir süre önce, sırasıyla ağabeyi Ebû Cafer Mansûr, ardından da kardeşinin oğlu Îsâ b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali'yi veliaht tayin etmişti. Seffâh'ın öldüğü esnada Mansûr hac farizasını idare etmek üzere gitmiş olduğu Mekke'de bulunuyordu. Halîfenin yanında bulunan ikinci veliaht Îsâ b. Mûsâ, yeni halîfe Ebû Cafer adına halktan bîat aldı.

Seffâh'ın ölüm haberini alan Ebû Cafer'in son derece üzüldüğü rivayet edilir. Bu sırada yine hac için yanında bulunan Ebû Müslim, halîfelik makamına gelmesine rağmen niçin üzüldüğünü sorduğunda Mansûr, amcası Abdullah b. Ali'den çekindiğini ifade etmiş, bunun üzerine Ebû Müslim, "Siz o konu-

---

45 Taberî, *Tarih,* VII, 450-458; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 336-337.

46 Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 334-335; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 358; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 340; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* I, 266.

47 Taberî, *Tarih,* VII, 471-472; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 347.

yu bana bırakın. Abdullah'ın askerinin çoğu Horasanlıdır, bana karşı gelemezler" sözleriyle hem onu teselli etmiş, hem de iktidar mücadelesinde kendisine yardımcı olma vaadinde bulunmuştur.[48]

Mansûr'un tahmin ettiği gibi, Seffâh'ın ölüm haberini Şam'da haber alan Abdullah b. Ali, halîfenin öldüğünü bildiren mektubu okumasının ardından halktan kendisine bîat etmelerini istedi. Ebu'l-Abbâs'ın, Emevîler'in son halîfesi Mervân b. Muhammed üzerine ordu göndermek istediği zaman, kardeşlerini çağırarak onlardan ordunun başına geçmelerini istediğini ve kim bu görevi üstlenirse onu veliaht seçeceğini taahhüt ettiğini, bu teklifi kendisinden başka kimsenin kabul etmediğini bildirdi. Bu konuda Ebû Ganîm et-Taî, Haffâf el-Mervezî ve diğer bazı kimseler de kendisine şahitlik yaptılar. Bunun üzerine önce askerler, sonra da aslında Emevî yanlısı olan, ancak Abbâsî saflarında ortaya çıkan her türlü ihtilâfı alkışlamaya hazır bekleyen Şam ve Cezîre halkı Abdullah b. Ali'ye bîat ettiler. Sonuçta Abbâsî ailesi içinde aynı anda iki halîfeye biat gerçekleştirilmiş oldu. Bu gelişme, ufukta yeni bir iktidar mücadelesini kaçınılmaz hale getirdi.[49]

Amcası Abdullah b. Ali'nin Şam'da isyan edip kendi adına biat aldığı bilgisi hilâfet merkezine ulaşınca, halîfenin emriyle bölgeye Ebû Müslim komutasında büyük bir ordu sevk edildi.

---

48 Taberî, *Tarih,* VII, 473; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* III, 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 347

49 Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 335; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 365; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 77; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VIII, 3; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 167-168; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* s. 31.

İki taraf arasında daha sıcak çatışmaya girilmeden Abdullah b. Ali'nin yaptığı bazı taktik hatalar, onun Ebû Müslim karşısında güç kaybetmesine sebep oldu. Bu hatalardan en önemlisi, Abdullah'ın kendisine itaat etmeyecekleri düşüncesiyle ordusunda bulunan pek çok Horasan asıllı askerî öldürtmüş olmasıdır. Abdullah, ikinci bir hata daha yaparak, en büyük komutanlarından biri olan Humeyd b. Kahtabe'yı da yine kendisine ihanet edeceği şüphesiyle ortadan kaldırmaya çalıştı. Ancak hedef alınan komutan plânı fark edip emrindeki birliklerle Abdullah'ı terk ederek Irak taraflarına çekilmiş, bu şekilde Şam birliklerinin gücünün zayıflamasına sebep olmuştur.[50]

Abdullah b. Ali ve Ebî Müslim orduları arasında Nusaybin yakınlarından uzun süren bir savaş gerçekleşti. Ebû Müslim, fasılalarla yaklaşık beş ay süren çarpışmaların ardından Abdullah'ın ordusunu mağlûp etmeyi başardı. Kendisi için yenilginin mukadder olduğunu gören Abdullah b. Ali, savaş meydanından kaçarak Basra'da bulunan kardeşleri Süleyman ve Îsâ'ya sığındı. Komutanları savaş meydanını terk eden askerler de çaresiz bir şekilde Ebû Müslim'e teslim oldular. (H.136/M.754).[51]

Abdullah b. Ali'nin sığındığı Süleyman ile Îsâ, halîfe Mansûr nezdinde girişimde bulunarak kardeşlerinin bağışlanması için ricacı oldular. Mansûr, onların aracılıklarını kabul edip Abdullah için bir emân mektubu tanzim edilmesine karar verdi.[52] Süleyman ve Îsâ, bunun üzerine kardeşleri Abdullah'ı yan-

---

50 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 366; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 4.

51 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 336; Taberî, *Tarih*, VII, 474-479; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 348-350; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 267-268; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X,62.

52 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 350.

larına alarak Hicretin 139 senesinin Zilhicce ayında (Mayıs 757) Mansûr'un yanına ulaştılar. Saraya vardıklarında Mansûr önce Süleyman ve Îsâ'yı kabul etti. Daha sonra da yanındakilerin pek çoğu öldürülerek Abdullah'ın hapsedilmesini emretti.[53]

Abdullah b. Ali (H.147/M.764) senesine kadar tutuklu kaldı. O yıl Mansûr, oğlu Mehdî'yi Îsâ b. Mûsâ'nın önüne geçirerek birinci veliaht yapmaya karar verdi. Hacca gitmek niyetinde olan halîfe, amcası Abdullah'ın kendisi için problem olduğu gibi, ileride oğlu için de sıkıntı meydana getirebileceği düşüncesiyle bu meseleyi tamamen halletmek için bir plân yaptı. Onun niyeti amcası Abdullah'ı, veliahtlıkta ikinci sıraya attığı Îsâ b. Mûsâ eliyle öldürtmek, ardından da Abdullah b. Ali'yi öldürdüğü ithamıyla Îsâ'yı cezalandırmak, bu şekilde oğlu Mehdî'nin gelecekte karşılaşabileceği muhtemel saltanat mücadelesini bitirmekti. Bu şekilde o hem Abdullah'ı, hem kardeşinin oğlu Îsâ'yı ortadan kaldırmak istiyordu. Ancak Îsâ, Mansûr'un gerçek niyetini fark ettiği için Abdullah b. Ali'yi öldürmedi.[54] Fakat Abdullah b. Ali'nin mutlaka ortadan kaldırılmasının gereğine inanan halîfe, daha sonra onu Ebu'l-Ezher Mühelleb b. Ebî Îsâ'ya teslim ederek öldürülmesini emretti.[55] Taberî'de geçen

---

53 Taberî, *Tarih*, VII, 501; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 363.

54 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 368-369; Taberî, *Tarih*, VIII, 7-8; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 315-316; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 102-103; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 24.

55 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 316; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X,63. Bu konuda bk. Zorlu, Cem, *Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasî İsyanlar*, Ankara 2001, s. 43-94; Lassner, J. "Did the Caliph Abu Jafer al-Mansûr Murder hic Uncle Abdullah b. Ali and Other Rpoblems with the Ruling House of the Abbâsîds", *Studies in Memory of Gaston Wiet*, (ed. M.Rosen-Ayalon), Jerusalem 1977, s. 69-99.

başka bir rivayete göre ise Mansûr, temeli tuz madeni üzerine inşa edilmiş olan bir eve Abdullah'ı hapsettikten sonra, altından su akıtılmasını sağlayarak evin çökmesine sebep olmuş ve Abdullah da yıkılan evin altında kalarak ölmüştür. Hadise her ne şekilde gerçekleştirilmiş olursa olsun sonuçta Mansûr, halîfeliğinin önündeki en büyük engeli kaldırmış oldu.[56]

B. EBÛ MÜSLİM'İN ORTADAN KALDIRILMASI

Abbâsî ihtilâli denildiğinde akla ilk önce şüphesiz Ebû Müslim gelir. Zira (H.128-132/M.745-750) yılları arasında henüz İmâm İbrahim, Seffâh ve Mansûr'u Humeyme'deki yakın çevrelerinin dışında hiç kimsenin tanınmadığı bir zamanda, onun adı İslâm dünyasının her yerinde bilinmekteydi. Hicretin 132. (M.750) yılından itibaren de o, Abbâsîler adına büyük başarılar elde etmiş, ihtilâlin gerçekleşmesinde büyük pay sahibi olmuştur. Üstelik ihtilâli başarıyla neticelendirildikten sonra Emevîler'in son Irak valisi İbn Hubeyre'yi tesirsiz hale getirmiş, hanedan içinde halîfelik iddiasında bulunan Abdullah b. Ali'nin Şam'daki ordusunu mağlup ederek, Mansûr'un yönetimde mutlak hâkimiyetini temin etmiştir.

Ebû Müslim'in yaptığı katkılarla Abbâsî devletinin kuruluşunda kilit rol oynaması, aynı zamanda onun sonunu da hazırlamıştır. Çünkü bu özelliği, devletin kurulmasından hemen sonra kendisiyle Abbâsî halîfeleri arasında karşılıklı rekabete, akabinde güven bunalımına, ardından da iktidar çekişmesine sebep olmuştur.

---

56 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 369; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 433-435; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 24; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 168. Bu konuda bk. Ahmed Muhtar, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s.46-47.

Ebû Müslim, başlangıçtan itibaren Abbâsîler'e son derece bağlıydı. Ne var ki, elde ettiği zaferlerden dolayı zamanla kendine güven duygusu artıyor, iktidarın kendisine olan borcunun farkında olarak gurura kapılıyordu. Bu durumu kısa süre içinde fark eden hanedan mensupları, onun kendileri aleyhine dönmesinden endişe etmeye başladılar ve iktidarlarının istikbâli adına ondan kurtulmaya karar verdiler. Çünkü onun ne kadar usta bir teşkilâtçı ve başarılı bir asker olduğuna yakînen şahit olmuşlardı. İktidar ailesi içinde Ebû Müslim'e en fazla kin duyan kişi ise, Ebû Cafer Mansûr'du. O, daha veliaht olduğu zamandan itibaren Ebû Müslim'e kuşku ile bakmış ve devletin bekası gereği onun mutlaka ortadan kaldırmasının zaruretine inanmıştı.[57] Nitekim Horasan'ı ziyaret edip burada Ebû Müslim'in halk üzerindeki etkisini gördükten sonra başkente döner dönmez halîfe Ebu'l-Abbâs'a durumun vahametini şu sözleriyle aktarmıştı: "Ebû Müslim hayatta kaldığı sürece sen tam manâsıyla hâlife olmuş sayılmazsın".[58] Mansûr bu andan itibaren sürekli olarak halîfeye Ebû Müslim'in mutlaka öldürülmesi gerektiğini dile getirmeşse de halîfe Ebu'l-Abbâs bilhassa Horasanlı taraftarlarının gücünden çekindiği için bu teklifi gerçekleştirmeye cesaret edememiştir.[59]

Mansûr, Ebû Müslim'in adeta iktidar ortağı gibi davrandığını görmeye başladığında kardeşi halîfe Ebu'l-Abbâs'ı sürekli

---

[57] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 301.

[58] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 344; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 54.

[59] Taberî, *Tarih*, VII, 468-469; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 76; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 347-348; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 332-333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 346; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 168; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 58.

olarak onun aleyhine kışkırtmayı sürdürdü. Ancak Ebû Müslim Horasan'da bulunduğu sürece, halîfenin ona herhangi bir şey yapması mümkün değildi. Bu sebeple onu Horasan'dan çıkarıp, Irak'a getirmek için bir takım plânlar yapmaya başladılar. Bu amaçla halîfe, bir taraftan Ebû Müslim'i Irak'a davet ediyor, diğer taraftan da çeşitli makam vaatleriyle Ebû Müslim'in adamlarından onu Irak'a gitmesi için ikna etmelerini istiyordu. Bu girişimler bir süre sürede sonuç verdi. Çünkü Ebû Müslim hac niyetiyle Horasan'dan ayrılmaya ikna edilmişti. Ebu'l-Abbâs, Horasan'dan hareket eden Ebû Müslim'e yanına beş yüz kişiden fazla asker almamasını emretti. Fakat Ebû Müslim'in herhangi bir suikasttan emin olmadığını bildiren mektubu üzerine, onun ancak bin kişiyle başkente gelebileceğini bildirdi. Mekke yolunun daha fazla askere tahammülü olmadığı da ilâve edilerek, onun devletin toprakları içinde emniyette olacağına dair teminat verildi. Diğer taraftan Seffâh, kurmaylarının ve halkın Ebû Müslim'i en iyi bir şekilde karşılamaları için emîr verdi. Ayrıca Ebû Müslim, hacc yolculuğun çıkmadan önce halîfenin sarayına gelince, kendisini her türlü ikram yapılıp özel merasim düzenlendi.[60]

Ebû Müslim hacca gideceğine göre, o yıl onun hac emîri olması gerekiyordu. Halîfe Ebu'l-Abbâs, böyle bir görevin Ebû Müslim'in bütün İslâm âleminde daha çok nüfuz kazanmasına yol açacağını düşünerek, bunu engellemek için Cezîre, Ermenistan ve Azerbaycan'da vali olarak bulunan kardeşi Mansûr'a şu mealde bir mektup yazdı:

---

[60] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 345; Taberî, *Tarih*, VII, 468; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 345-346.

"Ebû Müslim, kendisine hac için izin vermemi istedi. Ben de izin verdim. Buraya gelince onun hac emîri olmak için benden izin isteyeceğini zannediyorum. Şimdi sen de bana bir mektup yazarak hac etmek niyetinde olduğunu bildir. Zira sen Mekke'de bulunursan, Ebû Müslim senin önüne geçerek emîr olma cesaretini gösteremez". Mansûr bunun üzerine halîfeden hac izni isteyen bir mektup gönderdi. Plânlandığı gibi halîfe onun talebini uygun buldu.[61] Bu şekilde yönetim Ebû Müslim'i, Horasan'dan uzaklaştırıp az bir askerle hilâfet merkezine çekmeyi başarmıştı. Mansûr, halîfenin yanına geldiğinde, fırsat bulmuşken Ebû Müslim'in hemen burada ortadan kaldırılmasını teklif ettiyse de Seffâh, bunun şu anda devlet için çok tehlikeli olacağını söyleyerek, kardeşinin talebine bir kez daha olumsuz cevap verdi.[62]

Hac mevsimi geldiğinde Ebû Cafer ile Ebû Müslim yola çıktılar. Sefer esnasında halka yapılan ihsanlarda âdeta birbirleriyle yarışıyorlardı. Onlar Hicaz'da hac vazifesini îfâ ederken halîfe Seffâh'ın öldüm haberi geldi. Bunun üzerine Ebû Müslim, Mansûr'a biat ederek kendisine hizmet etmeye hazır olduğunu bildirdi. Hac dönüşünde ister merkezde kalıp ona hizmet edeceğini, isterse Horasan'a gidip orada görev üstlenebileceğini bildirdi.[63]

Ebû Cafer Mansûr, Mekke'den dönüşünde önce Kûfe'ye, ardından Enbâr'a gitti. Burada ilk olarak kendisine karşı iktidar

---

61 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 345-346; Taberî, *Tarih*, VII, 468-469; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 350.

62 Taberî, *Tarih*, VII, 469; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 346.

63 Taberî, *Tarih*, VII, 470-471; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 332-338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 347.

mücadelesi başlatan amcası Abdullah b. Ali'yi bertaraf etmeye karar verdi. Bu amaçla Ebû Müslim'i, amcası Abdullah b. Ali'nin başlattığı isyanı bastırmak üzere Şam'a gönderdi.[64] Ebû Müslim, Abdullah'a karşı gerçekleştirdiği başarılı harekât sonunda onu hezimete uğrattı. Bu şekilde Ebû Müslim, Ebu'l-Abbâs'ın iktidara gelmesinde olduğu gibi, Mansûr'un halîfeliğinde de Abbâsî tahtını tahkîm etmiş oldu. Ancak elde ettiği başarıları kendisinin sonunun hazırlanmasını geciktirmekten başka bir işe yaramadı. Çünkü Ebû Müslim, zaferleri sebebiyle o derece nüfuz kazanmıştı ki, bu durum, Abbâsî halîfesini endişelendirmeye başlamıştı. Üstelik Ebû Müslim'i sürekli koruyan ilk halîfe Seffâh ölmüş, bu makama baştan beri kendisine kin besleyen Mansûr gelmişti. Üstelik Ebû Müslim'in Horasan'dan uzakta olması, halîfe için büyük bir fırsattı. Kendisi adına bu olumlu şartları değerlendirmek isteyen Mansûr, vakit kaybetmeden Ebû Müslim'i ortadan kaldırmanın plânlarını yapmaya başladı. İlk adım olarak da Abdullah b. Ali hezimete uğratıldıktan sonra, azatlı kölesi Ebu'l-Hasib'i savaş bölgesine göndererek Ebû Müslim'in bu savaşta ele geçirdiği ganimetlerin tespitinin yapılmasını emretti. Ebû Müslim, bu girişimden son derece rahatsız olmuş, *"Savaş yapma hususunda güveniliyoruz, fakat ganimet söz konusu olunca itimada şayan olmuyoruz, öyle mi?"* sözleriyle yapılan uygulamayı protesto etmiştir. Tabii ki, onun bu tepkisi doğruca halîfeye ulaştırılmıştır.[65]

---

64 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 365-366; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 348-349.

65 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 347; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 366; Taberî, *Tarih*, VII, 482; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 350.

Ganimet meselesinde ortaya çıkan ihtilâfla birlikte Mansûr ile Ebû Müslim arasındaki gizli husûmet gün yüzüne çıkmaya başladı. Bundan sonra taraflar karşılıklı olarak politik mevzî kazanma adına taktik adımlar attılar. Mücadelede ilk teşebbüs daima halîfe Mansûr'dan geliyor, Ebû Müslim'e ise savunma yapmak ve karşı taktik geliştirmek düşüyordu. Mansûr, Ebû Müslim'in Horasan'a dönüp halkı kendi etrafında toplayarak bağımsız bir devlet kurmasından endişe ettiği için, öncelikli olarak Horasan'dan uzaklaştırmak maksadıyla onu Mısır ve Şam bölgesi valiliğine tayin etme kararı aldı. Ancak Ebû Müslim, halîfenin gerçek niyetini anladı için, bu teklifi kabul etmedi. Üstelik halîfenin emrine aykırı olarak başında bulunduğu birliklerle Horasan'a doğru hareket etmeye başladı. Bu şekilde aradaki çekişme gizlenemez hale gelmiş oldu. Mansûr, bu yeni gelişmeyle birlikte Ebû Müslim'in mutlaka ortadan kaldırılması gerektiğine kânî oldu. Üstelik Ebû Müslim'in karşılıklı restleşmelerden sonra Horasan'a gitmesi, Abbâsî devletinin sarsılması, hattâ belki de tamamen yıkılması sonucunu getirebilirdi. Bu sebeple her türlü tedbir alınmalı, bir şekilde Ebû Müslim'in Horasan'a ulaşması engellenmeliydi. Halîfe bunu temin için, aracılar vasıtasıyla bazen parlak teklifler içeren, bazen de ağır tehditler taşıyan mektupları peş peşe Ebû Müslim'e göndermeye başladı. Ayrıca onun en yakın adamlarını bir takım vaatlerle kendi yanına çekerek onlar vasıtasıyla Ebû Müslim'in başkente gelmeye ikna edilmesini sağlamaya çalıştı.[66] Halîfenin Ebû Müslim'e karşı asıl vurucu hamlesi ise, onun Horasan'daki vekili

---

66 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 336; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 347-348; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 366-367; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 64.

olan Ebû Dâvûd'a bir mektup yazıp kendisini bölgeye vali yaptığını bildirmesi, halîfeye bağlı bulunduğu sürece bu makamda kalacağını garanti etmesi oldu. Nitekim bu girişim sonuç verdi: Kısa süre sonra Ebû Dâvûd'dan selefi Ebû Müslim'e onun bütün umutlarını bitiren bir mektup ulaştı: "Biz Allah'ın halîfelerine ve peygamberlerine itaat etmek için yola çıkmış bulunuyoruz, isyan etmek için değil. Bundan dolayı, sen de halîfeye karşı gelerek onun izni olmadan buraya gelme". Bu son gelişme karşısında Ebû Müslim'in halîfenin yanına giderek yaptıklarından dolayı af dilemek ve hakkında alınacak kararı beklemekten başka bir çaresi kalmadı.[67]

Ebû Müslim, halîfenin yanına gitmeye karar verip yola çıktığı zaman bile Mansûr, onun fikrinden vaz geçip geri dönmesini önlemek için bir takım yeni tedbirler almayı ihmâl etmedi; Ebû Müslim, Enbâr'a yaklaşınca halkın kendisini karşılayarak şenlikler düzenlenmesini istedi. Nitekim emîr üzerine bütün halk ve özellikle Hâşimîler, Ebû Müslim'i büyük bir coşku ve sevinçle karşıladılar.[68] Bu şekilde halîfe Mansûr, Ebû Müslim'in hayatıyla ilgili herhangi bir endişe duymadan, gönül huzuruyla yanına gelmesini sağlamış oldu.

Ebû Müslim'in, merkeze ulaşmasından bir gün sonra halîfenin emriyle kendisini yargılamak üzere bir mahkeme kuruldu. Bu mahkemede davacı olan şahıs, yani halîfe aynı zamanda mahkemenin de başkanıydı. Üstelik henüz yargılama başlamadan önce, verilecek olan hüküm belli gibiydi. Çünkü Mansûr,

---

67 Taberî, *Tarih*, VII, 482-488; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 350-353; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 65.

68 Taberî, *Tarih*, VII, 448; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 354.

daha mahkeme safhasına geçmeden Osman b. Nehik, Şebîb b. Ravah ve Harb b. Kays'tan müteşekkil bir gruba salonda gizlenmelerini ve ellerini çırptığı zaman ortaya çıkarak Ebû Müslim'i öldürmelerini emretmişti.[69]

Halîfe Mansûr, mahkemeyi başlattıktan sonra Ebû Müslim'i pek çok konuda suçladı. Ancak Ebû Müslim, her suçlamaya mantıklı cevaplar veriyordu. Üstelik devlete karşı vermiş olduğu hizmetler karşısında böyle meseleler yüzünden sorguya çekilmesine çok hayıflandığını belirtip teessüflerini bildirdi. Ancak halîfenin kendisi hakkında kesin kararını vermiş olduğunu fark edince, son bir şans olarak ondan özür dileyerek bağışlanmasını sağlamaya çalıştı. Ancak Mansûr, bu harekete daha da sinirlendi. Plânladığı gibi ellerini çırpınca gizli odada beklemekte olan görevliler ortaya çıkarak Ebû Müslim'i öldürdüler. (24 Şaban 137/12 Şubat 755). İnfaz gerçekleştirildikten sonra halîfenin veziri dışarıya çıkarak Ebû Müslim'in halîfenin sarayında istirahat etmekte olduğunu söyleyerek sonucu merakla bekleyen halkın dağılmasını sağladı. Bu şekilde Mansûr'un, saltanatı için en büyük tehlike gördüğü Ebû Müslim ortadan kaldırılmış, başka bir ifadeyle ihtilâl son olarak en büyük evlâdını yemiş oldu.[70]

---

69 Taberî, *Tarih*, VII, 488-489; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 354; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 65.

70 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 336; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 348-350; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 367-368; Taberî, *Tarih*, VII, 489-495; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 302-305; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 78-82; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 354-368; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 4-16; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 354-355; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 168-171; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 65-66. Bu konuda ayrıca bk. Ahmed Muhtar, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s.48-50.

Ebû Müslim, Abbâsîler dönemi İslâm tarihinin en mühim şahsiyetlerinden birisi kabul edilir. O, şahsî düşmanlarına ve rakiplerine olduğu kadar, Abbâsîler'in düşmanlarına karşı da şiddetli hareket etmekten geri durmamıştır. Ancak bütün bu başarıları, Abbâsî hanedanını rahatsız etmiş, bizzat yaptığı hizmetleri onun ortadan kaldırılmasının en büyük gerekçesi olmuştur. Modern dönem İslâm tarihçisi Muhammed el-Hudarî de Ebû Müslim'in maruz kaldığı durumu şu şekilde izah eder:

"Tarihte Ebû Müslim gibi, devletlere hizmet etmiş, hükümranların tahtını korumuş olan komutanların sonunun genellikle bu şahsın akıbetinden farklı olmadığı görülür. Bunun sebebini şöyle açıklamak mümkün olur: Bu gibi komutanlar, bizzat savaşlara katılıp askere maaşını verdikleri için bu durum onların asker arasında büyük bir otorite ve saygınlık kazanmalarına sebep oluyordu. Komutanlar şansları yaver gidip zaferler elde ederek devletin kurulması ve korunmasında büyük roller oynadıkları zaman da devlet üzerinde sınırsız bir nüfuz elde ediyorlardı. Onların toplum içindeki güç ve nüfuzunu gören halîfeler ise, bunun kendi iktidarları için tehlikeli olduğunu düşünerek onlara engel olmak istiyorlardı. Eğer halîfe güçlü bir siyasetçi olursa, bu durumu ortadan kaldırıyor, eğer değilse bir süre tahammül ediyor, fırsatını bulduktan sonra kaçırmıyordu. Tabiî bir komutanın eline geçen bazı fırsatları değerlendirmek istemesi de normal bir olay olmalıdır".[71]

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, İslâm tarihinin önemli şahsiyetleri arasında yer alan Ebû Müslim, Emevî hanedanının

---

[71] Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, s. 56.

yıkılmasında ve Abbâsîler'in hilâfete geçmesinde önemli rol oynamıştır. Bu sebeple kendisine "nâkilü'd-devle, sâhibü'd-devle, mümîtü'd-devle, muhyi'd-devle" gibi unvanlar verilmiştir. O, siyasî ve askerî başarıları yanında Horasan'ın imarı yolunda da büyük adımlar atmış, Merv'de ve Nîsâbur'da camiler yaptırmış, Merv ve Semerkant'ın surlarını tamir ettirmiştir. Ebû Müslim zamanla İran, Özbekistan, Türkmenistan ve Dağıstan'da olduğu gibi Anadolu'da da mübarek kahramanlardan biri olarak kabul edilmiştir. Nitekim kendisi, daima hakkı savunan, haksızlığa ve zulme karşı çıkan bir kişi olarak tanınmıştır. Ebû Abdullah Muhammed b. Ümran el-Merzübânî'nin *Ahbâru Ebî Müslim Sâhibi'd-Da've*'si ile Ebû Tâhir-i Tarsûsî'nin *Ebû Müslimnâme*'si gibi onun kahramanlıkları hakkında yazılan ve mitolojik unsurlar içeren halk hikâyeleri ve destanlar, yeniçeri mahfillerinde ve geniş halk kitleleri arasında zevkle okunmuştur.[72]

---

[72] Bu konuda bk. Daniel, Elton L., *The Political and Social History of Khurasan under Abbâsîd Rule,* s. 113-117; Zeydan, Corci, *Ebû Müslim,* Beyrut 1999; Wellhausen, J, *Arap Devleti ve Sukutu,* s. 231-233, 237, 246, 248-255, 258-261; Shaban, M.A, *The Abbâsîd Revolution,* Cambridge 1979, s. 148-149, 153-163; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, s.24-89; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 58-61; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* s. 32-33; Karakuş, Nadir, *Ebû Müslim el-Horasani Kişiliği ve Faaliyetleri,* (Basılmamış Doktora Tezi), S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996; Bilgiç, Ahmet, *Ebû Müslim Horasani Hayatı ve Şahsiyeti,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1998; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* s. 69-81; Erdoğruca, Nuran, *Ebû Müslim Horasani ve Müslimiyye Hareketi,* (Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi), A.Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001; Frye, R.N., "The Role of Abu Muslim in the Abbâsîd Revolt", *MW,* XXXVII, (1947), s. 28-38; Barthold, "Ebû Müslim", *İA,* IV, 39-41; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Müslim Horasani", *DİA,* X, 197-198.

C. YÖNETİME KARŞI İSYAN HAREKETLERİ

1. Ebû Müslim'in İntikamını Alma Girişimleri

Mansûr döneminde Ebû Müslim'in katli sebebiyle bilhassa Horasan bölgesinde onun intikamını alma amaçlı pek çok isyan meydana gelmiştir. Bu girişimler, aynı zamanda eski İran inançları da kullanılarak dinî bir vecheye büründürülmüştür. Nitekim daha sonra ortaya çıkan Hürremîler ve Bâtınîler gibi fırkalar, hareketlerinde genel olarak Ebû Müslim'den ilham almışlardır.

Ebû Müslim'in öldürülmesinin asıl sonuçları, liderliğini yaptığı ihtilâl hareketinin merkezi olan Horasan'da görüldü. Bölgedeki yönetim muhalifi grupların isyanla beraber bir takım düşünce ve inanç sistemleri de ortaya atmaları, isyanların sırf Ebû Müslim'in ölümü sebebiyle çıkmamış olduğunu da gösterir. Bu durumda onların Ebû Müslim'in öldürülmesini otoriteye karşı çıkmanın bir bahanesi olarak gördüklerini ileri sürmek yanlış olmaz. Esasında gerek Emevîler, gerekse Abbâsîler devrinde İran'da devlete karşı patlak veren ayaklanmaların temelinde Farslar'ın Araplar'a karşı duydukları kin ve düşmanlığın yanı sıra onların İslâm dinini kabul etmelerine rağmen etkisinden kurtulamadıkları eski inançlarına dönüş arzusunun yattığı açıktır.[73]

Ebû Müslim'in ölüm haberi Horasan'a ulaşır ulaşmaz, yönetime karşı ilk ayaklanmalar başladı. Bu hareketlerin en yaygını ve tehlikelisi ise Sunbad (Sünbâz) adlı bir isyancının Nîsâbur'da başlattığı isyandır. Hareket liderinin Ebû Müslim'e

---

[73] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 305-306

olan yakınlık derecesi kesin olarak bilinmemekle beraber, onun Ebû Müslim'in yakın silâh arkadaşlarından birisi olduğu zikredilir. Hac için Mekke'ye hareket ettiği sırada Nîsâbur'dan Rey'e gelen Sunbad, isyanın ilk adımı olarak beldenin valisini öldürerek şehri ele geçirdi. Onun esas hedefi ise, bizzat halîfe ile savaşmak ve Ebû Müslim'in öcünü almak olduğundan Rey'de fazla beklemeden ordusuyla birlikte Hemedân'a hareket etti. İsyancıların buradan ülkenin merkezine doğru harekete geçmeleri üzerine halîfe Mansûr, vakit kaybetmeden ordusunu isyan bölgesine sevk etti. Taraflar Rey ile Hemedân arasında karşı karşıya geldiler. Burada gerçekleşen şiddetli çarpışmalarda askerlerinin büyük bir kısmını kaybeden Sunbad, yanında kalan az sayıdaki birliğiyle Taberistan'a çekildi. Ancak Mansûr'dan çekinen bölge idarecisi tarafından yakalanarak öldürüldü. Bu şekilde Ebû Müslim adına gerçekleştirilen tehlikeli bir isyan faaliyeti etkisiz hale getirilmiş oldu. (H.137/M.754-55).[74]

Ebû Müslim'in öldürülmesi bahanesiyle yönetime karşı bir ayaklanma da Maveraünnehr'de meydana gelmiştir. Burada İshâk adındaki isyan lideri, Hicretin 137. (M.755) yılı ortalarında halîfe kuvvetlerine karşı saldırılar düzenlemeye başladı. Bölgeden sorumlu olan Horasan valisi Ebû Dâvûd Hâlid b. İbrahim'in bütün gayretlerine rağmen ayaklanma bastırılamadı. Nihayet iki yıl sonra Mansûr, bizzat oğlu Mehdî'yi hadiseleri bastırmaya memur etti. Nîsâbur'a ulaşan Mehdî, buradan gönderdiği birliklerle âsîleri etkisiz hale getirmeye muvaffak oldu. (H.139/M.756-57).[75]

---

[74] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 306; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 357. Bu konuda geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Zorlu, Cem, *Abbâsîleri Yönelik Dini ve Siyasî İsyanlar*, s.128-143.

[75] Belâzürî, *Ensâb*, (thk. Abdülaziz et-Dûrî), Beyrut 1978, III, 226.

Mansûr zamanında İslâm İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerinde, bilhassa Horasan'da bir türlü sükûnet temin edilemedi. Zira, bölgede yönetime karşı hareketler birbirini takip ediyordu. Nitekim Ustazsis isimli yönetim muhalifi, Herat ve Sistan'da etrafına topladığı gruplarla isyan hareketi başlattı. Âsîler kısa süre içinde Horasan'ın başka şehirlerini de işgâl ettiler. Üzerlerine halîfe tarafından gönderilen Cibrîl b. Yahyâ ve Muâz b. Müslim komutasındaki orduları da mağlup edince isyan daha da tehlikeli bir hal aldı.[76] Bunun üzerine halîfe, Rey'de bulunan oğlu Mehdî'ye bölgeyle yakından ilgilenip isyanı bastırma vazifesini verdi. Mehdî, vakit kaybetmeksizin Hâzim b. Huzeyme adındaki komutanının emrindeki orduyu Ustazsis üzerine gönderdi. Giden komutan istenen başarıyı gösteremeyince bölgeye takviye birlikler sevk edildi. Yardımcı askerlerin de desteğiyle Ustazsis esir edilmek suretiyle isyan etkisiz hale getirilebildi.[77] (H.145-151/M.762-768).

Mansûr döneminde Ebû Müslim'in intikamını almak isteyen bazı yönetim muhalifi gruplar, silahlı kalkışma dışında farklı bir usûl de takip ettiler. Onların amacı Ebû Müslim'i katleden halîfeyi gözden düşürerek halkın yönetimden desteğini çekmesini sağlamaktı. Bu maksatla Ebû Cafer'e aşırı saygı gösterip onun tanrı olduğunu, Allah'ın ruhunun kendisine hulûl ettiğini iddiaya kalkıştılar. Zamanla bu gruplar, aşırı fikirlerini daha ileri götürerek Mansûr'un sarayının etrafını Kâbe gibi

---

[76] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 343.

[77] Taberî, *Tarih*, VIII, 29-32; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 29-30; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 28-29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 106. Zorlu, Cem, *Abbâsîleri Yönelik Dini ve Siyasî İsyanlar*, s. 159-166.

tavaf etmeye başladılar. Halîfe, ilk adım olarak, daha sonra Râvendîler adı denilen bu topluluğun ileri gelenlerini yakalatıp hapse attırdı. Fakat geride kalanlar, halîfenin yanına gelmeye devam ettiler. Mansûr, ilâhları olduğuna inandıkları için kendisine bir zarar vermeyeceklerini sanmış olmalı ki, bu kimselerin arasına girip onlarla yüz yüze konuşmaya karar verdi. Bunu fırsat bilen kalabalık, halîfenin üstüne hücum etti. Bu esnada neredeyse onu öldüreceklerdi. Bu kritik zamanda cesur bir süvari halîfeyi koruyarak onu öldürülmekten kurtardı. Bunun üzerine Ravendîler, halîfenin etrafından dağıldılar. Mansûr kendisini saldırıdan kurtaran Zâide ismindeki bu adama pek çok ihsanda bulunmuş, sonra onu Yemen'e vali tayin etmiştir. (H.145-151/M.762-768).[78]

2. Şiî İsyanları

Hz. Alioğulları, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesinden itibaren hilâfetteki haklarını hiçbir zaman unutmadılar. Bu sebeple, şartları elverişli buldukça, iktidarı ele geçirme girişimlerinden geri durmadılar. Kuvvet kullanmaya ve kılıca başvurmaya uygun bir fırsat buldukları zaman, derhal bunu değerlendirdiler. Kendilerini güçsüz hissettikleri zaman ise, "İmâm" lâkabı ve peygambere yakınlık ile yetinerek, şartların olgunlaş-

---

[78] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 351-352; Taberî, *Tarih*, VII, 505-508; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 83-84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 365-366; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 160-161; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 75-76; Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 75-79; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 66-72; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 34; Zorlu, Cem, "Abbâsî Devleti'ne Karşı İlk Silahlı Hareketler", *Marife*, 2001, cilt: I, sayı: 1, s. 95-128; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 170-179.

masını beklediler. Bu sürede sessiz yaşamayı, ticaretle uğraşmayı ve ibadetlere yönelmeyi, siyaset ve harple uğraşmaya tercih ettiler. Emevî Devleti'nin son dönemlerinde, Hişâm b. Abdülmelik zamanında gerçekleşen Zeyd b. Ali ve oğlu Yahyâ'nın isyanlarına kadar durum bu şekilde devam etti.

Alioğulları, anılan isyanlardan sonra Abbâsîler tarafından Ehl-i Beyt adına yürütülen davet açığa çıkıncaya kadar yine sessiz bir hayat yaşadılar. Bu sürede onlar, Rasûlullah'a (sav) olan akrabalıkları sayesinde, kendileri namına kuvvetli bir topluluk oluşturmayı başardılar. Bilhassa Medîneliler, onlara karşı aşırı sevgi ve saygı gösteriyorlar ve kendilerini desteklemeye, davetlerini kabule hazır olduklarını açıklıyorlardı. Bu sırada Abbâsî daveti, "Rasûlullah'ın Ehl-i Beyt'i etrafında toplanmak" sloganı ile başlamıştı. Halk toplulukları ise, işbaşına Alioğulları'ndan veya Abbâsoğulları'ndan birinin geçmesine pek önem vermiyordu. Bunun sebebi, davetçilerin Emevîler'le mücadelesi ve onların devletlerini yıkmak için uğraşmaları olabilir. Davet hareketi liderleri Kûfe'yi ele geçirince, Ebu'l-Abbâs'ı aralarında buldular. Zira hareketin önceki lideri İmâm İbrahim, öldürülmeden önce imâmlığa geçmek üzere yerine onu tayin etmişti. Kûfe'deki Hz. Ali taraftarları, Alioğulları arasında kendilerini Abbâsoğulları'ndan döndürmeye muktedir bir kimse bulamadılar. Zira, o sırada Alioğulları'nın ne hilâfeti ele geçirecek kuvvetleri, ne de güçlü adayları vardı. Bu nedenle klâsik pozisyonlarında kalıp, durum lehlerine dönüp hilâfeti isteme gücüne ulaşana kadar sessiz durmanın gerektiğine karar verdiler.[79]

---

[79] Mansur dönemine kadar Ali evlâdının siyasî pozisyonları hakkında bk. Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s. 149-161.

Hz. Ali taraftarları, Abbâsîler'in hilâfeti ele geçirip Emevî devletinin enkazı üstünde devletlerini kurmaları üzerine, Abbâsoğulları'nın kendilerini aldattığını ve esas kendileri daha lâyık oldukları halde, hilâfeti onların ele geçirdiklerini düşünmeye başladılar. Bu yüzden başlangıçtan itibaren yönetime muhalefet ettiler. Yeni yönetime de daha önce Emevîler'e baktıkları gibi baktılar. Buna bağlı olarak hilâfetteki haklarına ulaşmak için devamlı mücadele içinde oldular. Onlar süreçte gizliden faaliyet gösteriyor, taraftar toplamak hususunda sahip oldukları hünerleri kullanıyorlardı.[80] Bütün bu gelişmeler sebebiyle halîfe Ebû Cafer Mansûr, bir taraftan Horasan'da çıkan isyanları bastırmak için çaba sarf ederken, diğer taraftan da iktidarı için tehlikeli bir rakip gördüğü Ali evlâdı ile meşgul olmak durumunda kaldı. Zira ailesi beş yıldan beri iktidarda bulunmasına rağmen hâlâ imparatorluk dâhilînde pasif vaziyette de olsa büyük taraftar kitlesine sahip olan Hz. Ali evlâdından çok çekiniyordu. Hz. Ali evlâdı ise Emevîler'le yapılan mücadelelerde büyük kayıplar vermişler, zulüm ve işkencelere maruz kalmışlardı. İhtilâlin başarıya ulaşmasında taraftarlarının büyük payı olmasına rağmen, yeni iktidar tarafından da yönetimden uzak tutulmuşlardı. Dolayısıyla onlar, kendilerinin hakkı olduğuna inandıkları iktidarı Abbâsîler'in elinden almak için her türlü kıyama hakları olduğunu düşünüyorlardı.

Abbâsî ihtilâli sürecinde Ehl-i Beyt'in en mühim siması Hz. Hasan soyundan gelen Muhammed b. Abdullah en-Nefsu'z-Zekiyye idi. Hattâ ihtilâl hazırlığı esnasında Mekke ile Medine

---

80 Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş), I-X, İstanbul 1996, IV, 425-426.

yolu arasında yer alan Ebvâ'da yapılan toplantı neticesinde Mansûr'un da dâhil olduğu bir grup, Emevîler'e karşı mücadele etmek üzere kendisine bîat etmişlerdi.[81] Dolayısıyla Alioğulları arasında yönetimi asıl endişelendiren kişi Muhammed idi. Bu sebeple Ebû Cafer, halîfelik makamına gelir gelmez, Medine'yi merkez edinmiş bulunan Hz. Ali evlâdına karşı hissedilir derecede baskı yapmaya başladı. Onun, görünürde hiç bir sebep yokken bu şekilde davranması, muhataplarını kuşkulandırmış ve onları mukabil tedbirler almaya sevk etmiştir.[82]

Abbâsîler'in Medine valisi halîfeden aldığı emîrle sistemli bir şekilde Hz. Ali evlâdını tevkif etmeğe başladı. Bu şekilde halîfe muhtemel bir ayaklanmayı önlemeye çalışıyordu. Diğer taraftan ailenin lideri konumunda bulunan Muhammed ve İbrahim, valinin eline geçmemek için gizlendiler. Halîfe Mansûr, (H.139/M.757) yılı hac mevsiminde Hz. Ali evlâdına ihsanlarda bulunmuş ve onların güvenini kazanmaya gayret etmişse de, bunun bir taktik olduğunu düşünen Muhammed ile İbrahim yine meydana çıkmadılar. Bu durum halîfenin onlardan daha fazla kuşku duymasına, ardından Hz. Ali evlâdına karşı sert tedbirler almasına sebep oldu. Yeni şartlarda artık Medine'de kalmanın tehlikeli olduğunun farkına varan Muhammed ve kardeşi, şehri terk ederek kendileri için daha güvenli ve taraftarlarının güçlü olduğu Yemen ve Sind bölgelerine çekildiler. Onlar gittikleri bölgelerde devamlı surette yer değiştiriyorlar ve bu

---

[81] Bu toplantının yapılması ve değerlendirilmesi için bk. Büyükkara, Mehmet Ali, *İmâmet Mücadelesi ve Hâşimoğulları*, İstanbul 1999, s. 22-23.

[82] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 306-307; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 164-165; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 36-37.

şekilde halîfenin takibinden kurtulmaya çalışıyorlardı. Bu durum (H.144/M.762) yılına kadar devam etti.[83] İki kardeşin bir türlü ele geçirilememiş olması, halîfenin onların ailelerine karşı tutumunu sertleştirmesine sebep oldu. Nitekim bu sürede Ali evlâdı mensuplarından birçoğu halîfenin emriyle yakalanarak Kûfe'de tevkif edildiler. Aynı anda Mansûr, ülkenin her tarafındaki idarecilerine emirler göndererek, hareket liderlerini ele geçirme faaliyetlerini yoğunlaştırdı.[84] Bu şartlarda Hz. Ali evlâdı için ayaklanmayı başlatmaktan başka bir çare kalmadı. Nitekim gerek gördükleri takibat, gerekse ailelerine yapılan sistemli baskı ve işkenceler sebebiyle (H.145/M.762) yılında isyan başladı. İlk adım olarak hapishaneler basılarak tutuklu bulunan taraftarlar ile Hz. Ali evlâdından mahpus olanlar kurtarıldı. Yönetim muhalifleri, bir taraftan da bu isyana, bizzat halîfenin tutumu sebebiyle mecbur olduklarına dair Mâlikî mezhebinin imâmı Mâlik b. Enes'ten de fetva aldılar. Böylece hareket dinî bir veche de kazanmış oldu. Gerçekten de Muhammed b. Abdullah, Medine ve Mekke'yi kısa zamanda kendi yanına çekerek halktan halîfe sıfatıyla biat almaya başladı. (1 Receb 145/25 Eylül 762).[85] Kardeşi İbrahim ise bu sırada Basra'daki hareketi organize etmekle meşguldü. Nitekim kısa süre sonra o da yönetime karşı isyan etti. Halîfe Mansûr, öncelikli olarak daha tehlikeli gördüğü Muhammed üzerine amcasının oğlu Îsâ b. Mûsâ'nın emrindeki bir orduyu sevk etti. Muhammed, aynen büyük dedesi Hz. Muhammed'in (sav) yaptığı gibi Medine'nin etrafına hendekler kazdırarak savunmaya çekildi. Fakat tam

---

83 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 370-372.

84 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 373-376; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 80-82

85 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 340; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 2-3.

hazırlık yapılamadığı için düzensiz bir şekilde kazılmış bulunan hendekleri geçmek halîfe askerleri için zor olmadı. İki taraf arasında gerçekleşen çarpışmalar esnasında Muhammed öldürüldü. Bu şekilde Medine'deki isyan bastırılmış oldu. (Ramazan 145/Aralık 762).[86]

İbrahim, halîfenin ağabeyi ile meşgul olmasından faydalanarak Basra ve buraya bağlı vilâyetleri kontrol altına almıştı. Ancak onun Kûfe'ye yürümekte tereddüt etmesi karşı tarafa büyük bir avantaj sağladı. Nitekim Muhammed'i etkisiz hale getiren Abbâsî birlikleri vakit kaybetmeden Basra'ya yöneldiler. Kûfe yakınında bulunan Bahamra'da yapılan savaşta İbrahim de öldürülünce bu hareket tamamen etkisiz hale getirilmiş oldu. (H.146/M.763).[87]

---

86 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 340-341; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 374-376; Taberî, *Tarih*, VII, 517-608; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 84-85; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 62-68; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 370-376, V, 1-12, 15-20; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 166-167; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 83-86. Mansûr-Nefsü'z-Zekiyye mücadelesi hakkında bk. Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *el-Alâkât Beyne'l-Alevîyyîn ve'l-Abbâsîyyîn*, s.108-128; Zorlu, Cem, *Abbâsîleri Yönelik Dini ve Siyasî İsyanlar*, s. 218-262; Faruk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye*, I, 77-98; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 94-107; Bozkurt, Nahide, "Alioğullarının Siyasal İktidar İstencinde -Abbâsîler Dönemi- İlk Mücadelesi: Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin İsyanı", *Dinî Araştırmalar*, 2002, cilt: V, sayı: 13, s. 107-118.

87 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 340-341; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 377-379; Taberî, *Tarih*, VII, 622-650; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 306-312; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 86; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 86-88; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 15-20; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 167; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 87-95; Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *el-Alâkât Beyne'l-Alevîyyîn ve'l-Abbâsîyyîn*, s. 129-136. Mansûr'un Ali evlâdıyla mücadelesi hakkında ayrıca bk. Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 61-66; İpek, Ali, *Abbâsîler döneminde Al-i Beyt hilâfet ilişkileri (762-815)*, Erzurum 2002; Zorlu, Cem, *Abbâsîleri Yönelik Dini ve Siyasî İsyanlar*, s. 262-285; Hâşimî, Abdülmünim,

D. KUZEY AFRİKA, ENDÜLÜS ve BİZANS'LA İLİŞKİLER

Halîfe Mansûr zamanında Kuzey Afrika'da yönetime karşı çok tehlikeli ayaklanmalar meydana geldi. Emevîler tarafından bu bölgenin valiliğine tayin edilmiş bulunan Abdurrahman b. Habîb, iktidar değişmesine rağmen buradaki görevini devam ettirdi.[88] Ancak bir süre sonra onun yönetim ile olan iyi münasebetleri bozuldu. Bunun sebebi olarak halîfenin toplanan vergileri başkente istemesine karşılık Abdurrahman'ın, elde edilen gelirle bir donanma kurduğunu ifade ederek gelirleri merkeze göndermemesi gösterilir. İlişkiler Mansûr'un Abdurrahman'a çok ağır bir mektup yazması, valinin de buna tepki olarak bölgesinde halîfe adına hutbe okutmaktan vazgeçmesiyle daha da gerildi. Bu esnada vali Abdurrahman kendi ailesine mensup kişilerin çıkardıkları bir ayaklanma neticesinde öldürüldü. (H.138/M.756).[89] Abdurahman'ın oğlu Habîb, bunun üzerine harekete geçerek babasının intikamını almak için siyasî rakipleriyle girdiği mücadeleden sonra Kayravan'ı ele geçirdi. Bu süreçte Berberîler arasında Hâricî düşünce iyice yayılmaya başlamıştı.

---

el-Hilâfeti'l-Abbâsîyye, s. 107-109; Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt,* s. 162-270; Baloğlu Ahmet, "Abbâsî Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şiî Hareketler", *Dinî Araştırmalar,* 2000, cilt: III, sayı: 8, s. 81-96; İpek, Ali, "İlk Abbâsî Halîfelerine Âl-i Beyt Muhalefeti", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -,* 2001, cilt: III, sayı: 1, s. 85-94; Ömer Faruk, "Abbâsîlerin İlk Döneminde (132-193/750-809) Abbâsî-Hüseynî İlişkilerinin Bazı Yönleri", (çev.Mehmet Ümit, *GÜİFD,* 2004/1, cilt: III, sayı: 5, s. 163-172; Azimli, Mehmet, "Abbâsîler Dönemi Muhammed En-Nefsu'z-Zekiyye ve Kardeşi İbrahim'in isyanı, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* _ [www.dinbilimleri.com], 2008, cilt: VIII, sayı: 3, s. 55-74.

[88] Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* 328; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 222-223, 362-363.

[89] Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* 337.

Aynı anda Atlas dağlık bölgesinde meskun bulunan ve Hâricîliği benimseyen Berfecüme kabilesinin reisi Âsım, kendisini halîfe ilân ettikten sonra Berberî kabilelerinden teşkil ettiği orduyla Kayravan üzerine yürüyerek şehri zapt etti. Bu şekilde Kuzey Afrika, Hâricîler'in eline geçmiş oldu. Halîfe Mansûr, Kuzey Afrika'daki istikrarsızlığa son verebilmek amacıyla Muhammed b. Eş'as el-Huzaî'yi bölge valiliğine tayin etti. (H.143/760-761).[90] Muhammed, gerçekleştirdiği başarılı seferler sonucunda sırasıyla Trablusgarp ve Kayravan'ı Berberîler'den geri aldı. Kısa süre içinde de Atlas dağlık bölgesi hariç olmak üzere bütün Kuzey Afrika'ya hâkim oldu.[91] Muhammed b. Eş'as'ın valiliğe tayin edildiği sırada Kayravan muhafızı olan Abdurrahman b. Rüstem, Muhammed'e karşı koyamayarak Kayravan'dan ayrılmış ve Tâhert'e çekilmişti. Abdurrahman b. Rüstem, burada Hâricî Rüstemîler hanedanının kuruluşunu gerçekleştirdi. (H.144/M.762).[92]

Abdurrahman b. Eş'as'ın Afrika'daki valiliği (H.147/M.765) yılına kadar devam etti. Onun görevden ayrılmasından sonra bölge idaresine Ağleb b. Sâlim getirildi. Ancak kısa süre sonra başlayan karışıklıklar neticesinde Ağleb öldürüldü.[93] Onun ye-

---

90 İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, I-XVI, (thk. Muhammed Hüseyn Şemsüddin), Beyrut ts. (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye), I, 438.

91 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 339-340, 352; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 386.

92 Bu konuda bk. Harîr, Muhammed İsa, *ed-Devletü'r-Rüstemiyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî*, Kuveyt 1987, s. 55-108; Arı, Salih, *Hâricîlerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, Van, 2009, s. 51-89; Söylemez, M. Mahfuz, "İlk Harici Devlet: Rüstemî'ler (160-297/777-909)", *AÜİFD*, 1998, cilt: XXXVIII, sayı: , s. 457-478; Özkuyumcu, Nadir, "Rüstemîler", *DİA*, XXXV, 295-296.

93 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 352; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 386; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 26.

rini alan Ebû Cafer Ömer b. Hafs el-Mühellebî, bölgedeki Arap kabileleri arasındaki düşmanlıkları bertaraf ettiyse de Hâricîler'in tehlikeli bir şekilde gelişmelerine engel olamadı.[94] Ancak, Ebû Hâtim Yâkûb adlı şahsın isyanı bastırıldı. Fakat bununla birlikte kısa süre sonra başka Berberî kabilelerinin ayaklanmalarına karşı güç yetiremedi. Bölgedeki isyancıların en tehlikelisi ve en kuvvetlisi Abdurrahman b. Rüstem idi. Diğer âsî kabileleri de etrafına toplayan Abdurahman, vali ile yaptığı savaşı kaybetti. Fakat kısa süre sonra onun intikamını almak için harekete geçen Ebû Hâtim Yâkûb isimli isyan lideri Ebû Cafer'i mağlup etmeyi başardı. Ardından da Kayravan'ı muhasara etti. Vali, bir çıkış hareketi sırasında öldürülünce Kayravan yeniden Hâricîlerin eline geçti. (H.153/M.770).[95]

Halîfe Mansûr, Kayravan'ın kaybedilmesinden sonra Yezîd b. Hâtim'i Afrika valiliğine getirip büyük bir orduyla yola çıkardı.[96] Aynı anda donanma da onunla beraber Afrika sahillerini takip ederek batıya doğru ilerledi. İsyan lideri Ebû Hâtim Yâkûb, bu kadar büyük bir kuvvete karşı çıkamayacağını anlayınca gerilla savaşı başlatma kararı aldı. Fakat yine de Yezîd'in önünde tutunamadı, nihayet çarpışmalar esnasında öldürüldü. Kısa süre sonra da (H.154/M.771) yılında Kayravan Hâricîler'in elinden alınmış oldu. Yezîd b. Hâtim, yürüyüşüne devam ederek, isyan etmiş bütün Berberî kabilelerini itaat altına almayı

---

[94] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 386; Taberî, *Tarih*, VIII, 36; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 145.

[95] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 352; Taberî, *Tarih*, VIII, 42; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 87; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 31-32; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II, 27.

[96] Taberî, *Tarih*, VIII, 44; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 174; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X,111; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II, 29.

başardı (H.155/M.772).[97] Mağlup Berberî gruplar, onun takibinden kurtulmak için merkezî Afrika'ya doğru çekildiler.[98] Sert ve enerjik tutumu ile Afrika'da sükûneti temin eden Yezîd b. Hâtim, bölgede (H.170/M.786) yılına kadar valilik yapmıştır.[99]

Abbâsî hanedanının hilâfet makamını ele geçirmesinden kısa bir müddet sonra Endülüs, İslâm devletinden koparak müstakil bir emîrlik haline gelmişti. Abbâsî katliamından kurtulan halîfe Hişam'ın torunu Abdurrahman b. Muâviye, öncelikli olarak kendisine Kuzey Afrika'da bir sığınak aradı ise de bulamadı. Bunun üzerine o dönemde karışık bir vaziyet arz eden Endülüs'e geçmeye karar verdi.[100] Kendisine bağlı olanlarla birlikte (H.138/M.755) yılı Eylül ayında Endülüs'e ulaştı. Vali Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihrî, başlangıçta ciddiye almadığı için ona karşı hususî bir bir tedbir düşünmedi. Yûsuf'un ihmâlinden istifade eden Abdurrahman, 15 Mayıs 756 (10 Zilhicce 138) Cumartesi günü Kurtuba'yı zapt ederek emîrliğini ilân etti.[101] Buna karşılık Abbâsî Halîfesi Mansûr, Endülüs'ü tekrar merkezî idareye bağlamak amacıyla bir takım teşebbüslere girişti ise de bu konuda istediği neticeyi elde edemedi.[102] Üstelik

---

97 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 386-387; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 37; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 113; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire,* II, 29-31.

98 Taberî, *Tarih,* VIII, 46; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VIII, 183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 33, 38; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire,* II, 27.

99 Taberî, *Tarih,* VIII, 205; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 33, 38, 40, 83. Bu konuda ayrıca bk. Zorlu, Cem, *Abbâsîleri Yönelik Dini ve Siyasî İsyanlar,* s. 196-210; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 164-165.

100 Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 336.

101 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 361-364.

102 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 26-27.

"Böyle azılı bir düşmanla benim arama denizi engel koyduğu için Allah'a şükürler olsun. Kureyş'in şahini elbette Abdurrahman'dır. Asya ve Afrika çöllerinde yalnız başına yıllarca dolaştıktan sonra kadere meydan okuyan ve yanında bir avuç adamla bir denizi aşarak bilmediği bir ülkeyi ele geçiren odur" sözleriyle siyasî rakibini takdirle anmıştır.[103]

Halîfe Mansûr zamanında meydana gelen dâhilî problemler ve isyanlar sebebiyle dış politikada gözle görülür bir faaliyete şahit olunmaz. Bu sebeple onun halîfeliği döneminde komşu devletlere karşı önemli askerî harekât gerçekleştirilmemiştir. Belki Taberistan'ın fethi bunun tek istisnası olarak görülebilir.[104] Bununla birlikte onun zamanında sınır emniyetine büyük ehemmiyet verilmiştir. Belâzürî'nin aktardığına göre halîfe, bilhassa Akdeniz sahilleri boyunca kale ve şehirlerin savunma sistemlerini güçlendirmiştir.[105] Bunun ardından da sınır ihlâllerine fırsat vermemek için küçük çaplı akınlar düzenlemiş, Abbâsî ordularını Bizans'ı hedef alan yaz ve kış seferlerine göndermiştir. Sâlih b. Ali ile Abbâs b. Muhammed'in komuta ettikleri askerî faaliyetler sonucunda herhangi bir önemli şehir veya kale fethi gerçekleştirilememiştir.[106] Hicretin 139. (M.756) yılında Abbâsî halîfesi ile Bizans İmparatoru V. Konstantinos arasından bir fidye anlaşması imzalanmıştır. Abbâsîler döneminde

---

[103] İbn Abdirabbih, el-Ikdü'l-Ferîd, IV, 488. Bu konuda ayrıca bk. Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 166-168.

[104] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 376-377; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 367-368; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 77.

[105] Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 223.

[106] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 337; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 228; Taberî, *Tarih*, VII, 497, 500; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 359-360.

Bizanslılar'la imzalanan bu ilk anlaşmayla halîfe, imparatorun daha önce Malatya ve Erzurum gibi İslâm topraklarına saldırısı sırasında almış olduğu esirlerin fidye karşılığında serbest bırakılmasını sağlamıştır.[107]

Hicretin 140. (M.757-758) yılında halîfe Mansûr, İmâm İbrahim'in kardeşi Abdülvehhâb ile Hasan b. Kahtabe emrindeki bir orduyu daha önce Rumlar'ın işgâl etmiş oldukları Malatya'ya gönderdi. Şehrin yeniden imarı gerçekleştirilip bölgeye yaklaşık 40 bin asker yerleştirildi. Bizans İmparatoru bunun üzerine büyük bir ordu ile harekete geçerek Ceyhan'a kadar geldi. Ancak bölgede büyük bir Arap gücünün bulunduğu haberini alınca geriye döndü. Malatya'nın güvenliğinin sağlanması üzerine daha önce şehri terk etmiş olan halk, yeniden şehirlerine gelme imkânı buldu.[108]

Mansûr dönenimde gerçekleştirilen askerî seferlerin yanı sıra karşılıklı elçilerin gidip gelmesi suretiyle iki ülke arasında diplomatik ilişkiler de canlı tutulmuştur. Nitekim Hicretin 157. (M.773-774) yılında halîfe, Bağdat'a gelen Rum elçilerle görüşmeler yapmış, onlara şehri gezdirmiş, ardından da yeni kurulmuş bulunan başkent hakkındaki olumlu ve olumsuz izlenimlerini sormuştur. Gelen elçi heyeti başkanı, şehri son derece beğenmiş, ardından da gördüğü eksiklikleri halîfeye bildirmiştir. Buna göre elçi, şehri beğendiğini ancak çarşının şehrin içinde kurulmuş olmasının sakıncalı olduğunu ifade ederek, halîfeyi ülke aleyhine çalışan casusların tüccar kimliği altında şehre

---

107 Taberî, *Tarih*, VII, 500.

108 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 338; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 264-265; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 365; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 7.

girip bazı devlet sırlarına vakıf olabilecekleri hususunda uyarmıştır. Elçi ayrıca Bağdat'ın yeşilliğini ve suyunu yetersiz bulduğunu ifade etmiştir.[109] Bu ziyarete karşılık Halîfe Mansûr da edebiyat ve belağatıyla tanınan Umâre b. Hamza'yı elçi olarak Bizans başkentine göndermiştir. Bizzat İmparator tarafından karşılanan elçi, halîfeye hitaben yazılan cevabî mektupla tekrar Bağdat'a dönmüştür.[110] Karşılıklı gerçekleştirilen bu ziyaretlere rağmen iki ülke arasındaki savaş durumu ortadan kalkmamıştır. Nitekim Hicretin 159. (M.775-776) yılında Abbâs b. Muhammed, ordusuyla Ankara'ya kadar ulaşmış, ancak burada herhangi bir düşman birliğiyle karşılaşmadan geri dönmüştür.[111]

Başlangıçtan beri İslâm devletinin en tehlikeli rakiplerinden birisi olan Hazarlar ile daha önce yapılmış olan antlaşmanın devamını isteyen Mansûr, Ermeniye valisi Yezîd b. Useyd es-Sülemî'ye bu hususta gerekli emirleri vermiş, hattâ onu barışı temine vesile olur düşüncesiyle Hazar hakanı ile bir sıhrî yakınlık kurmaya teşvik etmiştir. Bu emîr doğrultusunda vali bir Hazar prensesiyle evlenmiş, ancak çok geçmeden bu prensesin doğum yaparken ölümesi, dostane münasebetlerin sona ermesine sebep olmuştur.[112] Kızlarının öldürüldüğü iddiasıyla anlaşmayı bozan Hazarlar, Hicretin 145. (M.762) yılında hücuma

---

[109] Taberî, *Tarih*, VII, 653; İbnü'l-Ferrâ, *Rusûlü'l-Mülûk*, (nşr. Selahuddin el-Müniccid), Beyrut 1972, s. 76; Bağdâdî, *Medînetü's-Selâm*, I-XIII, (thk. Beşşâr Avâd Ma'ruf), Beyrut 2001, I, 388-389; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 194-195; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 21; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, Beyrut 1890, s. 123.

[110] İbnü'l-Fakih, *Muhtasaru Kitâbi'l-Buldân*, Leiden 1967, s. 137-139.

[111] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 346; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 226. Mansûr döneminde Rum bölgelerine sefer düzenleyen komutanların listesi için bk. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 390.

[112] Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 295.

geçmişlerdir. Tehlikenin artması üzerine Mansûr bir savunma hattı meydana getirerek Hazarlar'ın ilerlemesini durdurmuştur. Hazar ordusu da bir müddet daha İslâm ülkesinde kaldıktan sonra kışın yaklaşması sebebiyle geri çekilmiştir.[113]

E. BAĞDAT'IN KURULUŞU

Abbâsî hilâfetinin ilk merkezi Ebu'l-Abbâs'ın biat aldığı Kûfe'dir. Esasında ihtilâl bu şehirde hedefine ulaşmış, Abbâsî hilâfeti yine burada ilân edilmişti. Ancak Kûfe, Hz. Ali taraftarlarının çoğunlukta bulunması sebebiyle hanedan ailesi için pek güvenli bir yer olarak görülmedi. Bu sebeple ilk halîfe Ebu'l Abbâs, hilâfet merkezi olarak Fırat'ın doğu yakasında bulunan Hâşimiyye şehrini tercih etti. Burayı başkent için uygun bulmaması sebebiyle kısa bir süre sonra yönetim merkezi daha büyük ve önemli bir şehir olan Enbâr'a nakledildi.[114] Ancak Enbâr, Kûfe'ye çok yakın olduğu için Abbâsîler tarafından yine güvenli bulunmadı. Halîfe bu maksatla Hz. Ali evlâdı taraftarlarından uzak daimî bir başşehir kurmak için uygun bir yer aramaya başladı. Nihayet, Dicle sahilinde, Sâsânî İmparatorluğu'nun eski başkenti Medâin yakınında yeni bir şehir kurmaya karar verdi. Eski şehrin taşlarını, resmî adı Medînetü's-Selâm olan yeni şehrin inşasında kullandı. Kurulan şehir, adını da aynı yerde bulunan eski İran köyü Bağdat'tan aldı.[115]

---

113 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 371-372; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 96, 102, 110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 20.

114 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 332; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 343; Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân*, Leiden 1967, s. 237.

115 İbn Ruste, *Kitâbu'l-A'lâki'n-Nefise*, Leiden 1967, s. 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 14; Bağdâdî, *Medînetü's-Selâm*,I, 375; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975, I, 457-458; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 161-163; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 97. Ayrıca bk. Le Strange, Guy, *Baghdad during the Abbâsîd Cahiphate*, Oxford 1900, s. 1-14.

Bağdat'ın inşa edildiği bölge Dicle'yi Fırat'a bağlayan ve gemilerin geçmesine elverişli bir kanalın hemen yakınında ve bütün istikametlere giden yolların birleştiği kilit noktada bulunuyordu. Kadîm Hindistan ticaret yolu da buradan geçmekteydi. Ayrıca bölgenin iklim özellikleri yerleşim için son derece müsaitti.[116] Şehrin kuruluşunu hikâye eden tarihçi ve coğrafyacı Ya'kûbî, Mansûr'un bir yolculuğu sırasında Bağdat köyü yakınında durarak şöyle dediğini nakleder:

"Buraya yerleşip bir şehir kuracağım. Benden sonra da oğlum buraya yerleşecek. Allah'ın takdiri, burası bize kısmetmiş. Zira câhiliyye dönemindeki ve İslâm dönemindeki yöneticiler burayı fark edememişler. Doğuda Dicle, batıda Fırat arasında bulunan bu ada, dünyanın ticaret merkezidir. Vâsıt, Basra, Übülle, Ehvâz, Fars, Umân, Yemâme, Bahreyn ve bunların çevresinden Dicle'ye inen bütün gemiler burada demirlerler; Musul, Diyâr-ı Rebîa, Azerbaycan ve Ermeniye'den Dicle yoluyla, Diyâr-ı Mudar, Rakka, Suriye ve diğer bölgelerden Fırat yoluyla Mısır ve Kuzey Afrika'dan gelecek gemilerdeki ticaret malları buraya getirilecek ve boşaltılacaktır. Cebel, Isfâhan ve Horasan şehirleri halkı için burası bir geçiş yeri olacaktır. Benden öncekilerin ihmâl ettiği bu yeri benim için saklayan Allah'a hamdolsun. İnşallah bu şehri inşa edeceğim ve ömrümün sonuna kadar burada oturacağım; haleflerim de burada yaşayacaklar. Şüphesiz burası dünyanın en müreffeh şehri olacaktır".[117]

---

[116] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 350-351; Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân*, s. 234-235; Taberî, *Tarih*, VII, 614-618; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 299-300; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 162.

[117] Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân*, s. 237-238.

Mansûr, Bağdat şehrini kurmaya karar verince öncelikli olarak ülkede bulunan bütün mühendis, yapı ustaları ve plâncıları topladı. Onlardan şehrin, kendisinin plânladığı şekilde inşa edilmesini istedi. Ardından da bütün valilere mektup yollayıp, inşaat işinden anlayanların kendisine gönderilmesini emretti. Böylece binlerce işçi ve sanatkâr Bağdat'a akın etmeye başladılar. Bütün hazırlıklar yapıldıktan sonra Hicretin 145. (M.262-263) yılında inşa faaliyetine başlandı.[118]

Bağdat'ın plânı daire şeklinde idi. Onun için buraya "el-Medînetü'l-Müdevvere-Dairevî şehir" adı verilmiştir.[119] Dairenin merkezinde halîfenin Bâbü'z-Zeheb veya Kubbetu'l-Hadrâ denilen sarayı ve camisi bulunuyordu. Bunların etrafında muhafız birliklerinin kışlaları inşa edildi. Onların etrafında da halîfenin çocuklarının, sonra vezirlerin ve diğer devlet ricalinin evleri ile devlet daireleri yer aldı. Bunlardan sonra sokaklarla ayrılan halka ait evler sıralandı.[120] Mansûr'un bu plânı seçmekteki maksadı, hiç kimsenin evinin, halîfenin evine başkalarından daha yakın olmaması, belki de bundan da önemlisi, halîfenin etrafını muhafızların ve güvenilir adamlarının çevrelediği emin bir yerde bulunmak arzusu idi. Üstelik saray bu şekilde dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı da güvende olacaktı. Yapılan plâna göre Bağdat'ın dört ana caddesi olup, bunlar dairenin

---

118 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 414; Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân,* s. 238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 14; Bağdâdî, *Medînetü's-Selâm,* I, 375; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 97. Ayrıca bk. Weit, Gaston, *Baghdad,* (trans.Seymour Feiler), Oklahoma ? (University of Oklahoma Pres), s. 12-13.

119 Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân,* s. 238; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân,* I, 459.

120 Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân,* s. 240-241.

ortasından surlara doğru uzanıyordu. Bu caddelerden de yine surlara ulaşan küçük yollar ayrılıyordu.[121]

Bağdat'ın plânında birtakım sosyal gayelerin gözetildiği anlaşılmaktadır. Buna göre her bölge belirli bir etnik veya meslekî grubun sorumluluğuna verilmiş; askerler genel olarak şehrin kuzey ve batısına, tüccar ve zanaatkârlar ise Kerh ve Sarat'ın güneyine iskân edilmişlerdi. Pazarlar, Bağdat'ın plânında mühim bir rol oynamıştır. Başlangıçta en dıştaki büyük surdan iç sura doğru uzanan dört yol boyunca yüksek kemerli dükkânlardan oluşan dört, ayrıca surların dışında da dört pazar yeri ayrılmıştı. Halîfe (H.156-157/M.773) yılında güvenlik endişesiyle pazarın şehrin içinden çıkarılarak nispeten daha dışarıda kalan Kerh'e nakledilmesini emretti. Burada her ticaret ve zanaat erbabının ayrı yerleri buluyordu. Şehrin gelişmesiyle Kerh'e Horasan, Semerkant, Merv, Belh, Buhara ve Hârizm'den tüccarlar gelmeye başladı.[122]

İnşaatın başlangıç aşamasında Bağdat'ın etrafına iki sur inşa edildi. Surlardan her birinin dört kapısı olup, bu kapılardan her biri isimlerini aldıkları yönlere açılıyordu: Kûfe kapısı, Basra kapısı, Horasan kapısı ve Şam kapısı. Bütün kapıların üzerinde yüksek bir kule mevcut olup, kuleler arasında 28 adet

---

121 İbn Ruste, *Kitâbu'l-A'lâki'n-Nefîse*, s. 108; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 163. Ayrıca bk. Le Strange, Guy, *Baghdad during the Abbâsîd Cahiphate*, s. 15-29; Kan, Kadir, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, (Basılmamış Doktora Tezi), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2010, s. 53-57.

122 Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân*, s. 344-246, 248; Bağdâdî, *Medînetü's-Selâm*, I, 389-393; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 193-194; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X,115.

burç bulunuyordu. Mansûr, daha sonra güvenliği artırabilmek için iç tarafa yeni bir sur daha ilave ettirdi.[123]

Mansûr döneminde Medine, gerekse Basra'da Hz. Ali taraftarlarının ayaklanma başlatmış olmaları, Bağdat'ın inşa faaliyetini bir süre sekteye uğrattı.[124] Yaklaşık iki yıl isyanlarla meşgul olan halîfe, inşaata kaldığı yerden devam etti. Bu nedenle şehrin inşası ancak (H.146/M.763) yılında tamamlanabildi. Halîfe bunun ardından ailesini, ordu birliklerini, hazinesini ve diğer devlet dairelerini hızla yeni başkente intikal ettirdi. Bu sürede surların yapımı ve şehri dışarıdan koruyacak hendeklerin kazılma işlemleri devam ediyordu. Nihayet üç yıl sonra inşa faaliyetleri tümüyle tamamlandı. (H.149/M.766).[125]

Bağdat'ın inşa masrafının yaklaşık beş milyon dirheme ulaştığı rivayet edilir. Bu faaliyette birçok işçi, mühendis ve usta hizmet vermiştir. Çalışanlar arasında en tanınmış olanları ise şehrin plânını çizmekte hissesi olan Haccâc b. Ertât ile İmâm Ebû Hanîfe idi. Ebû Hanîfe'nin inşaat esnasında tuğla ve kerpiç sayımında hizmet gördüğü zikredilir. Rivayete göre o, inşaat malzemesinin miktarının tespitinde tek tek saymak yerine, metre kare ile hesaplamaya benzer yeni bir usul geliştirmiştir.[126]

---

[123] Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân*, s. 238-239; Taberî, *Tarih*, VII, 618-620; Bağdâdî, *Medînetü's-Selâm*, I, 381-382; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 459-160; Le Strange, Guy, *Baghdad during the Abbâsîd Cahiphate*, s. 30-46.

[124] Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 414; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 15.

[125] Taberî, *Tarih*, VII,650-655. Şehrin inşa süreci hakkında bk. Le Strange, Guy, *Baghdad during the Abbâsîd Cahiphate*, s. 47-56; Kan, Kadir, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 34-43.

[126] Taberî, *Tarih*, VII, 619; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 14-15, 20-21; Bağdâdî, *Medînetü's-Selâm*, I, 380-381; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 97-98; Weit, Gaston, *Baghdad*, s. 13.

Bağdat'ın inşası tamamlanınca Fırat ile Dicle arasında bir kanal açılmış, bu sayede yeni başkent uluslar arası suyoluna bağlanmıştır.[127]

Ebû Cafer Mansûr, Hicretin 157. (M.773) yılında Dicle nehri kıyısında Horasan kapısının aşağı tarafına geniş bahçeler içinde Huld adını verdiği sarayı inşa ettirdi.[128] Halîfe daha sonra oğlu Mehdî için de Dicle'nin doğu yakasına yer alan Rusâfe'de başka bir saray yaptırdı.[129] İbn Tiktaka buranın kuruluşundan şöyle bahseder: "Ordu, Mansûr'a baş kaldırmıştı. Halîfe, Kusem b. Abbâs'a bu ve benzeri hareketlerin nasıl önlenebileceğini sorduğunda Kusem kendisine şu karşılığı verdi: "Bana göre çare, oğlunu bir miktar askerle birlikte güney doğuya göndermen, onun için bir şehir kurmandır. Böylece o, askerî ile birlikte güney doğudaki şehirde, sen de güney batıda olursun. Eğer herhangi bir tarafta karışıklık çıkarsa, ona karşı diğer taraftan yardım istersin". Mansûr bu teklifi kabul edip Rusâfe'nin kuruluşunu gerçekleştirmiştir.[130]

---

127 Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân*, s. 250-251; İstahrî, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden 1967, s. 84-85.

128 Taberî, *Tarih*, VIII, 56; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 40-41; Bağdâdî, *Medînetü's-Selâm*, I, 385; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 115.

129 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 414; Taberî, *Tarih*, VIII, 37-38; Bağdâdî, *Medînetü's-Selâm*, I, 393-394; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 109; Le Strange, Guy, *Baghdad during the Abbâsîd Cahiphate*, s. 187-198.

130 Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân*, s. 251; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 447-448; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 33-34; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 173-174; Weit, Gaston, *Baghdad*, s. 25.

Bağdat'ın inşa edilmesiyle birlikte, burada yoğun bir ticarî faaliyet başladı. Bunun sonucunda şehrin nüfusu hızlı bir şekilde attı. Başkentte Mansûr'la birlikte başlayan inşa faaliyetine daha sonra gelen halîfe ve vezirler kıymetli katkılar yaptılar. Bilhassa vezir ailesi Bermekîler'in teşvikiyle şehrin sınırları süratle genişledi. Bu aileden Yahyâ b. Hâlid, Bağdat'ın doğusuna Kasru't-Tîn adını verdiği muazzam bir saray inşa ettirdi. Kısa süre sonra vezirin oğlu Cafer'in de aynı bölgede sarayı yükseldi. Hârûn Reşîd zamanında şehir daha ziyade doğu bölgesine doğru büyüdü. Halîfe biri Dicle kıyısında hilâfet sarayının yanına, diğeri de şehrin kuzey kısmına olmak üzere iki muhteşem cami inşa ettirdi.[131]

Bağdat, inşası üzerinden uzun bir zaman geçmeden, medeniyet ve ilim alanında başdöndürücü ilerlemelere sahne oldu. Öyle ki, şehir, kısa sürede İslâm dünyasının dört bucağından gelen ilim ve marifet sahiplerinin akınına uğradı. Bütün bunların tabiî sonucu olarak Bağdat, süratle siyasî, sosyal ve ilmî gelişmeler açısından bütün Ortadoğu'nun en mühim merkezi haline geldi. Bağdat, tarihi boyunca geçirdiği bütün sarsıntılara rağmen, uzun zaman bu mevkiini muhafaza etmiştir.[132]

---

[131] Bağdâdî, *Medînetü's-Selâm*, I, 427. Bağdat'taki sivil mimari faaliyetleri hakkında bk. Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 82-91; Le Strange, Guy, *Baghdad during the Abbâsîd Cahiphate*, s. 242-262; Kan, Kadir, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 61-71.

[132] Coke, Richard, *The City of Peace*, London 1927, s. 22-49. Bağdat'ın kuruluşu ve gelişmesi hakkında bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 70-86; İbnü'l-Cevzi, *Menakıbu Bağdad*, Bağdâd 1921, s. 7-10, 11-15; Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), s. 313-328; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 39-41; Luis, Yakub, *Hıtatu Bağdad fi'l-Uhudi'l-Abbâsîyyeti'l-Ula*, (çev. Salih Ahmed Uli), Bağdad 1984; Ahmed Muhtar, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî*

Yeni bir başşehir seçiminin, idare için pek çok faydasından söz etmek mümkündür. Her şeyden önce pâyitaht değişikliği, yönetimde yeni bir dönemin başladığını ifade etmenin yanı sıra, aynı zamanda eski idarenin de nüfuzundan kurtulmayı ve önceki döneme ait yerleşmiş bürokrasinin devre dışı kalmasını temsil eder. Aynı zamanda bu değişiklikle, önceki hanedan taraftarı olan halkın çok yoğun olarak yaşadığı eski başşehirden uzaklaşılmak suretiyle yeni idarenin daha rahat çalışması ve kendini güvende hissetmesi sağlanır. Bütün bunlar bir tarafa, hâkimiyeti eline geçiren her hanedan, kendi medeniyet hayalini gerçekleştireceği şehirler inşa ederek, kimliği ile bu şehri özdeşleştirmek ve bu şehirleri kendi medeniyet zenginliğinin vitrini haline dönüştürmek ister. Bağdat'ın inşası girişimi işte bütün bu hedeflerin gerçekleştirilmesi adına Abbâsîler devletinin gerçek kurucusu Mansûr tarafından tamamlanmıştır.[133]

F. ŞAHSİYETİ ve ÖLÜMÜ

Mansûr'un şahsiyetiyle ilgili olarak İbn Tiktaka'nın eseri oldukça açıklayıcı bilgiler aktarır. Ona göre Mansûr, Abbâsî halîfelerinin büyüklerinden, bilgili, akıllı, ileri görüşlü, vakar ve güzel ahlâk sahibi bir kimseydi.[134] Aile hayatında son derece halîm-selîm ve hoşgörülü olan Mansûr, halîfe hil'atını giyip meclise geldiği zaman bambaşka bir insan olur, rengi değişir, gözleri kızarır, daha önceki huylarının tamamen tersini sergi-

---

ve'l-Fâtımî, s.54-60; Streck, M.,"Bagdad", *İA*, II, 195-199; Dûrî, Abdülaziz, "Bağdat", *DİA*, IV, 425-433.

133 Bağdat'ın inşa gerekçeleri hakkında geniş bilgi için bk. Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 201-220; Kan, Kadir, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 24-34.

134 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 303.

lerdi. Bunun bizzat farkında olarak çocuklarına şöyle derdi: "Yavrularım, ben hil'atımı giyip de meclise katıldığım zaman sakın bana yaklaşmayın. Sonra size bir zararım dokunabilir".[135]

İbnü'l-Esîr, Mansûr'un en büyük siyasî rakiplerinden Yezîd b. Ömer b. Hubeyre'nin onun hakkında şöyle bir itirafta bulunduğunu zikreder: "Ben gerek savaş, gerekse barış zamanında olsun Mansûr'dan daha dikkatli, temkinli ve uyanık bir kimse görmedim. Vâsıt'ta beni dokuz ay gibi bir süre muhasara etmişti. Yanımda Arap süvarileri bulunuyordu. Olanca gücümüzle onun askerlerini mağlup etmek için çalışmamıza rağmen, kendisinin tecrübesi, feraseti ve ordusuna olan hâkimiyeti sebebiyle hiç bir başarı elde edemedik. O beni muhasara ettiği zaman bir tek ak bulunmayan saçlarım, muhasara sona erdiğinde bir tek siyah kalmamacasına bembeyaz olmuştu".[136]

Abbâsî devletinin temelini güçlendiren halîfe şüphesiz Mansûr'dur. Öyle ki, onun kurmuş olduğu sistem, uzun yıllar ayakta kalmayı başarmıştır.[137] Bu sebeple halîfe Mansûr'u bir önceki Arap hanedanı Emevîler devletinin ikinci kurucusu sayılan, devletin müesseseleşmesini temin eden Abdülmelik ile pek çok hususta kıyaslamak mümkündür. Örneklendirmek gerekirse Abdülmelik, görevinin başlangıç döneminde yakın aile men-

---

135 Taberî, *Tarih*, VIII, 64; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 454; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 159.

136 Taberî, *Tarih*, VIII, 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 48; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 160.

137 İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 160; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 55; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 42.

suplarını devlet görevlerine getirmiştir.[138] Benzer bir uygulamaya Mansûr'un ilk yıllarında da şahit olunur. O da, görevi üstlenmesinden hemen sonra hanedana mensup İsmail b. Ali'yi Fâris, Süleyman b. Ali'yi Basra, Îsâ b. Mûsâ'yı Kûfe, Sâlih b. Ali'yi Kınnesrin, Abbâs b. Muhammed'i Cezîre, Abdullah b. Sâlih'i Hıms, Fazl b. Sâlih'i Dimaşk, Muhammed b. İbrahim'i Ürdün, Abdülvehhâb b. İbrahim'i Filistin, Serî b. Abdullah'ı Mekke, Cafer b. Süleyman'ı Medine, Yahyâ b. Muhammed'i Musul'a vali tayin etmiştir.[139] Mansûr, aldığı bu tedbirler sayesinde siyasetteki konumunu koruyabilmiş, şahsî maharet ve tedbirleriyle bütün güçlükleri aşmıştır. Meselâ, amcası Abdullah b. Ali, yanına Kureyş'in ileri gelenlerini de alarak kendisine karşı harekete geçmiş, ancak Mansûr karşısında başarısız olmuştur. Yine bu dönemde Ebû Müslim olayı, Muhammed b. Abdullah Nefsu'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim'in ayaklanmaları halîfe tarafından bastırılmıştır. Mansûr, bu başarılarıyla Abbâsî devletinin temellerini sağlamlaştırmış, oğlu Mehdî'ye sistemi oturmuş bir devlet teslim etmiştir.[140]

Mansûr'un siyasetteki başarısı, döneminde meydana gelen olayların üstesinden gelmek için almış olduğu tedbirlerde ve

---

[138] Abdülmelik, kardeşlerinden Abdülaziz'i Mısır'a (Taberî, *Tarih*, VI, 412), Bişr'i Kûfe'ye (Taberî, *Tarih*, VI, 164), Muhammed'i ise Musul'a (Ya'kûbî, *Tarih*, II, 272) vali tayin etmiş, ayrıca Muhammed'i Hicretin 75. (M.694) yılında Rum seferine göndermiştir. (Taberî, *Tarih*, VI, 202). O, Ümeyye ailesinin diğer kollarından gelen fertlerini de yönetimde ihmâl etmemiş, Ebân b. Osman'ı Medîne'ye (Taberî, *Tarih*, VI, 209), Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd'i Horasan'a (Taberî, *Tarih*, VI, 318), Hâlid b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd'i Basra'ya (Taberî, *Tarih*, VI, 165) tayin etmiştir.

[139] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 384.

[140] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 303.

attığı stratejik ve taktik adımlarda açıkça görülür. Nitekim o, Abdullah b. Ali meselesini halletmek için Ebû Müslim el-Horasânî'den destek almış, daha sonra da bizzat onu etkisiz hale getirmiştir. Aynı şekilde Muhammed b. Abdullah ve kardeşi İbrahim'in ayaklanmasına karşı Îsâ b. Mûsâ'dan yardım almıştır. Onun Îsâ ile yardımlaşmasının ve onunla hesaplaşmayı daha sonraya bırakmasının sebebi ise o sırada Îsâ'nın, Mansûr'un veliahtı olmasıdır. Gerçekten de Îsâ b. Mûsâ, o an için ileride kendisine geçecek olan tahtın selâmetini düşünmektedir. Fakat Îsâ, bu düşüncelerle kendine düşen görevi yerine getirdikten sonra, Mansûr' un Mehdî'yi veliaht tayin etme niyetini öğrenmişse de Mansûr'un gücü karşısında çaresiz bir şekilde veliahtlıktan feragat etmek zorunda kalmıştır.

Abbâsîler devletinin en güçlü halîfelerinden olan Ebû Ca'fer Mansûr, aynı zamanda çok yönlü bir âlim ve şair olarak da tanınmıştır. Onun mantık, felsefe, aritmetik, geometri, astronomi, tıp ve tarihe yakın ilgi duyduğu bilinmektedir. Yine kayıtlarda akıllı ve ileri görüşlü bir hükümdar olan Mansûr'un güzel ahlâkıyla da tanındığı bilinmektedir. Sıkı iktisadî politika uygulaması sebebiyle cimrilik ithamına maruz kalmıştır.[141] Ayrıca işçi ve sanatkârların ücretlerinin hesaplânmasında çok hassas davrandığından "ebü'd-devânik (metelik babası)" ve "Mansûr ed-Devânikî" lâkaplarıyla tanınmıştır.[142]

Kaynaklarda Mansûr'un söz söylemekteki fesâhati ve maksadını açık olarak anlatmasıyla ilgili pek çok örnek vardır. Bu kaynaklardan Taberî, Mansûr'un Bağdat'ta arafe günü halka şöyle hitap ettiğini kaydeder:

---

141 İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 160.

142 Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 91; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 303.

"Ey insanlar, Ben ancak Allah'ın yeryüzündeki sultanıyım, sizi onun tevfiki ve doğruluğa yöneltmesiyle idare ediyorum. Ben, onun mal ve hazinelerini korumakla görevlendirmiş olduğu bekçisiyim. O'nun dilemesiyle iş görür, malı yine onun iradesiyle taksim eder, onun izniyle veririm. Allahü Teâlâ, hazineleri üzerine beni kilit olarak koymuştur. Ücretlerinizi vermem, ganimetlerinizi ve erzakınızı taksim etmem için kilidi açmak istediği zaman bana izin verir, kilitlemek istediği zaman da mani olur. Ey insanlar! Bu mübarek günde beni doğrulukta muvaffak kılması, doğru yola yöneltmesi, size karşı yumuşak davranmayı ve size iyilik yapmayı ilham etmesi, maaşlarınızın, erzakınızın taksimini adaletle yapmamı sağlaması için Allahü Teâlâ'ya yalvarınız. Ki o Allah, bu yüce günde kendi fazl ve kereminden size verdiği Kitab-ı Kerîm'inde 'Bugün size dininizi olgunlaştırdım, size nimetimi tamamladım ve size din olarak İslâm'ı beğendim' diyerek haber vermiştir. Ona dua edip yalvarınız. Şüphesiz ki O, işitendir, yakînen bilendir".[143]

Mansûr, kendisine en büyük siyasî rakip gördüğü Ebû Müslim Horasânî'yi ortadan kaldırdıktan sonra da halka şöyle hitap etmişti: "Ey insanlar! İtaat etmenin rahatlığı ve hoşnutluğunu terk edip, isyan ve kötülüğün vahşetini tercih etmeyiniz. İdarecilerinize karşı asla gizlice suikast tertip etmeyiniz. Eğer bir kimse halîfeye hıyânet etmek isterse, Allahü Teâlâ o kimsenin kalbinde gizlediği sırlarını onun dil sürçmelerinde ve yanlış hareketlerinde ortaya çıkarır ve bu tertiplerden dinini şereflendirmek ve zafere ulaştırmak için seçtiği halîfesini haberdar eder. Şunu bilesiniz ki, ne sizin haklarınızı kısacak, ne de dinî sorum-

---

143 Taberî, *Tarih*, VIII, 89-90.

luluklarınızı azaltacak değiliz. Bu gömleğin bir düğmesini bizden koparıp almak isteyeni, şu kınında bulunan kılıçla ayaklarımızın altına alacağımızdan şüpheniz olmasın. Ebû Müslim bize, bu yemini bozan kimsenin kanını akıtmamızı hak etmiş olacağı şartıyla biat etmişti. Sonra da yaptığı biatten dönen bizzat kendisi oldu. Bunun üzerine, onun bizim adımıza başkalarına verdiği hükmü, biz bu defa ona karşı verdik. Ebû Müslim'in haklarına riâyet, hak ettiği cezayı vermekten bizi alıkoyamadı".[144]

Hitabetiyle meşhur olan Mansûr döneminde ilmî ve kültürel faaliyetler de himaye görmüş, onun destekleriyle Sanskritçe, Süryânîce, Kıptîce ve klâsik Yunanca'dan çeşitli eserler tercüme edilmiştir. Yuhannâ b. Bıtrîk, Muhammed b. İbrahim el-Fezârî, Abdullah b. Mukaffa, Curcîs b. Cibrâîl ve Patrik Sergios gibi şahsiyetler bu dönemde Arapça'ya pek çok çeviri yapmışlardır. Yine bu dönemde hadis, fıkıh, tefsir gibi dinî ilimler bağımsız birer bilim dalı haline gelmiş, hadiste tedvin ve tasnif faaliyetleri hız kazanmıştır. İbn İshâk meşhur eseri *Kitabü'l-Meğâzî*'sini halîfe Mansûr'un isteği üzerine yazmıştır. Ayrıca bu dönemde nahiv ve Arap diline dair çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Aklî ve naklî ilimlerde büyük bir gelişme olmuş, bu alanlarda çok sayıda âlim yetişmiş, onlar tarafından eserler telif edilmiştir.[145]

Rivayetlere göre Mansûr, oğlu Mehdî'yi çok severdi. Yönetimi mümkün olduğu kadar gâilesiz bir şekilde ona bırakmak istemiştir. Halîfe müsadere ettiği malları ayrı bir yerde muhafaza ederek onların kimlere ait olduklarını kaydetmişti. Vefat

---

[144] Taberî, *Tarih*, VIII, 94; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 305; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 460.

[145] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 304-305.

ettiği hastalığa yakalandığı zaman oğlu Mehdî'yi yanına çağırarak ona şöyle vasiyette bulunmuştur: "Oğlum, aldığım malları ayrı bir yerde muhafaza etmiş bulunuyorum. Benden sonra halîfe olduğun zaman, o malları sahiplerine iade et. Şayet böyle yaparsan, insanlar sana dua eder ve seni severler".[146]

Hicretin 140 (M.758), 147. (M.765), 148. (M.766) ve 152. (M.769) yıllarında hacca giden Halîfe Mansûr (H.158/M.775)'de başladığı hac yolculuğu esnasında rahatsızlandı. Hastalığının üzerinden fazla bir zaman geçmeden yolda Bi'rimeymûn denilen yerde vefat etti (6 Zilhicce 158/7 Ekim 775). Kabrinin belli olmaması için ona yüz ayrı mezar yeri kazıldığı rivayet edilir.[147] Ayrıca onun Cennetü'l-muallâ'da defnedildiği de zikredilir. Ölümünden sonra yerine veliaht ilân ettiği oğlu Muhammed el-Mehdî geçti.[148]

---

[146] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 48; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 159-160.

[147] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 208.

[148] Taberî, *Tarih*, VIII, 59-61; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 317-318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 42-45, İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 174. Mansûr hakkında ayrıca bk. Cûmerd, Abdülcebbâr, *Dâhiyetü'l-Arab Ebû Ca'fer el-Mansûr*, Beyrut 1963; Rüstem, Abdüsselâm, *Ebû Ca'fer el-Mansûr*, Kahire 1965; Ali Edhem, *Ebû Ca'fer el-Mansûr*, Kahire 1969; Kennedy, Hugh, *The Early Abbâsîd Caliphate*, London 1981, s. 57-95; Aselî, Bessâm, *Mansûr el-Kâ'id el-Mansûr el-'Abbâsî: Ebû Ca'fer'Abdullah*, Beyrut 1986; Eyyûb, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî*, s. 32-49; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 63-103; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III, 238-250; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 55-83; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, s. 74-79; Saknini, Assam, *el-Abbâsîyyun fi senevati't-te'sis*, Beyrut 1998; İlgün, Kasım, *Halîfe Mansûr ve Dönemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*,s. 68-95; Zaman, M.Qasim, "Routinizaion of Revolutionary Charisma: Notes on the Abbâsîd Caliphs al-Mansûr and al-Mahdi, *IS*, XXIX/3 (1990), s. 251-275; Zettersteen, K.V., "el-Mansûr", *İA*, VII, 295-296; Bozkurt, Nahide, "Mansûr", *DİA*, XXVIII, 5-6.

III. İHTİLÂLDEN NORMALLEŞMEYE GEÇİŞ: MEHDÎ ve HÂDÎ DÖNEMLERİ (H.158-170/M.775-786)

A. MEHDÎ'NİN HALİFELİĞE GELİŞİ

Abbâsî hanedanının üçüncü halîfesi olan Muhammed Mehdî, Hicretin 126. (M.744) yılında dünyaya geldi. Annesi, eski Himyerî hükümdarları ailesine mensup Ervâ bint Mansûr isimli bir Arap'tı.[149] Babası Mansûr hilâfete geçtiğinde Mehdî on yaşında bulunuyordu. Îsâ b. Mûsâ, Seffâh'ın vasiyetine tâbi olarak Mansûr'un da veliahtı olmakla birlikte[150], Mansûr bu görev için kendi oğlu Mehdî'yi düşünüyordu. Bu sebeple, oğlunu bir taraftan devlet yöneticisi olarak hazırladığı gibi, diğer taraftan da onun bilgili ve kültürlü olarak yetişmesi için büyük gayret gösterdi.[151] Mehdî'ye muallim olarak dönemin büyük dil ve edebiyat adamı Mufaddal ed-Dabbî'yi tayin etti. Mufaddal, onun için *"Emsâlü'l-Arab"* isimli meşhur eserini kaleme aldı. Ayrıca Araplar'ın şiirlerinden mümtaz örnekler ihtiva eden *"el-Mufaddaliyât"* başlıklı külliyatı hazırladı.[152] Bu şekilde yüksek kültürel ortamda yetişen Mehdî, pek çok Arap mesel ve şiirini ezberlediği gibi, kendisi de şiir yazacak seviyeye ulaşmıştır.[153]

Halîfe Mansûr, oğlu Mehdî'nin kültürel alanda olduğu gibi, askerî sahada da bilgi ve tecrübe kazanması için Hicretin 141. (M.758) yılında onu büyük bir ordunun başında Horasan ve Taberistan seferine göndermişti. Mehdî bu askerî operasyonda

---

[149] İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 36.

[150] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 333.

[151] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 317.

[152] Taberî, *Tarih*, VIII, 179.

[153] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 319-320.

Horasan'da yönetime karşı isyan eden eski vali Abdülcabbâr b. Abdurahman el-Ezdî'yi etkisiz hale getirmeyi başardı.[154] Bölgedeki isyanın bastırılmasının ardından da Taberistan'a yöneldi. Onun emriyle Hâzim b. Huzeyme ve Ömer b. Alâ isimli komutanlar vasıtasıyla Taberistan halîfe birliklerinin eline geçti. (H.141/M.758) Mehdî, Hicretin 144. yılında (M.761) kısa bir süre için Irak'a geri dönerek amcası Ebü'l-Abbâs Seffâh'ın kızı Rayta ile evlendi.[155]

Mansûr, halîfeliğinin başlangıç aşamasında resmî veliaht Îsâ b. Mûsâ'yı azledip yerine kendi oğlu Mehdî'yi veliaht tayin etmek için zamanın erken olduğunu düşünüyordu. Dolayısıyla bir süre daha bekleyip devlet işleri yoluna girinceye kadar niyetini gerçekleştirmeyi erteledi. Bunun sebebi, halîfeliğinin başlangıç aşamasında böyle bir adım atmanın tehlikeli sonuçlar getirebileceği ihtimaliydi. Zira Seffâh'ın hazırlamış olduğu veliahtlık belgesi ortadaydı, halk da bu ahitnameye bağlı kaldığını açıklayabilirdi.

Mansûr, şartlar kendi lehine olgunlaşıp oğlunu veliaht ilân etme zamanının geldiğine karar verdikten sonra, öncelikli olarak diyalog ve ikna yoluyla resmî veliaht Îsâ'yı feragat ettirmeye çalıştı. Ancak muhatabından bir türlü beklediği cevabı alamadı. Halîfe bunun üzerine, ona karşı birtakım olumsuz tavırlar takınmak suretiyle kendisinden uzak tutmaya, huzuruna öncelikle Mehdî'yi almaya, daha önceleri Îsâ'yı oturttuğu sağ tarafına Mehdî'yi oturtmaya, nihayet onu küçültücü hareketlerle

---

154 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 379; Taberî, *Tarih,* VII, 508-510. Bu konuda ayrıca bk. Zorlu, Cem, *Abbâsîleri Yönelik Dini ve Siyasî İsyanlar,* s. 103-117.

155 Taberî, *Tarih,* VII, 510-511; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VIII, 44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 366-367.

yıldırmaya çalıştı. Öyle ki halîfe, Îsâ kendisiyle görüşmek istediği zamanlar onu dışarıda bekletiyor, bu esnada bulunduğu yerin üstünde tamir yaptırarak onun üzerine toz toprak dökülmesini ve böylece rahatsız edilmesini emrediyordu. Daha sonra da üzerindeki toprakları silmeye fırsat vermeden huzuruna alıyordu. Onu bu şekilde görünce de, "Ey Îsâ ! Bu ne hal? Senden başka kimse böyle toprak ve toz içinde huzuruma gelmiyor. Sen bu tozların hepsini yollardan mı topluyorsun?"diye alay ediyordu. İslâm tarihi kaynaklarında Mansûr'un kendisine yaptığı teklifi kabul etmesi için Îsâ'ya yapmış olduğu bu nevi baskılara dair başka örneklere de tesadüf etmek mümkündür. Durumun farkında olan Îsâ ise, halîfeye herhangi bir cevap veremiyordu.[156] Sonuç olarak gerek ikna, gerek tahkir, gerekse tehditlerle Îsâ b. Mûsâ veliahtlık hakkını halîfenin oğlu Mehdî'ye bırakmak durumunda kaldı. (H.147/M.764). Üstelik Îsâ, halîfenin baskısıyla vezirle birlikte camiye gidip halkın huzurunda bu görevi kendi isteği ve rızası ile devrettiğini açıklamak zorunda bırakıldı. Bununla da yetinmeyen halîfe, görevini kendisinden daha layık gördüğü Mehdî'ye on milyon dirhem karşılığında sattığını açıklamaya zorlayarak, Îsâ'nın halk nazarındaki itibarını da tamamen ortadan kaldırıldı. Nitekim bu hadise sebebiyle bazı ayak takımı kimseler veliahtlıktan çekilen Îsâ yanlarından geçerken, "Bu adam, henüz sırası gelmeden hakkını başkasına satan adamdır" sözleriyle kendisiyle alay etmişlerdir.[157]

---

156 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 22-24

157 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 342; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 379-380; Taberî, *Tarih*, VIII, 9-14, 24-25; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 103-105; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 24; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 172-173; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 104-105.

Sonuçta halîfe Mansûr tarafından Îsâ b. Mûsâ devre dışı bırakılmış oldu. Bundan sonra Mehdî, babasının emriyle Horasan üzerine gönderildi. Onun geri dönmesi üzerine Mansûr, oğlu ve askerleri için H.151. (M.768) senesinde Rusâfe şehrini kurdu.[158] Mehdî (H.153/M.770) yılında ise hac emîri tayin edildi..[159] Hicretin 158. (M.775) senesinde Mansûr kendisi hacca gidince Bağdat'ta yerine oğlu Mehdî'yi vekil olarak bıraktı.[160]

B. YÖNETİMDE NORMALLEŞME ADIMLARI

Abbâsîler'de Mansûr ile Mehdî dönemleri ile onların yönetim anlayışları arasında belirgin farklar bulunur. Mansûr dönemi, kardeşi Seffâh'ın hilâfet sürecinin devamı mahiyetindeydi. O, selefinden devraldığı devleti kurma ve saltanatı tesis etmeye faaliyetini devam ettirdi. Ayrıca onun hilâfeti üstendiği esnada pek çok düşmanı ve çözmesi gereken büyük problemleri vardı. Dolayısıyla Mansûr'un hilâfeti döneminde olağanüstü şartlar devam ediyordu. Her şeyden önce, askerlerin kendi tarafını tutup desteklemelerini sağlamak amacıyla çok para harcamak durumunda kaldığı için, hazinesinin büyük bir kısmı boşalmıştı. Bu sebeple hazineyi ayakta tutma adına çok sıkı ekonomi politikaları uygulaması gerekmiş, belki de bundan dolayı halk arasında adı cimriye çıkmıştı. Buna karşılık Mehdî'nin döneminde devlet istikrar kazanmış, düşmanların büyük bir kısmı bertaraf edilmişti. Bu olumlu şartlar altında yönetimin iktisadî imkânları da artmıştı. Sonuçta ekonomik ve siyasî istik-

---

158 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 33-34; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 173-174.

159 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 37.

160 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 354; Taberî, *Tarih*, VIII, 111-113; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 42-45, 50.

rar sayesinde yeni halîfe Mehdî, fikrî olgunlukla, idare ve siyasetteki kabiliyetini gösteren parlak iç ıslâhat gerçekleştirme imkânı bulmuştur. Bütün bunlar dolayısıyla Mehdî'yi Abbâsîler döneminde toplumu ihtilâl ortamından ve istikrarsızlıktan çıkarmak suretiyle sosyal ve siyasî hayatta normalleşmeyi başlatan halîfe olarak kabul etmek mümkündür.[161]

Mehdî, Abbâsî saltanatında yaklaşık on yıl kaldı. Bu süreç, kendisinden önceki Abbâsî halîfelerinin devrinde hâkim olan şiddet ve baskı ortamından çıkış safhası kabul edilir. Nitekim o, ülkesinde sosyal barışı temin için amcası ve babası zamanındaki sertlik politikasını terk etmiş, bunun ilk adımı olarak da ceza evlerinde tutuklu bulunan siyasî suçluları serbest bırakmıştır. Ağır cezaları sebebiyle affedilemeyen tutuklulara ise devlet tarafından yiyecek tahsis edilmiştir.[162] Hâlbuki selefleri döneminde tutuklular, aileleri tarafından ilgilenilenler hariç adeta açlığa terk ediliyorlardı. Halîfe ayrıca hapishanedekilere ve cüzzamlılara, onları dilencilikten vazgeçirmek ve hastalıkların yayılmasını önlemek için belli bir aylık takdir etmiştir.[163]

Halîfe Mehdî, sosyal barışı yeniden tesis etmek amacıyla babası Mansûr zamanında devlet tarafından el konulmuş malları eski sahiplerine iade etti. Esasında ölümünden önce halîfe Mansûr da, oğlu Mehdî'ye kendisinin müsadere ettiği malları sahiplerine vermesini vasiyet etmişti. Üstelik el koyulan malla-

---

[161] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 322; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 49-50; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 283-288.

[162] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 227-228; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 129-130.

[163] Taberî, *Tarih*, VIII, 117-119, 142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 53, 62.

rın geri verilmesinde kolaylık olması için üzerlerine sahiplerinin ismini yazdırmıştı.[164]

Mehdî, halkın yönetime güvenini sağlamak ve devlet yöneticilerinin keyfî tasarruflarını engellemek amacıyla, idareciler hakkında kendisine bilgi vermeleri için vilâyetlere emin kişiler tâyin etti. Memurların icraatlarından dolayı yargılanabilmeleri maksadıyla özel yetkili yüksek mahkemeler ihdas eden ilk Abbâsî halîfesi Mehdî'dir. Bu dairenin başına İbn Sevbân tayin edilmiştir.[165] Mehdî, idarecilerden biri hakkında herhangi bir şikâyet söz konusu olduğunda, bu iş bizzat tayin ettiği hâkimler vasıtasıyla kendisinin de hazır bulunduğu mahkeme celselerinde çözmeye, şikayet sahiplerini dinleyip onların mağduriyetlerini gidermeye çalışmıştır. Rivayete göre Misver b. Mesâvir isimli şahıs, bir idarecinin arazisini gasp ettiği iddiasıyla mahkemeye başvurmuştu. Bunun üzerine halîfe şikayet sahibini huzuruna çağırtıp dinledi. Ardından da yanında bulunan amcası ve iki kadıyı müştekinin de rızasını alarak olayı çözmeye davet etti. Onlar da Misver'in mağdur edildiği kanaatine varınca, arazi asıl sahibine iade edildi.[166]

Mehdî'nin halîfeliği döneminde ticarî hayatın gelişmesi için de önemli adımlar atılmıştır. Bu amaçla kervanların barınması ve korunması amacıyla pek çok konaklama mahalli inşa edilmiş, ayrıca yolcuların istifade etmeleri için konak yerlerinde su

---

164 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 394-395; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 42.

165 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 345; Işş, Yûsuf, *Târîhu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 51.

166 Taberî, *Tarih*, VIII, 173-174; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 481-482; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 72.

kuyuları açılmış, mevcut kuyular da iyileştirilip kullanıma sunulmuştur.[167] Halîfe, haberleşme düzenini tesis maksadıyla da başkent Bağdat ile diğer İslâm beldeleri arasındaki posta hizmetlerini düzene koymuştur.[168]

Halîfeliği boyunca din hizmetlerinin yaygınlaşması konusunda da gayret sarfeden Mehdî'nin bu konudaki ilk icraatı, inşasına babası tarafından başlanılan Rusâfe'deki camiyi tamamlatmak oldu. Mehdî, ayrıca Basra Camii[169] ile Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebî ve Mescid-i Aksâ'yı genişletmiş[170]; Irak-Hicaz arasındaki hac yollarının bakım ve güvenliğini sağlamış; yol boyunca hacıların konaklama ve su ihtiyaçlarının temini gibi bayındırlık hizmetleri gerçekleştirmiştir.[171]

Özetle ifade etmek gerekirse Mehdî zamanının en önemli siyasî projesi, devlet ile halk arasında birlik ve bütünlüğü temin etmekti. Büyük İslâm tarihçisi Mes'ûdî, Mehdî'nin halkla gerçekleştirdiği samimi diyalogu şu ifadeleriyle dile getirir: Mehdî'yi halkın tamamı seviyordu. Çünkü o, işe haksızlıkları gidermek, cana kıymaktan kaçınmak, korkan kimselere teminat vermek, zulme uğrayanlara adaletle muamele etmek ve cömertlikle başlamıştı. Kendi zamanında toplanan vergi hariç, Man-

---

[167] Taberî, *Tarih*, VIII, 136; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 247; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 16.

[168] Taberî, *Tarih*, VIII, 162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 60; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 18. Bu konuda ayrıca bk. Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye*, I, 123-131.

[169] Taberî, *Tarih*, VIII, 136; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 248.

[170] Taberî, *Tarih*, VIII, 133; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 248.

[171] Makdisî, *Kitabu'l-Bed've't-Tarih*, VI, 96; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 69; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 318; Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 134-137; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 51.

sûr'un geride bırakmış olduğu malların hepsini halka dağıttı. Bunun sonucunda hazine boşalınca hazinedarı Ebû Hârise el-Hindî gelip hazinenin anahtarlarını halîfenin önüne atıp "İçerisi boş bir hazinenin anahtarlarını ben ne yapacağım?" dedi. Ancak o yine de elde edilen gelirleri halkın hizmetine sunmaya devam etti.[172]

Halîfe Mehdî, toplum kesimleriyle barışma adına o dönemde yönetimin en büyük muhalifleri olarak görülen gruplardan Hz. Ali taraftarlarını kendisine yaklaştırma ve onların gönlünü alma adına büyük çaba harcadı. Aradaki husûmeti gidermek için öncelikli olarak bu gruptan tutuklu bulunanları serbest bıraktı. Babası döneminde Hz. Ali evlâdının elinden alınmış bulunan mülkleri eski sahiplerine geri verdiği gibi, onlara yeni arazi tahsis edilmesini de emretti. Onun Ehl-i Beyt mensuplarıyla ilgili izlediği siyasetin olumlu sonuçları kısa süre içinde görülmüştür. Zira Mehdî'nin yönetimi boyunca Hz. Ali evlâdının yönetim aleyhine herhangi bir hareketine şahit olunmamıştır. Mehdî'nin, Şia grubuna iyi muamele etmesinin sebeplerinden biri de veziri Ya'kûb b. Dâvûd'un kendi yanındaki değerinden ileri gelmektedir. Zira vezir Yâ'kûb'un, Ehl-i Beyt'e karşı sempatisi vardı. Bu sebeple onlardan birçoğunu devletin doğu ve batısındaki yerlere görevli olarak tayin etmişti.[173] Mehdî, Hicretin 160. (M.776-777) yılında beraberinde Yâkûb b. Dâvûd olduğu halde hacca gittiğinde Yâkûb, burada bulunan Hz. Ali evlâdından Hasan b. İbrahim b. Abdullah için emân alıp Meh-

---

172 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 322-323. Ayrıca bk. Taberî, *Tarih*, VIII, 113; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 226-227.

173 Cehşiyârî, Ebû Abdullah, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (thk. Mustafa Saffâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfız Şelebi), s. 201.

dından Hasan b. İbrahim b. Abdullah için emân alıp Mehdî'nin huzuruna çıkarttı. Mehdî misafirine iyi davrandı, üstelik kendisine hediyeler ve Hicaz'daki Savâfî bölgesinden arazi tahsis etti.[174]

Mehdî döneminde genel anlamda bir iç barış yaşanmış olmakla birlikte, bu olumlu havayı bozacak mahiyette hadiselere de şahit olunmuştur. Bunlardan ilki Horasanlı Mukannâ'nın hareketidir. Onun görünen amacı Ebû Müslim'in öcünü almak, gerçek hedefi ise Abbâsî iktidarını ele geçirmekti. Mukannâ hareketi, ilk önce Merv şehrinde patlak verdi. Gözlerinin çirkin ve şaşı olması sebebiyle yüzünü örttüğü için kendisine Mukannâ (peçeli) adı verilen bu isyancı, siyasî bir hareket başlatmış olmakla birlikte, bu faaliyetine aynı zamanda dinî bir veche kazandırmak için ulûhiyet iddiasında bulunmuş, "Allah Âdem'i yarattı, onun şekline girdi. Sonra Nûh'u yaratıp onun şekline girdi. Nihayet Ebû Müslim el-Horasânî'yi yaratıp onun suretine girdi" şeklindeki iddiasını toplumda yaymaya çalışmıştır.

Kısa süre içinde Mukannâ hareketine pek çok insan dâhil oldu. İnananları huzurunda bizzat kendisine doğru secde ediyorlar, uzakta iken de onun bulunduğu tarafa doğru yönelip secde yapıyorlardı. Mukannâ isyanının, Horasan'da hızlı bir şekilde sosyal düzeni tehdit edecek boyutlara ulaştığı haberi alınınca halîfe Mehdî onlar üzerine ordu gönderdi. Müstahkem bir kaleye sığınmış olan Mukannâ, uzun süre muhasara altında

---

[174] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 51-52; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 201-202. Mehdî'nin Alevî siyaseti hakkında bk. Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *el-Alâkât Beyne'l-Alevîyyîn ve'l-Abbâsîyyîn*, s. 139-14. Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 85-87; Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s. 270-281.

tutuldu. Kuşatmadan kurtulma ümidinin kalmadığını görünce sığındığı kale içine büyük bir ateş yaktırıp içerisine atladı. Ailesi ve taraftarlarından pek çok kişi onu takip ettiler. Bu şekilde yönetimi tehdit eden önemli bir hareket etkisiz hale getirilmiş oldu.[175]

Mehdî zamanında eski İran dinlerini ihya etmek amacıyla Mukannâ hareketi benzeri başka faaliyetler de gerçekleşmiştir. Bunların en şiddetli ve en tehlikelisi ise, zındık olarak isimlendirilen grupların müsebbibi oldukları faaliyetlerdir. Zındıkların inanç esasları, İslâmî ilke ve esaslardan uzak olup, haramları mubah sayan, içtimaî ve ailevî edep ve ahlâkı alaya alan siyasî ve dinî hayat üzerine kurulmuştu. Halîfe, İslâm tarihi kaynaklarında kelimenin çoğul şekliyle Zenâdıka adı da verilen bu grupların isyanlarını bastırmak amacıyla Dîvânü'z-Zenâdıka adıyla özel bir müessese kurmuştur. Ayrıca toplumdaki etkilerini kırabilmek için onların görüşlerine reddiye niteliğinde eserler telif edilmiştir.[176] Bu harekete karşı ciddî mücadele veren Mehdî, zındık olarak bilinen birçok kimseyi sorgulayarak cezalandırdı. Zındıklıkla suçlananlar hapse atıldı veya idam edildi.[177] Meselâ zındıklık ile itham edilen meşhur şair Beşşâr b. Bürd, onun za-

---

175 Taberî, *Tarih*, VIII, 135, 144; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 97-98; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 52-53, 58-59; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 145-146. İbnü'l-Cevzî, onun ve yakınlarının muhasaradan kurtulamayacaklarını anladıklarında zehir içmek suretiyle toptan intihar ettiklerini zikreder. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 263. Ayrıca bk. Ömer Faruk *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye*, I, 137-145.

176 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 317.

177 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 400; Taberî, *Tarih*, VIII, 165, 167; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 287, 293; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 319.

manında öldürülmüştür.[178] Mehdî zamanında zındıklardan bazıları da tövbe ettikleri için affa uğramışlardır. Halîfenin bu ve benzeri uygulamaları sayesinde zındıkların faaliyetleri büyük oranda etkisiz hale getirilebilmiştir.[179]

Mehdî döneminde ayrıca Emevî ailesinden Abdullah b. Mervân, Hicretin 161 (M.778) yılında Şam bölgesinde ayaklanma gerçekleştirmiş, ancak kısa sürede hezimete uğratılıp tutuklanmıştır. Halîfe bir süre sonra onu da affetmiştir.[180] Bundan yaklaşık bir yıl sonra Hâricî önderi Abdüsselâm b. Hişâm el-Yeşkurî, Kınnesrin'de isyan başlattı. Bunun üzerine harekete geçen halîfe orduları, onun hareketini etkisiz hale getirdikleri gibi isyan lideri Kinnesrin'de yakalanıp öldürüldü.[181]

---

178 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 69; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 149-150.

179 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 52-53, 63, 68, 69. Zındıklık ve zındıklar hakkında ayrıca bk. Atvan, Hüseyin, *ez-Zendeka ve'ş-Şuubiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Beyrut 1984; Ebû Avz, Atıf Şükrü, *ez-Zendeka ve ve'z-Zenâdıka*, Amman ts., (Dâru'l-Fikr); Chokr, Mehlem, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*,(trc. Ayşe Merali, İstanbul 2002, s. 102-118; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 87-91; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 52-55; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye*, I, 150-180; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 299-309; Hekimoğlu, Muhammet, *Arap Edebiyatında Zındıklık*, (Basılmamış Doktora Tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006; Tevfik, Rıza, "Ateizm Zındık, Zendaka, Mülhid, İlhad", *SÜİFD*, 2003, sayı: 8, s. 157-187; Tanrıverdi, Eyyüb, "Abbâsîlerin Kültürel Politikası Açısından Mehdî'nin Zındıklık Mücadelesi", *İSTEM*, 2008, cilt: VI, sayı: 12, s. 105-126; Apak, Adem, "Şuubiyye Hareketinin Arkaplânı ve Tezahürleri", *İSTEM*, 2008, cilt: VI, sayı: 12, s. 17-53.

180 Taberî, *Tarih*, VIII, 135-136;

181 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 361; Taberî, *Tarih*, VIII, 142; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 61-62.

Mehdî'nin halîfeliği sırasında babası Mansûr dönemine kıyasla Bizans İmparatorluğu ile büyük mücadeleler yaşanmıştır. Halîfe öncelikli olarak babasının takip ettiği dış siyaseti benimseyerek sınır güvenliğine gereken ehemmiyeti vermiş, bölgeyi asker ve istihkâm bakımından takviye etmiştir. (H.159/M.776) yılında halîfenin amcası Abbâs b. Muhammed, (H.160/M.777)[182] ve (H.161/M.778) yıllarında Sümâme b. Velîd el-Absî, (H.162/M.779) yılında Hasan b. Kahtabe[183] ve 164. (M.781) yılında[184] ise Abdülkerîm (Abdülkebîr) b. Abdülhamîd kumandasında Anadolu'ya seferler düzenlendi.[185] Halîfe, ayrıca oğlu Hârûn'u (H.163/M.780)[186] ve (H.165/M.781-82) yıllarında ünlü kumandan ve devlet adamlarının da yer aldığı orduların başında Bizans seferine gönderdi.[187] Hârûn'un faaliyetleri neticesinde pek çok kale ele geçirilerek İstanbul Boğazı'nın doğu yakasındaki Khalkedon'a (Kadıköy) kadar ulaşıldı. Bu esnada henüz küçük yaştaki oğlu VI. Konstantinos adına Bizans'ı yönetmekte

---

182 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 402; Taberî, *Tarih*, VIII, 116; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 53.

183 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 402; Taberî, *Tarih*, VIII, 136, 142; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 55, 60

184 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 355; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 402; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 62. İbnü'l-Cevzî bu seferin iki yıl önce gerçekleştiğini rivayet ediyor. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 256-257.

185 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 356; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 270; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 146.

186 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 355; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 396; Taberî, *Tarih*, VIII, 144-145, 146-148; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 263-264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 63.

187 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 230; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 396.

olan Kraliçe İrene, yıllık 70.000 (veya 90.000) dinar vergi karşılığında üç yıl süreli bir barış anlaşması yapmak zorunda kaldı.[188]

Halîfe Mehdî Hicretin 159. (776) yılında Abdülmelik b. Şihâb kumandasında yaklaşık 9 bin kişilik bir orduyu Basra'dan deniz yoluyla Sind'e gönderdi. Bölgeye ulaşan ve burada Bârbed şehrini fetheden ordu, dönüş yolunda fırtınaya yakalanarak büyük zayiat verdi.[189]

Üçüncü Abbâsî halîfesi Mehdî'nin ölüm sebebi üzerinde kaynaklarda görüş birliği yoktur. Bir rivayete göre av esnasında bir ceylanın peşine düşmüş, ceylan metruk bir binanın kapısından girince onu takip eden Mehdî de hayvanın arkasından giderken fark etmediği alçak kapıya başını vurmuş, çarpmanın şiddetiyle orada hayatını kaybetmiştir.[190] Başka bir rivayette ise onun zehirlenerek öldüğü iddiası mevcuttur. Buna göre cariyelerden biri, rakibi konumunda olan başka bir cariyeyi zehirlemek için yemeği içerisine zehir koymuş, Mehdî de bilmeyerek yemekten tadınca hayatını kaybetmiştir.[191]

---

[188] Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 356; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 396; Taberî, *Tarih,* VIII, 152-154; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VIII, 277-278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 65; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 147. Bu konuda ayrıca bk. Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye,* s. 147-152; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 94-95; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 323-331; Ahmed Muhtar, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî,* s.71-74.

[189] Taberî, *Tarih,* VIII, 116-117; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* III, 379; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 55. Ayrıca bk. Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye,* s. 152-153.

[190] Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 357; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 401; Taberî, *Tarih,* VIII, 168-169; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* III, 379-380.

[191] Taberî, *Tarih,* VIII, 169-170; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*III, 319; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VIII, 316; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V,71; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s.

C. HÂDÎ'NİN HALİFELİĞE GELİŞİ

Mûsâ el-Hâdî Hicretin 147(M.764) yılında Rey'de dünyaya geldi. Babası Halîfe Mehdî Billâh, annesi Hayzürân'dır.[192] Küçük yaştan itibaren babası tarafından halîfe namzedi olarak yetiştirildi. Nitekim Mehdî hacca gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldığında idareyi ona bırakmıştır. Bir sonraki yıl ise hac işlerini düzenleme vazifesi Mûsâ'ya verildi.[193] Halîfe Mehdî, sırasıyla oğulları Hâdî ve Hârûn Reşîd'i veliaht yapmak istiyordu. Oysa babası Mansûr, oğlu Mehdî'den sonra kardeşinin oğlu Îsâ b. Mûsâ'nın halîfe olmasını vasiyet etmişti. Dolayısıyla resmî veliaht konumunda olan Îsâ'nın görevden uzaklaştırılması gerekiyordu. Bu sebeple Îsâ b. Mûsâ ikinci defa veliahtlıktan vazgeçmesi için baskı ve zorlamayla karşı karşıya geldi.

Mehdî'nin hilâfetinin üzerinden bir sene geçtikten sonra halîfenin yakın adamlarından Ebû Ubeydullah, Îsâ b. Mûsâ'ya

---

181. Mehdî hakkında ayrıca bk. Kennedy, H., "The Early Abbâsîd Caliphate", *A Political History*, s. 96-109; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 104-118; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III, 250-257; Eyyûb, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî*, s. 51-57; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 84-99; Işş, Yûsuf, *Tarihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 49-55; Varen, Serkan, *Abbâsî Halîfelerinden Mehdî ve Dönemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Urfa 1999; Güzel, Ahmet, *Abbâsî Halîfesi Mehdî b. Mansûr ve Siyâsî Yönü*, (Basılmamış Doktora Tezi), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2002; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*,s. 99-114; Zaman, M. Qasim, "Routinizaion of Revolutionary Charisma: Notes on the Abbâsîd Caliphs al-Mansûr and al-Mahdi, s. 251-275; Ömer Faruk, "Abbâsî Halîfesi Mehdî Dönemi (169-185/775-785) Üzerine Bazı Mülahazalar", (çev. Mehmet Ümit, *GÜİFD*, 2004/2, cilt: III, sayı: 6, s. 203-214; Zettersteen, K.V., "Mehdî", *İA*, VII, 480-481; Bozkurt, Nahide, "Mehdî-Billah", *DİA*, XXVIII, 337-339.

192 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 37.

193 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 334.

gidip kendisini tehditle veliahtlıktan çekilmeye çağırdı: "Mansûr, Mehdî'yi senden öne aldı ve senin yerine geçirdi. Şimdi sen, kendiliğinden bu işten çekilirsen, Mehdî buna karşılık senin için daha hayırlı ve kalıcı olanını yapar. Şayet çekilmezsen, ona karşı gelmen ve emrine ters düşmen sebebiyle canını tehlikeye atmış olursun. Bu sebeple senin ona itaat edip emrini kabul etmen gerekir".[194] Veliaht Îsâ b. Mûsâ, başlangıçta bu tehdidi itibara almadı. Bunun üzerine kendisine karşı fiilî taciz aşamasına geçildi. İlk adım olarak halîfe, Kûfe valisine, isyana zorlamak için Îsâ'yı sıkıştırmasını emretti. Fakat vali bu direktifi uygulama fırsatı bulamadı. Çünkü Îsâ, Kûfe'de değil, yakınındaki Rahbe'de oturuyordu. Bunun üzerine Mehdî, Îsâ'yı başkent Bağdat'a çağırdı. Ancak muhatabı bu daveti de dikkate almadı. Fakat Mehdî, onun başkente gelmesi konusundaki ısrarını sürdürdü. Geldikten sonra da adamlarına Îsâ'yı sürekli baskı altında tutmaları talimatını verdi. Kendisine yapılan halîfe destekli sistemli baskılar sonucunda Îsâ, ikinci defa hakkından vazgeçmekten başka bir çare bulamadı. Makamın boşaltılması üzerine halîfe Mehdî Hicrî 160 (M.777) yılında oğlu Hâdî'yi resmen veliaht tayin etti.[195] Bu kararından yaklaşık 6 yıl sonra (H.166/782-783) da diğer oğlu Hârûn Reşîd adına da Hâdî'den sonra halîfe olması için halktan bîat aldı.[196]

---

194 Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 189.

195 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 229-230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 54-55; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 180.

196 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 395; Taberî, *Tarih*, VIII, 123-124, 126-128, 187-188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 66; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 180; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 131-133.

Mehdî'nin ölümünden sonra oğlu Hâdî için bîat prosedürü tamamlandı. Mehdî'nin diğer oğlu Hârûn, Nusayr el-Vasîf'i hilâfet mührü, âsâ ve bürde ile birlikte Cürcân'da bulunan Mûsâ'ya gönderip ona babası Mehdî'nin öldüğünü ve kendisine biat edildiğini haber verdi. Mûsâ el-Hâdî de yeni halîfe sıfatıyla derhal Bağdat'a döndü.[197]

Hâdî'nin halîfelik görevini üstlenmesinden kısa bir zaman sonra Hz. Ali evlâdının Hasan kolundan Hüseyin b. Ali Medine'de yönetime karşı isyan başlattı. İsyanın sebebi olarak Hâdî döneminin Medine valisi Ömer b. Abdülaziz'in şehirde bulunan Hz. Ali evlâdına kötü davranması, hatta bir kaçını hapse atması gösterilir. Anlaşılan o ki, Hz. Alioğulları Hüseyin'in liderliğinde isyan etmeye önceden karar vermişler, Medine valisinin kendilerine karşı kötü muamelesini, Medine halkını Abbâsîler aleyhine ayaklandırmak için uygun bir fırsat saymışlardı. Hareket için bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra Hüseyin b. Ali, Hicretin 169. yılı Zilkâde ayının (Mayıs 786) ilk günlerinde Mescid-i Nebevî'de halktan bîat alarak Abbâsî halîfesini tanımadığını ilân etti. Hüseyin bununla da iktifa etmeyip, topladığı askerlerle valinin birliklerini mağlup ettikten sonra Beytülmâl'daki hazineye el koydu. On gün sonra Mekke'ye hareket ederek buranın kontrolünü de eline aldı. Durumun iktidar için tehlikeli hale geldiğini gören halîfe, isyancılar üzerine Muhammed b. Süleyman komutasında büyük bir ordu sevk etti. Mekke ile Medine arasında Fah denilen yerde iki taraf arasında gerçekleşen şiddetli çarpışmalarda hareketin lideri Hüseyin öldürülünce etra-

---

[197] Taberî, *Tarih*, VIII, 188; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 305-306.

fındakiler dağıldı. (8 Zilhicce 169/11 Haziran 786).[198] Savaştan sağ kurtulan Hüseyin'in dayısı İdrîs b. Abdullah, Mağrib'e kaçarak burada daha sonra kurulacak İdrîsîler hanedanının temellerini attı.[199] Şiîler, Fah savaşını Kerbelâ hadisesinden sonra en acıklı olay ve bir matem günü olarak kabul ederler. Hareketin bastırılmasından sonra bütün ülke sathında Hz. Ali evlâdı ve taraftarlarına yapılan baskılar daha da şiddetlendi. Öyle ki, onlar arasında idarenin takibinden gizlenip saklananların evleri yakılıp yıkılmış, mallarına devlet tarafından el konulmuştur.[200]

Hâdî döneminde zındıklara karşı operasyonlar hız kesmeden devam ettirildi. Halîfe zındıklıkla suçlanan kişileri önce huzurunda sorguya çekiyor, ardından da şüphelendiklerini en ağır şekilde cezalandırıyordu.[201] Bunlardan biri de hac mevsiminde Kâbe etrafında tavaf eden Müslümanlara hakaret eden ve onların hallerini harman yerinde dönen sığırlara benzeten Yezdân (Yaktîn) b. Bâzân'dır. Bu şahıs ibret olmak üzere öldürülmüş, cesedi de teşhir amacıyla asılmıştır.[202]

---

198 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 404-405; Taberî, *Tarih,* VIII, 192-198; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VIII, 310-311; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 74-75; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 190-191.

199 Taberî, *Tarih,* VIII, 198-199; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 86, 99-100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 76.

200 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 405; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*III, 336-337; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 74-76. Hâdi'nin Ali evlâdıyla ilişkileri hakkında bk. Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *el-Alâkât Beyne'l-Alevîyyîn ve'l-Abbâsîyyîn,* s. 144; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 352-355; Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt,* s. 281-292.

201 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 325.

202 Taberî, *Tarih,* VIII, 190, 220; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VIII, 309.

Hâdî devrinin önemli olaylarından biri de Cezîre'de çıkan Hâricî isyanıdır. Hareketin lideri Hamza b. Mâlik el-Huzâî, Musul yakınlarında cereyan eden savaşta Abbâsî ordusunu mağlûp ettiyse de daha sonra üzerine gönderilen birlikler marifetiyle yakalanıp etkisiz hale getirilmiştir.[203]

Hâdî'nin halîfeliği döneminde Bizans orduları sahildeki Hades Kalesi'ne saldırdılar. (H.169/M.785-86). Daha önce yıkılan bu kale, Müslümanlar tarafından yeniden inşa edilmişti. Bizans saldırısına mukavemet gösteremeyen Müslümanlar, sonunda kaleyi terk etmek zorunda kaldılar. Bu dönemde Abbâsî orduları Me'yûf b. Yahyâ kumandasında yaz seferleri gerçekleştirmiştir.[204]

D. HÂDÎ'NİN ANNESİYLE GİRİŞTİĞİ İKTİDAR MÜCADELESİ ve ÖLÜMÜ

Hâdî döneminin en önemli hadiselerinden biri de onun annesiyle giriştiği iktidar mücadelesidir. Nitekim tarihçilerin ekseriyetine göre Hâdî'nin ölümü, onunla siyasî rekabet içinde olan annesi Hayzürân'ın kurduğu tuzak neticesinde gerçekleşmiştir. Kaynaklarda halîfenin, idareye çokça müdahale eden annesini öldürmek için plânlar kurduğu ifade edildiğine göre, buna karşılık annesinin de önce kendini korumak, ardından da sarsılan nüfuzunu yeniden elde etmek için Hâdî'yi ortadan kaldırmak niyetiyle onu zehirlettiği görüşü dikkate değer bir değerlendirme kabul edilebilir.

---

203 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 77.

204 Taberî, *Tarih*, VIII, 203-204; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 76-77.

Üçüncü Abbâsî halîfesi Mehdî, müsamahakâr ve yumuşak huylu bir adamdı. Buna karşılık eşi Hayzürân, kuvvetli ve otoriter bir şahsiyete sahip olup, hükmetmeyi seviyordu. Bu sebeple eşinin halîfeliği döneminde idareye doğrudan etki etmiş, adeta yönetimde halîfeye ortak görüntü verecek şekilde pek çok idarî tasarrufa müdâhil olmuştu. Hatta onun zaman zaman halîfenin verdiği kararları geçersiz kılacak faaliyetler içine girdiği de olmuştur.[205]

Mehdî ölüp hilâfete oğlu Hâdî'ye geçince Hayzürân, otoritesinin daha da genişleyeceği ümidine kapıldı. Fakat Hâdî'nin mizacı, babası Mehdî'den ziyade dedesi Mansûr'a daha yakındı. O, sert tabiatlı, şiddet taraftarı, otoriter yanı baskın bir kişiliğe sahipti. Aynı zamanda idarî tasarruflarında kimseye danışmayacak kadar kıskançtı.[206] Nitekim kaynaklarımız, onun, yetkilerine müdahale konusunda ne kadar titiz olduğuna dair bir rivayet naklederler: Mehdî öldüğü sırada Hâdî Taberistan'da isyancılara karşı savaş halindeydi. Bu esnada Bağdat'da kalan askerler maaşlarını almak için başkaldırdılar. Hayzürân, yeni halîfe Bağdat'a gelinceye kadar alınacak tedbirleri görüşmek üzere en yakın danışmanları konumundaki Yahyâ el-Bermekî ile Rebî b. Yûnus'u çağırdı. Rebî, daveti kabul edip hemen Hayzürân'ın huzuruna çıktı. Buna karşılık Yahyâ ise, Hâdî'nin idaredeki kıskançlığını bildiği için Hayzürân'ın riyasetindeki toplantıya katılmayıp bunun yerine askerleri halîfe gelinceye kadar oya-

---

205 Taberî, *Tarih*, VIII, 205-206; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 191.

206 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 335; Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 185-186; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 55.

lamaya çalıştı. Hâdî gelişmelerden haberdar olunca, annesiyle toplantı gerçekleştiren Rebî'ye mektup yazarak onu ölümle tehdit etti. Annesinin çağrısına iltifat etmeyen Yahyâ'ya da teşekkürlerini bildirdi.[207]

Hâdî'nin idaredeki titizliğine rağmen diğer bürokratlar, Yahyâ'nın gösterdiği hassasiyeti gösteremiyorlardı. Bu sebeple halîfenin annesi Hayzürân'ın kapısı daha önce olduğu gibi vezirlerin, emirlerin, şairlerin ve ihtiyaç sahiplerinin uğrak yeri olmaya devam ediyordu. Bu şartlarda halîfenin annesi, sanki Hâdî yokmuş gibi devlet işlerine müdahil olmayı sürdürüyordu. Annesinin yaptıklarının farkında olan Hâdî, bu fiilî duruma bir süre daha göz yumdu. Muhtemelen annesinin zaman geçtikçe kendisine çeki-düzen vereceğini, devlet işlerinden el çekeceğini düşünüyordu. Fakat halîfenin bu tavrını bir zaaf gibi değerlendiren Hayzürân, tam aksine yönetime daha fazla müdâhil olmaya başladı. Öyle ki, neredeyse Hâdî'nin halîfeliği sembolik hale gelmiş durumdaydı; halîfenin annesi yapılacak işleri plânlıyor, aldığı kararları sadece onaylaması için Hâdî'ye götürüyordu.

Devlet işlerine müdahalesi sebebiyle annesine karşı sabrının son noktasına gelen Hâdî, yönetimde gerçek patronun kendisi olduğun göstermek için harekete geçmeye karar verdi. Bunun ilk adımı olarak, annesinin isteklerine cevap vermemeye başladı. Nitekim Hayzürân bir keresinde Hâdî'den dayısı Gıtrîf'i Yemen'e vali tayin etmesini istemişti. Hâdî bunu düşüneceğini söyledi. Ancak aradan zaman geçmesine rağmen teklif

---

207 Taberî, *Tarih*, VIII, 188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 74.

hakkında hiçbir şey yapmadı. Bunun üzerine Hayzürân, talebini yerine getirmesi için halîfeye ikinci defa haber gönderdi. Ancak Hâdî, istenilen tayini bir türlü gerçekleştirmiyordu. Hayzürân halîfeden başka bir talepte daha bulundu, ancak bu isteği de geri çevrildi. Halîfe biliyordu ki, annesi kendisinden bir şey istemiyor, adeta emrediyor; üstelik istek sahibine peşinen talebinin gerçekleştireceğini garanti ediyordu. Bu sebeple halîfe, yönetimde tek ve gerçek hâkimin kendisi olduğunu göstermeye başladı. Bu adım, kendisi ile annesi arasında devam eden gizli rekabeti açık husûmete çevirdi. Bu şekilde taraflar karşılıklı olarak siyasî mücadeleye başladılar. Nitekim bir gün Hayzürân bir mesele hakkında oğlu Hâdî'den bir şey yapmasını istedi, ancak halîfe olumsuz cevap verdi. Bunun üzerine halîfeye bu talebinin mutlaka yerine getirilmesi gerektiğini ifade edince, ondan yine arzusunun gerçekleştirilmeyeceği cevabını aldı. Hayzürân bu iş için birilerine söz verdiğini ağzından kaçırınca fırsat kollayan halîfenin dilinden şu sözler döküldü: "Yazıklar olsun annesi devleti idare eden oğula. Bu konudaki hiçbir isteğini yerine getirmeyeceğim. Vallahi bundan böyle komutanlarımdan ve özel adamlarımdan birinin kapında beklediği bana ulaşırsa onun boynunu vurur, malını müsadere ederim. Nedir bu kapına gelip gidenler? Senin yün eğirmek için meşgul olacağın iğin veya okuyacak Mushaf'ın yahut da oturacak evin yok mu? Dikkatli ol, kapını Müslüman veya zimmî kimseye açmaktan sakın!". Halîfenin tehditkâr sözlerini büyük bir şaşkınlık içinde dinleyen Hayzürân, ne yapacağını şaşırmış bir vaziyette dönüp gitti. Bu şekilde halîfe ile annesi arasında mücadele iyice su yüzüne çıkmış oldu. Hayzürân, bu gelişmeden sonra devlet adamları ve halk nazarındaki konumunu yitirme endişesi taşı-

maya başladı. Zira Hâdî'nin açık tehdidi sebebiyle artık hiç kimse onun kapısına gelme cesaretini gösteremiyordu.[208]

Hâdî ile annesi Hayzürân arasındaki husûmeti daha da artıran başka bir gelişme de veliaht tayini meselesinde ortaya çıktı. Halîfe Hâdî, kardeşi Hârûn'u veliahtlıktan azlederek yerine oğlu Cafer'i tayin etmek istiyordu. Tabiî olarak bu teklif kabul edilmeyince halifenin emriyle Hârûn hapse atıldı. Diğer taraftan Hayzürân ise, kocası zamanında elde ettiği siyasî konumuna yeniden kavuşma ümidini küçük oğlu Hârûn'a bağlamış görünüyordu. Bu sebeple Hâdî'nin, kardeşi Hârûn'u veliahtlıktan indirme girişimleri ve itiraz ettiği için onu hapse atmış olması Hayrüzân'ın halîfeye karşı kinini daha da artırdı.[209]

Halîfe ile Hayzürân arasındaki husûmet, kısa süre zarfında sarayın en önemli konusu, devletin de en mühim meselesi haline geldi. Nitekim anlaşmazlık sebebiyle taraflar birbirleri hakkında casusluk faaliyetleri başlattılar. Bir yandan halîfe, diğer yandan annesi, hizmetçilerini birbirleri aleyhine istihbarat elemânı olarak kullanıyorlardı. Bilhassa Hayzürân, devletin muhaberat teşkilâtını elinde bulunduran halîfenin sürekli olarak kendisini takip ettirdiğini biliyor, ayrıca küçük oğlu Hârûn Reşîd'in hayatından da endişeleniyor, bu sebeple Hâdî'den intikam almayı, hatta onun vücudunu ortadan kaldırmayı düşünüyordu. Aynı anda halîfe de annesinin Hârûn'u kendisine

---

208 Taberî, *Tarih,* VIII, 206; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*III, 337-338; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* III, 489-490; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 191.

209 Taberî, *Tarih,* VIII, 207-208; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*III, 342-345; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* III, 490-492; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 77-79; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 191; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 158.

karşı kışkırttığını ve veliahtlıktan çekilmemesi için ona destek verdiğini düşünüyor, bu sebeple annesine karşı intikam hissi taşıyordu. Bütün bu gelişmeler neticesinde iki taraf da rakibinin hayatına kast edecek girişimlerde bulunmaya başladı. İlk adım olarak halîfe, annesini ortadan kaldırmak için ona zehirlenmiş yemekler gönderdi. Ancak Hayzürân, dikkatli davranıp gelen yemekten bir parçayı köpeğe verdiğinde hayvanın kısa süre sonra öldüğünü görüyordu. Hâdî daha sonra annesine yemeğin durumunu sorunca, memnuniyetini ifade ediyordu. Fakat halîfe, aldığı cevaptan, onun yemeği yemediğini anlayıp, ortadan kaldırmak için başka plânlar tasarlıyordu. Oğlunun kendisini öldürme teşebbüslerine karşılık olarak Hayzürân da ondan kurtulmanın çarelerini aradı. Bu amaçla halîfeye hizmet eden bazı cariyelerden hasta yatan Hâdî'nin başının üstüne oturup nefessiz bırakarak öldürmelerini istedi. Kısa süre içinde bu plân uygulanarak halîfe ortadan kaldırıldı. Bu şekilde anne-oğul arasındaki iktidar mücadelesi Hayzürân'ın üstünlüğü ile tamamlanmış, Hârûn Reşîd için de halîfelik yolu açılmış oldu. (H. 170 Rebiulevvel/Eylül 786).[210]

---

[210] Taberî, *Tarih*, VIII, 206-207; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 492-493; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 334-335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 79; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 191-192; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 158. Hâdî hakkında bk. Kennedy, H., *The Early Abbâsîd Caliphate*, s. 88-112; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 118-128; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III, 257-261; Eyyûb, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî*, s. 57-60; Abbot, N., *Two Queens of Baghdad*, London 1986, s. 88-112; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 101-103; Işş, Yûsuf, *Tarihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 55-56; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye*, I, 181-191; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*,s. 114-119; Moscati, S., "Le Califat da'l-Hadi, *SO*, XII/4 (1946), s. 3-28; Bozkurt, Nahide, "Hâdî-İlelhak" *DİA*, XV, 16-17.

IV. SİYASÎ, SOSYAL ve KÜLTÜREL ALANDA YÜKSELİŞ: HÂRÛN REŞÎD DÖNEMİ (H.170-193/M.786-809)

A. HALİFELİĞE GELİŞİ

Üçüncü Abbâsî halîfesi Mehdî'nin oğlu olan Hârûn Reşîd, Hicretin 145. (763) yılında Rey'de dünyaya geldi. Annesi aynı zamanda selefi ve ağabeyi olan Hâdî'nin de annesi Hayzürân bint Atâ'dır.[211] Hârûn Reşîd, çocukluğundan itibaren iyi eğitim görmüş, bu sayede kuvvetli bir kişilik kazanmıştır. Onun siyaset hocası, kendisine baba diye hitap ettiği İran asıllı Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'dir. Ayrıca Hamza b. Habîb ez-Zeyyât'tan Kur'ân-ı Kerim, Ali b. Hamza el-Kisâî'den nahiv, Mufaddal ed-Dabbî'den edebiyat, İmâm Mâlik'ten hadis ve fıkıh öğrenmiş, meşhur dil âlimi Halîl b. Ahmed'den de Arapça dersleri almıştır. Hârûn, askerlik alanında da tecrübe kazanması için (H.163/M.780) yılında babası Mehdî tarafından Bizans'a karşı yapılan seferde komutan tayin edildi. Bunun ardından (H.164/M.781) yılında Ermenistan ve Azerbaycan başta olmak üzere bütün batı eyaletlerinin valiliğine getirildi.[212] Hârûn, Hicretin 165. (M.782) senesinde Bizans üzerine yeni bir sefer gerçekleştirdi. Babası Mehdî, onu (H.166/M.783) yılında Hâdî'den sonra veliaht tayin eti.[213] Hârûn, bundan bir yıl sonra babası tarafından Cürcân'da yönetime karşı gerçekleştirilen ayaklanmayı bastırmak üzere gönderilen orduya komutanlık yaptı.[214]

---

[211] İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 38; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 347; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 503; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 329.

[212] Taberî, *Tarih*, VIII, 148; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 264.

[213] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 281.

[214] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 287.

Hâdî'nin kısa süren halîfeliğinin ardından Hicretin 170. (M.786) yılında Abbâsîlerin beşinci halîfesi oldu.[215]

Hârûn Reşîd'in halîfeliği dönemi, Abbâsî devleti sınırlarının en geniş olduğu zamana tesadüf eder. Onun idaresinde ülke içinde diğer halîfelerle karşılaştırıldığında oldukça güvenli ve huzurlu bir sosyal ortam tesis edilmiştir. Bu sebepledir ki, Hârûn Reşîd'in halîfeliği, Abbâsîler'in ilk asrının en parlak dönemi olarak kabul edilir.[216] Onun zamanında gerek kendisi, gerekse sair saray erkânı tarafından âlimlere ve şairlere büyük değer verilmiş, bilhassa halîfenin yüksek himayesini gören ilim ve sanat erbabı muazzam eserler meydana getirmişlerdir. Hârûn Reşîd döneminde gerçekleştirilen kültürel faaliyetler, doğu edebiyatının önemli eserlerinden kabul edilen *Binbir Gece Masalları*'nın en mühim temalarını teşkil eder. Anlatılan kıssaların mühim bir kısmı, onun ismi etrafında geliştiği için, bu sayede Hârûn Reşîd'in adı ölümsüzleşmiş ve faaliyetleri asırlar boyu nesilden nesile aktarılmıştır.[217]

Hârûn Reşîd zamanında Abbâsîler devleti, ilmî ve kültürel sahada olduğu gibi, iktisadî alanda da en üst düzeye ulaştı. Elde edilen ekonomik imkânlar sayesinde başkent Bağdat, dünyanın en görkemli şehirlerinden biri haline gelmiş, önemli bir ticaret merkezi ve her taraftan malların geldiği uluslar arası bir pazara dönüşmüştür. Yine devletin yüksek iktisadî gücüne dayalı ola-

---

215 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 365; Taberî, *Tarih*, VIII, 230-233; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 220-221; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,82; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 160. Hârûn'un yetişmesi hakkınd bk. Cûmerd, Abdücebbâr, *Hârûn er-Reşîd*, Beyrut 2002, s. 51-69.

216 Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 104.

217 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 332.

rak mimarî, giyim-kuşam ve gıda harcamaları bilhassa yönetici sınıf arasında neredeyse israf boyutuna ulaşılmıştır.[218] Kaynaklarımızda bu hususta çok örnek bulmak mümkündür. Tarihçi Mes'ûdî bu hususta dönemin devlet ricalinden Mehdî'nin oğlu İbrahim'den ilginç bir rivayet zikreder: "Rakka'da Reşîd bana misafir olmuştu. Adeti üzerine sofrada soğuk yemeklerden önce sıcak yemek yerdi. Sıcak yemeklerden sonra soğuk yiyecekler konunca, bunların içerisinde küçük parçalar halinde balıketleri gördü. Ardından da bu balıketlerinin niçin bu kadar küçük doğrandığını sordu. Ben de bunların balık değil, her birinin balık dili olduğunu, bu sebeple küçük göründüğünü söyledim. Bunun üzerine aşçı başı yemeğin içinde yüz elliden fazla balık dili olduğunu söyledi. Halîfe yemekte kullanılan balıkların fiyatını sorduğunda, aşçı ona maliyetin bin dirhemden fazla olduğu cevabını verdi. Ayrıca sofrada yemeğin ikram edildiği altın tabağın fiyatı da iki yüz yetmiş dinardı".[219]

B. DÂHİLÎ PROBLEMLER

1. İsyan Hareketleri

Selefleri döneminde olduğu gibi Hârûn Reşîd'in halîfeliği esnasında da ülke içinde, siyasî, etnik ve dinî sebeple ortaya çıkan isyan hareketlerine şahit olunmuştur. Bu dönemde Araplar arasında da Emevîler asrını hatırlatır bir şekilde kabile çatışmaları gerçekleşmiştir. Nitekim Hicretin 176. (M.792-793) yılında Emevîler'in ilk zamanlarından itibaren Kaysîler-Yemenîler şeklinde bölünmüş Arap kabileleri arasında Şam toprakla-

---

[218] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 232.

[219] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 373.

rında asabiyet kavgaları görülmüştür. Geçmişi daha eskilere dayanan kabile çekişmeleri, Hârûn Reşîd döneminde daha da şiddetlenip devletin otoritesini tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır. Olayların büyümesi üzerine halîfe, bölgeye baş vezirinin oğlu Cafer b. Yahyâ komutasında büyük bir ordu sevk etti. Devleti uzun yıllar meşgul eden bu dâhilî karışıklıklar, ancak (H.180/M.796) yılında kontrol altına alınabildi.[220] Hicretin 187. (M.803) yılında Dimaşk'ta Mudarîler ile Yemenîler arasında yeni bir çatışma meydana geldi. Halîfe bu hareketi de başkentten Muhammed b. Mansûr komutasında gönderdiği bir ordu ile bastırdı.[221]

Suriye'dekine benzer iç problemler, ülkenin doğu bölgelerinde de görüldü. Buralardaki isyanın en önemli sebebi ise, uzun zamandan beri İslâm hâkimiyetinde bulunmalarına ve hatta İslâmiyeti kabul etmiş olmalarına rağmen bölge sakinlerinin hâlâ eski dinlerine, örf ve âdetlerine, millî kültürlerine bağlı kalarak yeni dini ve idareyi benimseyememiş olmalarıdır. Bu yüzden eski Fars halkları, valilerin uygulamaları başta olmak üzere muhtelif bahanelerle devlete karşı sürekli olarak isyan faaliyeti içinde olmuşlardır. Abbâsîler'in ilk asrında Horasan merkezli ayaklanmalarda en fazla öne çıkan motif ise Şiîlik idi. Çeşitli bölgesel rahatsızlıklar, Emevîler döneminde olduğu gibi

---

220 Taberî, *Tarih*, VIII, 251, 262-265; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 518-519, 524-525; ; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 18, 46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 91-93; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X,175.

221 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 354; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 137; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 103; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 23, 25. Bu dönemde Şam'da meydana gelen Kaysî-Yemenî çekişmesi hakkında bk. Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 213-215.

genelde Hz. Ali çocuklarının ayaklanmaları şeklinde gün yüzüne çıkmıştır. Nitekim Halîfe Hâdî zamanında Medine'de başlatılan Şiî isyanının bastırılmasından sonra Deylem'e kaçan Yahyâ b. Abdullah, (H.176/M.792-793) yılında Taberistan'da yeni bir ayaklanmaya öncülük etmiş, kısa süre içinde bölge yöneticilerinin desteğini kazanan isyan, Abbâsîler'in bölgedeki hâkimiyetini tehdit edecek güce erişmiştir.

Hârûn Reşîd, halîfeliğinin başlangıcından itibaren Şia grubunun desteğini almak istemiş, bu sebeple onlardan tutuklu bulunanların birçoğunu serbest bırakmıştı. Fakat Hz. Alioğulları, hilâfetin kendi hakları olduğuna dair inançlarından dolayı, bu uğurda mücadelelerinden hiçbir zaman vazgeçmemişlerdir. Bunlar arasında Abdullah b. Hasan'ın oğulları Yahyâ ve İdrîs, halîfe Hâdî zamanında Hicaz'da gerçekleşen Fah savaşından canlarını kurtardıktan sonra Yahyâ, daha sonra Deylem bölgesine gelerek burada halkın büyük teveccühünü kazanınca onlardan biat almıştı. Gelişmenin haberi Bağdat'a ulaştırılınca halîfe, Yahyâ'yı ele geçirmek için tedbirler almaya karar verdi. Bu amaçla vezirlerinden Fazl b. Yahyâ'yı yaklaşık 50 bin kişilik orduyla bölgeye sevk etti. Merkezden gelen ordular, Yahyâ b. Abdullah'ın birliklerini kuşatma altına aldılar. Bu arada savaşı engellemek için diplomatik bir adım atan Fazl b. Yahyâ, halîfeden aldığı emânnâme ile Yahyâ b. Abdullah'ı teslim olmaya ikna etti. Bu şekilde Hz. Ali taraftarlarıyla girişilecek muhtemel bir savaş engellenmiş, aynı anda ayaklanmanın lideri de etkisiz hale getirilmiş oldu. Ancak aradan kısa bir süre geçtikten sonra Hârûn Reşîd, yeniden ayaklanabileceği ihtimalini düşünerek emân vermiş olmasına rağmen Yahyâ'yı tutuklayıp hapse attı.

Yahyâ b. Abdullah'ı teslim olmaya ikna eden Fazl b. Yahyâ başta olmak üzere ailesi Bermekîler, halîfenin aldığı bu karardan son derece rahatsız oldular. Zira onlar, Yahyâ b. Abdullah'ın hayatından bizzat kendilerinin sorumlu olduklarını düşünüyorlardı. Bu sebeple hapishanede yaptıkları görüşmede hiç bir harekette bulunmayacağına dair söz aldıktan sonra onun gizlice Bağdat'tan ayrılmasına yardımcı oldular. Ancak Bermekîler'in bu girişimleri halîfenin kendilerine karşı kin beslemesine sebep oldu.[222] Nitekim Hârûn Reşîd, bu aileyi tasfiye ederken, onların kendisinden habersiz olarak yaptıkları bu faaliyeti, kendilerine karşı gerçekleştirdiği operasyonun bir gerekçesi olarak dile getirecektir. Halîfe, Bermekîler tarafından salıverilen Yahyâ b. Abdullah'ı Bağdat'tan ayrıldıktan sonra tekrar tevkif ettirmiş, ardından da öldürtmüştür.[223]

Hâdî'nin halîfeliği döneminde gerçekleşen Şiî isyanı neticesinde meydana gelen Fah savaşından kurtulan İdrîs b. Abdullah önce Mısır'a, oradan da Kuzey Afrika'ya gitmişti. Emevîler döneminden itibaren sürekli olarak yönetime isyan gerçekleştiren ve fırsat bulduklarında bağımsızlık hareketi başlatan Berberîler, İdrîs'in etrafında toplanarak onu kendilerine lider seçtiler. Bu

---

[222] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 408; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 22-23. Şiîlerin Bermekîlerle irtibatı hakkında bk. Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *el-Alâkât Beyne'l-Alevîyyîn ve'l-Abbâsîyyîn*, s. 157-175.

[223] Taberî, *Tarih*, VIII, 242-251; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 507-518; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 16-18; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 90; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 194-195; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 167-169. Ayrıca bk. Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *el-Alâkât Beyne'l-Alevîyyîn ve'l-Abbâsîyyîn*, s. 149-153; Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 202-206; Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s. 297-303; İpek, Ali, *Abbâsîler döneminde Al-i Beyt hilâfet ilişkileri (762-815)*, Erzurum 2002.

şekilde zamanla Kuzey Afrika'da etkin hale gelecek olan İdrîsîler Devleti'nin ilk adımları atılmış oldu.[224] Hârûn Reşîd, bölgedeki gelişmeleri bastırmak üzere bir ordu gönderip göndermeme konusunda kararsız kaldı. Zira İdrîs'in etrafında toplanmış bulunan Berberîler, halîfe ordularıyla başa çıkacak bir güce sahiptiler. Eğer gönderilen ordu, yerel güçler tarafından mağlup edilirse, İdrîs bundan cesaret alıp doğuya yönelerek Mısır, hatta Şam üzerine yürüyebilirdi. Kuzey Afrika'daki isyanı askerî çözümlerle bastıramayacağına kanaat getiren halîfe, meseleyi tertip ettiği bir taktik ile halletmeye karar verdi. Bu amaçla onun tarafından görevlendirilen Süleyman b. Cerîr isimli şahıs, kendisini Abbâsîler'e karşı baş kaldırmış göstermek suretiyle İdrîs'e sığındı. İdrîs, kısa sürede bu şahsı kendisine dost edindi. Ancak, halîfenin adamı bu yakınlıktan istifade ederek bir fırsatını bulup İdrîs'i zehirledi. Fakat İdrîs'in ölümü ile hareket sona ermedi. Çünkü bağımsızlıklarını korumaya kararlı olan Berberîler, İdrîs'ten hamile kalan bir cariyenin dünyaya getirdiği erkek çocuğa yine İdrîs adını vererek onu kendilerine lider seçtiler ve bağımsızlıklarını ilân ettiler. Bu şekilde İdrîsîler Devleti, Abbâsîler'den ayrılan ilk siyasî birlik oldu. (H.172/M.789).[225] Hârûn Reşîd, bu ayrılmaya herhangi bir çare bulamamış, sadece bölgenin batısında bulunan İbrahim b. Ağleb'e pek çok imtiyazlarla birlikte Tunus mıntıkasının idaresini vermiş, bu sayede en azından İdrîsîler'in Mısır ve Şam üzerine yürümelerini engel-

---

224 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 308; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 86. Ayrıca bk. Azimli, Mehmet, "Ehl-i Beyt'in Kurduğu İlk Devlet: İdrîsîler", *DÜİFD*, 2003, cilt: V, sayı: 1, s. 1-14.

225 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 22. Ayrıca bk. Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 206-207.

lemeye çalışmıştır. Fakat kısa vadede çözüm gibi görünen bu adım, daha sonra sahneye Ağlebîler Devleti gibi yeni bir siyasî hareketin ortaya çıkmasından başka bir sonuç getirmemiştir.[226]

Hârûn Reşîd döneminde yönetime karşı isyan gerçekleştiren gruplardan biri de, sürekli olarak kurulu düzene karşı çıkmayı genel politika olarak benimseyen Hâricîler'di. Onlardan ilk olarak Velîd b. Tarîf eş-Şârî (H.178/M.794) yılında Nusaybin merkezli bir isyan başlattı. Kısa süre sonra hareket bütün Cezîre bölgesine yayıldı. Bunun üzerine Hârûn Reşîd, zamanın en büyük komutanlarından Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî'yi büyük bir orduyla bölgeye sevk etti. İki taraf arasında meydana gelen çarpışmalarda Hâricîler'in reisi öldürülünce isyan kontrol altına alınmış oldu. (H.179/M.795).[227] Ancak aynı yıl Hamza b. Etrak es-Sicistânî idaresinde Kirman'da yeni bir Hârici isyanı patlak verdi.[228] Bölgede katılımlarla gücünü daha da artıran Hamza, isyan hareketinin ikinci yılında kendisini halîfe ilân ederek Horasan'a saldırı düzenlemeye başladı. O kadar ki, kısa süre sonra Horasan valisinin ordusunu mağlup edip Herat şehrini ele geçirdi. Ardından Sistan toprakları da onun hâkimiyetine girdi. Horasan bölgesini tamamen kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalan halîfe, isyancı Hâricîler'le bizzat savaşmak üzere ordu-

---

[226] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 141-142, 156-157; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 20. Bu konuda bk. Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *el-Alâkât Beyne'l-Alevîyyîn ve'l-Abbâsîyyîn*, s. 145-148; Cûmerd, Abdücebbâr, *Hârûn er-Reşîd*, s. 139-149; Özaydın, Abdülkerim, "Ağlebîler", *DİA*, I, 475-478.

[227] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 369-370; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 410-411; Taberî, *Tarih*, VIII, 256, 261; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 97-98; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 171-172.

[228] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 101; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 173.

suyla Rey şehrine geldi. Fakat burada Bizans'ın saldırıya geçtiği haberini alınca geri dönmek zorunda kaldı. Bundan istifade eden Hamza, savunmasız kalan Horasan şehirlerine saldırı düzenlediler. Dolayısıyla Hâricîler'in çıkardığı bu ayaklanma Hârûn Reşîd'in halîfeliği dönemi boyunca kontrol altına alınamamış, bölgedeki problem, Me'mûn'un hilâfeti zamanına kadar etkisini sürdürmüştür.[229]

Hicretin 191. (M.808) yılında Cezîre'de Sevrân b. Seyf idaresinde başka bir Hâricî grup ayaklanma başlattı. Halîfenin Tavk b. Mâlik komutasında gönderdiği ordu, isyancıların büyük bir kısmını ortadan kaldırdı.[230]

Hârûn Reşîd'in halîfeliği döneminde Hâricî isyanlarıyla aynı anda ülkenin doğu eyaletlerinde başka ayaklanmalar da gerçekleşmiştir. Bunların en tehlikelisi, Horasan'da Râfi b. Leys liderliğindeki ayaklanmadır. Hadisenin en önemli sebebi olarak bölge valisinin halka karşı muamelesi gösterilir. Hicretin 179. (M.796) yılında Horasan valiliğine tayin edilen Ali b. Îsâ b. Mâhân on sene devam eden idaresi esnasında halka çok zulmetmiş, dolayısıyla bölge insanının yönetime muhalif hale gelmesine sebep olmuştu. Hakkında pek çok şikâyetler yapılmış olmakla birlikte, her seferinde vali, halîfe nezdindeki konumundan istifadeyle hakkındaki şikâyetleri etkisiz hale getirmeyi başardı.[231] Şikâyetlerden bir netice alamayan halk, nihayetinde Emevîler'in son Horasan valisi Nasr b. Seyyar'ın torunu Râfi b.

---

229 Taberî, *Tarih*, VIII, 261-273.

230 Taberî, *Tarih*, VIII, 323; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 193; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 126-127.

231 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 120-121.

Leys'in riyasetinde büyük bir isyan başlattı. (H.191/M.806-807). Kısa süre içinde Belh'ten Merv'e kadar olan bölge tamamen yönetim muhaliflerinin eline geçti. Ardından Maveraünnehr topraklarında da isyancılar kontrolü sağladılar. Halîfe tarafından sevk edilen orduların tamamı isyancılara mağlup olmaktan kurtulamadı.[232] Abbâsîler devleti için son derece tehlikeli bir hal alan ayaklanmayı bastırmak amacıyla bizzat Hârûn Reşîd ordusuyla bizzat harekete geçti. Fakat Tûs'da önce rahatsızlanıp ardından vefat edince sefer yarım kalmış oldu. Neticede aynen Hâricî Hamza meselesinde olduğu gibi Râfi isyanının bastırılması da halîfenin oğullarına kaldı.[233]

Hârûn Reşîd zamanında isyan hareketlerinin en yoğun olarak göründüğü bölgelerden biri de Kuzey Afrika'dır. Halîfe Mansûr tarafından Kuzey Afrika valiliğine tayin edilmiş olan Yezîd b. Hâtim el-Mühellebî'nin (H.170/M.786) yılında ölümünden[234] sonra bölge valilerinin sık sık değişmesi ve (H.177/M.793)'de vali tayin edilen Fazl b. Ravh'ın halka karşı sert tutumu sebebiyle Tunus'ta büyük bir ayaklanma baş gösterdi. Yeni vali, âsîler ile yaptığı savaşta ölünce, ayaklanma daha da yayıldı. Hicretin 179. (M.795) yılında devrin önde gelen komutanlarından Herseme b. A'yen'in valiliğe getirilmesi ile durum nispeten sakinleşti.[235] Fakat kısa bir zaman sonra

---

232 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 376.

233 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 377; Taberî, *Tarih*, VIII, 314-317, 319-320; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 107; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 177-178; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 102, 122.

234 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 411; Taberî, *Tarih*, VIII, 205; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 33, 38, 40.

235 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 411; Taberî, *Tarih*, VIII, 256; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 95-96; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II, 125.

Herseme'nin valilikten ayrılması üzerine kargaşa yeniden başladı.[236] Herseme'den sonra bölgenin valiliğine getirilen Muhammed b. Mukâtil, isyanlar karşısında başarı gösteremeyince görevinden uzaklaştırıldı. Bu gelişmeler yaşanırken Orta Afrika'da Cezayir bölgesini idare etmekte olan İbrahim b. Ağleb, halîfeye müracaat ederek Kuzey Afrika valiliğinin kendisine verilmesi karşılığında her yıl hazineye kırk bin dinar ödeyeceğini bildirdi. Halîfe, iktidarı adına büyük bir prestij kaybı anlamına gelen bu teklife başlangıçta şüpheyle bakmakla birlikte, daha sonra İbrahim'i geniş yetkilerle Kuzey Afrika valiliğine tayin etmekten başka çare bulamadı. İbrahim b. Ağleb, bölgede resmen halîfeye bağlı görünse de, aslında fiilen bağımsız bir devlet başkanı gibi hareket etmeye başladı.[237] Bu şekilde Tunus'ta yaklaşık bir asır hüküm sürecek olan Ağlebîler hanedanının da temelleri atılmış oldu. Daha önce Hâdî tarafından Hicaz'da bastırılmış bulunan Şiî isyanı sırasında kaçmaya muvaffak olan İdrîs, Fas'ta bir devlet kurmuş ve kendi adına hutbe okutmuştu. Sonuçta Ağlebîlerl'e birlikte Endülüs'ten sonra Mağrib de merkezî idareden tamamen kopmuş oldu.[238]

2. Veliaht Tayini Meselesi

Halîfelerin veliaht tayini, Emevîler döneminden itibaren devlet yönetiminin en önemli iç-politik problemlerinden biri olarak kalmıştır. Yönetim krizi yaşandığı esnada, bir veya iki hanedan mensubunun sırayla veliaht ilân edilmesiyle probleme

---

236 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 47; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II, 132.

237 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 379-380; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 411-412; Taberî, *Tarih*, VIII, 198, 272; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 92; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 103-105, 184-186; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II, 140-141.

238 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 412; Taberî, *Tarih*, VIII, 200.

geçici bir çözüm bulunuyordu. Ancak zamanla idarede konumunu güçlendiren halîfe, daha önce resmen ilân edilmiş ve adına biat alınmış halîfe namzedi yerine kendi oğlunu veliahtlığa getirmeye teşebbüs etmiş, daha sonra kardeşlerden halîfe olan da yine kendi oğlunu kardeşinin önüne geçirmek suretiyle sıralamaya yeniden müdahalede bulunmuştur. Örneklendirmek gerekirse Emevî devletinin Muaviye'den sonraki kurucusu Mervân b. Hakem, kendisinden sonra halîfe olmaları için veliaht ilân edilmiş bulunan Hâlid b. Yezîd ile Amr b. Saîd'i bu görevden uzaklaştırarak yerlerine kendi oğulları Abdülmelik ile Abdülaziz'i geçirmişti. Halîfelik makamına geldikten bir süre sonra da Abdülmelik, oğlu Velid lehine veliahtlıktan feragat etmesi için kardeşi Abdülaziz'e baskı yapmış, onun direnmesi üzerine de aralarında ciddî bir çekişme meydana gelmiştir. Husûmetin bir çatışmaya dönüşmesi ise Abdülaziz'in ağabeyinden önce ölmesiyle gündemden düştü. Ancak bu durum her zaman gerçekleşmemiş, velihat tayini meselesi Emevîler devletinin yıkılmasına kadar saray kavgalarının en önemli sebebi olmaya devam etmiştir. Nitekim Emevî devletinin yıkılış sebeplerini sıralayan tarihçiler, bu hususu da mühim âmiller arasında zikrederler.[239]

Emevîler'den miras kalan velihat tayini problemi, Abbâsîlerin de sürekli olarak başını ağrıtmıştır. Zira halîfeler, aynen Emevîler'de olduğu gibi yönetimde güçlerini sağlamlaştırdıktan sonra, daha önce halîfe namzedi ilân edilen kardeşlerini kendi oğulları lehine veliahtlıktan çekilmeye zorlamışlardır. Meselâ

---

239 Bu konuda tarihçilerin rivayetleri ve değerlendirmeler için bk. Apak, Adem, *Asabiyet*, s. 194-196.

ikinci Abbâsî halîfesi Mansûr, kendisinden sonraki resmî veliaht Îsâ b. Mûsâ'yı baskı ve tehdit yoluyla ikinci veliahtlığa razı etmek suretiyle oğlu Mehdî'nin halîfeliğini temin etmiştir. Aynı şekilde Mehdî de, Îsâ b. Mûsâ'yı ikinci defa halîfe olma fırsatından mahrum bırakarak kendi oğlu Hâdî'yi halîfe yapmıştır. Halîfe Hâdî, babası tarafından biat alınan kardeşi Hârûn'u veliahtlıktan uzaklaştırıp yerine oğlu Cafer'i veliahtlığa getirmek amacıyla çok gayret sarf etmiş, ancak onun ânî ölümü, niyetini gerçekleştirmeye imkân vermemiş, bu sebeple resmî veliaht Hârûn halîfelik makamına geçebilmiştir.[240]

Kendisinden sonra devletin başına kimin geçeceği hususunun, halîfe Hârûn Reşîd'in zihnini de çok meşgul ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü halîfe, veliath tayini meselesinin ne gibi yönetim problemlerine sebep olduğunu gerek dedesi, gerek babası, gerekse kendi tecrübelerinden biliyordu. Bu amaçla daha hayatta iken meselenin kayıt altına alınması ve en az sıkıntı ile çözülebilmesi için adımlar atmaya karar verdi.[241] Halîfenin veliaht tayin edebileceği iki aday bulunuyordu: Bunlardan birincisi Muhammed Emîn olup, onun annesi hanedan içinden halîfenin amcasının kızı Zübeyde idi. Diğer güçlü aday ise, Abdullah Me'mûn olup, onun annesi ise Fars asıllı Merâcil isimli bir cariye idi. Halîfe gerek çok sevdiği hanımı Zübeyde'nin talebi[242],

---

240 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 342-343.

241 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 362-363.

242 Zübeyde, kendi oğlu Emîn'in, halîfenin Me'mûn'dan daha çok veliahtliğe lâyık olduğuna inanıyordu. Bu yüzden halîfeyi ısrarla Emîn'e daha çok önem vermeye çağırıyordu. Nitekim bir gün ona *"Oğlun Muhammed'e âdil davranmadın. Onu teçhizat ve komutanlardan uzak olarak Irak'a vali tayin ettin. Komutanları ve teçhizatı Abdullah'a (Me'mûn'a) verdin"* şeklinde serzenişte bulunması üzerine halîfe onu şu sözlerle teselli etmiştir: *"Oğlunu asayiş ve*

gerekse ordu komutanlarının teşvik ve beklentilerini dikkate alarak öncelikli olarak Emîn'i veliaht olarak tayin etmeye karar verdi. Sonuç, Hicretin 175. (M.791-792) yılında halka ilân edildi.[243]

Hârûn Reşîd, Emîn'i veliaht tayin edip onunla ilgili olarak halkın biatını almış olmasına rağmen, yine kendini bu hususta huzurlu hissedemedi. Çünkü Emîn'i veliaht yapmakla halkın beklentilerinin tamamen karşılanmayacağını düşünüyordu. Bu konuda en fazla çekindiği topluluk ise Abbâsî ihtilâlinin merkezi olan Horasan idi. Onların da gönüllerini rahatlatacak bir karar alınması gerektiğini düşünmeye başladı. Zira ülkenin doğu bölgesi halkı, annesi mevâlîden olan Me'mûn'un halîfe olmasını bekliyordu. Halîfe bu hususta vezir ailesi Bermekîler ile de görüşmeler yapmaya karar verdi. Onlar da adaylar arasında daha kabiliyetli olan Me'mûn'un bırakılıp Emîn'i veliaht tayin etmiş olmanın sakıncalarını dile getirmeye başladılar. Nihayet Bermekî ailesinden halîfenin en yakını olan Cafer b. Yahyâ, Emîn'den sonra Me'mûn'un ikinci veliaht tayin edilmesi suretiyle halkın Me'mûn ile ilgili beklentilerinin de karşılanabileceği teklifini getirdi. Halîfe bu hususta son kararını vermeden önce veziri Yahyâ ile görüşmek istedi. Ona "Ey Ebu'l-Fazl, veliahtlık işini düzeltip, bu görevi huyunu beğendiğim, yolunu tasvip ettiğim, siyasetine güvendiğim ve zaafından emin olduğum birine vermek istiyorum. Hâşimoğulları, duygularıyla Muhammed'e

---

güvenliğin sağlandığı yere, Abdullah'ı ise harp alanına gönderdim. Harbe giden kimsenin komutanlara olan ihtiyacı daha çoktur". (Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*III, 363.

243 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 408; Taberî, *Tarih,* VIII, 240; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* IX, 9-10; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 165-166; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 335.

meylederler. Muhammed de biraz kendi arzusuna uyarak hareket eder, malını harcamakta israfa kaçar. Bir işi yaparken kadın ve cariyelere danışır. Abdullah ise hem güzel ahlâklı, hem de düşünce sahibidir. Sadece Abdullah'ı veliaht seçersem Hâşimoğulları'nı gücendiririm. Tek başına Muhammed'i veliaht olarak bırakırsam, onun da halkı iyi idare edeceğinden emin değilim. Bu husustaki görüşün nedir? Çünkü senin görüşün güzel, değerlendirmen yerindedir" şeklinde kanaatini sorduğunda Yahyâ da oğlu Cafer gibi, Muhammed'den sonra, Abdullah'ın veliaht tayin edilmesinin en doğru adım olacağını söyledi. Bunun üzerine halîfe Hârûn Reşîd Hicrî 182 (M.798)'de, Muhammed Emîn'den sonra Abdullah Me'mûn için halkın bîatını aldı.[244] Ardından da Me'mûn'u Horasan'a vali tayin etti. Halîfe ayrıca (H.186/M.802) yılında oğulları Emîn ve Me'mûn ile birlikte hacca giderek ileride aralarında çıkması muhtemel ihtilâfı önlemek için, aldığı kararla ilgili olarak Kâbe'ye ahidnâmeler astırdı.[245] Bu şekilde Hârûn Reşîd, veliahtlık meselesini büyük ölçüde hal yoluna koymuş oldu. Ancak onun Kâsım isminde bir oğlu daha vardı ve çevresinden onun da üçüncü sırada halîfe adayı olarak ilân edilmesini isteyen telkinler gelmeye başladı. Bu hususta en fazla ısrarcı olan kişi çok değer verdiği dostu şair

---

244 Taberî, *Tarih,* VIII, 269; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 106-107; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* IX, 20; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 107; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 179; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 335.

245 Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 375; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 416-422; Taberî, *Tarih,* VIII, 276-286; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*III, 364, 404; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 106; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* IX, 112-120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 112-113; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 187.

Muhammed b. Züeyb el-Umânî idi.[246] İbn Kesîr, halîfeyi bu konuda asıl ikna edenin Kâsım'ın hocası konumunda olan Abdülmelik b. Sâlih olduğunu zikreder.[247] Hârûn Reşîd, kısa süre sonra bu teklifi dikkate alarak Me'mûn'dan sonra Kâsım adına da biat aldı.[248] Ancak bu, mutlak bir veliaht tayini değildi. Çünkü hilâfet sırası Me'mûn'a geldiği zaman, kardeşi hakkındaki kararı o verecekti; dilerse veliahtlıkta bırakacak, dilerse azledecekti. Dolayısıyla Kâsım'ım veliahtlığı, Emîn ve Me'mûn'a göre sembolik bir vaziyet arzediyordu.[249] Nitekim halîfe, ölümünden sonra asıl mücadelenin Emîn ile Me'mûn arasında olacağını açıkça dile getirmiştir.[250] Gerçekten de ölümünün ardından halîfenin tahminlerini doğrular şekilde, oğulları Emîn ile Me'mûn arasında bütün toplumu da içine alacak boyutta çatışmalar meydana gelmiş, sonuçta başta Emîn olmak üzere pek çok insan iktidar savaşı sebebiyle hayatını kaybetmiştir.

3. Bermekîlerin Tasfiyesi

Hârûn Reşîd devrinin en önemli iç politik gelişmelerinden biri de Bermekî vezir ailesinin ağır bir şekilde cezalandırılmak suretiyle devlet yönetimden tasfiye edilmesi operasyonudur. Bermekîler, Müslümanlıklarından önce Belh'teki Nevbahar budist mabedinin rahipleri olarak tanınmışlardı. Emevîler dö-

---

[246] İsfahânî, *Kitabü'l-Eğânî*, (thk. İbrahim el-Ebyârî), I-XXXI, Kahire 1970, XX, 7147-7148.

[247] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 187.

[248] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 425, Taberî, *Tarih*, VIII, 276; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 111; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 113.

[249] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 364; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 107; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 113.

[250] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 367.

neminin Türkistan fatihi Kuteybe b. Müslim zamanında bu aileden Hâlid b. Bermek, kavminden pek çok kişiyle birlikte İslâmiyet'e girdi. Hâlid, Abbâsî ihtilâli sürecinde Ebû Müslim'in emrinde faal bir rol oynadı. Daha sonra da Kahtabe emrindeki orduda savaşlara iştirak etti. Ebu'l-Abbâs, Kûfe'de Ebû Seleme'nin öldürülmesinden sonra Hâlid b. Bermek'i kendisine vezir seçti.[251] Hâlid, Mansûr zamanında da devlet yönetimindeki etkinliğini sürdürmüş[252], Taberistan ve Musul valiliklerinde bulunmuş[253], Bizans'a yapılan seferlere iştirak etmiştir.[254]

Hâlid b. Bermek (H.165/M.781) yılında vefat edince, onun görevleri oğlu Yahyâ b. Hâlid tarafından yürütülmeye başlandı. Yahyâ, Mansûr'un halîfeliği döneminde Azerbaycan ve Ermeniye valiliklerinde bulundu. Halîfe Mehdî, oğlu Hârûn Reşîd'in yetiştirilmesinde Yahyâ'dan istifade etmiştir. Bu sayede onunla Hârûn arasında derin dostluk bağları gelişmiştir. Nitekim Yahyâ, halîfe Hâdî'nin Hârûn Reşîd'i veliahtlıktan azletmek istemesine şiddetle karşı çıkmıştır. Hâdî'nin ânî ölümü üzerine Hârûn Reşîd halîfe olunca, o da Yahyâ'yı vezirliğine tayin etmiştir.[255]

Yahyâ b. Hâlid, Abbâsî idaresinde yaklaşık 17 yıl aralıksız vezirlik makamında kaldı. Bu esnada onun oğulları Fazl ve Cafer de devletin mühim kademelerinde görev aldılar. Fazl b.

---

251 Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 125.

252 Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 137.

253 Taberî, *Tarih*, VIII, 54.

254 Taberî, *Tarih*, VIII, 146; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 104; İbn Tiktaka, *Fahri*, s. 156-158.

255 Taberî, *Tarih*, VIII, 208-210, 233; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 348, 377; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 198-199; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 160, 162. Bu konuda ayrıca bk. Cûmerd, Abdücebbâr, *Hârûn er-Reşîd*, s. 69-73.

Yahyâ Horasan, Azerbaycan, Ermeniye ve Taberistan gibi büyük eyaletlerin valiliğini üstlenirken[256], Cafer ise beraber büyüdüğü halîfenin kendisine duyduğu derin sevgi ve teveccüh sebebiyle sürekli Bağdat'ta kalmış, bununla birlikte başta Horasan ve Mısır olmak üzere kendisin idaresine verilen vilâyetleri vekilleri vasıtasıyla idare etmiştir.[257]

Bermekî ailesinin İslâm devleti içindeki nüfuz ve kudreti zamanla halîfeyi tedirgin edecek boyutlara ulaştı. O kadar ki, halk nazarında devletin gerçek sahibi ve idarecileri olarak Bermekîler görülmeye başladı. Zira bürokrasi ve maliye tamamen onların kontrolündeydi. Fârisî asıllı Bermekîler, sahip oldukları siyasî ve iktisadî güç sebebiyle kendilerini idarenin gerçek sahibi gören Arap ileri gelenlerinde rahatsızlığa sebep oldular. Bütün bunlar sonucunda halîfe, vezir ailesini yönetimden uzaklaştırmaya karar verdi. Bu amaçla ilk önce Hicretin 187. yılının Safer ayında (M.803 Ocak) en yakın dostu, hatta kardeşi olarak gördüğü Cafer'i beklenmedik bir şekilde idam ettirdi. Bunu Cafer'in babası baş vezir Yahyâ ile kardeşi Fazl'ın tutuklanmaları takip etti. En sonunda da ailenin sahip olduğu bütün mallara el konuldu. Halîfe, operasyonun ardından Yahyâ'dan boşalan vezirlik makamına da Arap asıllı Fazl b. Rebî'yi tayin etti. Bu şekilde bürokraside İran etkisi büyük oranda kırılıp, tüm yetkiler Arap idarecilere verilmiş oldu.

---

256 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 407, 426; Taberî, *Tarih*, VIII, 242, 256-257; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 16.

257 Taberî, *Tarih*, VIII, 252-253, 266; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 46-47; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 103; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 205.

Hârûn Reşîd'in adeta iktidarını borçlu olduğu Bermekîler'e karşı gerçekleştirdiği bu operasyonun sebepleri hakkında tarihçiler birbirinden çok farklı izahlar yapmışlardır.[258] Ancak bunlar arasında en fazla dile getirilen husus, vezir ailesinin Abbâsî hanedanına denk, hatta rakip olabilecek boyutta güç ve otoriteye kavuşması ve elde edilen güçle Abbâsîler'i neredeyse yönetimde ikinci plâna düşürmesidir. Bu da tabiatıyla iktidarın gerçek temsilcisi olan Araplar'ı ve onların mümessili halîfeyi rahatsız etmiş, yönetimdeki iki başlılığı ortadan kaldırmak ve iktidarın gerçek sahibinin Abbâsîler olduğunu göstermek için böyle bir operasyona ihtiyaç duymuştur. Nitekim bu hadise gerçekleştikten yıllar sonra, Hârûn Reşîd'in adaşı ve torunu dokuzuncu halîfe Hârûn el-Vâsık'ın hilâfet sarayında Bermekîler'in niçin tasfiye edildiği ile ilgi değerlendirmeler yapılmış ve hadisenin gerçek nedeninin hilâfet otoritesini göstermek olduğu ifade edilmiştir.[259] Bermekîler'in ortadan kaldırılması sonucunu getiren bu esas sebebin yanı sıra onların, halîfeye düşmanlığından şüphe edilen ve hapiste bulunan bazı Ali evlâdı mensuplarını salıvermeleri sebebiyle cezalandırıldıkları da zikredilir. Vezir ailesinin düşüşüne sebep olan ilginç gerekçelerden biri de, halîfenin Cafer b. Yahyâ'yı kız kardeşi Abbâse ile evlilik münasebeti olmaması şartıyla nikâhlaması, ancak onların halîfeye verdikleri söze rağmen bir çocuk dünyaya getirmiş olmaları gösterilir. Buna göre Hârûn Reşîd, kendisinin dikkate alınmamasından dolayı Cafer'e kin duymuş ve onun öldürülmesine karar ver-

---

258 Taberî, *Tarih,* VIII, 287-294; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 114; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 209.

259 Taberî, *Tarih,* IX, 126-128; 269-270.

miştir.[260] Halîfenin sırf bu nedenle vezir ailesini tasfiye ettiğini ileri sürmek pek gerçekçi görünmemektedir. Nitekim İbnü'l-Cevzî, Taberî'nin bu rivayetinin garip ve şaşırtıcı olduğunu zikrederek, bu bilgiye itibar edilmemesi gerektiğini dile getirir.[261] Eğer hadisenin sebebi bu olsaydı, halîfe sadece Cafer'i cezalandırmak suretiyle otoritesini ve kararlılığını göstermiş olurdu. Ayrıca Hârûn Reşîd gibi bir halîfenin, kardeşi kabul ettiği vezirine kız kardeşini nikâhlaması, ancak onların gerçek anlamda eş olmalarına izin vermemesi de pek anlaşılır değildir. Varsayıma dayalı olarak şayet böyle bir şart ortaya konmuş ve ihlâl edilmişse dahi, bunun 20 yıldan fazla devlete hizmet etmiş bir ailenin tamamen yok edilmesine sebep sayılması gerçekten izaha muhtaç bir durumdur. Son tahlilde eğer böyle bir hadise gerçekleşmişse de bunun, halîfenin vezir ailesini ortadan kaldırmasında ancak tâlî derecede bir etkisi olduğu söylenebilir.[262]

Hârûn Reşîd'in Bermekîler'i ortadan kaldırmasının ânî ve plânsız bir kararla gerçekleşmesi mümkün değildir. Anlaşılan o ki, gelişen hadiseler, halîfenin vezir ailesi hakkındaki kanaatini zamanla memnuniyetsizlikten intikam alma derecesine yükseltmiş, neticede Bermekîler, halîfenin beklenmedik anda gerçekleşen bir operasyonuyla iktidardan uzaklaştırılmışlardır.

---

[260] Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 104-105; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 532-533; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 189-190.

[261] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 132.

[262] Taberî, *Tarih*, VIII, 294; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 384-387; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 126-134; Bermekîlerin devlet idaresinden tasfiyesinin sebepleri hakkında değerlendirmeler için bk. Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s.65-79.

Kanaatimizce halîfenin Bermekîler'e düşman olmasındaki en büyük etken, onları kendi iktidarı için bir rakip, hatta tehlike olarak görmeye başlamasıdır. Bu faaliyette şairlerin, sürekli olarak dile getirdikleri şiirlerle halîfeyi onlara karşı kışkırttıkları anlaşılmaktadır. Genelde isimsiz yazılmış olan bu şiirlerde Yahyâ'nın oğullarının saltanat içinde saltanat kurmuş olmalarından bahsedilmiş, halîfenin herkese hesap verdiği halde, Bermekîler'in kimseye hesap vermedikleri kışkırtıcı bir şekilde dile getirilmiştir. Ayrıca Cafer'in, Frenkler gibi tavanları amberden saraylar inşa ettirdiği, halîfe ölür ölmez hilâfet makamını ele geçirmeye niyetlendiği zikredilmiş, ardından da basit bir kölenin halîfeyle yarışa kalkışmış olması ve halîfenin bu konudaki âcizliği incitici bir dille hicvedilmiştir. Duygusal bir kişiliğe sahip olan Hârûn Reşîd'in bu tür tahrik edici propaganda faaliyetlerinden etkilenmemesi mümkün değildi. Nitekim halîfenin yeğeni İsmail, bir gün onunla birlikte ava çıktıklarında yolları Cafer Bermekî'nin çiftliklerinden birinin içinden geçerken halîfenin kendisine şöyle dediğini bildirir: "Şu Bermekîler'e bak, onları zengin edelim diye kendi evlâtlarımızı fukarâ ettik". Hadiseyi aktaran şahıs, ertesi gün halîfenin sarayının penceresinden Dicle sahillerindeki Cafer'in sarayına bakarak şöyle dediğini aktarır: "Şu manzarayı görüyor musun? Cafer'in sarayının kapıları önünde toplanmış askerlerle köle sürülerini görüyor musun? Hâlbuki benim sarayımın kapısında bir tek kişi olsun beklemiyor".[263] Bu ifadeler, Hârûn Reşîd'in Bermekîler'i kendi iktidarı için rakip ve ortak olarak görmeye başladığına işaret

---

[263] İbn Tiktaka benzer ifadeleri Hârûn Reşîd'in özel doktaru Bahtîşûh'un ağzından aktarır. İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 208.

eder. Diğer taraftan vezir ailesinin de halîfenin kinini daha da artıracak adımlar atmaktan çekinmediği görülür. Nitekim halîfenin haremine ait her hususa vaziyet eden Yahyâ, halîfenin zevcelerinin harem ağaları arasından kendi hizmetlerini görecek hizmetçileri seçmelerine dahi engel olmuştur. Bununla da iktifa etmeyen vezir, çok geçmeden geceleri harem kapılarının kilitlenerek anahtarlarının kendisine getirilmesi talimatını vermiştir. Bunun üzerine halîfenin eşi Zübeyde çileden çıkmış bir vaziyette huzura gelip halîfenin izzet-i nefsini rencide edici şu konuşmayı yapmıştır:

"Ey Emirü'l-müminin! İstediğim köle ve hizmetçilerin bana hizmetlerine mâni olmakla ve bana mevkiime ve şânıma lâyık olmayan bir muamele yapmakla Yahyâ ne demek istiyor? Senin Bermekîler'inden bıktım artık. Artık serin sularda boğulan bir sarhoştan zerrece farkın yok".[264]

Bu ve benzeri gelişmeler halîfenin Bermekîler'e karşı kin ve intikam duygularının daha da artmasına sebep olmuştur. Hârûn Reşîd, Bermekîler'i tasfiye etme konusunda kesin kararını verdikten sonra başkentten ayrılıp Fırat boyunda bulunan Enbâr şehrine çekildi. Buradan güvenilir bir adamını Bağdat'a göndererek, başkentte vezir ailesine ait bütün mal ve serveti, onların emrinde çalışan memurları, ayrıca Bermekîler'in bütün hısım akrabalarını eksiksiz olarak tespit etmesi emrini verdi. Halîfe daha sonra Cafer'i Enbâr'a davet etti. Kendisiyle rutin görüşmelerini gerçekleştirdi. Cafer'in gelişinden birkaç gün geçmesinin ardından en yakın adamlarından Mesrûr'u (Yâsir) çağırarak derhal Cafer b. Yahyâ'ya gitmesini Horasan' dan mü-

---

264 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 386.

him bir haber gelmesi sebebiyle halîfeyle görüşmesinin gerektiğini bildirmesini emretti. Cafer'in saraya girmesinden sonra da dış kapıya hemen muhafızlar, sarayın kapılarına da askerler yerleştirmesini, Cafer'le birlikte gelecek olanlardan hiç kimsenin saraya sokulmamasını, içeri girer girmez de onun boynunu vurup kellesini kendisine getirmesini istedi. Emir üzerine Mesrûr, Cafer'in evine gidip halîfenin talebini iletti. Bunun üzerine Cafer, kılıcını kuşanarak Mesrûr'la birlikte Hârûn Reşîd'in sarayına geldi. Dış kapıdan girdiği sırada kapılara yerleştirilen muhafızları fark etti. Sonra iç saraya açılan kapının iki tarafına konulmuş olan nöbetçileri gördü. Arkasına döndüğü anda yanında getirdiği adamlarından hiç birinin peşinde olmadıklarını gördü. Gelişmelerden şüphelendiyse de bu noktadan sonra yapabileceği bir şey yoktu. Çaresiz bir şekilde halîfenin elçisini takibe devam etti. Mesrûr onu hızla sarayın bahçesinde kurulmuş bulunan çadıra götürdü. Durumun farkına varan Cafer, Mesrûr'a büyük miktarda para teklif ederek kendisini serbest bırakmasını istedi. Ancak muhatabı onun bütün teklif ve yalvarmalarına aldırmadan boynunu vurup başını halîfenin huzuruna getirdi. Kısa süre sonra halîfenin emriyle Cafer'in kesik başı Bağdat Köprüsü üzerinde bir mızrağa geçirilerek halka teşhir edildi. Halîfe, ayrıca Bermekîler için gözyaşı dökenlerin ve onlara mersiyeler yazanların da başlarının aynı şekilde vurulup teşhir edileceğini halka ilân eden emirler yayınladı. (1 Safer 187/29 Ocak 803).[265] Cafer'in infaz edilmesinin ardından babası baş vezir Yahyâ ile biraderi Fazl b. Yahyâ da tutuklanıp ardından hapse atıldılar. Yahyâ b. Hâlid b. Bermek, Hicretin 189.

---

265 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 375; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 387-389; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 536-537; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 134-137; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 199-200, 210; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 190-194.

yılında (M.804) zindanda öldü. Oğlu Fazl da babasından üç sene sonra yine tutuklu vaziyette iken hayatını kaybetti.[266]

C. DIŞ İLİŞKİLER

Hârûn Reşîd, halîfeliği döneminde Abbâsîler'in en büyük hasmı olan Bizans İmparatorluğu'na karşı devam etmekte olan seferlere büyük ehemmiyet verdi. Bilhassa iki ülke arasındaki sınırların yeniden tanzim ve tahkimine gayret gösterdi. Bu hususta öncelikli adım olarak Hicretin 170. (M.786-787) yılında Suğûr eş-Şâmiye'yi Suğûr el-Cezîre'den ayırmak suretiyle, burasını Avâsım adıyla yeni bir askerî valilik haline getirdi.[267] Da-

---

[266] Taberî, *Tarih,* VIII, 294-300, 341; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*III, 392-395; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 105; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* III, 537-540; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 115-116; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 29; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 212. Bermekî ailesinin Abbâsî hilâfetindeki yeri ve tasfiyesi hakkında bk. Sourdel, *Le Vizirat Abbâsîde,* Damas 1959-1960, s. I, 127-181; Cümeydî, Reşîd Abdullah, *Dirâsât fî Tarihi'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* Rabat 1984, s. 72-76; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 144-155; Eyyûb, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî,* s. 63-66; Hasan, İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi,* II, 347-355; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 121-146; Cevdet, Ferec, *Berâmike,* Beyrut 1989; Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye,* s. 230-251; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye,* I, 196-201; Cûmerd, Abdücebbâr, *Hârûn er-Reşîd,* s. 351-417; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* s. 257-294; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 423-458; Ahmed Muhtar, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî,* s. 81-89; Aykon, Necati, *Bermekîler ve Abbâsî Tarihindeki Yeri,* (Basılmamış Doktora Tezi), S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999; Dalkılıç, Mehmet, "Bermekîlerin Düşüşü", *FÜİFD,* 2010, sayı: 15/1, s. 183-197; Barthold, W., "Bermekîler", *İA,* II, 560-563; Yıldız, Hakkı Dursun, "Bermekîler", *DİA,* 517-520.

[267] Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 223; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VIII, 328; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 21. Avâsım ve Suğûr hakkında bk. Honingman, E., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı,* (çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1970; Bonner, M., *The Emergency of the Thughur: The Arab-Byzantine Frointer in the Earyl Abbâsîd Age,* (Ph.d.), Princeton University, 1989.

ha sonra da Avâsım'a dâhil olan sınır şehirlere takviye ordular göndererek buralarda devamlı oturan ve Bizans'a karşı sefere hazır bekletilen askerî birlikler yerleştirdi.[268]

Hârûn Reşîd döneminin başlangıcına tesadüf eden Hicretin 172. (M.788) yılında İshâk b. Süleyman komutasındaki bir ordu, Rum topraklarına sefer düzenledi.[269] (H.174/M.790) yılında Mısır'dan Kıbrıs üzerine hareket etmekte olan İslâm donanması ise Antalya açıklarında karşısına çıkan Bizans donanmasını bozguna uğrattı. Bu tarihten iki yıl sonra (H.176/M.792) tekrar Rum topraklarına giren Abdurrahman b. Abdülmelik, burada bir kalenin fethini gerçekleştirdi.[270] (H.181/M.797) yılında bizzat halîfe Hârûn Reşîd'in emrinde hareket eden başka bir ordu, Orta Anadolu'da bulunan Safsaf kalesini ele geçirdi.[271] Diğer taraftan halîfenin komutanlarından Abdülmelik b. Sâlih, Ankara'ya kadar ilerleyip Matmura'yı (Niğde ile Aksaray arasındaki Melendiz dağlık bölgesi) zaptetti.[272] Bu başarılı hamleler sonucunda Bizans İmparatoriçesi İrene'nin isteği üzerine taraflar arasında barış antlaşması imzalandı.[273] Fakat İrene'den sonra Nikeforos'un Bizans İmparatoru olmasıyla, yapılmış bulunan anlaşma geçersiz hale geldi. Zira yeni imparator, ödenmekte olan vergiyi kestiği gibi, daha önce Kraliçe İrene tarafından gönderi-

---

268 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 329-331.
269 Taberî, *Tarih*, VIII, 236; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 343.
270 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 20.
271 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 25; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 177.
272 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 367-368; Taberî, *Tarih*, VIII, 268; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 105-106.
273 Taberî, *Tarih*, VIII, 269.

len vergilerin de iadesini talep etti.[274] İmparatorun bu girişimine çok sinirlenen Hârûn Reşîd, ona şu mealde kısa bir mektup yazdı:

"Bismillâhirrahmanirrahim, Müminlerin emîri Hârûn'dan bir Rum köpeği olan Nikeforos'a; Ey kâfir ananın oğlu! Gerçekten senin mektubunu okumuş bulunuyorum. Cevabına gelince bu, senin kulaklarının işitmesi için değil, gözlerinin görmesi için olacaktır".[275]

Hârûn Reşîd, Bizans İmparatoru'na yazdığı mektubun hemen ardından Hicretin 187. (M.804) yılının ilkbaharında Anadolu seferine çıktı. Kendisi büyük orduyla Heraklea (Ereğli) üzerine yürürken, komutanlarını da bölgedeki diğer kaleler üzerine gönderdi. İmparator Nikeforos, Anadolu topraklarında halîfenin karşısına çıktı ise de tutunamadı. Bunun üzerine barış teklif etmek zorunda kaldı. Hârûn Reşîd de kışın yaklaşması sebebiyle, haraç vermesi ve Müslümanlar tarafından tahrip edilmiş Rum kalelerini tahkim etmemesi şartıyla Nikeforos ile antlaşma imzaladı.[276] Ancak Müslümanların bölgeyi terk etmesinin ardından Bizans kralı kabul ettiği sulh şartlarını tanımadığını ilân etti. Üstelik (H.188/M.805) yılında antlaşma hilâfına bazı kaleleri tahkim ettikten sonra Müslümanların kontrolünde bulunan Tarsus üzerine bir ordu gönderdi. Bu harekât neticesinde Tarsus, Bizans'ın eline geçtiği gibi Aynzerbâ şehri de Rumlar tara-

---

274 Taberî, *Tarih*, VIII, 307; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 117-118; İbnü'l-İbrî, *Tâhiru Muhtasari'd-Düvel*, s. 129; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 193-194.

275 Taberî, *Tarih*, VIII, 307-308; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 118; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 28; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 194.

276 Taberî, *Tarih*, VIII, 308, 310; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 138; İbnü'l-Ferrâ, *Rusûl ve'l-Mülûk*, s. 80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 118.

fından tahrip edildi. Buna mukabil Masîsa'nın Müslüman komutanı şehri Bizanslılar'a teslim etmemiş, üstelik onları mağlup ederek çok miktarda esir almıştır.[277]

Hicretin 189. (M.806) yılında Hârûn Reşîd, sefere çıkarak bir aylık bir muhasaradan sonra Heraklea'yı ve arkasından da Tuvana'yı ele geçirdi. Aynı anda komutanları da Orta Anadolu'da yedi kaleyi zapt ettiler. Bu sırada Balkanlar'da Bulgarlar tarafından tehdit edilmekte olan İmparator Nikeforos, halîfeye vergi vermek ve huduttaki kaleleri tahkim etmemek şartlarıyla yeni bir antlaşma teklif etti. Hârûn Reşîd kabul edince sulh yapıldı.[278] Son antlaşmanın gerçekleşmesinin ardından iki taraf arasında iyi niyet ortamını sağlayan bir gelişme de yaşandı: Halîfe Hârûn'un Ereğli'yi kuşatması esnasında ele geçirilen Bizans esirleri arasında İmparator Nikephoros'un oğlunun nişanlısı da bulunuyordu. Bizans İmparatoru, halîfeye elçi göndermek suretiyle gelin adayının kendilerine teslim edilmesi ricasında bulundu. Bunun üzerine Hârûn Reşîd, talep edilen esiri şanına layık bir tören ve kıymetli hediyelerle bir miktar muhafızın gözetiminde Bizans başkentine gönderdi. Bu jeste karşılık olarak Bizans kralı da halîfeye çok kıymetli eşyalar yanında dört adet av köpeği ile üç değerli at göndererek minnettarlığını arzetmiştir.[279]

---

277 Taberî, *Tarih*, VIII, 313; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 154, 180.

278 Taberî, *Tarih*, VIII, 307-310, 320-322; Ezdî, *Tarihu'l-Mevsıl*, (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1967, s. 309; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 180-182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 122-123. Bu konuda bk.Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 80-82. bk. Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 113-116; Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1991, s. 182.

279 Taberî, *Tarih*, VIII, 321; Ezdî, *Tarihu'l-Mevsıl*, s. 309; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 557-558; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 203.

Hârûn Reşîd döneminde Bizans İmparatorluğu üzerine deniz seferleri de gerçekleştirilmiştir. Nitekim İslâm donanması, Humeyd b. Mayûf komutasında (H.189/M.805) yılında Kıbrıs'ı hedef alan bir akın gerçekleştirdi. Sefer sonucunda bol miktarda esir ve ganimet ele geçirildi. Müslüman askerler ada halkı ile antlaşma yaptıktan sonra geri döndüler.[280]

Halîfe Hârûn Reşîd, Hicretin 191. (M.806-807) yılında Yezîd b. Muhalled el-Hübeyrî'yi Bizans topraklarına gönderdi. Ancak Bizans orduları Tarsus'a iki konaklık bir mesafede bu birliğin tamamını ortadan kaldırdılar. Aynı yıl içinde diğer bir Abbâsî komutanı Herseme b. A'yen, Anadolu üzerine bir yaz seferi düzenledi. Halîfe, onun ardından Saîd b. Selm b. Kuteybe'yi Maraş'a, Muhammed b. Yezîd'i de Tarsus'a gönderdi. Aynı anda Herseme, Tarsus şehrinin yeniden imar edilmesi ve buraya yerleşimin temin edilmesi görevini üstlendi. Halîfenin emri doğrultusunda Horasan ahalisinden bir topluluk ile, Massîsa ve Antakya halkından biner kişi Tarsus'a iskan edildi. Şehrin inşası (H.192/M.807) yılında tamamlandı.[281] Hârûn Reşîd'in halîfelik döneminin son yıllarında ise Bizans İmparatorluğu ile ilişkiler genelde esir mübadeleleri şeklinde gerçekleşmiştir.[282]

Hârûn Reşîd'in halîfeliği süresince Abbâsîler, kuzey komşuları Hazarlar ile de sıcak çatışma içine girmişlerdir. Mansûr

---

280 Taberî, *Tarih,* VIII, 320, 322; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* IX, 182-183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 123; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 203.

281 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 127.

282 Taberî, *Tarih,* VIII, 338, 340; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 128. Hârûn dönemi Bizans ilişkileri hakkında bk. Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye,* s.251-259; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 406-416.

devrinde gerçekleşen çatışmalardan sonra yaklaşık yarım asırlık bir zaman bu bölgede kısmî bir sükûnet hâkimdi. Ancak bu durum, Hârûn Reşîd zamanında Ermeniye'de çıkan bazı karışıklıklar ve Ermeniler ile Araplar arasında küçük çaplı çatışmaların başlaması ile sekteye uğradı. Neticede büyüyen hadiseler Araplar ile Hazarları yeniden karşı karşıya getirdi. İki tarafı savaşa götüren gelişmelerin sebebi, tarihçiler tarafından şu şekilde aktarılır: Halîfe Hârûn Reşîd, Ermeniye'de meydana gelen huzursuzluklara son vermek amacıyla (H.181/M.797) yılında Saîd b. Selm b. Kuteybe el-Bâhilî'yi bölge valiliğine tayin etmişti. Fakat Ermeni reisleri, Saîd'e karşı cephe aldılar. Diğer taraftan Bâb halkı da Saîd'e muhalefet ederek başlarında Necm b. Hâşim olduğu halde valinin bu şehirde bulunan vekili üzerine saldırdılar. Bunun üzerine Saîd, isyanın başı olan Necm'i yakalayıp öldürünce, Necm'in oğlu Hazarlar'a sığınarak onları Araplar'a karşı harekete geçirmeye çalıştı.[283] Bunun üzerine Hazar Hakanı, (H.183/M.799) yılında önce Bâb'ı geçerek İslâm topraklarına girdi. Hazar kuvvetleri, geçtikleri köy ve kasabaları tahrip edip kadın ve çocuklara varıncaya kadar herkesi öldürdüler veya esir aldılar. Halîfe, bu hücumlara karşı hiç bir varlık gösteremeyen Saîd b. Selm'i azlederek, onun yerine daha önce bölgede valilik yapmış bulunan Yezîd b. Mezyed'i tayin etti. Yeni vali, hazırlıklar tamamlandıktan sonra güçlü bir orduyla Ermeniye'ye hareket etti. Hazarlar, yetmiş gün kadar Ermeniye'de kaldıktan sonra, muhtemelen yeni asker sevkiyatını haber alınca geri çekildiler.[284] Bu hadise, Müslümanlar ile Hazarlar

---

283 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 426-427; Taberî, *Tarih*, VIII, 269.

284 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 427-428; Taberî, *Tarih*, VIII, 270; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 103-104; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 525-527; İbnü'l-

arasındaki son çarpışmadır. Zira bu tarihten itibaren, bir buçuk asırdan beri devam etmekte olan karşılıklı saldırılar sona ermiş, iki devlet arasındaki münasebetler daha ziyade diplomatik, iktisadî ve dinî konularla kendini göstermiştir.

Hârûn Reşîd zamanında Avrupa ile temaslara da şahit olunmuştur. İlişkilerin tarafları ise Hârûn Reşîd ve Batı'da büyük bir devlet kurmuş olan Şarlman'dır. Şarlman, Hârûn Reşîd'i kendi rakibi hatta düşmanı gördüğü Bizans İmparatorluğu'na karşı bir müttefik olarak görürken, buna mukâbil, Hârûn Reşîd de Şarlman'a komşu İspanya'da kudretli bir devlet kurmaya muvaffak olan rakibi Endülüs Emevîleri'ne karşı onunla işbirliği yapmak istemiştir.[285] Bu şekilde gelişen ortak menfaat hisleri, batılı yazarlara göre çok sayıda elçilerin ve hediyelerin mübadele edilmesiyle ortaya konulmuştur. (H.181-191/M.797-806) yılları arasında gerçekleştiği rivayet edilen elçiler ve hediyeler şeklindeki bu gidiş-gelişler hakkında İslâm kaynaklarında herhangi bir kayda tesadüf edilmez.[286]

Şarlman'ı şahsen tanıyan ve bazı metinlerde onun kâtibi olarak adı geçen bir Frank yazarına göre Batı'nın bu büyük hükümdarının gönderdiği heyetler, yurtlarına Hârûn Reşîd'den gayet zengin ve kıymetli hediyelerle dönmüşlerdir. Bu bilgiler, resmî devlet arşivi Annales Royales'e dayandırılır. Buna göre Bağdat'tan gönderilen eşya arasında tuhaf ve dikkati çeken bir

---

Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 108; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 183; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 333; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 419-421.

285 Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, II, 459.

286 Weit, Gaston, *Baghdad*, s. 33.

saatin de yer aldığı zikredilir. Fakat Hârûn Reşîd tarafından Şarlman'a gönderildiği söylenen borulu org, ancak bir faraziyeden ibaret olmalıdır. Batıdaki tarih kitaplarında rastlanan bu hikâye, anlaşılıyor ki *clepsydra* kelimesinin yanlış bir tercümesi üzerine inşa edilmiştir ki bu şey gerçekte, zamanı ölçmek üzere imal edilmiş bir su saatinden başka bir şey değildi ve yukarda adı geçen saate işaret etmekteydi. Yine aynı şekilde batılı kaynaklarda zikredildiği gibi Hârûn Reşîd'in Kudüs'deki Holy Sepulchre (Hz. İsa'nın sözde kabrinin bulunduğu) kilisenin anahtarlarını Şarlman'a gönderdiği iddiası da geçerli olamaz. Çünkü dönemin en büyük İslâm devleti sultanının, Müslümanlar tarafından fethedilmiş bulunan mukaddes bir beldenin anahtarını gayr-i Müslim bir idareciye teslim etmiş olması, uluslar arası hukuk açısından izah edilemez. Burada ayrıca şu hususa da işaret etmek gerekir ki, iki taraf arasında karşılıklı hediyeler taşıyanlar, resmî heyetlerden ziyade, bölgeler arasında ticaret yapan ve bu esnada her iki tarafın saraylarını ziyaret edip hediyeler götüren tüccarlar olmalıdır.[287]

---

[287] Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 82-83. Bu hususta değerlendirmeler için bk. Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 259-262; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 116-121; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 421-423; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye*, I, 341-342; Ahmed Muhtar, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s. 89-93; Hamidullah, Muhammed, "Kitab al-Zaxair va'l-Tuhaf ve Abbâsîler Devrinde Bağdad-Roma Münasebetleri", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1956-1957, cilt: II, sayı: 1, s. 113-146. Hârûn Reşîd'in dış politik faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Cûmerd, Abdücebbâr, *Hârûn er-Reşîd*, s. 309-317; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 142-143.

D. ŞAHSİYETİ ve ÖLÜMÜ

Hârûn Reşîd, Abbâsî halîfelerinin en faziletli, en bilgin ve en cömertlerinden biri kabul edilir. Âdeti olduğu üzere idaresi boyunca bir sene hacca gitmiş, ikinci yıl ise ordunun başında cihat faaliyetlerine katılmıştır.[288] Cömertlik hariç olmak üzere onun diğer yönleriyle Mansûr'a benzediği iddia edilir. Çünkü o, Mansûr'dan daha cömertti. Zira yapılan bir iyilik onun yanında karşılıksız kalmazdı. Bilhassa şairlere iltifat eder, âlim ve ediplere büyük ihsanlarda bulunurdu.[289] Belki de onun ilim ve sanat erbabına gösterdiği yüksek himayesi sebebiyle döneminde Bağdat bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir.[290]

Abbâsî halîfeleri içinde Hârûn Reşîd'in en önemli şansı, zamanının kabiliyetli şahsiyetleriyle birlikte çalışmış olmasıdır. Nitekim Bermekîler ona vezirlik yaparken, Ebû Yûsuf baş kadısı olmuştur. Onun şairi Mervân b. Ebû Hafsa, nedimi amcasının oğlu Abbâb b. Muhammed, hacibi ise Fazl b. Rebî'dir.[291]

Hârûn Reşîd'i diğer halîfelerden ayıran bir başka özelliği ise, istikrarsız bir tabiata sahip olmasıydı. Bazen heyecana gelir, kükrer, dalgalanır, katı kalpli, kırıcı olur, insanlara çok sert davranır; bazen sakin, lütufkâr bir görünüm arzeder, insanların gönlünü almak için olağanüstü gayret gösterir, onların sevgisini kazanmaya çalışırdı. Bir ara sarayında eğlenceye dalar, kısa süre

---

288 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III,353-354; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 325-326.

289 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 322-323; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 131.

290 Taberî, *Tarih*, VIII, 347; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 374-375; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 193; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 330; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 59-60.

291 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 332.

sonra da duyduğu söz veya şahit olduğu bir hadiseden etkilenir derhal ağlamaya başlardı.[292] Hem riyakârlıktan nefret eder, hem de övülmeyi çok severdi.[293] Hulâsa onda birbirine zıt iki hususiyeti kısa aralıklarla görmek mümkündü. Bunlardan ilki yumuşak huylu, nazik ve insanlara iyi muamelede bulunan babası Mehdî'nin hususiyeti, ikincisi ise sert, tavizsiz ve insanlara karşı katı davranan dedesi Mansûr ile ağabeyi Hâdî'nin hususiyeti. Hârûn Reşîd bu iki zıt karakter arasında sık sık gidip geliyordu.[294] Nitekim kendisine öğüt verildiği zaman hıçkırarak ağlardı. Bir taraftan şakacı ve nüktedân kimseleri yakınında bulundurur, aynı zamanda kahraman süvarilerle de birlikte olmaktan hoşlanırdı. Özetle halîfe, aklından ziyade, hislerine göre hareket ederdi. Duygularının aklına galip geldiğine delil olarak şu olay zikredilir: Halîfe, şair Ebu'l-Atâhiyye'yi hapsetmiş ve hareketlerini takip etmek üzere bir de casus tayin etmişti. Casus onun bir gün duvara şu beyitleri yazdığını gördü: "Vallahi zulmetmek alçaklıktır, kötülük yayan, fiilinin karşılığını görecektir Âhirette insanları hesaba çekene gideriz. Allah katında hasımlar toplanır". Durum halîfeye bildirilince, duyduklarından etkilenip ağlamaya başladı. Ardından da derhal Ebu'l-Atâhiyye'nin hapisten çıkarılıp huzuruna getirilmesini emrettikten sonra, ayrıca kendisine bin dinar verip hakkını helâl etmesini söyledi.[295] Başka bir gün Ebu'l-Atâhiyye saraya ziyafete davet edildiğinde halîfe ondan dünya nimetlerini tavsif etmesini istedi. Şair "Fır-

---

[292] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 328.

[293] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 330.

[294] Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 105; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 61-62.

[295] İsfahânî, *Kitabü'l-Eğânî*, IV, 1265; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 133.

sat sana emân verdikçe sağ-salim yüksek köşklerin gölgesinde yaşamaya devam et, sabah ve öğle arzu ettiklerin hemen huzuruna getiriliyor" mealindeki beyitlerini okudu. Hârûn Reşîd bu beyitleri çok beğendi ve memnun oldu. Ardından başka şeyler söylemesini talep edince Ebu'l-Atâhiyye, "Göğüs çukurunun gölgesinde canların çıkma hırıltıları başladığında, aldandığını iyice bileceksin" beytini okuyunca halîfe aniden hıçkırarak ağlamaya başladı. Bunun üzerine huzurda bulunan vezir Fazl b. Yahyâ, "Müminlerin emîri seni kendisini neşelendirmen için çağırdı, hâlbuki sen onu üzüyorsun" diye şaire çıkıştı. Ancak halîfe "Onu bırak, çünkü bizi basiretsizlik ve taşkınlık içinde gördü, gaflet ve basiretsizliğimizin artmasını istemediği için böyle söyledi" dedi.[296]

Hârûn Reşîd'in hissiyatının farkında olan bazı şairler, onun duygusallığını kendi istekleri doğrultusunda istismar etmekten geri durmamışlardır. Bunların başında da yakın dostu Ebu'l-Atâhiyye gelir. Ondan şöyle bir rivayet aktarılır: "Reşîd, kayığa binince gemicilerin şarkı söylemesi hoşuna giderdi. Ancak bazen şarkı sözlerinin bozuk olmasından rahatsız olur ve *"Şairlere söyleyin bunlara şarkı sözü yazsınlar"* derdi. Ben bu arada hapisteydim. Halîfeye, "Ebu'l-Atâhiyye'den başka bunu yazacak kimse yoktur. O da hapistedir" denilmiş. Bunun üzerine halîfe, bana onlara şiir yazmam için haber gönderdi, fakat serbest bırakılmamı emretmedi. Bu davranışına kızdım ve Hârûn Reşîd'i hüzne boğacak bir şiir yazıp kaptanlardan birine bu şiiri ezberlemesini istedim. Halîfe, duyduğu şiirden son derece etkilendi.[297]

---

[296] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 133-134; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 217-218.

[297] İsfahânî, *Kitabü'l-Eğânî*, IV, 1316-1318.

Halîfe Hârûn, şairler kadar ilim ehline de çok ehemmiyet vermiş, onlara lütufkâr davranmıştır. Onun ilim adamlarına karşı hürmetini gösteren rivayetler vardır. Bunlardan birine göre halîfe, huzurunda bulunduğu esnada âmâ âlim Ebû Muaviye'nin elini yıkamasına yardımcı olmuştur.[298] Onun binbir gece masallarına konu olan sarayında, ilim ve fikir adamları, sanatkârlar toplanır ve halîfe huzurunda meselelerini münazara ve münakaşa ederlerdi. Halîfe de misafirlerini hem maddî, hem de manevî bakımdan desteklerdi.[299]

Hârûn Reşîd, Abbâsî halîfelerinin en büyüklerinden biri olarak kabul edilmekle birlikte, siyasî bakımdan onun devri pek parlak bir dönem sayılmaz. Nitekim Kuzey Afrika'nın ülke birliğinden kopması, onun zamanında gerçekleşmiştir. Buradan yola Hârûn onun dönemini, aynı zamanda Abbâsî devletinin fiilen parçalanma sürecinin başlangıcı olarak da görmek mümkündür.[300] Bununla birlikte ticarî faaliyetler onun zamanında çok gelişmiş ve Müslüman tüccarlar, Çin ve İskandinavya'ya kadar faaliyet sahalarını genişletmişlerdir.

Daha önce isyanlar kısmında da belirtildiği gibi Hârûn Reşîd, Horasan'da ayaklanan Râfi' b. Leys'i ortadan kaldırmak ve isyanı bastırmak için bölgeye bizzat gitmeye karar verdi.[301]

---

298 İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 194; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 215; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 330.

299 İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 196. Hârûn Reşîd'in ilim ve edebiyat alanındaki katkı ve faaliyetleri için bk. Cûmerd, Abdücebbâr, *Hârûn er-Reşîd,* s. 261-271; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* s. 301-321.

300 Işş, Yûsuf, *Târîhu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* s.60.

301 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 127. Râfi b. Leys hareketi hakkında bk. Cûmerd, Abdücebbâr, *Hârûn er-Reşîd,* s. 451-459.

Bağdat'ta yerine vekil olarak oğlu Emîn'i bıraktı. Yanında ise diğer oğlu Horasan valisi Me'mûn, Fazl b. Rebî, İsmail b. Subeyh ve liyakatli komutanlardan bir topluluk bulunuyordu. Halîfe sefer esnasında yola devam edemeyecek derecede rahatsızlandı. Bu sebeple Tûs'ta istirahata çekilerek ordunun başına oğlu Me'mûn'u getirdi. Me'mûn'un ordusunda halîfenin veziri Fazl b. Sehl de bulunuyordu. Fazl b. Rebî ise Hârûn Reşîd ile beraber kaldı. Reşîd, hastalığından kurtulamayacağını anlayınca veziri Fazl'a şayet ölürse, oğlu Me'mûn'a katılmasını vasiyet etti. Bundan kısa süre sonra da 3 Cemâziyelâhir 193 (24 Mart 809) tarihinde kırk dört yaşında iken hayatını kaybetti.[302]

---

[302] Taberî, *Tarih*, VIII, 341-346; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 347, 375-376; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 553-557; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 129-130; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 196; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 341-342; Hârûn Reşîd ve dönemi hakkında bk. Ebuzziya, Mehmed Tevfik, *Hârûn er-Reşîd*, İstanbul 1300; Buckler, F.W., *Hârûnu'l-Rashid and Charles the Great*, Cambridge 1931, s. 3-42; Ahmed Emîn, *Hârûn er-Reşîd*, Kahire 1951; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, II, 458-476; Watt, W.M., *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, s. 199, 220, 233; Kennedy, H., *The Early Abbâsîd Caliphate*, s. 115-134; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 129-166; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III, 261-278; Eyyûb, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî*, s. 61-72; Ebû Halil, Şevki, *Hârûn er-Reşîd*, Dimaşk 1996; Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 266-280; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 344-358; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 105-140; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 57-85; Cûmerd, Abdücebbâr, *Hârûn er-Reşîd*, s. 151-259; Bektaşoğlu, Fahrettin, *Hârûn Reşîd ve Zamanı*, (Basılmamış Doktora Tezi), O.M.Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1994; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*,s. 123-147; Clot, Andre, *Hârûn Reşîd ve Abbâsîler Dönemi*, (çev. Nedim Demîrtaş ; yay. haz. Akın Terzi), İstanbul 2007; Zettersteen, K.V., "Hârûnurreşîd", *İA*, V/1, 304-305; Bozkurt, Nahide, "Hârûnurreşîd", *DİA*, XVI, 258-261.

V. İDAREDE ARAP-FARS MÜCADELESİ: EMÎN DÖNEMİ (H.193-198/M.809-813)

A. HALİFE OLUŞU

Ebû Abdulah Muhammed Emîn, Hicretin 170. (M.786-787) yılında kardeşi Me'mûn'dan altı ay sonra dünyaya geldi. Annesi, ikinci Abbâsî halîfesi Mansûr'un oğlu Cafer'in kızı Zübeyde'dir.[303] Abbâsî halîfeleri arasında Emîn'den başka hem annesi, hem de babası Hâşimî olan bir kişi yoktur. Hârûn Reşîd, halîfeliği döneminde oğuları Emîn, Me'mûn ve Kâsım'ı sırasıyla veliaht tayin etmişti. Horasan'a Me'mûn'u, Arap Yarımadası'na Kâsım'ı ve Irak'a da Emîn'i vali tayin etmek suretiyle kararını fiilen de ortaya koymuş oldu. Râfî b. Leys ayaklanmasını bastırmak üzere Horasan'a giderken Tûs'ta rahatsızlanan Hârûn Reşîd'in ölümü üzerine Bağdat'ta bulunan Emîn'e halîfe olarak bîat gerçekleştirildi.[304]

Hârûn Reşîd, Tûs'taki vefatından önce veziri Fazl b. Rebî'e şayet bu hastalıktan kurtulamazsa emrindeki birliklerle Horasan'a gitmesini vasiyet etmişti. Ancak vezir şahsî bir takım mülahazalarla, Hârûn Reşîd'in vasiyetini yerine getirmeyip Horasan'a gitmek yerine başkent Bağdat'a geri dönmüştür.[305] Onun bu tavrı, ülke içinde bazı karışıklıkların meydana gelmesini tetiklemiştir. Zira Fazl, merhum halîfenin emrine mugayir hare-

---

303 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 39.

304 Taberî, *Tarih*, VIII, 365-367; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 31-32; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 214-219; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 212; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 222-223.

305 İbn Tayfur, *Kitâbu'l-Bağdâd*, s. 17; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 223; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 134; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 211.

ketinden dolayı Me'mûn'dan çekindiği için, iki kardeşin arasını daha da açmaya çalışmış, bu amaçla Emîn'e, kardeşleri Me'mûn ve Kâsım'ı azlederek oğlu Mûsâ'yı veliaht tayin etme tavsiyesinde bulunmuştur. Onun girişimleri neticesinde Emîn, kendisinin de baştan beri aklında olan plânı uygulayıp Me'mûn ve Kâsım'ı kısa süre içinde veliahtlıktan azlettikten sonra onların yerine oğlu Mûsâ'yı getirdiğini ilân etti.[306] Fazl b. Rebî, aynı anda yardımcılarından birini göndererek bîat konusunda yazılmış bulunan ve Hârûn Reşîd'in Kâbe duvarına astırdığı yazıların imha edilmesini sağladı.[307]

Kaynakların genelinde Emîn hakkında eğlence ve oyuna düşkün bir kişi olduğu, bundan dolayı devlet yönetimine gerekli zamanı ayırmadığı zikredilir.[308] İbnü'l-Esîr'in zikrettiğine göre o, ülkede eğlence düşkünü kimseleri arayıp bulmak üzere her tarafa adamlar göndermiş, daha sonra bu şahısları yanına alarak kendilerine yüksek miktarda maaş bağlamıştır. Kendisi de eğlenceye dalmıştır.[309] Ebû İshâk b. İbrahim el-Mevsılî'nin naklettiği bir rivayetten, Emîn'in oldukça tutarsız hareketlerde bulunduğunu, şahsiyetinin çelişkili bir yapı arzettiğini öğreniyoruz. "Emîn, üstüne başına dikkat etmeyen, kiminle oturduğuna önem vermeyen, içki meclisinde halkın arasına karışan, bazen insanlara çokça ikramda bulunup, canı sıkıldığında da malları yağma ettiren bir insandı".[310] Yine Ebû İshâk b. İbrahim, "Bir

---

306 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 436; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 3-4; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 213.

307 Cehşiyâri, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, s. 367-368.

308 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 224; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 212.

309 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 170.

310 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 401-402.

gece onun bazı aile fertlerine bir kayık yükü altın verilmesini emrettiğine şahit oldum. Yine bir gece benim için kırk bin dinar verilmesini emrettiğini ve bunun önümde taşındığını gördüm. Hâlbuki bir başka gün hizmetçileri, kirlenmiş elbisesini değiştirmeye onu ikna etmek için yalvarıyorlardı".[311] Emîn hakkında bu ve benzeri rivayetlerin yanı sıra başka kaynaklarda Emîn'in bir aslanı elleriyle öldürecek kadar güçlü ve atılgan bir insan olduğu şeklinde de bilgiler mevcuttur. Ayrıca güzel konuşan, edebiyata âşinâ bir kişi olduğu rivayetler arasındadır. Fakat bununla birlikte onun idarecilik yönünün zayıflığı hususunda ittifak vardır. Bu yüzdendir ki, bazı tarihçiler onu halîfeliğe uygun görmemişlerdir.[312]

İbrahim b. el-Mehdî'nin aktardığı şu rivayet onun kişiliği hakkında fikir verir mahiyettedir: "Kuşatmanın şiddetlendiği bir gün, Emîn'in huzuruna girmek için izin istedim. Gördüğüm manzara çok ilginçti. Halîfe etrafına sarayın bütün hizmetçilerini toplamış vaziyette sarayın havuzundan ve Dicle nehri ile havuz arasındaki su kanalından bahsediyordu. Selâm verdim, almadı. İkinci defa selâm verince dedi ki: "Beni rahatsız etme! Küpeli'm havuzdan Dicle'ye gitti". (Küpeli, Emîn için küçükken yakalanmış bir balıktır. Emîn ona incili iki altın küpe takmıştı).[313] Yine kuşatmanın şiddetli bir hal aldığı esnada dahi onun

---

311 Câhiz, *Tâc*, s. 42-43; Emîn'in ahlaki kişiliği ile ilgili değerlendirmeler için bk. Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 144-146.

312 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 403; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 345.

313 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 402-403.

sarayında içki meclisi kurduğuna dair rivayetler kaynaklarda mevcuttur.[314]

Emîn'in ahlâkî zaafına dair tarih ve edebiyat kitaplarında yer alan rivayetler burada aktarıldı. Ne var ki, Emîn'e nispet edilen karakter zaafı ile ilgili bilgilerin oldukça şüpheyle karşılanması gerektiğini ileri süren tarihçiler de vardır. Bu eğilim, Emîn hakkında yazılanların hepsinin veya çoğunun uydurma olduğu görüşündedir. Çünkü bunlar, Me'mûn zamanında yazılmıştır. Mevcut halîfeyi hoşnut etmek ve Emîn'in öldürülmesini haklı göstermek için onun zayıflığı ön plâna çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu tür durumlarda suç ve hataların çoğu yenilene, yönetimi kaybedene yüklenmek yaygındır. Bununla birlikte Emîn'in eğlence ve sefahate dalmış olması da bir gerçektir. Fakat yazarların bu özelliklerini aşırı derecede abartarak anlatmış olabilecekleri dikkatten uzak tutulmamalıdır.[315]

B. EMÎN-ME'MÛN KAVGASI

Hârûn Reşîd'in, Tûs'ta vefat ettiği sırada Bağdat'ta bulunan Emîn halîfe ilân edilerek halktan bîat alınmıştı. İkinci veliaht Me'mûn ise kardeşine bîat etmekle beraber ordusu ile birlikte Horasan'da kalmayı tercih etmiştir. Halîfelik makamını üstlenen Emîn, veziri Fazl b. Rebî'in de telkiniyle Hicretin 195. yılı başlarında (M.810) Me'mûn'u veliahtlıktan azletti.[316] Bu karar,

---

314 Taberî, *Tarih,* VIII, 513-514; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 162.

315 Bu konuda bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 169-171.

316 Taberî, *Tarih,* VIII, 374-377; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*III, 398; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 107-108; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* X, 7-8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 138; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 213; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 223.

iki kardeş arasında iktidar çekişmesini kaçınılmaz hale getirdi. Mücadelede halîfe Emîn, Fazl b. Rebî başta olmak üzere Arap eşrâfı tarafından, annesi İranlı bir cariye olan Me'mûn ise, valisi bulunduğu doğu eyaletleri, diğer bir deyimle Fars unsur tarafından destekleniyordu. Fars asıllı Fazl b. Sehl ise, Me'mûn'un veziri konumunda idi. Bu zat, Bermekîler'e intisap ettikten sonra süratle yükselmiş, özellikle Me'mûn üzerinde büyük bir nüfuz kazanmıştı.[317] Görülüyor ki daha başlangıçta iki kardeş arasındaki iktidar mücadelesi, Arap ve İranlı unsur arasında - Abbâsî hilâfetinin kurulması ile başlayan ve Ebû Müslim ile Bermekîler'in ortadan kaldırılmasıyla mukayese edildiğinde- daha da belirgin bir nüfuz mücadelesi şekline dönmüştür. Bununla birlikte, Emîn-Me'mûn çatışmasını mutlak anlamda bir Arap-Fars mücadelesi olarak görmek de doğru olmaz. Çünkü Farslıların temsilcisi kabul edilen Me'mûn'un yanında hem Fazl b. Sehl gibi Fârisi asıllı, hem de Herseme b. A'yen gibi Arap asıllı komutanlar bulunurken, aynı şekilde Araplar'ın desteğini alan Emîn'in yanında Fazl b. Rebî gibi mevâlî menşeli bir vezir, Ali b. Îsâ b. Mâhân gibi Fars asıllı bir komutan vardı. Bu durumda mücadeleyi salt bir Arap-Fars rekabeti yerine, ortak siyaset anlayışının bir araya getirdiği iki grup ve hizbin mücadelesi olarak nitelemek daha doğru olur. Karşılıklı oluşan gruplar ise basit olarak Abbâsî-Hâşimî ittifakı ile Horasan-Şiî ittifakı şeklinde isimlendirilebilir. Buna göre ilk grup Emîn, ikinciler ise Me'mûn'un yanında blok halinde yer almışlardır. Coğrafî anlamda değerlendirmek gerekirse, Emîn-Me'mûn mücadelesini Irak-Horasan rekabeti olarak da görmek yanlış olmaz. Zira daha

---

317 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 4.

Hârûn Reşîd'in sağlığında iki kardeş bu iki bölgenin idarecisi olarak ilân edilmişlerdi. Dolayısıyla hilâfet rekabeti başladığında her bölge, kendi idarecisinin halîfeliği elde etmesi için çaba sarfetmiştir.Tabiatıyla Irak'ın ağırlıklı nüfusu Araplar, Horasan'ın en önemli etnik unsuru Farslılar olduğu için Emîn-Me'mûn rekabeti neticede Arap-Acem rekabeti olarak görülmüştür.[318]

Taraflar arasında silahlı mücadele başlamadan önce halîfe Emîn ile veliahtlıktan azledilen Me'mûn arasında karşılıklı mektuplaşmalar gerçekleşti.[319] Bunun sonucunda Me'mûn neredeyse kendisinin azledilmesini kabul ve Mûsâ b. Emîn'in veliahtlığına razı olmaya karar vermişti. Ancak veziri Fazl b. Sehl, halîfeliği kesin olarak ele geçirecekleri hususunda kendisini ikna etmek suretiyle Me'mûn'u bu kararından vazgeçirdi.[320] Bunun ardından Me'mûn, askerî seçeneği devreye alıp bir taraftan Herseme b. A'yen komutasında büyük ordu hazırlığına girişirken, diğer taraftan da Bağdat'tan kendi üzerine gönderilmesi muhtemel birliklerin yolunu kesmek için Tâhir b. Hüseyin'i dört bin kişilik bir öncü kuvvetin başında batı istikametine doğru harekete geçirdi. Aynı anda halîfe Emîn de, babası zamanında Horasan valiliğinde bulunan, ancak kötü idaresi ile halkın kin ve nefretini kazanmış olan Ali b. Îsâ b. Mâhân'ı doğru seferine çıkardı. Me'mûn'un komutanı Tâhir, Rey'e vardığı

---

318 Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 142; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 85-89.

319 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 41-46.

320 Taberî, *Tarih*, VIII, 379-387; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 54-56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 139-141; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 213. Bu hususta ayrıca bk. Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 148-154.

sırada elli bin kişilik ordusuyla gelen Ali b. Îsâ ile Celulâ'da karşı karşıya geldi. Aradaki büyük sayı farkına rağmen Tâhir rakibiyle meydan savaşı yapmaya karar verdi. İki taraf arasındaki savaş, belki de Ali b. Îsâ'nın çatışmanın daha başlangıç safhasında öldürülmesi sebebiyle kısa süre içinde Tâhir'in galibiyeti ile neticelendi (Şaban-Ramazan 195/Mayıs 811). Me'mûn, zafer haberini aldıktan sonra Merv'de halîfe olarak bîat aldı. Çarpışmalar sonucunda mağlup olup ve başkomutanlarını kaybetmiş bulunan Emîn'in birlikleri ise Bağdat'a döndüler.[321]

Halîfe Emîn, kardeşiyle yaptığı ilk savaşta uğradığı mağlubiyetin üzerinden fazla bir zaman geçmeden Abdurrahman b. Cebele komutasındaki başka bir orduyu cepheye sürdü. Hemedân'a Tâhir'den önce ulaşan Abdurrahman, burada Horasan ordusu tarafından kuşatıldı. Rey galibiyeti sebebiyle şöhreti artan Tâhir'e her taraftan yardımcı kuvvetler gelmeye başlamıştı. Abdurrahman ise muhasara altında iken halîfenin göndereceği takviye kuvvetlerini bekliyordu. Gerek yardımcı kuvvetlerin gelmeyişi, gerekse onunla birlikte hareket eden yerli halkın ısrarları, Abdurrahman'ı teslime mecbur bıraktı. Ancak teslim müzakereleri devam ederken halîfenin gönderdiği ek kuvvetlerin gelmesinden cesaretlenen Abdurrahman, Tâhir'in kuvvetlerine âni bir baskın gerçekleştirdi ise de bu girişiminde başarısız-

---

321 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 383; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 363- 364; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 437; Taberî, *Tarih*, VIII, 390-397, 407-412; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,III, 399-400; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 108; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 47-50; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 12-13; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 143-146; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 213-214; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 31; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 226-227. Tahir b. Hüseyin ve Ali b. Îsâ mücadelesi hakkında bk. Kurt, Hasan, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002, s. 23-26.

lığa uğrayarak katledildi.[322] Hicretin 196. (M.811-812) yılında Emîn, ilerlemekte olan Tâhir'e karşı güçlükle toplayabildiği yeni bir ordu gönderdi. Ancak gelen askerler, Tâhir'in maharetle yürüttüğü menfî propaganda neticesinde daha savaşa girmeden dağıldılar. Bu arada Herseme b. A'yen, Horasan'dan gelerek, Me'mûn'un, Tâhir'e aldığı yerleri kendisine teslim edip Ehvâz'a yürümesine dair emrini ulaştırdı. Bu şekilde Herseme, Hulvan'ı işgâl ederken, Tâhir de Ehvâz üzerine yürüyerek şehri ve bağlı yerleşim alanlarını ele geçirdi.[323]

Halîfe ordularının peş peşe aldığı mağlubiyetler sebebiyle başkent Bağdat'ta da karışıklıklar baş gösterdi. Bu olumsuz gelişme, Me'mûn'un ilerlemekte olan kuvvetlerine karşı başkentten yeni askerî birlikler gönderilmesine engel oldu. Emîn'in Cezîre bölgesinde Arap kabileleri arasında kuvvet toplama gayreti de, geçmişteki kabile çekişmesinden kaynaklanan mahallî anlaşmazlıklar sebebiyle herhangi bir netice vermedi. Sonuçta başkentteki karışıklar giderek Emîn'in varlığını tehdit edecek boyutlara ulaşmaya başladı.[324] Nitekim kısa süre sonra Bağdat'ta Hüseyin b. Ali b. Îsâ b. Mâhân, 11 Receb 196 (29 Mart 812) tarihinde Emîn'i tahttan indirdi. Ancak kısa süre sonra diğer komutanların müdahalesi neticesinde halîfe tekrar tahtına kavuştu. Fakat bu gelişme, Emîn'in otoritesini tamamen ortadan

---

[322] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 383; Taberî, *Tarih*, VIII, 412-415; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 63-66; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 146-147.

[323] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 364-365; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 438; Taberî, *Tarih*, VIII, 418-424; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 108-109; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 152-154.

[324] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 155-156.

kaldırdı.[325] Aynı anda Me'mûn'un komutanı Tâhir, Ehvâz ve Hûzistan'ı ele geçirdikten sonra Bahreyn, Umân ve Hicaz'dan Me'mûn adına biat aldı. Bu gelişmeyi Vâsıt, Kûfe ve Basra şehirlerinin Me'mûn ordularınca ele geçirilmesi takip etti. Tâhir, halîfe Emîn'e son darbeyi vurmak için Bağdat üzerine yürüyerek karşısına çıkan küçük kuvvetleri mağlup edip şehrin güneyindeki Sarsar kanalına ulaştı. Diğer taraftan kuzeyden ilerleyen Herseme de Nehrevân'a varmış bulunuyordu.[326]

Hicretin 197. (812-813) yılında Bağdat'ın bazı dış mahalleleri Tâhir b. Hüseyin'in eline geçti. Ancak hemen her sokağın savaşla ele geçirilmesi gerektiğinden, taraflar arasındaki çarpışmalar yaklaşık bir yıl boyunca devam etti.[327] Hicretin 198. yılı başında (Eylül 813) Emîn'in güvenilir adamlarından Huzeyme b. Hâzim ve Muhammed b. Ali b. Îsâ b. Mâhân, halîfeye ihanet ederek Dicle'nin doğu sahilini Me'mûn'un komutanı Herseme b. A'yen'e teslim ettiler. Aynı anda Tâhir b. Hüseyin, Dicle'nin batı sahilini ele geçirdi. Hilâfet sarayında mahsur kalan Emîn, öldürülmekten çekindiği için nefret ettiği Tâhir'e değil de, aslen Arap olan Herseme'ye teslim olmaya karar verdi.[328] Bu sebeple 24-25 Muharrem 198 (24-25 Eylül 813) gecesi Herseme'ye halîfenin teslim olacağı haberi iletildi. Bunun üzerine Herseme bizzat gelerek halîfeyi sarayından teslim aldı. Emîn ve Herseme bir

---

325 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 384; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 151-153; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 215.

326 Taberî, *Tarih*, VIII, 435-445; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 25-29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 227.

327 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 384; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 36-39; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 157-161; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 236-237.

328 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 364-365; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 45-48; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 161-162.

sandala binip nehrin doğu sahiline geçmek isterlerken, onları fark eden Tâhir'in adamlarının hücumuna uğradılar. Kayıkları battı, canlarını zor kurtardılar. Askerler tarafından tutuklanan Emîn hapsedildi, geceleyin idam edilerek başı Tâhir'e götürüldü. Tâhir de maktul halîfenin başını hilâfet alâmetleri ile birlikte Me'mûn'a gönderdi.[329]

Abbâsî hanedanının altıncı halîfesi Emîn, yaklaşık üç yıl kadar devam eden kısa halîfeliği esnasında, bütün gücünü kardeşi ile mücadelelerde harcadığı ve kendisi de bu savaşlar sırasında öldürüldüğü için dışarıya karşı askerî bir harekâta girişemediği gibi içte de hiç bir şey yapamamış veya buna imkân bulamamıştır.[330]

---

[329] Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 384-385; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* s. 365; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 441-442; Taberî, *Tarih,* VIII, 445-496; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*III, 407-424; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* X, 46-48; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 163-165; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 215; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 32-33; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 238-241. Bu konuda ayrıca bk. Ömer, Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye,* I, 221-229. Bu konuda ayrıca bk. Kurt, Hasan, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları,* s. 37-48.

[330] Halîfe Emîn hakkında bk. Shaban, M.A., *Islamic History,* Cambridge 1976, s. 39-45; Cümeylî, Reşîd Abdullah, *Dirâsâ fî Tarihi'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* Rabat 1984; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 167-175; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi,* 359-361; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi,* III, 278-287; Eyyûb, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî,* s. 72-77; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 141-156; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî,*s. 151-158; Samadi, S.B., "The Struggle between the two brothers al-Amîn and al-Mamûn", *IC,* XXXII, (1958), s. 99-120; Zettersteen, K.V., "Emîn", *İA,* IV, 258-258; Yıldız, Hakkı Dursun, "Emîn", *DİA,* XI, 112-114.

VI. İKTİDARDA FARS ETKİNLİĞİ: ME'MÛN DÖNEMİ (M.198-218/M.813-833)

A. HALİFE OLUŞU

Abdullah Me'mûn, Hârûn Reşîd'in Merâcil adlı cariyesinden dünyaya gelen en büyük oğludur.[331] 15 Rebîülevvel 170 (14 Eylül 786) tarihinde babasının halîfe olduğu gün dünyaya geldi. Çok iyi bir eğitim ve öğretim gören Me'mûn, Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzetmiş, aynı zamanda pek çok hadis ezberlemiştir.[332] Eğitimi boyunca Ali b. Hamza el-Kisâî'den Arap dilinin inceliklerin öğrenmiş[333], Hüşeym b. Beşîr, Abbâd b. Avvâm, Yûsuf b. Atiyye gibi hocalarda dinî ilimler tahsil etmiş, Cafer b. Yahyâ el-Bermekî ve Fazl b. Sehl gibi devlet ricalinden yönetim sanatını öğrenmiştir.[334] Babası Hârûn Reşîd onu (H.182/M.798) yılında Emîn'den sonra ikinci veliaht tayin etmiş, ardından ülkenin doğu eyaletlerinin sorumluluğuna getirmiştir. Me'mûn veliaht ilânı (H.186/M.802) yılında Kâbe duvarına asılan ahidnâme ile teyid edilmiştir.[335]

Üç yıla yakın devam eden mücadeleler sonunda Emîn'in katli üzerine Hicretin 198. (M.813) yılında Me'mûn biat alarak halîfe oldu. Emîn'e karşı yapılan iktidar savaşında önemli rolü olan Fazl b. Sehl, henüz yirmi sekiz yaşında olan Me'mûn üze-

---

331 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 40.

332 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 52. Süyûtî, Hârûn Reşîd'in, oğlları Emîn ve Me'mûn'u hadis almaları için İmâm Malik'e gönderdiğini zikreder. *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 340.

333 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 354-355.

334 Bu şahısların listesi hakkında bk. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 470.

335 Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 144-145; Bozkurt, Nahide, *Mutezilenin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*, Ankara 2002, s. 23-29.

rinde büyük bir nüfuz kurmuştu. Bütün icraatında Araplar'a karşı cephe aldığı açıkça görülen Fazl, Me'mûn'u, Bağdat'a gitmek yerine Horasan'ın merkez şehri Merv'de kalmaya ve ülkenin batı eyaletlerinin idaresini kardeşi Hasan b. Sehl'e bırakmaya ikna etti.[336] Devletin bütün yüksek makamlarının gayr-ı Arap unsurun eline geçmesi, Araplar'ın meskûn olduğu eyaletlerde yer yer isyanların çıkmasına sebep oldu. Nitekim Hz. Ali evlâdının Hasan kolundan Muhammed b. İbrahim 10 Cemâziyelâhir 199'da (26 Ocak 815) Kûfe'de halîfeliğini ilân etti. İki kardeş arasındaki mücadelede Me'mûn tarafını tutmuş ve Herseme b. A'yen'in maiyetinde kahramanlığı ile şöhret kazanmış olan Ebu's-Serâyâ adındaki şahsın da kendi tarafına geçmesiyle iyice kuvvetlenen Muhammed, Hasan b. Sehl'in gönderdiği kuvvetleri mağlup etmiş, ancak kendisi de zaferin ertesi günü esrarlı bir şekilde ölmüştür. Onun yerine yine aynı ailenin Hüseyin kolundan Muhammed b. Muhammed b. Zeyd adında genç bir çocuğu ikâme eden Ebu's-Serâyâ, üzerine gönderilen kuvvetleri birbiri arkasından bozguna uğratmış ve ancak Herseme b. A'yen tarafından mağlup ve esir edilerek 10 Rebîülevvel 200'de (18 Ekim 815) idam edilmiştir.[337]

Halîfenin komutanı Herseme b. A'yen, gösterdiği bütün yararlıklara rağmen, onun batı eyaletlerindeki huzursuzlukların asıl sebeplerini halîfeye izah etmesinden çekinen Fazl b. Sehl'in telkiniyle Me'mûn tarafından Merv'de yakalanıp idam edildi

---

336 Taberî, *Tarih,* VIII, 527-528; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* X, 52.

337 Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 385-386; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 447; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 26-27; Taberî, *Tarih,* VIII, 528-535; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* X, 73-77; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 244-245; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire,* II, 210.

(Zilkâde 200/Haziran 816). Bu gelişmeyi Bağdat'ta yeni karışıklıkların çıkması takip etti.[338] Halîfe Me'mûn'un, Ali Rızâ b. Mûsâ Kâzım'ı veliaht ilân etmesi,[339] Abbâsî halîfelerinin alâmeti olan siyah elbiseyi çıkarıp Şiîler'e mahsus yeşil renkte elbise giymesi de Bağdat'ta durum daha da karışık hale geldi. Nitekim başkent halkı ve Abbâsîler'in ileri gelenleri bu gelişmeler üzerine hanedana mensup İbrahim b. Mehdî'yi 28 Zilhicce 201 (17 Temmuz 817) tarihinde halîfe ilân ettiler. Böylece biri Bağdat'ta, diğeri Merv'de olmak üzere iki halîfe ortaya çıkmış oldu.[340] Yönetimde çift başlılığın ortaya çıkması ise, ülke dâhilînde asayişin büsbütün bozulmasına sebep oldu. Me'mûn devrinin önemli hadiselerden birini teşkil eden Bâbek hareketinin bu kaos ortamından faydalanılarak başladığı rivayet edilir. Bu hadisenin akabinde Hicretin 202. (817/818) yılında Hâricîler'den Mehdî b. Ulvân el-Harûrî de isyan başlattı. Bu âsînin, çevresindeki bölgeleri ele geçirmesi üzerine durumun vahim bir hâl aldığını anlayan Bağdat halîfesi İbrahim b. Mehdî, onun üzerine Mu'tasım'ın idaresinde bir kuvvet gönderdi. Bölgeye ulaşan Mu'tasım, Harurî ile yaptığı savaşlar netisecinde isyanı bastırmaya muvaffak oldu.[341]

---

338 Taberî, *Tarih,* VIII, 542-545; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* X, 85-86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 179-180.

339 Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 387; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 448; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 28; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* X, 93-94; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V,183, 189-191; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 35. Bu konuda değerlendirmeler için bk. Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *el-Alâkât Beyne'l-Alevîyyîn ve'l-Abbâsîyyîn,* s. 189-200.

340 Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 387; Taberî, *Tarih,* VIII, 554-558; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 110-111; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* X, 100, 105; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 217-218; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 35-36; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 247-249; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 356.

341 Taberî, *Tarih,* VIII, 547-548, 558.

İbrahim b. Mehdî'nin Bağdat'ta halîfe ilân edilmesi, Me'mûn'u Bağdat'a gitme kararını vermeğe mecbur bıraktı.[342] Hicretin 202. yılı ortalarında (M.817 sonu) Merv'den hareket eden Memun'un seferi esnasında iki önemli olay meydana geldi. Bunlardan ilki onun en büyük yardımcısı Fazl b. Sehl'in 2 Şaban 202'de (13 Şubat 818) tarihinde öldürülmesi[343], diğeri ise Ali Rızâ'nın da aynı şekilde şüpheli bir şekilde ölümüdür. (29 Safer 203/5 Eylül 818).[344]

Me'mûn'un Bağdat'a ulaşmasından önce kendisine bağlı komutanlar, İbrahim b. Mehdî'yi hilâfetten çekilmeye mecbur bırakmışlardı. Dolayısıyla kolayca Bağdat'a gelen halîfe kendisine kırgın olan ailesinin ve halkın gönlünü kazanmak maksadıyla Abbâsîler'in nefret ettiği yeşil rengi terk ederek siyah renge itibarını iade etti. Daha önce İbrahim'e bîat etmiş olanları da bağışladı.[345]

---

[342] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 387; Taberî, *Tarih*, VIII, 564-565; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 184.

[343] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 387; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 451-452; Taberî, *Tarih*, VIII, 565; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 28; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 139-141; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 191-192; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 36; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 249.

[344] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 387; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 453; Taberî, *Tarih*, VIII, 568; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 5, 28; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 111; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 141-142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 193; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 36; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 249.

[345] İbn Tayfur, *Kitâbu'l-Bağdâd*, s. 9, 101-102; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 458-459; Taberî, *Tarih*, VIII, 570-577; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 127-131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 195-196; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 37; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 250; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 356.

B. DÂHİLÎ PROBLEMLER

Horasan'dan başkent Bağdat'a Me'mûn, hanedan ailesiyle arasındaki kırgınlıkları giderdikten sonra devletin dâhilî güvenliğini tehdit eden isyanları bastırmaya karar verdi. Onun halîfeliği döneminde gerçekleşen yönetim aleyhtarı hareketlerin en büyüğü hiç şüphesiz Bâbek ayaklanmasıdır.

1. Bâbek Hareketi

İlk Abbâsî asrının mühim hadiselerinden biri olan Bâbek isyanı ile gündeme gelen Hürremîye'nin menşei ve mahiyeti hakkında kaynaklarımızda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu hareketin ortaya çıkışı hakkında iki teori ileri sürülmüştür: Bunlardan ilki şu şekilde özetlenebilir: Abbâsî ihtilâlinin başarıya ulaşmasında büyük pay sahibi olan Ebû Müslim'in (H.137/M.754) yılında Mansûr tarafından ortadan kaldırılması üzerine, taraftarları yönetime karşı isyan başlattılar. İsyan kısa sürede ve kanlı bir şekilde bastırıldı. Ancak bu hareket, Abbâsîler'e karşı bir fırkanın ortaya çıkmasına kaynaklık etti. Başlangıçta siyasî nitelikli ve intikam amaçlı olarak ortaya çıkan bu hareket, zamanla dinî bir mahiyet kazanarak Hürremiyye adını aldı.[346] Bu görüşe göre Hürremiyye, bölgenin eski inançları Mazdek ve Mani dinleriyle alâkası olmayıp, siyasî hadiseler neticesinde zuhur etmiştir. Başka bir deyişle bu Hürremiyye, Arap hâkimiyetinden kurtulmak için bir nevî Fars nitelikli etnik bir teşkilâtlanmadır.

Hürremiyye'nin ortaya çıkışıyla ilgili ileri sürülen ikinci görüşe göre ise bu hareket, İran'ın eski dinlerinin bilhassa

---

[346] Muhammedoğlu, Aliev Saleh, "Hürremiyye", *DİA*, XVIII, 500-501.

Mazdek dininin bir nevi devamından başka bir şey değildir. İran'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra Arap hâkimiyetine boyun eğmek zorunda kalan İranlılar, fırsat buldukça idarecilerine karşı harekete geçmişlerdir. Bu faaliyetlerinde onların eski dinlerine bağlılıkları mühim bir yer işgâl eder. İşte Hürremiyye bu anlamda Araplar'a karşı İranlılar'ın dinî merkezli teşkilâtlanma hareketi olarak nitelendirilebilir. Hürremiyye'nin din anlayışı dikkate alındığında, eski İran dinleriyle irtibatı da açık bir şekilde görülür. Abbâsîler döneminde ortaya çıkan Hürremîye'nin menşei ve zuhuru hakkında ileri sürülen bu iki görüşe nispetle, Hürremîye'nin dinî bakımdan eski İran dinlerine, siyasî bakımdan ise Araplar'a karşı duyulan kin ve nefret hislerine dayandığını ileri sürmek mümkün olur. Ebû Müslim'in öldürülmesi de Arap karşıtı siyasî ve dinî kalkışmayı ateşlemiş görünmektedir.

Hürremiyye'nin dinî inanışları hakkında en geniş malumata Makdisî'nin eserinde tesadüf edilir. Müellif, kendi devrinde Hürremîler'in müntesipleriyle şahsen gerçekleştirdiği temaslardan da istifadeyle onların inanışları hakkında şu bilgileri aktarır: "Bunlar muhtelif fırkalara ayrılmakla beraber, hepsi tenasuha inanmaktadırlar. Kitapları ve akideleri ne olursa olsun bütün peygamberlerin bir tek ruhtan mülhem olduklarını, vahyin hiç bir zaman kesilemeyeceğini kabul ederler. Şarap ve diğer alkollü içkileri içmek onlara göre her şeyden daha hayırlıdır. Kadınların rızası olduğu takdirde fuhşu ve sevk-i tabiînin emrettiği her arzuyu hoş karşılayıp bunlara müsaade etmektedirler. Dinî sistemlerinin esasını nur ve zulmet kavramları teşkil eder. Onlar, hareketlerinin bir nevi lideri kabul ettikleri Ebû Müslim'e

ve onun kızı Fâtıma'ya sonsuz derecede hürmetkârdırlar. Hürremîler'in Ebû Müslim ailesinden gelenlere bağlılıkları bütün devirlerde devam etmiştir".[347]

Hürremîler'in inanışları ve yaptıkları hareketlerin İslâm dinine tamamen zıt bir mahiyet arz ettiği açıktır. Zira herhangi bir şahsın ulûhiyetine inanmak, şarabı ve fuhşu serbest addetmek İslâm dininin temel prensipleriyle hiçbir şekilde telif edilemez. Bundan dolayı Hürremîye'yi bir mezhepten ziyade bir nevî dinî sapkınlık olarak kabul etmek daha doğru olur.

Hürremî isyanının lideri konumunda olan Bâbek'in menşeine dair de kaynaklarda çok farklı rivayetler mevcuttur. Dîneverî, Bâbek'in menşei ve mezhebi hakkında ihtilâf mevcut olduğunu belirttikten sonra, onun babasının Hürremîye dininin bir kolu olan Fâtımiye'nin kurucusu aynı zamanda, Ebû Müslim'in kızı Fâtıma'nın oğlu olan Mutahhar olduğunu söyler.[348] Bu malumata diğer kaynaklarda tesadüf edilmez. Makdisî ise Bâbek'in, Medâinli bir yağ tüccarı olan Abdullah'ın, Azerbaycan'ın Mîmad bölgesinde ki Bilâl Âbâz köyünde kör bir kadınla izdivacından doğmuş olduğunu, doğumundan önce babası vefat ettiği için onu annesinin büyüttüğünü, on yaşına kadar annesinin yanında kalan Bâbek'in daha sonra Tebriz civarında çobanlık yaptığını kaydetmektedir. Rivayetin devamına göre, on sekiz yaşında iken Hürremîler'in reislerinden Câvîdan'ın

---

347 Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, IV, 27-28. Hürremiyye'nin fikirleri hakkında geniş bilgi için bk. Azîz, Huseyn Kâsım, *el-Bâbekiyye*, Dimaşk 2000, s. 146-154; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 177-179; Azimli, Mehmet, *Abbâsîler Dönemi Bâbek İsyanı*, Ankara 2004, s. 56-62.

348 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 367.

dikkatini çekerek onun tarafından Hürremîlerin merkezi olan Bazz'a götürülmüştür. Aynı dönemde Hürremîler'in riyaseti için birbirleriyle rekabet halinde olan Câvîdan ile Ebû İmrân'ın kısa bir süre içinde peş peşe öldükleri, Bâbek'e âşık olan Câvîdan'ın karısının Câvîdan'ın ruhunun Bâbek'e geçeceği ve ona itaat edilmesine dair kocasına atfen uydurma rivayetlerle Hürremîler'in Bâbek'e itaat etmelerini temin ettiği yine bu rivayetler arasındadır.[349] Bu şekilde Bâbek, Hürremîler'in reisi olarak tarih sahnesine çıkmıştır.

Yukarıda zikredilen rivayetlerden de anlaşılacağı üzere Bâbek'in Hicretin 201. (M.816) yılında vuku bulan isyanından önceki hayatı pek bilinmez. Ancak onun temsilciliğini yaptığı kabul edilen Hürremîler'in daha erken dönemde gerçekleşen faaliyetleriyle ilgili rivayetler mevcuttur. Nitekim Hârûn Reşîd döneminde Hicretin 192. (M.808) yılında Hürremîler'in Azerbaycan bölgesinde isyan başlattıkları, halîfenin bunun üzerine bölgeye Abdullah b. Mâlik komutasında on bin kişilik bir ordu gönderdiğini, bu ordunun isyancıların büyük bir kısmını öldürüp geri kalanları esir aldığını biliyoruz.[350] Bâbek'in isyan sonrası başarısı, hayatı hakkında çeşitli rivayet ve efsanelerin uydurulmasına da sebep olmuş olabilir. Ancak bütün efsane havasına, uydurma oldukları hakkındaki şüpheye mukâbil, Bâbek'in isyan ettiği ve uzun müddet tutunabildiği bölgenin Azerbaycan ve Arrân sahaları olduğu düşünülecek olursa, onun bu bölgede

---

[349] Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 114-117; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 133; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 100, XI, 51-52. Azimli, Mehmet, *Abbâsîler Dönemi Bâbek İsyanı*, s. 71-76.

[350] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 128.

dünyaya gelmiş olabileceği kabul edilebilir. Ailevî menşei hakkında rivayetlere akseden bilginin, işin mahiyeti ve sonucu bakımında esasen pek büyük bir ehemmiyeti de yoktur. Başlangıçta efsanevî bir mahiyet arzeden Bâbek'in hayatı, Hicretin 201. (M.816) yılındaki isyanından sonra ise daha teferruatlı bir şekilde bilinmektedir.

Bâbek'in ne zaman Hürremîler'in başına geçtiği kaynaklarda net olarak bildirilmez. Bununla birlikte Makdisî'nin, yukarıda zikredilen rivayetinden yola çıkarak, onun Hürremîler'in reisi olduktan kısa bir zaman sonra isyan başlattığı söylenebilir. Diğer taraftan kaynaklarımız, ilk Hürremî isyanının tarihini (H.201/M.816) olarak bildirdiklerine göre, Bâbek'in bu tarihte veya bundan pek kısa bir müddet evvel bu grubun riyasetine geçtiği kabul edilebilir.[351]

Bâbek, isyan etmek için müsait zaman ve fırsatı Emîn ile Me'mûn arasındaki hilâfet mücadelesi esansındaki yönetim boşluğunda buldu. Emîn'in katli, bunu müteakip Hz. Ali evlâdından Ali Rızâ'nın Me'mûn tarafından veliaht gösterilmesi, devlet içinde başka bir çok isyanların çıkmasına da sebep olmuştu. Irak umumî valisi Hasan b. Sehl ile Herseme b. A'yen arasındaki mücadele ve Herseme'nin öldürülmesi devlet içindeki karışıklığı daha da derinleştirdi. Babasının öldürüldüğünü haber alan ve evvelce Ermeniye valisi tayin edilmiş bulunan Hâtim b. Herseme, idareye karşı isyan hazırlığına başladı. Hâtim bu arada Ermeni reislerine ve Bâbek'e mektuplar yazarak yönetime karşı birlikte hareket etme teklifinde bulundu. Ayak-

---

351 Azimli, Mehmet, *Abbâsîler Dönemi Bâbek İsyanı*, s. 91-94.

lanma için beklediği zamanın geldiğini düşünen Bâbek, Hicretin 201. (M.816) yılında harekete geçti.[352] Öncelikli olarak civarında bulunan Müslüman ahaliye saldırıp kadın ve çocuk ayırmaksızın birçoğunu kılıçtan geçirdi. Şöhreti arttıkça etrafında toplananların sayısı gittikçe çoğaldı. Hürremîler'in etkinlik göstermeye başladıkları yerleşim alanlarında yaşayan Müslümanlar, kurtuluşu bölgeyi terk edip Merâğa'ya çekilmekte buldular.[353]

Bâbek isyanı sebebiyle durumun gittikçe kötüleştiğini gören halîfe Me'mûn, Yahyâ b. Muâz'ı, Ermeniye valiliğine getirerek onu isyanın bastırılmasına memur etti. Bâbek'le (H.205/M.820/821) yılında yaptığı savaşlarda başarısız olan Yahyâ, görevden alınıp yerine Îsâ b. Muhammed, Ermeniye ve Azerbaycan valiliğine tayin edildi. Bâbek'le mücadeleye başlayan yeni vali, Bazz geçitlerine doğru yaptığı bir hücum esnasında Bâbek'e mağlup olunca geri çekilmek zorunda kaldı.[354] Üzerine gönderilen halîfe birliklerini peş peşe mağlup eden Bâbek, bundan sonra faaliyetlerinde daha cüretkâr hareket etmeye başladı. Halîfe, isyancılara karşı (H.209/M.824-825) yılında Zurayk b. Ali emrinde başka bir ordu gönderdi. Zurayk da Bâbek'le yaptığı mücadelede bir başarı elde edemeyince azledilerek yerine Muhammed b. Humayd et-Tûsî getirildi.[355] Muhammed ilk önce, azli üzerine isyan eden selefi Zurayk'la uğraşmak zorunda kaldı. Onu bertaraf ettikten sonra asıl hedefi olan Bâbek üzerine yürüdü. Başlangıçta kısmî başarılar elde etti

---

352 Taberî, *Tarih*, VIII, 556.

353 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 29; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 116-117.

354 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 462; Taberî, *Tarih*, VIII, 580.

355 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 165; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 266-276.

ise de, Bâbek kuvvetlerinin ânî hücumu sonunda hem savaşı, hem de hayatını kaybetti.[356] Onun ardından Uceyf b. Anbase ve Ali b. Hişam da Bâbek'le beyhude mücadeleye çalıştılar.[357] Me'mûn'un halîfeliğinin son yıllarında Anadolu'yu fethetme gayesi ön plâna alındığı için, bilhassa (H.215/M.830) yılından itibaren devletin askerî kuvveti daha ziyade buraya yöneltilmişti. Dolayısıyla müzminleşmiş olmasına ve yönetim için büyük tehlike arzetmesine rağmen, Bâbek'e karşı harekât kesintiye uğradı. Her ne kadar Me'mûn'a atfedilen vasiyette[358] Mu'tasım'dan halîfeliğe geldikten sonra Bâbek meselesiyle yakından meşgul olması istense de, Me'mûn'un kendi döneminde bu meseleye kâfi derecede önem vermediği anlaşılmaktadır. Çünkü Abbâsî İmparatorluğu'nun en şa'şaalı ve kuvvetli devrinde bir bölgede karışıklığın yirmi yıl sürebilmesi, ancak devletin ve halîfenin bunu çok tehlikeli görmemiş olmasıyla izah edilebilir.[359]

---

356 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 463; Taberî, *Tarih,* VIII, 601; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 118; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* IV, 165 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* X, 248, 264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 217-218; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 268.

357 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* s. 367-368; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 463; Taberî, *Tarih,* VIII, 628; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* X, 266, 275.

358 Taberî, *Tarih,* VIII, 649.

359 Bâbek ve Hürremiyye hareketinin tarihi arka plânı ve sebepleri hakkında geniş bilgi için bk. Azîz, Huseyn Kâsım, *el-Bâbekiyye,* s. 49-203. Bâbek'in Me'mûn dönemindeki faaliyetleri hakkında bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye,* s. 170-173; Bozkurt, Nahide, *Mutezilenin Altın Çağı Me'mûn Dönemi,* s. 71-74; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 613-614; Azimli, Mehmet, *Abbâsîler Dönemi Bâbek İsyanı,* s. 91-94.

2. Nasr b. Şebes İsyanı

Me'mûn, halîfeliği kardeşi Emîn'den aldıktan sonra veziri Fazl b. Sehl'in kardeşi Hasan b. Sehl'i bütün batı eyaletlerinin valiliğine tayin etmişti. Onun döneminde devletin yüksek kademelerine İranlı kişilerin getirilmesi, Araplar'ın ekseriyette bulunduğu batı eyaletlerinde birtakım isyanlara sebep oldu. Bunların en önemlilerinde biri de, Halep merkezli olarak Cezîre Araplarını etrafında toplayan Nasr b. Şebes'in (H.197/M.813) yılında gerçekleşen isyanıdır. Ayaklanmanın tehlikeli bir şekilde yayılması üzerine halîfe (H.199/M.815) yılında Tâhir b. Hüseyin'i olayları bastırmak üzere bölgeye gönderdi. Rakka'da karargâh kuran Tâhir ile isyan lideri Nasr arasında yapılan savaşta Tâhir mağlup oldu. Âsîler bu başarıdan cesaret alarak Urfa'yı kuşattılar, ancak teslim alamadılar. Tâhir ise isyancılara karşı bir takım tavizler vererek emrindeki birliklerle Rakka'ya çekildi.[360]

Halîfe Me'mûn'un Ali Rızâ'yı veliaht tayin etmesi üzerine Bağdat halkının İbrahim b. Mehdî'ye bîat etmesi, Cezîre'deki isyancıların durumunu daha da kuvvetlendirmişti. Me'mûn'un Bağdat'a gelmesinden sonra Tâhir b. Hüseyin, Cezîre'den alınıp Horasan valiliğine tayin edilince oğlu Abdullah'ı Cezîre'de vekil olarak bıraktı. İki yıl kadar Rakka'da kalan Abdullah, babasının burada kurmuş olduğu dengeyi koruyabildi. (H.205/M.821) yılı başında halîfe tarafından Cezîre valiliğine Yahyâ b. Muâz getirildi. Birkaç ay bu vazifede kalan Yahyâ, yönetim muhalifleri karşısında hiç bir varlık gösteremedi. Bun-

---

360 İbn Tayfur, *Kitâbu'l-Bağdâd*, s. 25-26; Taberî, *Tarih*, VIII, 581; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,171-172.

dan faydalanan âsîler, nüfuz sahalarını daha da genişleterek Rakka'ya kadar ilerlediler.[361] Bölgedeki huzursuzluğun tehlikeli bir hal alması üzerine (Muharrem-Safer 206/Temmuz 821) tarihinde Abdullah b. Tâhir tekrar Cezîre valiliğine getirildi.[362] Nasr'ın birlikleri, klâsik çöl harbi taktiğini uygulayarak meskûn yerlere ve şehirlere ânî baskınlar yapıyor, ardından geri çekiliyorlardı. Abdullah'ın onlar üzerine gönderdiği on iki bin kişilik kuvvet, bu sebeple düşman birliklerine ulaşadı. Bu şekilde bir netice alınamayacağını gören Abdullah, onların doğrudan hareket üslerini ele geçirmek suretiyle teslime mecbur etmeye karar verdi. Plânın ilk adımı olarak Bâlis şehri muhasara ve zapt edildi. Bunu Kınnesrin ve civarını elinde tutan Osman b. Sumâme'nin, Abdullah'ın tarafına geçmesi takip etti. Üç yıl devam eden mücadeleler sonunda sıra Nasr'ın isyan merkezi Keysûm'a gelmişti. Abdullah b. Tâhir, (Rebîulâhir-Cemâziyelevvel 209/Ağustos 824) tarihinde Keysûm'u kuşattı. Nasr bunun üzerine Abdullah'tan emân dilemek zorunda kaldı.[363] Abdullah, Nasr'a, yirmi beş gün sonra Rakka'ya kendisinin yanına gelmesi şartıyla tekrar Keysûm'a dönme izni verdi. Abdullah, dürüst bir kişi olduğu için muhatabına da itibar ediyordu. Abdullah gittikten sonra Nasr, Keysûm'u yeniden inşa ve tahkim etmeye başladı. Bu esnada Abdullah, Nasr'ın itaat ettiğini Me'mûn'a bildirmişti. Halîfe buna çok memnun oldu.[364] Ancak Nasr'ın kısa süre sonra yeniden isyan hareketi başlattığı anlaşılınca, Abdullah derhal ikinci defa Keysûm'u muhasara etti.[365] Taraflar arasında yine şiddetli bir savaş başladı. O kadar ki, şehrin için-

---

361 Taberî, *Tarih*, VIII, 581-582; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 173.

362 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 165,

363 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 207.

364 İbn Tayfur, *Kitâbu'l-Bağdâd*, s. 77.

365 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 198.

de bulunan halkın çoğu, atılan taşlardan hayatını kaybetti. Muharebe kızıştığı ve dış surda gedik açıldığı zaman Nasr b. Şebes, kadınları, çocukları kucaklarında ve feryat etmekte oldukları halde surun üzerine çıkarttı. İçeriden gelen feryatları duyan Abdullah b. Tâhir, derhal saldırıyı durdurdu. Ancak kalenin muhasarası devam etti. Bu sırada şehirde açlık o kadar şiddetlendi ki, insanlar at, eşek gibi hayvanların etini yemeye başladılar. Vaziyeti gören Nasr, kurtuluş için hiç bir ümidin kalmadığını anlayınca kaçmak istedi ise de bunu başaramadı. Son bir çabayla Abdullah'a müracaat edip kendisine emân verilmesini istedi. Abdullah, cevaben; "Buna lâyık bir kişi değilsin. Bedbaht adamlarının hatırı için müzakere etmek üzere iki oğlunu kırk adamla birlikte bana gönder" dedi. Bunlar gelince Abdullah: "Halîfe'den cevap ulaşıncaya kadar rehine olarak burada kalacaksınız, biz de savaşı durduracağız" dedi. Nihayet halîfenin şu emri geldi: "Nasr ve arkadaşları hakkında Abdullah istediğini yapmakta serbesttir". Bunun üzerine Nasr, şehirden çıkıp Abdullah'ın yanına giderek ondan Keysûm'u kendisine bağışlaması için yalvardı. Fakat Abdullah, bu defa teklifi kabul etmedi. Nasr'ın ailesi onun Seruc (Suruç) yanında tesis etmiş olduğu küçük köye gönderildi. Bundan sonra da Keysûm surları yıkıldı. Nasr ve arkadaşları ise bölgeden uzaklaştırıldılar. Bu şekilde Cezîre bölgesi âsîlerden tamamen temizlenmiş oldu.[366]

---

[366] Taberî, *Tarih*, VIII, 598-602; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 207-208; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 263; . Nasr isyanı hakkında bk. Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s.169-170; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye*, I, 229-233; Bozkurt, Nahide, *Mutezilenin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*, s. 40-47.

3. Şiî İsyanları

Ehl-i Beyt'e mensup Muhammed b. İbrahim, Hz. Ali evlâdının mühim şahsiyetlerinden olan Cafer es-Sâdık'ın oğlu olup, yaşadığı dönemde dini konularda kendisine müracaat edilen bilgili ve kültürlü bir kişi idi. Halîfe Me'mûn, prensip olarak Hz. Ali evlâdına iyi davranmasına rağmen Muhammed b. İbrahim ayaklanarak Mekke halkını kendisini desteklemeye çağırdı. Mekkeliler de bu davete katılarak kendisine biat ettiler. Bu gelişme üzerine Me'mûn, Mekke'ye bir ordu gönderdi. Burada taraflar arasında gerçekleşen şiddetli çarpışmalar sonucunda Muhammed'in taraftarları mağlubiyete uğradılar. Halîfe Me'mûn, yakalandıktan sonra huzuruna getirilen Muhammed'i bağışlamıştır.[367]

Me'mûn döneminde Hz. Ali taraftarları adına İbrahim b. Mûsâ b. Cafer de Yemen'de isyan gerçekleştirdi. Bu şahıs, bölgede pek çok insanın öldürülmesine sebep olmuş, ayrıca Hac mevsiminde Mekke'ye bir müfreze göndermişti. Mekke'ye yönelen askerler hacılara saldırı düzenledikleri gibi, şehirde kargaşa çıkararak Kâbe'nin örtüsünü çalmışlardır. Çok geçmeden isyancılar üzerine gönderilen merkezî ordu, onları etkisiz hale getirdiği gibi, onların ellerinden Kâbe'nin örtüsünü ve yağmaladıkları malları geri alındı.[368]

---

367 Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 110; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 120-122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 177-178. İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 219-220. Ayrıca bk. Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s. 316-320.

368 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 448; Taberî, *Tarih*, VIII, 535-542; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 110; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 83-84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 177. Bu konuda bk. Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *el-Alâkât Beyne'l-Alevîyyîn ve'l-Abbâsîyyîn*, s. 179-188; Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s. 314-

4. Mısır'da Kabile Savaşları

Emîn ile Me'mûn arasındaki hilâfet mücadelesi, ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi Mısır'da da bir takım karışıklıkların çıkmasına zemin hazırladı. Burada eskiden beri devam eden Mudar ve Yemen kabileleri arasındaki rekabet, yeni durumda Emîn'i destekleyen Mudarlılar ile Me'mûn'u halîfe olarak kabul eden Yemenliler arasında fiilî bir çatışmaya dönüştü. Hilâfet mücadelesinin sona ermesiyle bölgede kısmî sükûnet sağlanır gibi olduysa da, Endülüs Emevî meliki Hakem b. Hişam'ın (H.198/M.813-814) yılında İspanya'dan çıkardığı Kurtuba ahalisinden on beş bin ailenin Mısır'a gelişi, bölgede yeni bir çatışmalara sebep oldu. Endülüs'den gelenler, önce İskenderiye civarında oturan Yemenli Arap kabilelerinden himaye istemiş, fakat bir müddet sonra iç savaşın karışıklıklarından istifadeyle müstakil hareket etmeye başlamışlardı. Bir süre sonra sığınmacılar, İskenderiye'yi de ellerine geçirmeye muvaffak oldular. Arap kabileleri arasında gerçekleşen bu mücadelelere yerli Kıptî halk da iştirak edince, Mısır valisi Sarî b. Hakem'in (H.205/M.820-821) yılında vefatından sonra yerini alan oğlu Ubeydullah vaziyetten istifadeyle hükümet merkezi ile alâkasını keserek Bağdat'a vergi göndermemeye başladı. Mısır'da meydana gelen bu hadiseler üzerine halîfe Me'mûn, bölgedeki kontrolü yeniden temin etmek maksadıyla sorumluğu Abdullah b. Tâhir'e verdi. (H.210/M.825/826) yılında Mısır'a hareket eden Abdullah, aynı yıl içinde hem Endülüslüler'in elinden İskenderiye'yi geri almış, hem de âsîleri mağlup ederek liderleri Ubey-

---

315; Baloğlu Ahmet, "Abbâsî Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şiî Hareketler", s. 81-96; İpek, Ali, "İlk Abbâsî Halîfelerine Âl-i Beyt Muhalefeti", s. 85-94.

dullah b. Sarî'yi kendisinden emân istemeye mecbur bırakmıştır. (H.211/M.826-827).[369]

Abdullah b. Tâhir'in gayreti ile Mısır'da kurulan sükûnet, ancak çok kısa süre devam edebildi.[370] Zira Halîfenin Abdullah b. Tâhir'i bölge valiliğinden alıp Bâbek'e karşı savaşmak gayesi ile Azerbaycan valiliğine tayin etmesi üzerine, (H.213/M.828) yılında Mısır'da Yemen-Mudar çatışması yeniden baş gösterdi. Me'mûn bu defa Tâhir'in yerine Mısır valiliğine, kendisinden sonra halîfe olacak kardeşi Mu'tasım'ı tayin etti.[371] Mısırlılar (H.214/M.829) yılında onun gönderdiği vekilleri Umeyr b. Velid ile Îsâ b. Yezîd'e isyan ettikleri için[372] Mu'tasım, hâkimiyeti temin etmek amacıyla Mısır'a bizzat gitmeye karar verdi ve bölgede sükûneti sağladı. Bundan iki yıl sonra, aşağı Mısır ahalisi yönetime karşı yeniden ayaklanma başlattı. Me'mûn bu gelişme üzerine Mısır'a gönderdiği Türk komutanlarından Haydar b. Kavuş el-Afşin'in gayretleriyle Kıptîler'in mukavemetini kırmayı başardı.[373] Âsîlerin lideri Abdûs el-Fihrî idam edilerek isyan tamamen etkisiz hale getirildi. Böylece Me'mûn döneminin sonuna doğru Mısır'da sükûnet yeniden tesis edilmiş oldu. (Muharrem 217/Şubat 832).[374]

---

369 İbn Tayfur, *Kitâbu'l-Bağdâd*, s. 81; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 460; Taberî, *Tarih*, VIII, 610-618; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 151-152, 160; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 217-218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 211-212; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II, 228-229, 238-239. Abdullah b. Tahir'in Mısır'daki faaliyetleri hakkında bk. Kurt, Hasan, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 69-73.

370 İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II, 247.

371 Taberî, *Tarih*, VIII, 620; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II, 251.

372 İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II, 254-255.

373 İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II, 255-256.

374 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 461, 466. Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 170-171; Bozkurt, Nahide, *Mutezilenin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*, s. 75-77.

C. DIŞ POLİTİK FAALİYETLER

Halîfeliğe geldiği yıllarda Me'mûn'la kendisi iyi eğitim görmüş ve ilme meraklı olan Bizans İmparatoru Theopilos (M.829-842) arasında dikkate değer ilişkiler gerçekleşmiştir. Nitekim tahta çıktıktan sonra İmparator, hocası Synkellos Ionnes Grammetikos'u (Yuhanna en-Nahvî) Abbâsî sarayına elçi olarak göndermiştir.[375] Buna karşılık Abbâsî halîfesi de, Bizans'a bir heyet yollamıştır. Elçi, beraberindeki mektupları imparatora ilettikten sonra bir süre daha kaldığı Kostantinapolis'te Bizans'ın elinde Müslüman esirleri ziyaret etme imkânı bulmuştur. Başkente geri dönüşünden sonra esirlerin durumunu halîfeye arzedip onların salıverilmeleri için girişimlerde bulunulmasını istemiş, bunun sonucunda iki ülke arasında esir mübadelesi gerçekleştirilmiştir.[376]

İbnü'n-Nedîm, Me'mûn ile çağdaşı olan Bizans İmparatoru Theophilos arasında karşılıklı olarak birçok yazışmaların gerçekleştiğini kaydettikten sonra, halîfenin imparatora mektup yazarak Bizans'ta bulunan eski Yunan yazmalarından kendisinin uygun göreceği eserleri göndermesini talep ettiğini, muhatabının da isteği kabul ederek Bağdat'a bazı yazmaları gönderdiğini zikreder. Halîfe bu gelişme üzerine, aralarında dönemin meşhur tercüman ve ilim adamlarından Haccâc b. Matar, İbn Bıtrîk ve Yuhannâ b. Mâseveyh'in de bulunduğu bir heyeti Bizans'a göndermiştir. Daha sonra oradan getirilen felsefe, mate-

---

375 Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene the Accession of Basil (A.D. 802-867)*, London 1912, s. 256-258, 474-476; Râhilî, *es-Sefâratü'l-İslâmiyye*, Riyad 1993, s. 56.

376 İbnü'l-Ferrâ, *Rusûl ve'l-Mülûk*, s. 87-89.

matik, tıp ve mûsikîye dair eserlerin Arapça'ya tercümesini istemiştir.[377]

Me'mûn'un halîfeliğinin son devresini Bizans ile yaptığı harpler işgâl eder. Bundan önceki dönemde her iki devlet de iç problemler ile uğraştıklarından, yaklaşık yirmi beş yıl birbirleriyle ciddî bir hesaplaşmaya gidememişlerdi. (H.215/M.830) yılında bütün şiddetiyle yeniden başlayan mücadelenin sebepleri açık olarak kaynaklarda belirtilmemiştir. İlk akla gelen, Azerbaycan'da gittikçe kuvvetlenmekte olan Bâbek'i teşvik ve tahrik eden Bizans'ı cezalandırma niyetidir. Zira Bizans kaynakları, Abbâsîler'e karşı Bâbek ile İmparator Theophilos arasında bir anlaşmanın mevcudiyetinden bahsederler. Hattâ aynı kaynaklarda Bizans birlikleri arasında Bâbek'in taraftarlarının bulunduğuna dair malumat da yer alır.[378]

Halîfe Me'mûn, Anadolu'ya gaza maksadıyla 24 Muharrem 215 (23 Mart 830) tarihinde Bağdat'tan hareket ederek Musul-Urfa-Antakya ve Tarsus üzerinden Bizans topraklarına girdi. Kapadokya bölgesinde Mâcide ve Kurra (bugünkü Küre) kasabalarını tahrip etti. Diğer taraftan Eşnâs et-Türkî, Uceyf b. Anbase ve Cafer b. Dinâr el-Hayyât adlı komutanlar ise Sundus ve Sinan kalelerini fethettiler. Halîfe bu yılın Eylül ayının başlarında Tarsus'a, oradan da kışı geçirmek için Dimaşk'a döndü. Aynı

---

377 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Tahran 1971, s. 304.

378 Bu konuda bk. Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 97.

yıl içinde halîfenin oğlu Abbâs da Malatya taraflarında fetihler gerçekleştirmiştir.[379]

Ertesi yıl ilk hücum Bizanslılar'dan geldi. İmparator Theophilos, Toroslar'ı aşarak Masîsa ve Tarsus civarına ulaştı. Burada karşısına çıkan İslâm kuvvetlerini mağlup edip yedi bin esirle geri döndü.[380] Me'mûn, gelişmeyi haber alınca derhal harekete geçerek 19 Cemâziyelevvel 216'da (4 Temmuz 831) Anadolu'ya girdi. Sefer yaklaşık üç ay kadar devam etti. Bu süre içinde Külek boğazından geçen halîfe, Heraklea (Ereğli) üzerine yürüdü. Daha önce Hârûn Reşîd tarafından (H.189-190/M.805) yılında zaptedilmiş bulunan ancak kısa bir müddet sonra yeniden Bizanslılar'ın eline düşen bu mühim kale Me'mûn'a teslim oldu.[381] Halîfe daha sonra oğlu Abbâs ile kardeşi Mu'tasım'ı ayrı ayrı kuvvetlerin başında Anadolu'nun muhtelif bölgelerine gönderdi. Diğer bir ordunun komutanı Yahyâ b. Eksem ise Tuvana'yı (Kilise-Hisar) ele geçirdi. Mu'tasım aynı bölgede Cardiliya adını taşıyan müstahkem kaleyi zaptetti. Halîfe Me'mûn yine bu yılda yeraltı mahzen ve istihkâmlarını içinde barındıran ve Araplar'ın Matâmir (Matmura) dedikleri (şimdiki Aksaray ile Niğde arasında Melendiz dağı yöresi) bölgede başarılı fetihler gerçekleştirdi. Halîfenin oğlu Abbâs bu dönemde Antigu (Niğde), Haşin ve Ahrab kalelerini

---

379 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 465; Taberî, *Tarih,* VIII, 623-624; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* X, 265-266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 219-220; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 269.

380 Taberî, *Tarih,* VIII, 625.

381 Taberî, *Tarih,* VIII, 625; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 220; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 270.

aldıktan sonra, karşısına çıkan Bizans ordusunu kesin bir yenilgiye uğrattı.[382]

Me'mûn, (15 Zilhicce 216/23 Ocak 832) tarihinde Mısır isyanını bastırmak üzere, Şam'dan Mısır'a hareket etti. Burada isyancıları etkisiz hale getirdikten sonra, aynı yılın 25 Nisan'ında (20 Rebîulevvel 217) Şam'a dönerek derhal yeni sefer hazırlıklarına başladı. Halîfe bu defa hedef olarak Lü'lü'e kalesini seçmiş, ancak kale komutanı, Müslüman kuvvetlere karşı uzun müddet mukâvemet göstermiştir. Bu esnada muhasara altındakilere yardım amacıyla yaklaşan İmparator Theophilos'un kuvvetleri, Abbâsî ordusu tarafından mağlup edildiği için çaresiz kalan Bizanslılar canları bağışlanmak şartı ile teslim oldular. Me'mûn, sefer mevsiminin geçmesi üzerine Lü'lü'e muhasarasının neticesini beklemeden Şam'a döndü. Bu arada İmparator, barış için bir defa daha halîfeye müracaat edip, iki taraf esirlerinin değiştirilmesini teklif etmiş ise de, halîfeden yine olumsuz cevap almıştır.[383]

Me'mûn, idaresinin son yılında (H.218/M.833) oğlu Abbâs'a Tuvana'nın imarına memur ederek oraya Müslüman ahaliyi yerleştirmesi talimatını verdi. Halîfenin bu seferleri, gerçek bir fetih faaliyeti olarak düşündüğü anlaşılmaktadır. Me'mûn'un kardeşi Ebû İshâk'a, oğlu Abbâs'a ve Bağdat'ta yerine bırakmış olduğu İshâk b. İbrahim'e bulundukları bölgelerden asker toplamaları hakkında emirler vermesi, onun daha büyük çapta harekâta girişmek fikrinde olduğunu gösterir. Ancak bu hedefi

---

382 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 465-466; Taberî, *Tarih*, VIII, 625.

383 Taberî, *Tarih*, VIII, 628-630; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 42-44; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 274, XI, 3-4; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 271.

gerçekleştirmeye halîfenin ömrü vefa etmedi. Onun ânî ölümü, Anadolu şehirlerine Arapları iskân gayesinin tahakkukuna mâni oldu. Halîfe, imparatorun elçisine son kez red cevabı verdiği Bedendûn (Pozantı) suyu kenarındaki ordugâhında ateşli bir hastalıktan sonra vefat etti. (18 Receb 218/M.9 Ağustos 833).[384]

D. FİKRÎ PROBLEMLER: HALKU'L-KUR'ÂN MESELESİ

Me'mûn döneminde yönetimin önemli meselelerden biri de "*Halku'l-Kur'ân*" (Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı) meselesidir. Başta Ahmed b. Ebû Duâd olmak üzere Mutezile mezhebi mensupları, Me'mûn'un da desteğiyle bu konuyu Ehl-i Sünnet âlimleri ve muhaddisleriyle sert bir şekilde tartışmışlardır.[385] Mutezile'nin üzerinde en çok durduğu husus, ilâhî sıfatlardan kelâm sıfatı idi. Mutezile'ye göre kelâm sıfatının varlığını kabul etmek, kadîmlerin çokluğu inancına götürür. Bu ise Tevhid'e açıkça ters düşer. Böyle bir düşüncenin tabiî neticesi ise "Kur'ân mahlûktur. Çünkü ses ve harflerden meydana gelmiştir. Ses ve harfler ise Allah'ın zâtı ile kâim değildir. Allah onu, Levh-i Mahfuz'u veya Cibril'i yahutta Hz. Peygamber'i (sav) yarattığı gibi yaratmış" olmalıdır. Mutezile mezhebi bu görüşünü kendine göre aklî ve naklî delilerle desteklemiştir.[386]

---

[384] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 469-470; Taberî, *Tarih*, VIII, 631; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 15. Me'mûn'un Bizans ile ilişkileri hakkında bk. Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 376-381; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 171-173; Bozkurt, Nahide, *Mutezilenin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*, s. 77-81; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 614-617.

[385] İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 216-217. Bu konuda bk. Akoğlu, Muharrem, "Ahmed b. Ebi Duâd'ın Mutezilî Politikaları Üzerindeki Etkisi", *Bilimname*, 2005/1, cilt:III, sy.7, s.93-103.

[386] Mutezile'nin bu husustaki görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Eş'arî, Hasan b. Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, (thk. Hellmut Ritter),

Ehl-i sünnet âlimleri ve muhaddisler ise, yine aklî ve naklî delillerle Mutezile'nin düşüncesine karşı çıkmışlar, Kur'ân'ın Allah kelâmı olarak mahluk olmadığını iddia etmişlerdir. İki taraf arasındaki fikrî mücadele bu şekilde sürüp giderken, halîfe Me'mûn ilim adamları arasında gerçekleşen bu tartışmaya taraf olmuş, kendisi mutezili düşünceyi benimsedikten sonra otoritesini kullanmak suretiyle insanları Kur'ân-ı Kerîm'in mahluk olduğunu ikrara zorlamıştır.[387] Birçok âlimin onun karşısında yer alması üzerine de kendi görüşünü kabul ettirmek için zor kullanma yoluna gitmiştir. Çünkü halîfe bu meseleyi İslâm inancının temel meselesi addediyor, Kur'ân'ın mahluk olduğunu kabul etmemenin, dinden çıkmak anlamına geleceğini düşünüyordu. Kendisini de müminlerin emîri olmak sıfatıyla halkı bu tür bâtıl bir inançtan sakındırmakla görevli sayıyordu. Me'mûn'un bu husustaki görüşlerini Bağdat'taki vekili İshâk b. İbrahim'e Rakka'dan gönderdiği mektupta açık bir şekilde ortaya koyar:

"Allah'ın, dinini ayakta tutmak için kendilerinden razı olduğu, yarattıklarını gözetmek, emirlerini uygulamak ve adaletle hükmetmekle sorumlu olan yeryüzündeki halîfeler ve kullarını emânet ettiği kimseler üzerindeki haklarından biri de Allah için çalışmalarıdır. Bu sebeple onlar, kendilerine lütuf ve ihsanda bulunan Allah'ın rızasını kazanmak için halka nasihat ederler. Allah'ın kendilerine emânet ettiği ilmin ve irfanın üstünlüğünü

Weisbaden 1980, s. 155-278; Malatî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed, *et-Tenbîh ve'r-Red*, (thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî), Beyrut 1968, s. 34-40. Ayrıca bk. Çelebi, İlyas, "Mutezile", *DİA*, XXXI, 395-396.

387 Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 112; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 166-169.

gösterirler, doğru yoldan sapanlara da kılavuzluk ederler. Allah'ın emrinden ayrılanları geri çevirirler, halka kurtuluş yollarını gösterirler, onları iman ve kurtuluş üzere sabit tutarlar. Kapalı ve karışık işleri insanların şüphelerini ortadan kaldıracak ve hepsini aydınlığa ulaştıracak şekilde açıklığa kavuştururlar. Allah'ın halka karşı kendilerine farz kıldığı vazifeleri ile yaptıklarının karşılığını göreceklerini hatırlatırlar. Müminlerin emîrinin muvaffak olması ancak Allah'ın yardımıyla olur.

Müminlerin emîrinin görüş ve düşünceleriyle ortaya koyduğu, daha sonra tehlikesi ve dinî konulardaki zararının büyüklüğü anlaşılan şeylerden birisi de, Allah'ın kendilerine rehber kıldığı Kur'ân hakkında Müslümanlar arasında yayılan görüşlerdir. O Kur'ân ki, Rasûlüllah'tan kendilerine kalan ebedî bir eserdir. Kur'ân'ın mahiyetini insanlardan bir çoğu anlayamamış, hatta mahluk olmaması onlara hoş gelmişti. Bununla yalnız Allah'a mahsus olan yaratma işini müdafaaya çalıştılar. Zira Allah, bütün varlığı ve hikmetiyle yaratmada ve kudretiyle meydana getirmede tektir. O, başlangıcı belli olmayacak kadar bütün mahlûkattan önce mevcuttu. O'nun başlangıcını akıl idrak edemez. O'nun dışındaki her şey O'nun yarattığıdır. O, onların hepsini sonradan var etmiştir. Kur'ân, bunu söylüyor, buna delâlet ediyor ve bu konudaki ihtilâfları kesip atıyorsa da "Kur'ân mahluk değildir" diyen bir kısım kimseler, bu görüşleriyle Hıristiyanlar'ın Hz. Îsâ'ya Allah'ın oğlu demelerine benzemiş oluyorlar. Oysa Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de: *"Şüphesiz biz onu, düşünüp anlayasınız diye Arapça bir Kur'ân olarak indirdik."* (Zuhruf,43/3) buyurur. Bunun tevili: *"Onu yarattık"* demektir. Nitekim aşağıdaki âyetler de bu anlamdadır: *"Eşini de kendisin-*

den var eden Allah'tır". (Â'raf, 7189); *"Geceyi, sizi saran bir örtü yaptık, gündüzü de geçiminizi temin için çalışma zamanı kıldık".* (Nebe', 78/10-11);*"Her canlıyı sudan yarattığımızı bilmezler mi?"* (Enbiyâ,21/30).

Allah, bu âyetlerde Kur'ân-ı Kerîm ile zikrettiği diğer yaratıkları meydana getirme hususunda eşit tutmuş, Kur'ân'ı yaratanın kendisi olduğunu bildirmiştir. Bir âyette: *"Doğrusu bu şanlı Kur'ân'dır. Levh-i Mahfuz'da yazılıdır".* (Burûc, 85/21-22) buyurur. Âyet-i kerîme, Levh'in, Kur'ân'ı ihata edip içerisinde bulundurduğunu ifade etmektedir. Yaratılmayan bir şey, ihata edilmez. Allah, Peygamber efendimize hitaben şöyle buyurmuştur: *"Ey Muhammed, Cebrail sana Kur'an'ı okurken acele ederek onunla beraber dilini oynatma".* (Kıyâme, 75/16);*"Onlara Rablerinden yeni bir âyet gelmeye dursun."*(Enbiyâ, 21/16);*"Allah'a karşı yalan uyduran veya O'nun âyetlerini yalanlayandan daha zalim kim olabilir?".* (En'âm, 6/21).

Fussılet sûresinde Kur'ân-ı Kerîm hakkında: *"Ona bâtıl ne önünden, ne de arkasından sokulabilir".* (Fussilet, 41/42) buyurarak, Kur'ân için bir ön ve bir son kılmaktadır. Aşağıdaki âyet-i kerîmede ise Kur'ân'ın bir kısmını neshettiğini bildirmiştir:*"Biz bir âyetin hükmünü kaldırır veya onu unutturursak daha. iyisini veya aynısını getiririz".* (Bakara, 2/106); *"Ey Muhammed'i işte böylece Biz sana geçmişlerin kıssalarının bir kısmını anlatıyoruz".* (Tâhâ, 20/99) buyurur. Bu, önce meydana gelen kıssaları sonra anlattığını ifade eder. Bir başka âyette de: *"Elif Lâm Râ. Bu Kur'ân, hüküm ve hikmet sahibi ve her şeyden haberdar olan Allah tarafından, âyetlerinin hükmü bâkî kılınmış ve sonra geniş olarak açıklanmış bir kitaptır".* (Hûd, 11/1) buyurulur. Her muhkemi bir muhkem

kılan ve her mufassalı bir tafsil eden, açıklayan vardır. Allah, kitabını muhkem kılan ve açıklayandır. O, kitabını yaratan ve meydana getirendir.

Sonra onlar bâtılla mücadele ettiler, insanları kendi görüşlerine davet ettiler ve kendilerinin sünnet ehli olduğunu söylediler. Allah'ın kitabındaki her bölüm onların sözlerini iptal etmekte, davalarını yalanlamakta, sözlerini ve inançlarını reddetmektedir. Onlar buna rağmen kendilerinin hak ehli, din ehli ve cemaat taraftarı olduklarını, kendilerinin dışında olanların ise ehl-i bâtıl, ehl-i küfür ve bölücü olduklarını açıkladılar. Onlar bu hususta câhilleri aldatacak kadar ileri gittiler. Bu câhiller, Kur'ân hakkındaki sözleriyle dinlerindeki gediği ve kendilerine emânet edilen yarayı büyüttüler. İslâm düşmanları için yolu kolaylaşırdılar, kalplerindeki tebdil ve meyli itiraf ettiler. Hatta öyle ki onlar, Allah'ın yaratmasını ve fiilini sadece Allah'ın vahdaniyet ve kıdem sıfatıyla açıkladılar ve bunları ona benzettiler. Müminlerin emîri, böyle inanan ve söyleyenlerin dinden ve imandan nasiplerinin olduğunu zannetmiyor. O, böyle kimselerin güvenilir, adil, şahitliğe lâyık sözlerinde doğru ve devlet hizmetinde görev verilmeye uygun kimseler olduğu kanaatinde değildir.

Bunlardan bazı kimselerin iyi niyeti ortaya çıksa ve doğruluğu anlaşılsa bile fürû, asla irca edilir, övmek ve yermek hususunda ona hamledilir. Kim Allah'ın emrettiği vahdaniyeti bilme hususunda câhil olursa, diğer konulardaki bilgisizliği daha çok olur. Cafer b. Îsâ ile Kadı Abdurrahman b. İshâk'a müminlerin emîrinin sana yazdığı mektubu oku! Kur'ân hakkındaki bilgilerini araştır. Onlara bildir ki; müminlerin emîri, Müslümanların

işlerine ancak ihlâs ve inancına güvendiği kimseleri tayin ediyor. Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul etmeyen, Allah'ın birliğini kabul etmiş sayılmaz. Şayet müminlerin emîrinin bu husustaki görüşünü kabul ederlerse, onların huzuruna girip şahitlik yapacakları sırada onların Kur'ân hakkındaki görüşlerini araştır. Onlardan kim Kur'ân'ın mahluk olduğunu söylemezse, niyeti iyi, kendisi dürüst değildir. Şahitliğini kabul etmesinler ve onun sözü ile davayı karara bağlamasınlar. Diğer kadılara da aynı şeyi uygula, onları kontrol et. Böylece Allah basiret sahibinin basiretini artırır, şüphe içerisinde olan kimseyi de dininden gafil olmaktan alıkor: Bu hususta yaptığın şeyleri müminlerin emîrine yaz".[388]

Ahmed b. Hanbel (v.H.241/M.855) ve diğer bazı Ehl-i Sünnet âlimleri önceleri kesinlikle bu tartışmadan uzak durdular. İmâm Mâlik (v.H.179/M.795) , Müslümanların akidesini bozmak ve fitneye sebebiyet vermek için ortaya atılan bu meselenin arkasına takılıp cedelleşmenin mânâsız olduğunu söylerken, İmâm Ahmed b. Hanbel bu konuda konuşmayı bid'at sayıyordu. Ancak bu durumun böyle devam etmesi de mümkün değildi. Zira iki görüşten birinin benimsenip desteklemesi gerekiyordu. Sonuçta Ahmed b. Hanbel, Cehm b. Safvân'ın (v.H.128/M.746) yaygınlaştırmaya çalıştığı fikri şiddetle reddetmiş ve Allah kelâmının mahluk olamayacağını söylemiştir. Kur'ân'ın mahluk olduğunu iddia edenleri zındık olarak nitelendiren Ahmed b. Hanbel, beklendiği gibi yönetimin bütün

---

388 Taberî, *Tarih*, VIII, 631-634; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 272-274. Mutezili düşüncenin görüşleri hakkında bk. Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 391-401.

şimşeklerini üzerine çekmiştir.[389] Gerçekten de Mutezile'nin saraya kadar götürüp benimsettiği Kur'ân'ın yaratılmış olduğu düşüncesi, başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere bir çok Ehl-i Sünnet âliminin baskı görmesine, ardından da işkenceye tâbî tutulmasına sebep oldu. Bazı kaynaklar, bu âlimlerin ölünceye kadar dövülmesinin Me'mûn'un ölümünden sonra olduğunu söylerlerse de, Me'mûn'un, kardeşi Mu'tasım'a Kur'ân'ın mahluk olduğu fikrine karşı çıkanları cezalandırmasını tavsiye ettiği, onun da bu emri yerine getirdiği bilinmektedir.[390] Bu durum, Mütevekkil dönemine kadar devam etmiştir. (H.232-247/M.847-861). Mütevekkil, Kur'ân'ın yaratılmış olduğu sözünü bırakıp, Ehl-i Sünnet'in görüşünü benimsemiş, böylece Me'mûn zamanında hâkim duruma gelen Mutezile'nin saltanatı sona ermiştir.[391]

E. ŞAHSİYETİ ve ÖLÜMÜ

Me'mûn, Abbâsî halîfelerinin en parlak simalarından birisi kabul edilir. Tarihçilerden birçoğuna göre, onun şahsî liyakati olmasaydı, zamanındaki olaylar Abbâsî Devleti'ni sarsar, belki de devlet dağılıp çökme tehlikesiyle karşı karşıya gelirdi.

---

389 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 361. Me'mûn'un Mutezile siyaseti hakkında bk. Ahmed Muhtar, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî,* s. 109-112.

390 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 46-47, 49. Bu konuda geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Sakallı, Talat, "Halîfe Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I", *EÜİFD,* 1989, sayı: 6, s. 245-270; aynı yazar, "Halîfe Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II", *EÜİFD,* 1990, sayı: 7, s. 113-132.

391 Taberî, *Tarih,* VIII, 635-646; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 222-226; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 272-274; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 357-358. Bu konuda bk. Patton, W.M.; *Ahmed b. Hanbal and the Minha,* Leiden 1987; Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye,* s. 401-415; Bozkurt, Nahide, *Mutezilenin Altın Çağı Me'mûn Dönemi,* s. 104-115; Yücesoy, Hayrettin, "Mihne", *DİA,* XXX, 26-28.

Me'mûn'un siyasî hayatı, babası Hârûn Reşîd'in siyasî hayatıyla büyük benzerlikler arzeder. Gerçekten de her ikisinin de yönetim dönemlerini iki ayrı kategoride değerlendirmek mümkündür. Hârûn Reşîd, halîfeliğinin büyük bir kısmını Bermekîler'in kontrolü altında geçirmiş, onun idaresi sembolik boyutta kalmıştır. Halîfe ancak vezir ailesini yönetimden uzaklaştırdıktan sonra otoritesini kazanıp, bağımsız siyaset uygulayabilmiştir. Benzer şekilde Me'mûn da başlangıç aşamasında veziri Fazl b. Sehl'in kontrolünde kalmış, sürekli olarak onun telkin ve tavsiyeleri doğrultusunda hareket etmiştir. Onun gerçek anlamda otoritesine kavuşması, Fazl'ın ortadan kaldırıldığı Hicretin 202. (M.818) yılından itibaren mümkün olmuştur.

Me'mûn'un icraatında babasına benzer yönler olduğu gibi, ondan ayrıldığı tarafları da vardır. O, insanlarla yakın ilişki kurması, kendisini sevdirmesi, cömertliği ve hayırseverliği ile babasını andırıyordu.[392] Fakat o, uzak görüşlülüğü, işleri suhuletle ve gizlilikle yürütmesi noktasında babası ile taban tabana zıt bir görünüm arzediyordu. Hârûn Reşîd, problemleri anında halletmeye meyilliydi. Öyle ki, ilk anda aklına gelen çözümü uygulamaya koyardı. Rakip ve muhalifleri cezalandırmayı açıkça gerçekleştirir, yaptığını halka duyurur, ibret olsun diye cezalandırdıklarını teşhir eder, ayrıca onların aile ve taraftarlarını da sürekli olarak takip ve tehdit ederdi. Nitekim Bermekî ailesini iktidardan uzaklaştırdıktan sonra, onların yakınlarını hayatının sonuna kadar gözetim altında tutmuştur. Buna karşılık Me'mûn, meselenin çözümünü zamana yayar, acele etmez, önünü ve arkasını iyice düşünürdü. Ayrıca karşı karşıya kaldığı meseleleri şiddet ve aleniyetle değil, suhulet ve gizlilikle çöz-

---

392 Taberî, *Tarih*, VIII, 653, 659.

meyi tercih ederdi. Bazen suikast, bazen de zehirleme yoluyla muhaliflerini ortadan kaldırmayı, onların üzerine alenî bir şekilde asker göndermeye tercih ederdi. Herhangi bir suikast emrini verdikten sonra kendisini bu hadiseden sıyırmayı başarır, eğer yaptığı işin ortaya çıkacağını fark ederse, derhal suikast emrini yerine getirenleri cezalandırarak kendisini sorumluluktan kurtarmaya çalışırdı. Üstelik suikastlerin mağdurlarına mal ve makam vermek suretiyle onlarla yakından ilgilenir, bu şekilde öldürme faaliyetini devletin menfaati için gerçekleştirdiğini, şahsî intikam peşinde olmadığını göstermeye çalışırdı. Bu politikasının bir yansıması olarak Me'mûn, kardeşi Emîn'e karşı gerçekleştirdiği iktidar mücadelesinde en büyük yardımcısı olan Fazl b. Sehl'in ülke içinde meydana gelen hadiseleri kendisinden gizlediği gerekçesiyle öldürülmesini emrettikten sonra, bu hadisenin sorumluluğundan kendisini kurtarmak için ilk önce Fazl'ı katledenleri ortadan kaldırtmış[393], ardından da Fazl'ın kardeşi olan Irak valisi Hasan b. Sehl'e üzüntülerini bildirip ona büyük ihsanlarda bulunmuş, daha sonra da yakınlığını göstermek amacıyla Hasan'ın kızı (Bûrân) ile evlilik gerçekleştirmiştir.[394] Bu icraatıyla Me'mûn, aynı anda hem rakiplerinden kurtulmuş, kendisi aleyhine hem de meydana gelebilecek intikam amaçlı girişimlerin de önünü almıştır.[395]

Me'mûn'un hilâfeti döneminde, Türkler'in askerî açıdan devletin önemli bir gücü haline gelmeye başladıklarına şahit

---

393 Taberî, *Tarih*, VIII, 565.

394 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 459; Taberî, *Tarih*, VIII, 566; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 157-158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 193; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 43; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 57.

395 İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 218-219, 222; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 90-92. Me'mûn'un şahsiyeti hakkında geniş bilgi için bk. Bozkurt, Nahide, *Mutezilenin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*, s. 81-87.

olunur. Bunda Abbâsîler'in ilk asrındaki siyasî ortam ve halîfelerin toplumu oluşturan unsurlar arasındaki denge politikası yürütmelerinin etkisi büyüktür. Ebû Müslim olayı, Bermekîler'in tasfiye edilmeleri, Emîn ile Me'mûn arasındaki çatışmalar, Abbâsîler'in hem Arap, hem de Fars unsuruna karşı güvenlerini sarsmıştı. Bilhassa Emîn ile Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesinde iki Fazl'ın (Fazl b. Sehl ile Fazl b. Rebî) şahsında tecessüm eden Arap-Fars kavgasının devlete ciddî boyutta zararlar verdiğini açıkça görmüş olan Me'mûn, iki unsurdan her birinin idarede etkin olması durumunda halîfe olarak rahat yönetim sergileyemeyeceğini açıkça anlamıştır. Eğer şartlar bu şekilde devam ederse, devlet içinde Arap-Fars çekişmesi daha da etkisini artıracak, Emîn-Me'mûn mücadelesinde Me'mûn'un yanında yer alan ve güçlerini daha da artıran İranlılar, idarenin kontrolünü tamamen ellerine geçirerek yönetimi kendi istekleri doğrultusunda yönlendireceklerdi. Bu sebeple Me'mûn, Arap ve Fars unsurları arasında denge sağlayabilecek, kendisinin de iktidarına destek alabileceği üçüncü bir etnik grup olarak Türkler'i devlet idaresine dahil etmiştir. Elbette uzun vadede bu tercihin de devlet için sonuçları ve bedeli olacaktı. Ancak halîfe için kısa vadede böyle bir tercih yapmaktan başka bir seçenek de yok görünüyordu.

Me'mûn'un Türkler'i devlet yönetiminde istihdam etme siyasetinin başka sebepleri de zikredilebilir: Bu dönemde Abbâsî hanedanı iyice politize olmuş, lüks ve zenginliğin nimetlerine dalmıştı. Bu sebeple fütûhat gerçekleştirmek bir yana, fethedilmiş bulunan toprakları korumak için isteksiz davranan İranlı ve Arap askerlerin yerine halîfelere kayıtsız bağlılık gösteren, Müslümanlar arasında yakın geçmişte gerçekleşen hadiselerle he-

men hiç ilişkisi bulunmayan yetenekli bir orduya ihtiyaç duyuyordu. Me'mûn'un bilhassa Horasan'da bulunduğu esnada yakından tanıma imkânı bulduğu Türkler, bu beklentiyi en iyi şekilde karşılayabilecek unsur görünüyordu. Zira Türkler hem cesaret sahibiydiler, hem de askerlik kabiliyetleri en üst düzeydeydi. Onlar siyasî entrika ve saray kavgalarının değil, savaş meydanlarının maharetli askerleriydiler.[396] Me'mûn, bütün bu özellikleri sebebiyle Türkler'e bilhassa halîfeliğinin son yıllarında askerî birlikler arasında yer vermeye başladı. Kısa süre içinde sayısı sekiz-on bini bulan Türkler arasında gelecekteki siyasî hadiselerde rol oynayacak komutanlar da yetişti.[397]

Me'mûn'un şahsiyetinin en önemli tarafı ilme verdiği değerdir. Zamanında meydana gelen bütün yıpratıcı ve kanlı olaylara rağmen Me'mûn, ilmî faaliyetleri takip ve himaye etmekten geri durmamıştır. Mansûr döneminde başlayan Yunan eserlerinin Süryanî tercümelerinden Arapça'ya çevrilmesi faaliyeti, onun zamanında daha da hızlanmış, ayrıca doğrudan doğruya Yunanca asıllarından birçok eser Arap diline kazandırılmıştır.[398]

---

396 Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri,* (çev. Ramaza Şeşen), Ankara 1988.

397 Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 112. Bu konuda geniş bilgi için bk. Pamukçu, Ekrem, *Abbâsîlerin İlk Döneminde Siyasî Askerî ve Kültürel Alanda Türkler,* Ankara 2002; Terzi, Mustafa Zeki, "Abbâsî Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemânları", *OMÜİFD,* 1986, sayı: 1, s. 115-136; Azimli, Mehmet, "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)", *DÜİFD,* 2002, cilt: IV, sayı: 2, s. 29-47; Şen, Mehmet Emîn, "Abbâsîler Döneminde İdarî ve Malî Kadrolardaki Türkler", *İSTEM,* 2009, cilt: VII, sayı: 13, s. 233-260.

398 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* s. 366; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 112; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 216; Bu konuda bk. Demîrci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme,* İstanbul 1996, s. 93-115; Bozkurt, Nahide, *Mutezilenin Altın Çağı Me'mûn Dönemi,* s.119-125.

Selefleri Mehdî ve Hârûn Reşîd devrinde daha ziyade dil ve edebiyatla sınırlı kalmış bulunan kültür faaliyeti, Me'mûn'un şahsiyetini belirtir bir şekilde müspet ilimler ve felsefe sahasında da kendini göstermiş, bu sayede kültür tarihi bakımından etkileyici ve sürekli neticeler doğuran yeni düşüncelerin İslâm âlemine girmesi temin edilmiştir.[399] İlk ilmî faaliyet çalışmaları Me'mûn'un hilâfetine rastlayan Huneyn b. İshâk, Ya'kûb b. İshâk el-Kindî, Muhammed b. Mûsâ el-Harizmî, Allâf gibi âlimler, tercüme ve telif eserleri ile müteakip devrin felsefe ve ilmine temel atmışlardır.[400] Halîfenin özel himayesiyle Bağdat'ta tesis edilen Beytü'l-Hikme[401], kütüphanesi ve rasathanesi büyük bir bilim merkezi halinde faaliyet göstermiş, Bağdat ve Şam'da bu teşekküle mensup âlimlerin yaptıkları çalışmalar neticesinde Ptolemaios'un heyet cetveleri tashîh ve tadîl edilmiştir.[402]

---

399 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 378.

400 Bu konuda bk. Demîrci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, s. 99-104; Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbâsî Toplumu*, (çev. Lütfü Şimşek), İstanbul 2003.

401 Beytü'l-Hikme'nin kuruluşu ve faaliyetleri hakkında bk. Atâullah, Ahmed Hızır, *Beytü'l-Hikme fi Asri'l-Abbâsîyyin*, Kahire ts, (Dârü'l-Fikri'l-Arabî); Demîrci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, s. 27-55; Bozkurt, Nahide, *Mutezilenin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*, s. 119-122.

402 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 355. Beytülhikme ve faaliyetleri hakkında bk. Atâullah, Hızır Abdullah, *Beytü'l-Hikme fi Asri'l-Abbâsîyyîn*, Kahire ts., (Dâru'l-Fikri'l-Arabî); Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Döneminde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1935, s. 71-109; O'leary, De L., *How Gerek Science Passed to the Arabs*, London 1951; Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge 1956; Weit, Gaston, *Baghdad*, s. 71-72; Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 381-388; Ahmed Muhtar, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, s. 108-109; Özdoğan, M. Akif, "Abbâsîler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi", *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2005, cilt: V, sayı: 16, s. 35-50.

İslâm ve Arap tarihini tetkik bakımından mühim eserler kaleme almış bulunan Abdülmelik b. Hişam, Vâkıdî, İbn Sa'd, Ebu'l-Münzir Hişâm b. el-Kelbî ve Ebu'l-Hasan el-Medâinî gibi müellifler Me'mûn devrinde yaşamış ve halîfenin geniş himayesi sayesinde kıymetli eserler telif etmişlerdir.[403] İlme ve ilim adamlarına düşkünlüğü ile temayüz eden Me'mûn'un en belirgin şahsî vasıflarından biri de affedici olmasıdır. O, iç problemleri mümkün olduğunca kan dökmeden çözmeye çalışmış, yönetim aleyhine faaliyet gösterenleri genelde affetmiştir. Örnek vermek gerekirse Hicaz'da isyan gerçekleştiren Ehl-i Beyt'ten Muhammed b. Cafer ile Abdurrahman b. Ahmed'i bağışlamıştır.[404] Yine kendisi Merv'de iken Bağdat'ta halîfeliğini ilân eden İbrahim b. Mehdî'yi cezalandırmamıştır. Hâlbuki kardeşi Mu'tasım ile kendi oğlu Abbâs, sürekli olarak onu İbrahim'i öldürmesi için kışkırtıyorlardı. Ancak halîfe tam tersi ona hil'at giydirip kendisine bir at ve beş bin dinar para verilmesini emretmiştir.[405]

Me'mûn, kendi aleyhine olmak üzere selefi Emîn hakkında aşağıdaki mersiyeyi söyleyen Hüseyin b. Dahhâk'ı da atfetmiştir. *"Muhammed Emîn'den sonra işler tamamlanmasın. Saltanat güneşi parçalanmaya devam etsin. Emîn'den sonra Me'mûn saltanatla sevinmesin. Dünyada kovulmuş ve bir tarafa itilmiş olarak kalsın"*.[406]

---

[403] Me'mûn dönemi ilmî faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Bozkurt, Nahide, *Mutezilenin Altın Çağı Me'mûn Dönemi,* s. 87-125; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye,* s.179-193.

[404] Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* s. 94.

[405] İbn Tayfur, *Kitâbu'l-Bağdâd,* s. 101-102, 107; Taberî, *Tarih,* VIII, 603-605; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 113; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 209-210; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 219; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 43; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 264.

[406] İsfahânî, *Kitabü'l-Eğânî,* VI, 2590.

"Onu hatırladığım zaman elini çeker,

Sıcak ciğerim ve parçalanmış kalbimin üzerine korum,

Gülenlerin gecesi gıpta ile geçmesin

Onlar arzularına ulaşmasın".

Bu beyitlerin sahibi Hüseyin b. Dahhâk, affedilmesini isteyince Me'mûn'un gözleri yaşarıp: *"Seni affettim. Bundan sonra maaşının verilmesine devam edilmesini, ödenmeyen maaşlarının da geri iade edilmesini emrettim. Seni görev vermemek suretiyle cezalandırmayı uygun gördüm"* deme yüce gönüllüğünü göstermiştir.[407]

Kendisinden sonra yerine geçmesi için veliahtlığa kardeşi Mu'tasım'ı tayin eden Me'mûn, Bizans topraklarında gerçekleştirdiği bir gaza anında iken yakalandığı hastalığın hemen ardından 18 Receb 218 (9 Ağustos 833) tarihinde 47 yaşında iken vefat etti.[408]

---

[407] İsfahânî, *Kitabü'l-Eğânî,* VI, 2606. Me'mûn'un şahisyeti hakkında bk. Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi,* III,306-313.

[408] Taberî, *Tarih,* VIII, 646-650; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 44-45; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XI, 24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 226-227; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 280; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 362. Me'mûn ve dönemi hakkında bk. Rifâî, *Asru'l-Me'mûn,* Kahire 1928; Shaban, *Islamic History,* II, 36-206; Haddâre, M. Mustafa, *el-Me'mûnu'l-Halîfetü'l-Âlim,* Kahire 1985; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 175-198; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi,* III, 287-313; Eyyûb, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî,* s. 77-90; Râdî, Ali Muhammed, *Asru'l-İslâmi'z-Zehebî el-Me'mûnü'l-Abbâsî,* Mısır ts.; Mustafa, Ahmed Emîn, *el-Me'mûn Edîben,* Kahire 1990; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 362-370; Hasan el-Emîn, *er-Rızâ ve'l-Me'mûn,* Beyrut 1995; Semîr Şamâ, *Ahdâsü Asri'l-Me'mûn,* Yermük-İrbid 1995; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 157-174; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* s. 90-98; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî,*s. 158-174; Yücesoy, Hayrettin, *The Seventh of the Abbâsîds and the Milennium, A Study*

VII. İKTİDARDA TÜRKLERİN ETKİN HALE GELİŞİ: MU'TASIM DÖNEMİ (H.218-227/M.833-842)

A. HALİFE OLUŞU

Mu'tasım, Şaban 180 (Ekim 795) tarihinde Bağdat'ta dünyaya geldi. Asıl adı Ebû İshâk Muhammed olup halîfeliğe gelince Mu'tasım-Billâh unvanını aldı. Beşinci Abbâsî halîfesi Hârûn Reşîd ile Mârida adında Soğd asıllı bir cariyenin oğludur.[409] Çocukluk yıllarına ve tahsiline dair bilgimiz çok azdır. Kaynaklardaki bazı rivayetlerde, eğitime başladığı zaman derslere ilgisizliği sebebiyle babasını kızdırdığı ve bu sebeple çöle gönderilerek eğitimine son verildiği ve bunun neticesi olarak okuma yazmasının zayıf kaldığı ve hatta ümmî olduğu zikredilir.[410]

Gençlik yılları ağabeyleri Emîn ve Me'mûn'un hilâfet mücadeleleri devrine tesadüf eden Mu'tasım, bu sırada Bağdat'ta kalarak siyasî hadiselerden uzak durmuştur. Onun ilk resmî görevi ise (H.200/M.816) yılında yaptığı hac emîrliğidir. Bu sırada Me'mûn'un Merv'de bulunması ve devlet işlerini bürokratlarına bırakması, bilhassa ülkenin batı taraflarında bir takım problemlerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Böyle bir ortamda büyük bir kervan eşliğinde Mekke'ye hareket eden Mu'tasım'ın kafilesi Mekke yakınlarında Yemenli Şîîler tarafından baskına uğramışlarsa da, onun aldığı tedbirler sayesinde saldırı geri püskürtülmüştür.[411]

---

of the Forth Civil War and the Reign of al-Mamun, CE (Doktora Tezi), (2002); Işıltan, Fikret, "Me'mûn", *İA,* VII, 693-700; Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", *DİA,* XXIX, 101-104.

409 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber,* s. 42.

410 İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 295; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 336, 385.

411 Taberî, *Tarih,* VIII, 540-541.

Mu'tasım, ağabeyi Me'mûn'un halîfe olmasından sonra siyasî gelişmelerin dışında kaldı. Bağdat'ta İbrahim b. Mehdî'nin halîfe ilân edilmesi sırasında da tarafsızlığını koruduğu, bu esnada bizzat İbrahim'in verdiği emîr doğrultusunda Hâricîler'den Mehdî b. Ulvân el-Harûrî'nin isyanının bastırılmasında etkin görev aldı. (H.202/M.817). Halîfe Me'mûn Bağdat'a döndükten sonra isyanları bastırmak için harekete geçmeye karar verdiğinde, bu amaçla Mısır valisi Abdullah b. Tâhir'i Bâbek isyanını bastırmaya memur etmiş, onun boşalttığı göreve ise kardeşi Mu'tasım'ı tayin etmiştir. (H.213/M.828-829).[412]

Mu'tasım, Mısır'a vali tayin edilmesi üzerine ilk önce buraya vekillerini gönderdi. Fakat Mısır'da Kays ve Yemen kabilelerinin isyanları tehlikeli bir hal almaya başlayıp Mu'tasım'ın gönderdiği birliklerin âsîlere karşı başarı elde edememesi üzerine halîfe Me'mûn, ondan bizzat Mısır'a giderek ayaklanmayı bastırmasını istedi. (H.215/M.830) yılı sonlarına doğru Mısır'a ulaşan Mu'tasım âsîleri etkisiz hale getirdikten sonra geri döndü. Onun Mısır'dan ayrılmış olmasını fırsat bilen Arap kabileleri, tekrar isyan başlattılar. Bunun üzerine Mu'tasım, isyancılara karşı orduda yıldızı parlamaya başlayan Türk komutanlardan Afşin'i gönderdi. Afşin'in bölgedeki isyan hareketini kısa zamanda bastırmaya muvaffak olması, onun gerek Me'mûn, gerekse Mısır valisi Mu'tasım nezdindeki itibarının artmasına sebep olmuştur. (H.217/M.832).

Mu'tasım, Mısır valiliğini sürdürdüğü esnada Me'mûn'un Anadolu gazalarına iştirak etti. Halîfe'nin (H.216/M.831) tari-

---

[412] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 464.

hinde çıktığı ikinci Anadolu seferine o da Mısır ve Suriye'den topladığı kuvvetlerle iştirak etmiş, bu sefer neticesinde Araplar'ın Matmura (Metâmir) dedikleri yeraltı mahzenlerinin bulunduğu Niğde ile Aksaray arasında otuza yakın kaleyi fethetmiştir. Me'mûn'un bundan bir yıl sonra gerçekleşen üçüncü Anadolu seferinde de aktif bir şekilde görev alan Mu'tasım, yüz gün süren Lü'lü'e (günümüzde Ulukışla'nın doğusundaki Hasan Gazili köyü) muhasarasına katılmıştır. Birbiri ardından Anadolu'ya yaptığı seferlerle yalnız gazâ değil, aynı zamanda bir fetih siyaseti de takip ettiği anlaşılan halîfe Me'mûn, oğlu Abbâs'a Tuvana'yı yeniden tahkim ederek oraya Arap kabilelerini yerleştirmeyi emrettiği gibi, kardeşi Mu'tasım'a da Dimaşk, Hıms, Ürdün ve Filistin ordugâhlarından dört bin kişilik bir kuvvet göndermesini istemiştir. Me'mûn'un beklenmedik ölümü ile sonuçlanan (H.218/M.833) yılındaki dördüncü Anadolu seferinde de Mu'tasım, halîfeye refakat etmiştir. Fakat daha seferin başlangıcında halîfe Me'mûn'un Bedendûn'da (bugünkü Pozantı) ölümü üzerine, sefer yarıda kalmış, bunun ardından Mu'tasım Abbâsîler'in yeni halîfesi olmuştur. (18 Recep 218/9 Ağustos 833).[413]

Mu'tasım'ın Abbâsî hilâfetine geçişinde orduda bulunan Türk komutanların mühim etkisinin olduğu hususunda kaynaklar ittifak halindedirler.[414] Me'mûn'un hilâfetinin son yıllarında bazı siyasî sâiklerle orduya Türkler'den mühim miktarda birlikler alınıp bunların büyük bir kısmının da Mu'tasım'ın

---

413 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 391; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 231.

414 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 27.

emrine verildiği bilinmektedir.[415] Nitekim bir kısım isyanların bastırılmasında Türk birlikleri önemli roller üstlenmişlerdir.[416] Afşin, Eşnâs ve Boğa el-Kebîr gibi Türk komutanları, Abbâsî ordusundaki ilk başarılarını Mu'tasım'ın maiyetinde kazanmışlar ve bu sayede ordunun birinci sınıf komutanları haline gelmişlerdir. Buradan yola çıkarak Mu'tasım'ın veliahtlığa tayininde, dolayısıyla halîfeliğe gelişinde o dönemde ordunun faal kısmını teşkil eden ve komuta mevkiinde etkin olan Türkler'in rolünün olduğunu ileri sürmek mümkündür.[417] Anlaşılan kendisi hasta ve etrafı Türk komutanlarla çevrili olan Me'mûn, iyi bir asker olan oğlu Abbâs yerine, onların arzuları doğrultusunda kardeşi Mu'tasım'ı halîfe tayin etmek zorunda kalmıştır. Onun ölümü üzerine ordunun Türkler'den meydana gelen kısmının Mu'tasım'a bîat ederek halîfeliğini ilân etmiş olmaları da, bu kanaati destekler mahiyettedir. Bu durum, Abbâs'ın halîfe olmasını bekleyen ve Araplar'ın çoğunluğunu teşkil ettiği bazı birlikler tarafından hoş karşılanmamıştır. İki taraf arasında bir çatışma ihtimalinin belirmesi üzerine Abbâs, Mu'tasım'ın huzuruna getirilmek suretiyle muhtemelen Türk komutanlarının baskısı ile Mu'tasım'a biat ettirilmiştir. Abbâs'ın gönüllü-gönülsüz amcasına bağlılığını ilân etmesi, daha büyük hadisele-

---

415 İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire,* II, 285, Bu konuda bk. Terzi, Mustafa Zeki, "Abbâsî Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemânları", s. 115-136.

416 Taberî, *Tarih,* VIII, 558.

417 Bu konuda bk. Beylî, Osman Seyyid Ahmed İsmail, *el-Mu'tasım ve Askeretü'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* Beyrut 2003, s. 123-153;Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye,* I, 259-261; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* s. 342-345; Ahmed Muhtar, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî,* s. 117-127.

rin meydana gelmesine engel olmuş, sonuçta ordudan destek alarak Bağdat'a dönen Mu'tasım'a halk da biat etmiştir.[418]

Mu'tasım'ın Abbâsî hilâfetine geçmesiyle birlikte Arap ve İranlı unsurlardan sonra devlet yönetiminde Türkler'in etkinliği dönemi başladı. Halîfelik makamına gelmeden önce Türkler'le birlikte çalışan Mu'tasım, devlet başkanlığı görevini üstlendikten sonra da onları etrafına toplamıştır. Bu gelişme, Türk tarihi açısından da önemli bir dönüm noktası kabul kabul edilir. Zira Mu'tasım-Billâh sayesinde Abbâsî devletinin hizmetine giren Türk askerleri, Türk boylarının zamanla kitleler halinde İslâmiyet'e girmesinde önemli rol oynamışlardır.

Mu'tasım döneminde Türkler'in nüfuz sahibi olmasını hazmedemeyen bazı Arap ve İranlı komutanların ona karşı bir tertip düzenleyerek yerine Abbâs b. Me'mûn'u halîfe yapmak için faaliyete geçtikleri görülür. Uceyf b. Anbese liderliğindeki bu darbeci grup, Amr b. Fergânî, Hâris b. Semerkandî ve Ahmed b. Halîl tarafından organize edilmiştir. Adı geçen şahıslar, Mu'tasım'ı ortadan kaldırma düşüncesinin yanı sıra, onun en büyük destekçisi olan Türk komutanlar Afşin ve Eşnâs'a da suikast plânları hazırlamışlardı. Ancak onların gizli faaliyetleri deşifre olunca, tamamı tutuklandı. Halîfe Mu'tasım, bunlardan Abbâs'ı Afşin'e, Uceyf'i İnâk'a, Ahmed b.Halîl'i de Eşnâs'a teslim etti. Abbâs hapiste iken öldü. Darbe girişimine iştirak eden diğer komutanlar ise işkence altında can verdiler.[419]

---

418 Taberî, *Tarih,* VIII, 667; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 46.

419 Taberî, *Tarih,* IX, 71-79; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* VI, 114; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* IV, 234-236; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XI,

Me'mûn, kardeşini veliaht tayin ettikten sonra hazırladığı vasiyetnâmesinde kendisinin başladığı, fakat bitiremediği işlerin takip edilmesini talep etmişti. Bunların başında da Halku'l-Kur'ân meselesi üzerinde titizlikle durmasıyla, uzun yıllar devleti meşgul eden Bâbek gâilesinin bertaraf edilmesi ve vezirinin tavsiyelerine uyulması başta geliyordu: "Kardeşinin Kur'ân'a uygun yaşayışını kendine örnek al. Hilâfet konusunda, Allah'ın azabından kork. Allah için çalış. Halkın durumunu göz ardı etme, onların iyi idare edilmesine dikkat et. Çünkü mülk ve saltanat onlar var olursa vardır. Onlara kötü muamele hususunda Allah'tan sakın. Onların kuvvetlilerinden zayıfların hakkını al. Aralarında hak ve adaletle hükmet. Hürremiyye'ye dikkat et. Onlarla dikkatli ve tedbirli olarak savaş. Onların etrafını askerle kuşat. İş uzarsa, çevrendeki yardımcılarını alarak onları bizzat sen takip et. Ebû Abdullah Ahmed b. Duâd yanından ayrılmasın. Her işinde ona danış. Çünkü o, buna ehildir".[420]

Mu'tasım, halîfeliği döneminde genellikle ağabeyi Me'mûn'un vasiyetinde belirttiği hususlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Nitekim onun zamanında da Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı hususunda âlimler sorgulanmaya ve baskı altında tutulmaya devam etmiştir. Resmî ideolojinin görüşlerini benimsemeyen Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere ilim adamları takibata uğramış, hatta kırbaçlanmak suretiyle fizikî işkenceye tâbi tutulmuşlardır.[421] Bu süreçte Zutlar'la mücadele, Hürremiye

---

83-84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 251-253; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 50; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 288-289.

420 Taberî, *Tarih*, VIII, 649.

421 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 43-44; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 332-333.

olayı ve Anadolu'da Bizans'la gerçekleşen savaşlar tam da Me'mûn'un vasiyeti çerçevesinde yürütülmüştür.

B. DÂHİLÎ PROBLEMLER

Mu'tasım halîfe olduğu zaman ağabeyinin de vasiyeti olan iki büyük meseleyi çözmek durumundaydı. Bunlardan birincisi, Bâbek Hürremî hareketinin bastırılması, diğeri ise Araplarla diğer etnik gruplar arasındaki mücadelelerin yatıştırılması idi. Zira, Abbâsî İmparatorluğu'nun istikbâli bu iki meselenin halliyle doğrudan alâkalıydı. Bunların yanında halîfenin memleketin iç güvenliğini tehdit eden bazı küçük isyanlarla da başa çıkması gerekiyordu. Dolayısıyla Mu'tasım, daha büyük hazırlık gerektiren Bâbek isyanını bastırmak için harekete geçmeden önce küçük çaplı karışıklıkları gidermekle işe başladı.

1. Muhammed b. Kâsım İsyanı

Mu'tasım'ın halîfeliğinin ikinci yılı başlarında (H.219/M.834) Hz. Hüseyin'in soyundan gelen Muhammed b. Kâsım, Horasan'ın Talkan şehrinde yönetime karşı isyan başlattı. Rivayetlerde onun, yönetim tarafından kendisine çıkarılan güçlükler ve yapılan kötü muamele neticesinde isyana mecbur kaldığı, bu amaçla Horasan'a kaçarak Merv, Serahs, Talkan ve Nesâ'da Hz. Ali taraftarlarının desteğiyle ayaklandığı zikredilmektedir. Muhammed b. Kâsım'ın Horasan'da halktan bîat alması haberi başkente ulaşınca, halîfe Horasan valisi Abdullah b. Tâhir'e olayları bastırması emrini gönderdi. Abdullah b. Tâhir, bunun üzerine isyan bölgesine yürüdü. Yapılan savaşta mağlup olan Muhammed, kurtuluşu Horasan köylerinden birine kaçmakta buldu. Fakat Nesâ valisi tarafından tutuklanıp Abdullah

b. Tâhir'e teslim edildi. Horasan valisi de onu halîfeye gönderdi. Muhammed b. Kâsım 14 Rebîülâhir 219 (29 Nisan 834) tarihinde Bağdat'ta hapse atıldı. İsyan liderinin bu tarihten sonraki akıbeti hakkında kaynaklarda sarih bir bilgi yoktur. Mes'ûdî'nin zikrettiği rivayete göre o, zehirletilerek öldürülmüştür.[422] Bazı kaynaklarda onun birkaç ay hapis kaldıktan sonra, aynı yılın Ramazan bayramında halkın bayram şenlikleriyle meşgul olmasından istifadeyle taraftarlarının yardımı ile kaçırıldığı bildirilmiş olsa da[423] daha sonraki hadiselerde kendisinin adından bahsedilmez. Dolayısıyla onun daha önceki bir tarihte ölmüş olduğu fikri daha gerçekçi gelmektedir.[424] Ancak bununla birlikte taraftarlarınca Muhammed b. Kâsım için de bir efsane uydurulmuş, onun ölmediğine, Allah tarafından beslendiğine, bir gün görünerek adaleti tesis edeceğine, daha doğrusu onun bir Mehdî olduğuna inanılmıştır.[425]

2. Zut İsyanı

Zutlar'ın asıl vatanı Hindistan olup, onların buradan Ortadoğu'ya ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Bir rivayete göre, İran şahlarından Behrâm Gûr'un (M.420-438) Hint kralından isteği üzerine, Hindistan'dan on bin civarında kalabalık bir grubun gönderildiği, bunların Zutlar olduğu belir-

---

422 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 52.
423 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 471-472; Taberî, *Tarih*, IX, 7-8.
424 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 41.
425 Taberî, *Tarih*, IX, 7-8; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 52-53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 231-232; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 282;. Dûrî, Abdülaziz, *el-Asrü'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 192-193; Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s. 332-335. Mu'tasım-Ali evlâdı ilişkileri hakkında bk. Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *el-Alâkât Beyne'l-Alevîyyîn ve'l-Abbâsîyyîn*, s. 216-220.

tilmektedir. Belâzurî ise, bu topluluğun Hindistan asıll olduklarını, önce İran ordusunda ücretli asker olarak çalıştıklarını, İran'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra da İslâm ordusuna dahil olduklarını ve Basra civarına yerleştirildiklerini zikreder.[426] Aynı tarihçinin diğer bir rivayetinde ise, Haccâc b. Yûsuf'un Irak valiliği zamanında (H.74-96/M.694-714) Hint Zutlar'ından bir grubun kendisine gelerek yerleşmek için bir yer istedikleri, valinin de onlara Vâsıt ile Basra arasında yer gösterdiği kaydedilmektedir.[427]

Abbâsî devleti dâhilînde zamanla sayıları çoğalan ve bazı bağımsız grupların da iştirakiyle güçleri bir hayli artan Zutlar, zaman zaman devletin başına gâileler çıkaracak faaliyette bulunmuşlardır. Bilhassa nehir yoluyla Bağdat'a giden ticaret malları sık sık onların saldırılarına maruz kalmıştır. Zutlar'ın deniz filolarını yağmalamaya başlamaları, Me'mûn'un halîfeliğinin ilk yıllarına tesadüf eder. Nitekim halîfe, Bağdat'a dönmesinden bir sene sonra onlar üzerine peşpeşe iki askerî birlik sevk etmiştir. (H.205/M.820-821) yılında gönderilen kuvvetlerden sonra Zutlar'ın bir süre itaat altına alındıkları görülür. Ancak halîfeliğinin son senelerinde Me'mûn'un dâhilî güvenlikten ziyade Bizans gazalarıyla meşgul olmasından istifade eden Zutlar, tekrar Basra havalisinde yağmacılığa başlamışlardır.[428]

Mu'tasım, halîfe olduğu zaman Basra ve Vâsıt arasındaki sahada Zutlar, Bağdat nehir yolunu kontrol etmekteydiler. Bölgede devlet otoritesinin tamamen ortadan kalktığını gören halî-

---

426 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 519-520
427 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 522-523.
428 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 523; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 472; Taberî, *Tarih*, IX, 8-9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 233.

fe, Ahmed b. Saîd el-Bâhilî idaresindeki bir orduyu onlar üzerine gönderdi. Fakat Zutlar'ın küçük kayıklar içinde nehir ve kanallarda savaşmaları, buna mukâbil halîfe kuvvetlerinin bunu becerememeleri neticesinde Ahmed b. Saîd, bu girişiminden herhangi bir sonuç alamadı. Bunun üzerine Uceyf b. Anbase idaresinde beş bin kişilik yeni bir askerî birlik isyancılar üzerine sevk edildi. 219 Cemâziyelevvel (Mayıs-Haziran 834) tarihinde Bağdat'tan hareket eden Uceyf, önce Vâsıt'a gelerek burada karargâh kurdu. Zutlar, Dicle kanallarında küçük kayıklarla savaştıkları için, önce onları etkisiz hale getirmek icap ediyordu. Uceyf, bu maksatla nehrin kanallarını kapatarak Zutlar'ın bu üstünlüğünü ortadan kaldırmış oldu. Buna ilave olarak onun emri altında bataklıklarda harbe alışık olan Mısırlı bir miktar asker de bulunuyordu. Gerek kanalların işlemez hale getirilmesi, gerekse Mısırlı askerlerin harp yetenekleri sayesinde halîfe ordusu Zutlar'a karşı bâriz bir üstünlük sağladı. İsyancılar, yapılan çarpışmalarda büyük zayiat verdiler. Yaklaşık yedi ay devam eden uzun bir çatışma sürecinin ardından teslim olmak zorunda kaldılar. Yakalanan isyancılar aileleriyle birlikte başkente getirildiler. Halîfe, aynı bölgede benzer karışıklıkların bir daha tekerrür etmesini önlemek gayesiyle Zutlar'ı, Bizans hududundaki bazı kalelere sevk etti. Böylece Basra havalisinde devlet için büyük bir tehlike teşkil eden isyancı bir grup tasfiye edilmiş oldu.[429]

---

[429] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 372-373; Taberî, *Tarih*, IX, 10-11; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 177-178; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 42, 50. Ayrıca bk. Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 186-187; Beylî, Osman Seyyid Ahmed İsmail, *el-Mu'tasım*, s. 196-201; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s.644-646.

3. Bâbek Hareketinin Bastırılması

Abbâsîler'de Mu'tasım'ın hilâfeti zamanı, Bâbek gâilesinin en yoğun yaşandığı döneme tesadüf eder. Yönetimi esnasında attığı adımlardan, onun Me'mûn'un halîfeliğinden beri bu meselenin çözümü hakkında düşündüğü anlaşılır. Nitekim, ağabeyi zamanında bizzat kendisinin kurmuş olduğu birliklerle muhtelif ayaklanma girişimlerini bastırmıştı. Bu problemi de benzer uygulamalarla çözmeğe karar verdi. Mu'tasım'ın Bağdat'a dönmesinden kısa bir zaman sonra Cibâl, Hemedân ve Isfâhan bölgeleri halkından kalabalık bir topluluk Bâbek'in emrinde yağma ve çapulculuk faaliyeti başlatmış olmaları da operasyonu zorunlu hale getirdi. İsyancı gruplar, özellikle Horasan'dan gelen kervan ve hac kafilelerine büyük zarar veriyorlardı. Tehlikenin gittikçe Bağdat'a yaklaştığını gören halîfe, Hicretin 218. (M.833) yılı sonlarında İshâk b. İbrahim b. Mus'ab idaresinde bir orduyu isyan bölgesine gönderdi. Halîfe orduları gittikleri beldelerde Hürremî isyanını büyük oranda etkisiz hale getirmeyi başardılar.[430] Ancak Bâbek tehlikesi hâlâ etkisini sürdürüyordu. İsyan ettiği bölge arazisinin dağlık oluşu Bâbek'e rahat hareket imkânı veriyordu. Bu sebeple, halîfe ordularının harekete geçmeden önce sefer ve ikmal yollarının emniyete alınması gerekiyordu. (H.220/M.835) yılında Ebû Saîd Muhammed b. Yûsuf idaresindeki ordu, Erdebil'e kadar olan yolun güvenli bir hale getirilmesi görevini üstlendi. Ebû Saîd, bu bölgedeki kaleleri tamir ve tahkim ederek içlerine belli sayıda askerî birlikler yerleştirmek suretiyle Erdebil'e kadar halîfe birliklerinin rahatça ilerleyebilmesinin altyapısını hazırladı.[431]

---

430 Taberî, *Tarih*, VIII, 667-668; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 184.

431 Taberî, *Tarih*, IX, 11-13; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 55-56; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 178-180; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 53-54.

2 Cemâziyelâhir 220 (3 Haziran 835) tarihinde Mu'tasım, kendisinin Mısır valisi olduğu dönemde yanında hizmet gören Türk komutanı Afşin'i Azerbaycan, Ermeniye ve Cibâl bölgelerinin valiliğine tayin etmek suretiyle Bâbek gâilesini ortadan kaldırmanın en ciddî adımını atmış oldu. Erdebil'e[432] kadar gerekli güvenlik tedbirleri alındığı için, ordusuyla rahatça ilerleme imkânını bulan Afşin, karargâhını daha kuzeyde bulunan Berzend'de[433] kurdu. Erdebil ile Berzend arasında da bazı kalelere küçük birlikler yerleştirerek merkez ile olan irtibatını emniyete aldı. Bu hazırlıklara paralel olarak posta teşkilâtını yeniden organize etmek suretiyle Bağdat ile haberleşmeyi dört gün gibi çok kısa bir zamana indirdi. Ayrıca Bâbek'in faaliyetleri hakkında bilgi toplamak maksadıyla geniş bir casusluk teşkilâtının kuruluşu da gerçekleştirildi. (H.220/M.835) yılını hazırlıklarla ve bölgedeki emniyet tedbirlerini almakla tamamlayan Afşin, bu sebeple (H.221-222/M.835-836) kışını Berzend'de geçirdi. O, bir taraftan saldırı hazırlıklarını tamamlarken, aynı anda halîfe, Boğa el-Kebîr idaresinde yardımcı kuvvetleri bölgeye sevketti. Bunun ardından harekete geçen Afşin, Bâbek üzerine saldırarak ona ilk mağlubiyetini tattırdı. Bâbek, yenilginin ardından Bazz şehrine çekilmek zorunda kaldı.[434] Âsîleri takibini sürdüren Afşin, yardımına gelen Boğa idaresindeki bir kısım kuvvetleri Heştadsar üzerine gönderdikten sonra, kendisi de ana kuvvetler ile Bazz'a yakın bir mesafede bulunan Dervez'de karargâh kurdu. Bu sırada Boğa, Afşin'in haberi olmadan Bazz'a karşı hare-

---

432 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 145.

433 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 382.

434 Taberî, *Tarih*, IX, 13-14; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 53-54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 234-236.

kete geçmişti. Boğa'nın yalnız ilerlediğini fark eden Bâbek, bütün kuvvetleriyle hücum ederek onu ağır bir mağlubiyete uğrattı.[435] Boğa'nın yenilgisinden kısa bir müddet sonra Bâbek'e karşı umumî hücuma karar verildi. Yapılan plân gereği Afşin ve Boğa idaresindeki kuvvetler, Bazz'ı birlikte muhasara edeceklerdi. Gerçekleştirilen hücumlar neticesinde Afşin, Bâbek birliklerine karşı önemli bir başarı kazandı.[436]

Hicretin 221. (M.836) kışını Berzend'de geçiren Afşin'in yardımına ilkbaharda Cafer b. Dinâr ve İnâk et-Türkî idaresinde yeni kuvvetler geldi. Bu sırada Bâbek, Bizans İmparatoru Theophilos'a bir mektup yazarak onu Abbâsî topraklarına saldırı düzenlemeye teşvik etti. Bu sayede halîfe ordularının baskısından kurtulmayı ümit etmişti. Ancak İmparator, onun taleplerine pek ilgi göstermedi. Aynı anda halîfenin başkentten gönderdiği kuvvetlerle ordusunu takviye eden Afşin, (H.221/M.836) ilkbaharında harekete geçerek Bazz'a çok yakın olan Araş sahilinde karargâh kurdu. Etrafındaki çemberin gittikçe daraldığını fark eden Bâbek, Afşin üzerine Azin adlı komutanın emrinde bir askerî birlik gönderdi ise de bu girişiminden herhangi bir netice alamadı. Nihayet (H.222/M.837) yılı ilkbaharında Afşin, Bâbek'in merkezi konumunda olan Bazz'ın karşısına gelerek karargâh kurdu. Afşin ile Bâbek arasında sadece bir vadi bulunuyordu. Afşin, saldırı hazırlıklarını tamamladıktan sonra umumî taarruza geçti. Her taraftan muhasara edildiğini ve kurtuluş ümidinin kalmadığını gören Bâbek, zaman kazanmak bahanesiyle bizzat halîfenin imza edeceği bir emânnâme geldiği

---

435 Taberî, *Tarih*, IX, 23-24; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 64-65.

436 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 368-369; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 473; Taberî, *Tarih*, IX, 24-28; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 180-185. Azimli, Mehmet, *Abbâsîler Dönemi Bâbek İsyanı*, s. 94-99.

takdirde teslim olacağını bildirdi. Afşin, Bâbek'in bu isteğini kabul etti. Fakat tam bu sırada şehre diğer taraftan hücum etmekte olan Beşîr et-Türkî'nin kuvvetlerinin Bazz'a girdiği haberi alınınca bütün birliklere taaruz emri verildi. (Şaban-Ramazan 222/Ağustos 837) tarihinde halîfe orduları şehre girmeye muvaffak oldular. Şiddetli sokak çarpışmalarının yaşandığını gören Bâbek, karışıklıklardan istifade ederek kaçmayı başardı.[437]

Abbâsî ordularının Bazz şehrini ele geçirmesinin ardından Bâbek'in ayrıldığı anlaşıldı. Bunun üzerine Afşin onu takip için bir askerî birliği görevlendirdi. Ayrıca Ermeniye idarecilerine mektuplar yazılarak, Bazz'ın halîfe ordularının eline geçtiği, Bâbek'in kaçtığı, onu yakalayıp teslim edenlere büyük mükâfatlar verileceği vaat edildi. Bâbek'in hedefi Bizans İmparatorluğu'na sığınmaktı. Bunun ilk adımı olarak Ermeniye'nin doğu kısımlarında hüküm sürmekte olan Sehl b. Sunbat'ın yanına sığındı. Afşin'den çekinen Sehl, Afşin'e haber göndererek Bâbek'in kendi yanında olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Afşin'in gönderdiği birlik Bâbek'i teslim aldı. Afşin, Bâbek ile beraber 2 Safer 223 (3 Ocak 838) tarihinde Sâmerrâ'ya geldi. Bâbek, halîfe Mu'tasım'ın huzuruna getirildikten kısa süre sonra infaz edildi. Bu şekilde Abbâsî halîfeliğini yaklaşık yirmi yıl meşgul eden Bâbek problemi halledilmiş oldu.[438]

---

[437] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* s. 369-370; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 474-475; Taberî, *Tarih,* IX, 29-51; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 57-57; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XI, 73-74; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 282-283.

[438] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* s. 370; Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 392-393; Taberî, *Tarih,* IX, 52-55; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 58-59; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* IV, 189-220; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XI, 74-78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 237-246; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 283-286. Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 179-186. Mu'tasım'ın Bâbek isyanıyla mücadelesi hakkında bk. Azîz, Huseyn Kâsım, *el-Bâbekiyye,* s. 216-318; Beylî, Osman

4. Mâzyâr b. Kârin İsyanı

Mâzyâr b. Kârin'in mensup olduğu Kârinîler sülâlesi, Sâsânî hükümdarlarından Hüsrev Anuşirvan tarafından Taberistan'ın dağlık bölgesine yerleştirilmiş, ardından bölgenin idaresi kendilerine verilmişti. Taberistan'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra da yerel yöneticiler olarak konumlarını muhafaza eden Kârinîler, bilhassa merkezî idarede zaafiyet meydana geldiği zamanlarda Müslüman idarecilere karşı isyan etmekten de geri durmamışlardır. Nitekim halîfe Mehdî döneminde Mâzyâr'ın dedesi Vindad Hürmüz, halîfenin bazı emirlerini yerine getirmemiş, daha sonra da kendisini cezalandırmak için üzerine gönderilen halîfe birliklerini mağlup etmiştir. (H.168/M.784) yılında halîfe Mehdî, oğlu Hâdî'yi bu isyanı bastırmakla görevli ordunun başına tayin etmiştir. Hâdî, Kârinî isyanını bastırdığı sırada babasının ölümünü öğrenince Bağdat'a dönmek zorunda kalmış, bu gelişme ise âsîlerin tekrar eski hallerine dönmelerine fırsat vermiştir.

Hicretin 211. (M.826) yılında Kârinîler'in başına geçen Mâzyâr, ilk zamanlar halîfe Me'mûn'la iyi geçinmeye dikkat etti. Ancak hanedan içinde kendisine karşı olan muhalifleri etkisiz hâle getirip idaresini güçlendirdiğini hissettiği anda, halîfeye karşı hasmâne tavırlar takınmaya başladı. Nitekim Me'mûn'un Anadolu gazalarıyla meşgul bulunduğu sırada harekete geçerek

---

Seyyid Ahmed İsmail, *el-Mu'tasım*, s. 184-196; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 641-644; Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 429-444; Azimli, Mehmet, *Abbâsîler Dönemi Bâbek İsyanı*, 99-112.

Âmul şehrini zaptetti.[439] Mâzyâr'ın bölgede gittikçe kuvvetlenmesi, Mu'tasım'ın Horasan valisi olan Abdullah b. Tâhir'i de rahatsız etmeye başlamıştı. Bu amaçla Abdullah, halîfeye yazdığı mektuplarda devamlı olarak Mâzyâr aleyhine bilgiler gönderiyor, ardından da halîfeyi ona karşı harekât düzenlemeye teşvik ediyordu. Abdullah'ın kendi aleyhine çalıştığını öğrenen Mâzyâr, Horasan'a göndermekte olduğu vergiyi kesti. Bu adım, halîfeyi Mâzyâr'a karşı bir sefer tertibine mecbur bıraktı. Mu'tasım'ın da kendisine karşı cephe aldığını fark eden Mâzyâr, Hicretin 224. (M.839) yılında halîfeye göndermekte olduğu vergiyi de kesti. Bunun ardından hâkim olduğu sahalarda kendisine muhalefet edecek olanları ortadan kaldırmaya başladı. İlk hedef Taberistan'da yerleşmiş olan Araplar ile bölgenin zenginleri oldu. Köylü ve fakir tabakaya dayanarak harekete geçen Mâzyâr, bir yandan ekonomik durumunu takviye için halk üzerindeki vergileri artırırken, diğer yandan da hudutlarda güvenlik tedbirleri aldı. Mâzyâr'ın gerçekleştirdiği isyanın yayılması üzerine halîfe ile Abdullah b. Tâhir ayrı ayrı harekete geçerek operasyon başlattılar. Mâzyâr ilk yenilgisini Abdullah b. Tâhir'in birlikleri karşısında aldı. Çarpışmaların başında bazı komutanlarının de ihaneti sebebiyle ordusunun büyük bir kısmını kaybetti. Bu mağlubiyetin yanı sıra hâkim olduğu bölge halkı kendisine karşı isyan ettikleri gibi, ailesi arasından da onun yerine geçmek isteyenler Araplar ile işbirliği yaptılar. Bütün bu olumsuz gelişmeler neticesinde güç durumda kaldığı bir sırada son darbeyi de, halîfe kuvvetleriyle anlaşan kendi hanedanına mensup Kuhyâr'dan yedi. Kuhyâr, Taberistan'ın kendisine ve-

---

[439] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 213.

rilmesi şartıyla Mâzyâr'ı halîfe kuvvetlerine teslim etti. Tutsak edilen Mâzyâr, (Ramazan-Şevvâl 225/Ağustos 840) tarihinde Sâmerrâ'ya getirilerek idam edildi. Bu şekilde Taberistan'da Kârinîler hanedanı son bulmuş oldu.[440]

5. Türk Komutan Afşin'in Tasfiyesi

Me'mûn zamanında Abbâsî ordusunda etkinlik kazanmaya başlayan Türkler, bu güçlerini Mu'tasım döneminde daha da artırmışlardı. Nitekim halîfe sadece Türkler'den müteşekkil dört bin kişilik özel bir muhafız birliği kurmuştu.[441] Ancak bununla birlikte halîfe, hiçbir zaman onların kontrolü altına girmedi. Kendisi ve yönetimi için tehlikeli olduğunu hissettiği kişileri de ortadan kaldırma konusunda tereddüt göstermedi. Halîfenin bu şekilde cezalandırdığı en mühim şahsiyet, şüphesiz büyük Türk komutanı Afşin'dir.[442]

Afşin, Me'mûn devrinde başlayan ve Mu'tasım döneminde devam eden askerî başarıları sebebiyle, idare nezdinde haklı bir nüfuz elde etmişti. Ancak onun bu konumu devlet bürokrasisi, özellikle de Arap ileri gelenleri arasında rahatsızlığa sebep oldu. Afşin'in rakipleri, onun halîfe ve ordu nazarındaki itibarını sarsmak için fırsat kollamaya başladılar. Onun en büyük rakibi

---

[440] Taberî, *Tarih,* IX, 80-101; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 61-62; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* IV, 243-255; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 253-257; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 289-292; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 188-189; Beylî, Osman Seyyid Ahmed İsmail, *el-Mu'tasım,* s. 228-236; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 646-648; Minorsky, V., "Mâzyâr", *İA,* VII, 429-431; Güner, Ahmet, "Mâzyâr Kârin", *DİA,* XXVIII, 198-199.

[441] Ya'kûbî, *Tarih,* II, 476-477; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 53.

[442] Mu'tasım'ın Türk politikası hakkında bk. Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 177-179.

ise Horasan valisi Abdullah b. Tâhir idi. Afşin'in elde ettiği başarılar ve Horasan'ı ele geçirmek için gizliden gizliye attığı adımlar sebebiyle Abdullah ona karşı cephe almıştır. Kaynakların belirttiğine göre bu iki şahsiyet arasındaki rekabet, daha Afşin'in Bâbek isyanını bastırmakla meşgul bulunduğu sırada ortaya çıktı.[443] Afşin, Bâbek ile savaşırken civar beylerden gelen hediyelerle ele geçirdiği ganimetleri halîfeye değil, memleketi Uşrusana'ya gönderiyordu. Ganimetleri Uşrusana'ya götürenler, Abdullah'ın idaresindeki Horasan'dan geçmek zorunda idiler. Bu gelişmelerden birebir haberdar olan Abdullah, durumu derhal halîfeye bildirdi. Mu'tasım da Abdullah b. Tâhir'den gönderilen malların tespit edilip kendisine bildirilmesini istedi. Böylece halîfenin de desteğini kazanan Abdullah, Afşin'in adamlarından götürmekte oldukları paraları alarak Sâmerrâ'ya gönderdi. Bu hadise, Afşin ile Abdullah arasında içten içe devam etmekte olan rekabetin açık husumete dönüşmesine sebep oldu. Rekabette ilk adımı Abdullah atarak, Afşin'in itibarını sarsmak için Mâzyâr b. Kârin'in isyanında Afşin'in rolü olduğuna dair bilgileri halife ulaştırdı.[444] Abdullah b. Tâhir'in faaliyetleri yanı sıra başkentte de buna paralel olarak Afşin'in aleyhinde bazı hadiseler cereyan etmeye başladı. Merkezdeki Afşin aleyhtarı grubun başında ise, halîfe Mu'tasım üzerinde oldukça tesiri olduğu anlaşılan baş kadı Ahmed b. Ebû Duâd bulunuyordu. Burada Afşin ile Ahmed b. Ebû Duâd mücadelesini, iki kişinin şahsî menfaat ve siyasî çekişmesi olarak değil, Me'mûn zamanında başlayan ve Mu'tasım'ın halîfe olmasıyla devlet

---

443 Taberî, *Tarih*, IX, 104; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 259.

444 Taberî, *Tarih*, IX, 80-81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 259-260.

idaresinde kendini hissettiren Türk nüfuzunu kırmak için Araplar'ın giriştiği mukâbil hareketin bir yansıması olarak da görmek mümkündür.

Afşin'in düşüşünü hazırlayan sebeplerin birisi de, Bâbek gâilesinin ortadan kaldırılmasından sonra Sâmerrâ'ya dönen Afşin'in, Azerbaycan'da vekil olarak bıraktığı akrabası Mengüçur'un devlete isyan etmesidir. Siyasî rakipleri bu durumu Afşin aleyhine kullanma fırsatını kaçırmamışlar, hadiseyi halîfe nezdinde istismar cihetine gitmişlerdir.[445] Ancak aleyhindeki bütün bu gelişmelere rağmen Afşin'in bertaraf edilmesi kolay değildi. Zira ordunun büyük bir kısmı onun emrindeydi. Dolayısıyla kendisini tesirsiz hale getirmek ve yalnız bırakmak için ordudaki Eşnâs, Boğa el-Kebîr ve İnâk gibi Türk asıllı diğer komuta kademesinin de Afşin aleyhine birleşmesi geçirilmesi gerekiyordu. Belki bu sağlanabilirse ona karşı operasyon başlatılabilirdi.

Kaynaklar Afşin'in görünen tevkif sebebini, onun tertip ettiği bir suikast teşebbüsü olarak gösterirler.[446] Rivayete göre, gelişmelerin kendi aleyhine dönmekte olduğunu fark eden Afşin, halîfe ve diğer devlet erkânına sarayında bir ziyafet vermeyi bu esnada davetlileri zehirlemeyi, halîfe gelmediği takdirde aynı plânı rakibi konumundaki komutanlara yapmayı tasarlamıştı. Bu plân başarı ile tatbik edildiği takdirde, kendisini takip edecek kuvvet kalmayacağı için rahatça memleketi Uşrusana'ya kaçabilirdi. Fakat plânını tatbik mevkiine koyamadı. Zira en güvendiği adamlarından biri durumu halîfeye bildirince Afşin

---

445 Taberî, *Tarih*, IX, 102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 259-260.

446 Taberî, *Tarih*, IX, 104-107.

yakalanıp hapse atıldı. Daha sonra da cezalandırılmak üzere mahkemeye çıkarıldı. Afşin'i yargılamak için kurulan heyette vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât, başkadı Ahmed b. Ebû Duâd ve Abdullah b. Tâhir'in akrabası olan Bağdat valisi İshâk b. İbrahim bulunuyordu. Burada dikkati çeken husus, mahkeme heyetini teşkil eden şahısların Afşin'in amansız rakipleri olmalarıdır. Mahkemede ayrıca Mâzyâr b. Kârin, Mûbez, Soğd meliklerinden Merzûbân b. Türkeş ve Soğdlu iki kişi de tanık olarak dinlenmişti.[447]

Mahkemede ilk şahitliği Soğdlu şahıslar yaptılar. Onlar Afşin'i, bir put haneyi cami yaptıkları için kendilerini dövmekle itham ettiler. Afşin, bu iki şahsın iddialarının doğru olduğunu kabul etmiş, ancak İslâm'a muhalif olmasından değil, Soğd melikleri ile yaptığı anlaşma hilâfına hareket ettikleri için onlara bu cezayı verdiğini açıklamıştır. Bunun ardından Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât, Afşin'e evinde bulunan ve kâfirlerin dinlerinden bahseden kitabın ne anlama geldiğini sordu. Afşin, bahsedilen kitabın kendisine atalarından miras kaldığını, içinde İran edebiyatı ve Mecûsî dinine ait bilgiler bulunduğunu, kendisinin ise bu kitabın yalnız edebî yönüyle ilgilendiğini, hatıra olarak sakladığını bildirdi, üstelik böyle bir kitabın yanında bulunmasıyla dinden çıkmış olamayacağını söyledi.[448] Daha sonra çağırılan Mûbez söz alarak, Afşin'in boğulmuş hayvan eti yediğini, kendisini de bu şekilde hareket etmeye teşvik ettiğini, ayrıca onun hâlâ eski dinine sadık kalıp sünnet olmadığını iddia etti. Mûbez'in bu sözüne karşılık Afşin, ilk önce mahkeme heye-

---

447 Taberî, *Tarih*, IX, 107; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 260.
448 Taberî, *Tarih*, IX, 107-108.

tine Mûbez'in güvenilir bir adam olup olmadığını sordu. Hâkimler heyeti *"Hayır"* cevabını verince Afşin, *"O halde güvenmediğiniz bir adamın şahitliğini nasıl kabul ediyorsunuz?"* karşılığını verdi. Mûbez'den sonra Merzûbân b. Türkeş hâkimlerin huzuruna gelerek Afşin'e: *"Memleketin halkı sana yazdıkları mektuplarda nasıl hitap ediyorlar?"* diye sorduğunda Afşin: *"Babama ve dedeme yazdıkları gibi"* cevabını verdi. Bunun üzerine Merzûbân, : *"Kulu filân oğlu filândan ilâhların ilâhına"* şeklinde yazmazlar mı?" diye sordu. Afşin buna evet cevabını verince, Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât müdahale ederek, *"Müslümanlar kendilerine bu şekilde bir hitaba tahammül edemezler"* dedi. Buna mukabil Afşin: *"Onlar babama, dedeme ve müslüman olmamdan önce bana bu şekilde hitap ederlerdi. Aynı geleneği devam ettirmediğim takdirde bana itaat etmeyeceklerinden korktuğum için bu şekilde yazmalarına ses çıkarmadım"* şeklinde cevap verdi.[449]

Merzûbân b. Türkeş'ten sonra isyan çıkardığı için tutuklanıp başkente getirilen Mâzyâr b. Kârin sorguya çekildi. Afşin'e, önce Mâzyâr ile irtibatının olup olmadı sorulunca, Afşin böyle bir bağlantısının olmadığını beyan etti. Aynı soru Mâzyâr'a sorulduğu zaman, Afşin'in kardeşinin kendi kardeşine mektup yazdığını ve mektuplarında, *"Dinimizi benden, senden ve Bâbek'ten başka kimse kurtaramaz. Bâbek akılsızlığının cezasını çekti. Onu kurtarmak için uğraştımsa da beceriksizliğinden dolayı kötü akıbete sürüklendi. Eğer sen halîfeye karşı isyan edersen benden başka yardımına kimse gelemez. Halîfenin gönderdiği kuvvetleri kolaylıkla bertaraf edebiliriz ve böylelikle dinimiz kurtulmuş olur"* diye yazıyordu. Bunun üzerine Afşin, *"Bu adam kardeşi ile kardeşim arasın-*

---

449 Taberî, *Tarih*, IX, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 261.

daki bir meseleden bahsediyor. Bu husus beni ilgilendirmez. Eğer bu mektubu ben yazmış olsaydım önce onu kendi tarafıma kazanırdım" cevabını verdi.[450]

Mâzyâr'ın dinlenmesinden sonra mahkeme heyeti Afşin'in tutuklanmasına karar verdi. Mahkeme safahâtında da görüldüğü gibi, Afşin'e yöneltilen ithamlar, genelde onun Müslüman olmadığı hususunda birleşiyordu. Yukarıda belirtildiği gibi, Afşin, halîfe Me'mûn zamanında Müslüman olarak bazı isyanların bastırılmasında ve Amorion seferinde büyük başarılar göstermişti. Bilhassa Bâbek gailesinin ortadan kaldırılmasındaki azim ve gayreti, onun, Mâzyâr'ın ileri sürdüğü gibi Bâbek ile aynı kanaatte olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Eğer Afşin, kaynakların kaydettikleri gibi Müslüman olmasa idi, Bâbek isyanını bastırmaya memur edildiği zaman onunla anlaşır, bu şekilde pekâlâ halîfeye karşı gelebilirdi. Bu sebeple Afşin'in Müslümanlığı kabul etmediği ihtimali güçlü bir iddia sayılamaz. Ancak onunla alâkalı olarak Müslüman olduktan sonra eski alışkanlıklarının bir kısmını devam ettirdiği iddiası doğru olabilir. Nitekim Afşin bu hususları hâkimler huzurunda itiraf etmiştir. Sonuç olarak Afşin'in halîfe Mu'tasım nezdindeki itibarının sarsılması, tevkif sebebi ve mahkeme hakkında verdikleri bilgilere tarafsız bir gözle bakıldığı takdirde bahsi geçen ithamların rakipleri tarafından Afşin'e karşı yöneltilen komplonun son merhalesini teşkil ettiği görülür.

Afşin, bir yıla yakın tutuklu kaldı. Bu esnada kendisine ekmek ve sudan başka da yiyecek verilmiyordu. Bu durum, onu

450 Taberî, *Tarih*, IX, 108-109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 261-262.

hem fizîken hem de rûhen yıprattı. Sonuçta (Şaban 226/M.Mayıs-Haziran 841) tarihinde hapishanede iken hayatını kaybetti. Ölümünden sonra evi arandığı zaman orada putlar ve Mecûsî dinine ait kitaplar bulunduğu, bundan dolayı müslüman olmadığına kanaat getirilerek cesedinin Bâbu'l-Âmme'de çarmıha gerildiği daha sonra yakılarak küllerinin Dicle'ye atıldığı rivayet edilmektedir.[451]

Afşin'in 'in bu şekilde ortadan kaldırılması, Abbâsî toplumunda Arap unsurunun bir başarısı ve tekrar iktidarı ele geçirmek için kazandıkları bir muvaffakiyet olarak görünmesine rağmen, ordu komuta heyetini ellerinde bulunduran Türkler'in halîfeyi tamamen tesirleri altına aldıkları da gözden uzak tutulmamalıdır. Afşin'in ölümünden sonra yine Türk komutanlarından Eşnâs'ın onun yerine geçtiği, (H.226/M.841) yılında hacca giderken uğradığı her yerde büyük bir hürmetle karşılandığı ve hutbelerde ona dualar okunduğu rivayetleri[452] bu hususta değişen bir şeyin olmadığına işaret eder. Gerçekten de artık Abbâsî İmparatorluğu'nda siyasî nüfuz, mutlak anlamda Türkler'in eline geçmişti. Dolayısıyla Afşin'in ölümü bu mânâda mühim bir farklılık meydana getirmemiştir.[453]

---

451 Taberî, *Tarih*, IX, 112-115; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 262-263.

452 Taberî, *Tarih*, IX, 114.

453 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 479-480; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 260-271. Bu konuda ayrıca bk. Beylî, Osman Seyyid Ahmed İsmail, *el-Mu'tasım*, s. 236-244; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 648-650; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 213-220.

C. DIŞ POLİTİK FAALİYETLER

Halîfe Me'mûn'un ölümüyle sona eren İslâm-Bizans mücadelesi, dört yıllık bir fasıladan sonra İmparator Theophilos'un (H.223/M.837) yılında harekete geçmesiyle yeniden başladı. Bizans kralının hiç bir sebep yok iken İslâm ülkesine karşı saldırı düzenlemesinde Bâbek'in faaliyetlerinin önemli bir rol oynadığı akla gelir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Bâbek, kendi durumunun kötüye gitmesi üzerine, Bizans devletine elçiler göndermek suretiyle imparatoru Abbâsî devletine karşı tahrik etmiştir. Esasında herhangi bir sebep olmasa da, Bizans devleti, iç problemlerini hallettikten sonra sürekli olarak Müslüman topraklarına saldırmıştır.[454]

Mu'tasım'ın halîfeliği döneminde İmparator Theophilos, topladığı büyük bir ordu ile İslâm memleketlerine doğru harekete karar verdi. Oldukça büyük bir kuvvetle İstanbul'dan yola çıkan İmparator, Orta Anadolu'ya geldiği sırada kuvvetlerini ikiye ayırmak suretiyle bir kısmını Erzurum üzerine gönderirken, kendisi de asıl ordunun başında olduğu halde yukarı Fırat havzasına doğru yürüdü. Öncelikli olarak Zibatra'yı (Zozopetra, bugünkü Doğanşehir) yağma ve tahrip etti. Daha sonra da Malatya üzerine yürüdü. Malatya halkı, Zibatra'nın uğradığı akıbetten ancak kapılarını açmak ve içerde bulunan Rum esirleri serbest bırakmak suretiyle kurtulabildi. Bu saldırılar esnasında Fırat'ın diğer sahilindeki Samsat (Sümeysat, Arsamosata) ise Rum orduları tarafından tahrip edildi. Diğer taraftan Erzurum, yalnız surlarındaki hasarla bu felâketi atlatabildi. Karşı-

---

[454] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 475-480.

sına çıkacak hiç bir kuvvet olmamasına rağmen Theophilos, muhtemelen Bâbek'in esir edildiğini haber alınca başkente geri döndü. İmparator büyük zafer alaylarıyla karşılandı, hipodromda şenlikler yapıldı.[455]

Zibatra başta olmak üzere pek çok şehrin tahribi ve halkının katledilmesi, İslâm âleminde büyük infiâl meydana getirdi. Halîfe Mu'tasım, derhal mukâbil sefere çıkmak istedi ise de Bâbek üzerine gönderilen birliklerin henüz merkeze dönmemiş olmaları, üstelik mevsimin de böyle bir seferin yapılmasına elverişli bulunmaması sebebiyle seferini ertelemek zorunda kaldı. Bununla beraber, Suğûr ahalisini teskin etmek için Uceyf b. Anbase komutasındaki bir orduyu Anadolu tarafına harekete geçirdi.[456]

Hicretin 223-224 (M.837-838) yıllarını Bizans seferlerine hazırlıkla geçiren Mu'tasım, 1 Nisan 838 (2 Cemâziyelevvel 223) tarihinde Sâmerrâ'dan hareket etti. Bu seferin asıl hedefi, Bizans'ın Anadolu'daki en müstahkem kalesi ve merkez karargâhı durumunda olan günümüzde Afyon sınırları içinde bulunan Amorion (Ammûriye) idi. Yapılan plân üzere, Abbâsî birliklerinin iki koldan Anadolu'ya girmesine karar verildi. Bunun için komutanlardan Afşin idaresindeki otuz bin kişilik kol, Malatya taraflarında ilerlerken, bizzat halîfenin idaresindeki büyük ordu ise Tarsus ve Gülek boğazı yoluyla Anadolu'ya nüfuz edecekti. Halîfenin Anadolu'ya sefer düzenlediğini öğrenen İmparator,

---

455 Taberî, *Tarih*, IX, 55-56; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 59-60; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 77-78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 246-247.

456 İbn Tayfur, *Kitâbu'l-Bağdâd*, s. 143-144; Taberî, *Tarih*, IX, 56-57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 247.

İstanbul'dan hareket ederek Eskişehir'de karargâh kurdu. Buradan Müslümanlar'ın asıl hedefi olan Amorion'un müdafaasını takviye amacıyla yardımcı kuvvetler gönderdi. Abbâsî ordusunun Amorion'dan bir önceki hedefi Ankara olarak tespit edilmişti. Mu'tasım, Afşin'in emrindeki yardımcı ordu ile burada birleşecek, ardından da bütün ordu Amorion üzerine yürüyecekti. 22 Recep 223 (19 Haziran 838) tarihinde Tarsus'tan hareket eden Mu'tasım'ın komutanı Eşnâs, daha önceden giderek asıl ordunun emniyetini temin etmekle görevlendirildi.

İmparator Theophilos, Kızılırmak sahiline geldiği zaman halîfe kuvvetlerinin bir kısmının ülkesine girdiğini öğrendi. Bu sebeple onlara doğru hareket etti. Afşin ile İmparator'un birlikleri Yeşilırmak'ın güney kısmındaki Dazmana (Bugünkü Kazova)'da karşılaştılar. Recep-Şaban 223 (Temmuz 838) tarihinde başlayan muharebenin ilk anlarında Bizans kuvvetleri üstün durumda idiler. Fakat Afşin'in ordusunda bulunan on bin kadar Türk askerinin düşman üzerine ok yağdırmaya başlaması, muharebenin kaderini Müslümanlar lehine değiştirdi. Öyle ki, İmparator Theophilos, ancak gece karanlığından istifade ederek canını kurtarabildi. Sonuçta Müslümanların karşısına çıkacak herhangi bir Bizans kuvvetinin kalmadığını gören İmparator, Mu'tasım'a elçiler göndererek sulh talebinde bulundu. Ancak halîfenin, barış görüşmelerine Amorion'un fethinden sonra başlanabileceğini bildirmesi üzerine çaresiz bir şekilde başkentine döndü.

Bizans birliklerinin mağlup edilmesiyle önü açılan İslâm ordusu, Ankara'yı kolayca ele geçirdi.[457] Burada birkaç gün

---

457 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 226-229.

kalındıktan sonra hazırlıklar tamamlanıp Amorion'a hareket başladı. Ordunun sağ kanat kuvvetlerine Afşin, sol tarafına Eşnâs, merkeze ise halîfe komuta ediyordu. Ankara'dan çıktıktan bir hafta sonra Müslüman birlikleri Amorion önüne geldiler. Şehrin muhasarası 6 Ramazan 223 Perşembe günü (1 Ağustos 838) başladı. Müslüman ordusunun yanında mancınık gibi etkili muhasara silahları de bulunuyordu. Halîfe kuvvetleri bütün güçleriyle hücum etmelerine rağmen surların mukavemetli olması ve kale içindekilerin iyi savunma yapmaları sebebiyle fethi gerçekleştiremediler. Nihayet surun zayıf bir noktası tespit edilerek mancınıklar bu kısmı dövmeye başladı. Nihayet 17 Ramazan 223 Pazartesi günü (12 Ağustos 838) tarihinde Amorion, Müslümanlar tarafından fethedildi.[458]

Fetihten sonra bir müddet Amorion'da kalan Mu'tasım, Theophilos'un sulh talep eden ikinci elçi heyetinin isteklerini de reddedip Konya-Ereğli ve Tarsus üzerinden Sâmerrâ'ya döndü. Mu'tasım'ın halîfeliği zamanında gerçekleştirilen Amorion seferi, Müslümanlar'ın Bizans'a karşı düzenledikleri en başarılı askerî harekâtlardan biri kabul edilir. Fakat bu sefer neticesinde bir iskân politikası takip edilmediği için, büyük güçlüklerle ve çok bedel ödenerek ele geçirilen şehir, yine Bizans'a terk edilmiştir. Amorion seferinden sonra durumu oldukça sarsılan Theophilos, bazı Avrupa devletlerine ve Endülüs Emevî halîfesine elçiler göndererek yardım talebinde bulundu ise de bu

---

[458] Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 392-393; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 476; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 60; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 118-119; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 79-83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 248-251; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 229-230; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 50; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 286-288.

girişimlerinden herhangi bir netice alamadı. Halîfe Mu'tasım'ın Bizans İmparatoru'nun ısrarlı sulh teklifini reddetmesi, onun seferlere devam etmek niyetinde olduğunu göstermektedir. Fakat ordu içinde yeğeni Abbâs b. Me'mûn adına bir darbe girişiminin ortaya çıkarılmasının böyle bir seferin yapılmasına mâni olduğu anlaşılmaktadır. Başkente döndükten sonra Mâzyâr b. Kârin isyanının başlaması, ayrıca Afşin meselesi gibi gelişmeler de, Bizans üzerine yeni bir seferi imkânsız hale getirmiştir. Ancak halîfe, bu olumsuz şartlara rağmen yönetiminin son yıllarına kadar Suğûr'daki birlikler marifetiyle Bizans üzerine sınırlı da olsa düzenli akınları devam ettirmiştir.[459]

D. SÂMERRÂ'NIN KURULUŞU

Mu'tasım'ın halîfeliği döneminde Abbâsîler devrinde Bağdat'a alternatif yeni hilâfet merkezi olarak Sâmerrâ kurulmuştur. Bağdat'a yaklaşık 145 km. uzaklıkta inşa edilen şehrin adı Surra men reâ (gören sevindi)'den değişerek Sâmerrâ şeklinde ifadesini bulmuştur. Daha önce kurulmuş bulunan Basra, Kûfe, Fustat, Remle, Vâsıt ve Bağdat gibi büyük şehirlerin sonuncusu olan Sâmerrâ, yarım asırdan fazla bir süre Abbâsî devletine hilâfet merkezliği yapmıştır.

Halîfe Mu'tasım'ı Abbâsî devletinin merkezi olan Bağdat'ı terke ve yeni bir şehir tesis ederek orasını hilâfet merkezi yapmaya sevk eden en önemli sebep, Türkler'in yoğun bir şekilde Abbâsî ordularına ve toplumuna katılmalarıdır. Halîfenin Türk-

---

459 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 581;Taberî, *Tarih*, IX, 57-71; Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 445-466; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 193-197; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 656-662.

ler'in meydana getirdiği askerî birliklere fazla ehemmiyet vermesi ve onları diğer birliklerden ayırarak kendilerine farklı muamele yapması, bilhassa Arap unsuru arasında hoşnutsuzluk meydana getirmiş, zamanla bu iki grup arasında nüfuz rekabetinin başlamasına sebep olmuştur. Çoğunun süvari olduğu anlaşılan ve halîfenin özel birliklerini teşkil eden, aynı zamanda Mu'tasım'ın müsamahasından da istifade eden Türk askerleri, memleketlerindeki alışkanlıklarını devam ettirerek Bağdat caddelerinde at sürüyorlar, bu sebeple kadın, çocuk ve ihtiyarlara çarpıp onların yaralanma, hatta ölümlerine sebebiyet veriyorlardı. Türkler'in bu davranışlarına mukâbil Araplar, açıktan açığa onlarla müdahale edemedikleri için Bağdat'ın kenar mahallelerinde yalnız buldukları Türk askerlerini öldürmeye başlamışlardı. Vaziyetin bu şekilde devam etmesi neticesinde, her gün Bağdat sokaklarında iki taraftan öldürülmüş insanlara tesadüf etmek sıradan bir hadise haline gelmişti.[460] Bu hususu Taberî'nin naklettiği şu rivayet açıkça ortaya koyar:

"Mu'tasım bayram namazından dönerken önüne çıkan bir ihtiyar, ey Ebû İshâk, komşuluk hukukumuzu ayaklar altına aldın. Bu yabancılarla çocuklarımızı yetim, kadınlarımızı dul bıraktırdın ve adamlarımızı katlettirdin, diye serzenişte bulunur. Bu sözlerden çok müteessir olan halîfe, bir daha halkın arasına çıkmaz ve ertesi sene Bağdat'ı terk eder".[461] Aynı kaynağın verdiği diğer bir rivayette de, Mu'tasım'ın halkın isyan

---

[460] Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân*, s. 256; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Leiden 1893, s. 357-357; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 50; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 174-175; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 387.

[461] Taberî, *Tarih*, IX, 18; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 236.

ederek hassa birliklerini imha edeceğinden korktuğu için yeni bir şehir kurarak askerî birlikleriyle orada oturmak istediği belirtilmektedir.[462]

Kaynakların verdiği bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, halîfenin özel birliklerini teşkil eden Türkler'le Bağdat halkının bir arada yaşaması imkânsız bir hâl almıştı. Bu durum devam ettiği takdirde, toplumsal çatışmaların patlak verebileceği, dolayısıyla halîfenin otoritesinin sarsılacağı aşikârdı. Bütün bunlar neticesinde Mu'tasım, daha kendisi halîfe olurken etkisini göstermeye başlayan Türk-Arap rekabetini ve husûmetini önleyici bir tedbir olarak Bağdat'ı terk edip yeni bir merkez tesisine karar verdi.[463] Bu maksatla başkent için uygun bir yer araştırmaya başladı. Taberî'nin bir kaydına göre[464] Mu'tasım, halîfeliğinden bir sene sonra (H.219/M.834) yılında Bağdat'tan ayrılarak tetkiklerde bulunmaya başladı. İlk girişiminde Bağdat'ın dört fersah kuzeyinde bulunan Şemmâsiye bölgesinde dolaşmasına rağmen, müspet bir netice elde edemeden geri döndü. Buranın halîfe tarafından tercih edilmemesinin sebebi, Bağdat'a çok yakın oluşu ve büyük ordugâhların kurulmasına müsait olmayışı idi. Mu'tasım bir sonraki yıl (H.220/M.835), tekrar aynı maksatla keşfe çıktı. Nihayet gözlemleri neticesinde Dicle'nin kanallarından Katûl'un çevresinde uygun bir mekânı beğenerek burada yeni bir şehir kurmaya karar verdi. İnşaatın bir süre ilerlemesine rağmen, arazinin müsait olmadığını düşünerek buradan da

---

462 Taberî, *Tarih*, IX, 16-17.

463 Bu hususta bk. Lümeylim, Abdülazîz Muhammed, *Nüfuzü'l-Etrak fi'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye ve Eseruhu fi Kıyami Medîneti Sâmerrâ'nin 221-279 h*, I-II, Beyrut 1991.

464 Taberî, *Tarih*, IX, 20.

vazgeçti. En sonunda Katûl'un daha kuzeye giderek Sâmerrâ'nın bulunduğu bölge üzerinde karar kılındı.[465]

Halîfe Mu'tasım, Hicretin 221. (M.836) yılında başkent olarak seçtiği bölgede arazi satın alınmasını ve derhal inşaata başlanılmasını emretti. Bu maksatla civar bölgelerden mühendisler, ustalar, işçiler getirtildi. Yeni kurulacak şehrin etrafı, ağaçsız bir çöl halinde idi. Burasını yeşillendirmek amacıyla ülkenin her tarafından muhtelif fidanlar getirilerek dikildi. Böylece bir taraftan binalar yükselirken, diğer taraftan şehir ağaçlandırıldı.[466]

Sâmerrâ'yı inşa etmeye başlayan Mu'tasım, önce Türk askerî kıtalarını, daha sonra da Bağdat'a yerleşmiş bulunan sivil Türk topluluklarını sırasıyla yeni başkente intikal ettirdi. Halîfenin Türkler'i Sâmerrâ'ya yerleştirmesiyle birlikte, Abbâsîler'de Türk nüfuzu daha da ağırlık kazanmaya başlamış, İslâm tarihinde Sâmerrâ dönemi adı verilen süreç başlamıştır. Esasında gerek stratejik önemi, gerekse tabiî güzellikleri sebebiyle Bağdat, halîfe için kolay terk edilebilecek bir şehir değildi. Ancak bütün avantajlarına rağmen halîfenin Bağdat'tan ayrılıp

---

465 Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân,* s. 256-257; Taberî, *Tarih,* IX, 20; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 236.

466 Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân,* s. 258-268; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 54-55; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 231; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* s. 200-202. Ayrıca bk. Umeyd, Tâhir Muzaffer, *el-İmaretü'l-Abbâsîyye fî Sâmerrâ fî Ahdeyi'l-Mu'tasım ve'l-Mütevekkil,* ? 1976 (Vizaretü'l-İ'lam); Northedge, Alastair, *Sâmerrâ, Residenz der Abbâsîdenkalifen : 836-892n.chr (221-279 H.),* Stuttgart 1990; Ergun, H. Kübra, *Abbâsî Başşehri Sâmarrâ,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE Konya 2002; Beylî, Osman Seyyid Ahmed İsmail, *el-Mu'tasım,* s. 153-183; Kök, Bahattin, "Sâmerrâ'nın Kuruluşu", *EAÜİFD* sy. 19, Erzurum 2003, s. 7-48; Viollet, H., "Sâmerrâ", *İA,* X, 144-146; Yetkin, Şerare, "Abbâsîler", *DİA,* I, 50-52; Demîrci, Mustafa, "Sâmerrâ", *DİA,* XXXVI, 70-71.

Sâmerrâ'ya gitmesi, sadece Türkleri korumak değil, hem hilâfetini sağlama almak, hem de devletin omuzlarına yüklediği ve kendisine başlıca dayanak yaptığı unsuru iç politik çatışma problemlerinden uzak tutmak hedefini de taşımaktadır.[467]

E. ŞAHSİYETİ ve ÖLÜMÜ

Halîfe Mu'tasım, sekiz yıllık idaresi sürecinde gerek dâhilî karışıklıklar, gerekse Bizans seferleri dolayısıyla yoğun bir yönetim dönemi yaşadı. 227 Muharrem'nin birinci günü (21 Ekim 841) hastalanan halîfenin rahatsızlığı yaklaşık üç ay kadar sürdü. 18 Rebiulevvel 227 (25 Ocak 842) Sâmerrâ'da vefat etti.[468]

Mu'tasım, kaynakların bildirdiğine göre iyi kalpli, mükrim tabiatlı bir halîfeydi. Öyle ki, maiyetindekilere son derece samimi davranır, onlarla sohbetten zevk alırdı. Yeterli bir eğitim almamış olmasına rağmen[469] hitabetinin kuvvetli olduğu ve şiir yazdığı rivayet edilir. Onun daha ziyade savaş sanatına önem verip bu hususta çok para harcadığı bilinmektedir.[470] Nitekim savaş sanatını geliştirmek amacıyla ata binmeyi ve atlarla oynanan ve Milattan önceki Orta Asya Türkleri'nde, İranlılar'da, Araplar'da Yunanlılar'da, Bizanslılar'da ve Uzak Doğu'da değişik türleri görülen bir nevi golfe benzeyen çevgan oynamayı teşvik etmiş, kendisi de bu oyunu sıkça oynamıştır.[471] Aynı oyuna halîfe Emîn'in de düşkün olduğuna dair bilgiye sahibiz.

---

[467] Kan, Kadir, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 126.

[468] Taberî, *Tarih*, IX, 118-120; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 46, 63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 265; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 231-232.

[469] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 295.

[470] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 266; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 296.

[471] Taberî, *Tarih*, IX, 121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 266.

Nitekim İbnü'l-Esîr, kendisine biat tamamlandıktan bir gün sonra Bağdat'ta sükûnet sağlanır sağlanmaz, onun, Mansûr'un yaptırmış olduğu sarayın çevresine çevgan oynanması için bir alan inşa ettirdiğini rivayet eder.[472]

Sâmerrâ kurulduğu zaman Dicle'ye yeni kanallar açtırıp ziraatı geliştirmesi, civar bölgelerden çeşitli ağaçlar getirtmek suretiyle şehri yeşillik bir belde haline getirmek istemesi, Mu'tasım'ın imar faaliyetlerine verdiği önemi göstermektedir. Ayrıca onun son derece tutumlu olduğu ve öldüğü zaman devlet hazinesinde milyonlarca dinar ve dirhem kaldığı kaynaklarda zikredilmektedir.[473]

Mu'tasım'ın devlet idaresinde gösterdiği hususî bir meziyeti yoktur. Abbâsî İmparatorluğu, yükselme devrini onun zamanında devam ettirebilmişse, halîfe bunu selefi Me'mûn'un hilâfeti sırasında yetişmiş nesle borçludur. Ancak bu kıymetli nesli iş başında tutmayı bilmiş olması da kendisi için bir meziyet olarak kabul edilmeye değerdir. Halîfeliğinin sekiz seneden ibaret bulunması, ona idarî mevkilere kendi yetiştirdiği bir kadroyu geçirmeye fırsat vermemiştir. Bununla beraber Mu'tasım, Me'mûn'un her sahada istihdam ettiği büyük şahsiyetlerin yardımı ile dâhilî ve hâricî gelişmelerde mühim başarılar elde etmiştir. Ağabeyi Me'mûn devrinden kendisine intikal eden baş kadı Ahmed b. Ebî Duâd sayesinde adaletinden bahsettirmiş, Afşin, İtâh, Eşnâs ve Boğa el-Kebîr gibi Türk komutanları vasıtasıyla kazandığı askerî başarılar sebebiyle kahramanlık destanlarına mevzu olmuştur.

---

472 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 137; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 345.

473 Taberî, *Tarih*, IX, 119.

Mu'tasım, siyasî sahada olduğu gibi ilmî ve fikrî bakımdan da Me'mûn devrinin devamını sağlamıştır. Bu bakımdan Me'mûn'la gelişmeye başlayan ilmî ve kültürel sahadaki gelişmelerin hızının artmasına yardımcı olmuştur. Kendisinin ilim ve kültür yönünden zayıf kalmasına, ağabeyi gibi âlimlerle münasebetler tesis etmesine ve onlarla ilmî sohbetler yapmasına mani olsa da, onun devrinde âlimler ve sanatkârlar daima himayeye mazhar olmuşlardır.

İslâm kaynakları, Mu'tasım'dan musemmen (sekizli) halîfe olarak bahsetmektedirler. Buna göre 8 rakamı onun hayatının birçok safhasında görülmektedir. Abbâs b. Abdülmuttalib'in 8. kuşaktan torunu, 8. Abbâsî halîfesi olması, halîfeliğinin 8 yıl 8 ay ay sürmesi, Hicretin 218. yılında halîfe olması, 8 erkek, 8 kız çocuğunun olması ve 48 yaşında ölmesi bu cümledendir.[474]

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse Mu'tasım, babası Hârûn Reşîd ve ağabeyi Me'mûn çapında büyük devlet adamı olmamasına rağmen, Abbâsî Devleti'nin yükselmesine yardım eden ve bu yükselmeyi devam ettiren hanedan üyelerinin son halkası kabul edilir.[475]

---

[474] Taberî, *Tarih,* IX, 119; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 64; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XI, 25; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 229; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 385.

[475] Mu'tasım ve dönemi hakkında bk. Yıldız, Hakkı Dursun, *Mu'tasım Devrinde Abbâsî İmparatorluğu,* (Doktora Tezi, 1965), İÜ Edebiyat Fakültesi; Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler,* İstanbul 1980, 70-104; Amid, Tâhir Muzaffer, *el-İmâratü'l-Abbâsîyye fi Semerra fi Ahdi'l-Mu'tasım ve'l-Mütevekkil,* Bağdat 1976, s. 42-114; Shaban, M.A., *Islamic History,* Cambridge 1976, II, 61-69; Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Ankara 1985, s. 7-10, 144, 185, 219, 232-36; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 199-224; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi,* III, 331; Lümeylim, Abdülaziz Muhammed, *Nüfûzü'l-Etrâk fi'l-Hilâfeti'l-*

VIII. İLK ABBÂSÎ ASRININ SONU: VÂSIK DÖNEMİ (227-232/842-847)

A. İÇ SİYASÎ GELİŞMELER

Hârûn Vâsık, Hicretin 196. (811-812) yılında dünyaya geldi. Annesi Karâtis adlı Rum asıllı bir cariyedir.[476] Kuvvetli bir şahsiyete sahip olup, babası Mu'tasım askerleriyle beraber Sâmerrâ'ya gidince Bağdat'ta yerine onu vekil olarak bırakmıştır. Babasının ölümünden sonra Hicretin 227. (M.841-842) yılında halîfe oldu.[477] İbn Tiktaka onun hakkında şöyle der: *"Vâsık, Abbâsî halîfelerinin en faziletlilerinden birisidir. Zeki, akıllı bir kişi olup, aynı zamanda hatip ve şairdi. Hareket ve davranışlarında Me'mûn'a benziyordu".*[478]

Halîfe Vâsık, yönetimde babası Mu'tasım ile amcası Me'mûn'un siyasetini devam ettirmiştir. Mutezile'nin etkisi

---

Abbâsîyye, Beyrut 1991; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi,* II, 371-376; Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsîyyü'l-Evvel,* Beyrut 1997, s. 175-202; Vekîl, M. Seyyid, *el-Asru'z-Zehebi li'd-Devleti'l-Abbâsîyye,* s. 422-489; Eyyûb, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî,* s. 91-96; Gordon, S. M., *The Breaking of a Thousands Swords: A History of the Turkish Military of Sâmerrâ,* New York 2001, s. 47-140; Avcı, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri,* İstanbul 2003, s. 100-101, 257-258; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* s. 100-103; Bilî, Osman Seyyid Ahmed İsmail, "Mu'tasım and the Turks", *BSOAS,* XXIX/1 (1966), s. 12-24; Ayalon, D., "The Military Reforms of Caliph al-Mu'tasim", *İslâm and Abode of War,* (ed. D. Ayalon), Variorum 1994, s. 1-39; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî,*s. 177-192; Bury, C.B., "Mu'tasım's March throgh Cappadocia in A.D 838", *The Journal of Hellenic Studies,* XXIX, London 1909, s. 120-129; Zettersteen, K.V., "Mûtasım", *İA,* VIII, 748-749; Avcı, Casim, "Mu'tasım Billah", *DİA,* XXXI, 380-382.

[476] İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber,* s. 42.

[477] Taberî, *Tarih,* IX, 123; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 65; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 266-267; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 297.

[478] İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 236.

onun zamanında da kendini hissettirdi. Nitekim Kur'ân'ın yaratılmış olması hususunda devletin resmî görüşünü kabul etmeyen Ahmed b. Nasr el-Huzâî, onun talimatıyla öldürülmüştür.[479]

Vâsık zamanında askerî alanda Türk nüfuzu daha da etkin hale gelmiştir. O, ilme yatkınlık ve ilim adamlarıyla yakınlığı sebebiyle amcası Me'mûn ile kıyaslanmış, bu sebeple kendisine Küçük Me'mûn denilmiştir.[480] Ancak Vâsık'ta Me'mûn'un siyasî dehası ve yönetim kabiliyetini görmek mümkün olmamıştır. Bu sebeple idaresini, vezirleri ve Türk komutanlarının telkin ve tavsiyeleri doğrultusunda gerçekleştirmeye çalışmıştır. O kadar ki, ülkenin doğu kısımlarının yönetimini Türk komutanlardan İtâh'a, batısını ise Eşnâs'a bırakmış görünmektedir. Ayrıca yerine veliaht bırakmadığı için, halîfe seçiminde inisiyatifi vezir ve komutanlara terk etmiştir. Bu şekilde Vâsık'tan itibaren halîfelerin gerek tayinleri gerekse azillerinde bürokratlar açıkça müdâhil olmaya başlamışlardır.[481]

Vâsık göreve gelir gelmez kabile problemleriyle karşı karşıya kaldı. Zira Kays kabilesi, Şam'da isyan ederek valinin sarayını muhasara etmişti. Âsîler üzerine Recâ b. Eyyûb el-Hadarî gönderildi. Kayslılar, Mercirâhıt'ta karargâh kurarak gönderilen orduyu beklemeye başladılar. İtaat teklifinin reddedilmesi üze-

---

479 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 76; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 393.

480 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 77-81; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 395.

481 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 299. Bu konuda ayrıca bk. Işş, Yûsuf, *Târîhu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 103-104.

rine, âsîlere karşı harekete geçen Recâ, onları mağlup etmeyi başardı.[482]

Halîfe Vâsık devrinde dâhilî karışıklıklar daha çok Hicaz ve Yemâme bölgelerinde vuku bulmuştur. Bu isyanlardan biri, Kays kabilesi kollarından Benî Suleym'e mensup bedevîlerin, Uzeyze b. Kattâb es-Sülemî idaresinde Hicaz'da çapulculuğa başlamalarıyla ortaya çıktı. Kendilerine karşı kuvvet gönderilmemesinden de cesaret alan âsîler, 230 Cemâziyelâhir'inde (Şubat-Mart 845) Bâhile ve Benî Kinâne kabilelerinin oturdukları bölgelere saldırıp, yağma ve katliam yaptılar. Bunun üzerine Medine valisi Muhammed b. Sâlih, Hammâd b. Cerîr adlı komutanını isyanı bastırmaya memur etti ise de Hammâd, onlarla yaptığı savaşta mağlup oldu. Bu başarıdan cesaret alan ve yeni grupların iltihakıyla kuvvetlenen âsîler, Mekke ile Medine arasındaki yolu tamamen kontrolleri altına aldılar. İsyanın bütün Arabistan'a yayılmasından endişe eden Vâsık, Boğa el-Kebîr komutasında Türkler ve diğer ücretli askerlerden meydana gelen bir orduyu bölgeye gönderdi. Hicretin 230. yılı Şaban'ında (Nisan-Mayıs 845) Hicaz'a varan Boğa, öncü kollarının başında Tardüş et-Türkî olduğu halde Benî Süleym üzerine saldırıya geçti. Burada gerçekleşen çatışmalarda isyancı bedevîler hezimete uğratıldı. Boğa'nın, kaçanlara teslim oldukları takdirde emân verileceğini bildirmesi üzerine, birçoğu teslim oldu. Ele geçirilenlerin önemli bir kısmı isyana katılmaları sebebiyle Medine'de hapsedildiler.[483]

---

[482] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 267; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 52.

[483] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 480; Taberî, *Tarih*, IX, 129-131; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 150-151, 163; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 270; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X,302.

Benî Süleym hareketinin bastırılmasından sonra Boğa, diğer bir isyancı Arap kabilesi Benî Hilâl üzerine yürüdü. Gerçekleştirilen operasyon sonucunda onları da mağlup ederek elebaşlarını, Medine'ye getirerek hapsetti. (231 Muharrem/Eylül-Ekim 845). Boğa, nihayet Benî Murre üzerine de sefer düzenledi. Halîfe birliklerinin Medine'den ayrılmasını fırsat bilen mahkumlar, nöbetçileri öldürerek kurtulmak istedilerse de, yağmacılıktan canları yanmış olan Medineliler, silaha sarılarak onların kaçmasına mani olup büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi. Boğa, bunun ardından kuzey Hicaz'da oturan Benî Murre ve Fezâre kabilelerini de itaat altına aldı. Hicaz ile Suriye hududu üzerinde bulunan Cenfâ kasabasında kırk gün kadar kalan Boğa, bu havâlide bulunan âsîleri de bertaraf edip esir aldıklarını Medine' ye sevketti.[484]

Vâsık döneminde Arabistan'ın güney doğu bölgesi Yemâme de isyan faaliyetlerine şahit olmuştur. Nitekim Hicretin 232. yılı başında (M.846 ortaları) Benî Numeyr kabilesinin başlattığı ayaklanma, Yemâme'de oturan diğer Arap kabilelerinin de katılmasıyla daha tehlikeli bir boyut kazandı. Gelişmeyi haber alan halîfe, bu sırada Medine'de bulunan Boğa el-Kebîr'i isyan bölgesine gönderdi. Boğa, Yemâme'ye giderken, âsîlere iltihak etmiş olan küçük kabile gruplarına elçiler göndererek onları itaate davet ettiyse de bu teşebbüsünden herhangi bir netice elde edemedi. Hicretin 232. yılı Safer'inin ilk günlerinde (846 Eylül'ü sonu) Nuhayla mevkiine gelen Boğa, o civarda meskûn Benî Dabbe kabilesine aynı şekilde elçi göndererek itaate çağırdı, ancak yine sonuç alınamadı. Üstelik bu kabile mensupları,

---

484 Taberî, *Tarih*, IX, 132-135.

dağlık bölgelere çekilerek halîfe kuvvetlerine karşı gerilla savaşı başlattılar. Bunun üzerine Boğa, onları takip amacıyla birlik gönderdi. Kendisi de Benî Numeyr'e karşı yürüyüşüne devam etti. Ravzatu'l-Abân denilen mevkide isyancılarla karşı karşıya geldi. Ancak onların beklenmedik bir mukâvemet görünce mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldı. Karşı saldırı sonucunda bedevîler Boğa'nın karargâhına girmek üzere iken, daha önce Benî Dabbe üzerine gönderilmiş olan halîfe birlikleri yardıma gelerek onu fecî bir âkıbetten kurtardılar. İki ordunun birleşmesiyle âsîler üzerine düzenlenen ikinci hücum sonucunda neredeyse tamamı kılıçtan geçirildi. Boğa, bundan sonra Benî Numeyr ileri gelenlerine yeniden haber göndererek isyandan vazgeçmeleri takdirde kendilerine emân vereceğini taahhüt etti. Ancak teslim olanlara emân vermeyip tamamını hapse attı. Hicretin 232. yılı sonlarına (M.847 ortaları) kadar devam eden bu harekât neticesinde Yemâme'deki karışıklıklar tamamen ortadan kaldırılınca, Boğa komutasındaki halîfe birlikleri, 233 Muharrem'inde (Ağustos-Eylül 847) Sâmerrâ'ya döndüler.[485]

Vâsık devrinin sonlarına doğru, ülkenin doğu eyaletlerinde de bazı ayaklanmalar gerçekleşti. Bu cümleden olarak, Taberî, Hicretin 231. (M.845-846) yılında, Vasîf et-Türkî'nin Isfâhan, Cibâl ve Fars bölgelerindeki isyancılara karşı yapılan bir harekâttan beş yüz kadar esirle döndüğünü, bu başarı karşılığında

---

[485] Taberî, *Tarih*, IX, 146-150; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 284-285; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 272-273, 276; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 308.

halîfenin ona yetmiş beş bin dinar atiyye ile kılıç ve hil'at verdiğini kaydeder.[486]

B. DIŞ İLİŞKİLER

Halîfe Vâsık devrinde Bizans'a karşı büyük bir deniz seferinin yapıldığı hakkında Bizans kaynaklarında geniş bilgi bulunmasına rağmen, İslâm kaynakları bu konuda suskundurlar. Zikredilen yabancı kaynaklara göre, Müslümanlar Amorion'a karşı kazandıkları kesin zaferi müteakip, deniz yoluyla İstanbul üzerine bir sefer yapma hazırlığına giriştiler. Birkaç yıllık hazırlıktan sonra (H.227-228/M.842) yılında dört yüz parçadan müteşekkil donanma, Ebû Dinar (Apodinar) komutasında hareket etti. Tehlikenin yaklaştığının öğrenilmesi üzerine Bizans başşehrinde müdafaa hazırlıklarına başlandı. Fakat İslâm donanması, Kırlangıç burnu (Selidonia, Selidon burnu) açıklarında korkunç bir fırtınaya tutularak mahvoldu. Müslümanlar'ın felâketiyle neticelenen bu seferden sonra Bizans İmparatoru, Theoktistos komutasındaki donanmayı Girit üzerine gönderdi. 12 Cemâziyelâhir 228 Pazar günü (18 Mart 843) İstanbul'dan hareket eden donanma, Girit önlerine gelerek demîrledi. Adadaki Müslümanlar, gelen Bizans donanması karşısında tutunamayacaklarını anlayınca bir harp hilesine başvurarak Theoktistos'un birlikleri arasında İstanbul'da karışıklıkların çıktığı ve imparatorun tahttan indirildiği şayiasını yaydılar. Theoktistos, bunun üzerine ordusunun büyük bir kısmını Girit önlerinde bırakarak İstanbul'a döndü. Neticede komutansız kalan Bizans birlikleri, Müslümanlar tarafından tamamen imha edildi. Girit'teki bu

---

[486] Taberî, *Tarih,* IX, 140-141; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 274-275.

başarısızlığına rağmen Theoktistos, İmparatoriçe Theodora tarafından Anadolu'ya karşı gönderilen ordunun komutanlığına getirildi. Bizans ordusu, kesin olarak yeri tayin edilemeyen, fakat Orta Anadolu'da olduğu tahmin edilen Mavropotamos yakınında Müslümanlar karşısında ağır bir mağlubiyete uğradı.[487]

Halîfe Vâsık, Bizans'a karşı kazanılan bu son başarılara rağmen, harbin devamına taraftar değildi. Bu sebeple (H.231/M.845) yılında Bizans elçisinin Sâmerrâ'ya gelerek iki tarafın elinde bulunan esirlerin değiştirilmesi teklifini memnuniyetle kabul etti. Hatta kendisi de Ahmed b. Ebû Kuteybe adlı elçisini İstanbul'a göndererek, imparatora mukabelede bulundu. Esirlerin mübadelesi, Silifke ile Tarsus arasında iki devletin sınırını teşkil eden Lamis (Göksu) suyu üzerinde gerçekleştirildi.[488] Esir mübadelesinin hemen arkasından Ahmed b. Saîd b. Selm b. Kuteybe'nin Anadolu'ya bir akın yaptığı görülür. Ancak mevsimin kış olması yüzünden bu seferde başarılı bir netice elde edilememiş, üstelik bu esnada pek çok kayıp verilmiştir.[489]

Vâsık'ın beş yıl devam eden halîfeliği Abbâsî tarihinde mühim bir yer tutmaz. Onun devri, esasında amcası Me'mûn ve babası Mu'tasım devirlerinin basit bir devamından ibarettir. Bu

---

487 Vasiliev, Alexander A., Byzance et les Arabes, I, *la Dynastie a'Amorium*, Bruxelles 1935, s.191-198, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*'nden s. III, 227-228.

488 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 482; Taberî, *Tarih*, IX, 132, 141-144; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 283; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, s. 141; İbn Kesir, el-Bidâye, X, 303-3-7; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 394.

489 Taberî, *Tarih*, IX, 142; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 164. İlk Abbâsî asrında Arap-Bizans ilişkileri hakkında bk. Avcı, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, s. 87-102.

süreçte halîfe üzerinde tesir icra eden iki grup bulunuyordu: İdarî ve dinî konularda vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât ile baş kadı Ahmed b. Ebû Duâd, askerî konularda ise Eşnâs et-Türkî ile onun (H.230/M.844-845) ölümünden sonra başkomutanlığa yükselen İnâk et-Türkî başta olmak üzere devlet idaresinde bütün otorite bu şahıslarda toplanmıştı. Onun zamanında ordunun komuta kademesi neredeyse tamamen Türkler'in eline geçmişti. Vâsık, Me'mûn'un başlattığı ve babası Mu'tasım'ın devam ettirdiği *Halku'l-Kur'ân* akidesine bağlı olup, buna karşı gelenleri ağır şekilde cezalandırmıştır. Nitekim (H.231/M.845-846)[490] yılında bu akîdeye karşı çıkan ve üstelik etrafında bir grup toplayarak isyan hazırlığına girişen Ahmed b. Nasr b. Mâlik el-Huzaî, tutukladıktan sonra Sâmerrâ'ya getirilerek bizzat halîfe tarafından sorguya çekilmiş, ardından da idam edilmiştir.[491]

İmar faaliyetleri ile ilmî ve edebî sahalarda da Vâsık döneminde kayda değer bir gelişmeye şahit olunmaz. Bununla birlikte kendi adını taşıyan ve isteği üzerine inşa edilen el-Hârûnî sarayı, sanat tarihi açısından önemli örnek kabul edilir. Halîfe Me'mûn zamanında başlamış olan tercüme faaliyetinin onun devrinde de devam ettiğine muhakkak nazarıyla bakılabilir. Onun diğer bir hususiyeti ise, Emevîler ve Abbâsîler tarafından devamlı takibata uğratılan Hz. Ali evlâdına karşı son derece müsamahalı davranış sergilemiş olmasıdır.

---

490 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 482; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 303-304.

491 Taberî, *Tarih*, IX, 135-140; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 304-308.

Abbâsîler'de kuruluş ve yükseliş döneminin son halîfesi kabul edilen Vâsık, 24 Zilhicce 232 (11 Ağustos 847) tarihinde öldü. Kaynaklarda vefatı esnasında onun 32-37 yaşları arasında olduğuna dair farklı rivayetler bulunur.[492]

---

492 Taberî, *Tarih*, IX, 150-151, 276-277; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 84; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 310.Vasık hakkında bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 225-231; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, II, 377-383; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III, 331-333; Eyyûb, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî*, s. 96-99; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, s. 103-104; Rahîm, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 683-697; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*,s. 192-197; Kan, Kadir, *Abbâsî Halîfesi Vasık ve Dönemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2003; Yıldız, Hakkı Dursun, "Vâsık Billah", *İA*, XIII, 217-219.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK ASKERÎ BÜROKRASİNİN HÂKİMİYETİ YA DA SÂMERRÂ SÜRECİ

I. ASKERLERİN SEÇTİĞİ ve KATLETTİĞİ HALİFE: MÜTEVEKKİL-ALELLÂH (H.232-247/M.847-861)

Araplar'ın Türkler'le ilk mühim karşılaşmaları, Hz. Osman dönemindeki Horasan fetihleri esnasında gerçekleşmişti. Emevî asrında ise özellikle Kuteybe b. Müslim'in faaliyetleri neticesinde Arap fetihlerinin Maveraünnehr'in doğu kısımlarına ulaşmasıyla birlikte, Türkler yoğun bir şekilde Müslüman toplumun içine dâhil olmaya başladılar. Yönetimin Emevîler'den Abbâsîler'e geçtiği dönemde ise Türk varlığı, İslâm toplumunda etkinliğini her anlamda hissettirmeye başlamış, bilhassa Abbâsîler'in kuruluş sürecinde Emîn-Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesi, Türkler'in ordu içindeki istihdamının yollarını açmıştır. Me'mûn'dan itibaren askerî bürokraside ağırlıklarını artıran Türkler, zamanla halîfeler için kontrol edilemez derecede bir güce ulaşmışlardır ki, bunun tabiî neticesi olarak Abbâsî devletinin ikinci asrından itibaren Türk Askerî bürokrasisi hâkimiyeti dönemi başlar.[1]

Esasında Abbâsîler'deki Türk etkinliğinin ilk sinyalleri Mu'tasım'ın halîfeliğe geliş sürecinde alınmıştı. Me'mûn'dan sonra, halîfelik makamını her anlamda doldurabilecek konum-

---

[1] Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 356.

da olan oğlu Abbâs var iken, kardeşi Mu'tasım'ın halîfeliğe getirilmesini, ancak Türk komutanların yönetim üzerindeki ağırlığı ile izah etmek mümkün olur. Mu'tasım'dan sonra halîfeliği üstlenen Vâsık'ın, veliaht bırakmadan ölmesi ide, komutanların yeni halîfe seçimindeki mutlak karar merciî olma konumlarını perçinlemiştir. Beklendiği gibi, bu hadiseden itibaren askerler, siyasete doğrudan müdahale etmeye başlamışlardır. Kuşkusuz bu şartlarda göreve gelen halîfelerden bağımsız siyasî icraat beklenemez. Nitekim göreve gelen/getirilen halîfeler, ancak ordunun beklentileri ve komutanların taleplerini yerine getirdikleri oranda makamlarında kalabilmişlerdir. Bu durumda siyasette halîfeler değil, bizzat askerler belirleyici hâle gelmişler, istedikleri halîfeyi göreve getirip, istediklerini işbaşından uzaklaştırmışlardır.[2]

Abbâsî halîfelerinin, bu dönemde Türk komutanlarının vesayetinde kalmaları, aslında onların yeteneksiz oldukları anlamına gelmiyordu. Bilakis aralarında Mütevekkil, Mu'tazıd ve Mühtedî gibi siyaseten kabiliyetli, şahsen de faziletli halîfeler mevcuttu. Ne var ki bunların makbul kimseler olmasının sadece kendilerine faydası vardı. Oysa onların yönetimle ilgili olarak ellerinde neredeyse hiçbir yetkileri bulunmuyordu. İdarenin kontrolü bütünüyle askerlerin elindeydi. Halîfeler ise ancak zaman zaman askerler arasındaki rekabetten istifade ederek birtakım siyasî mevzi ve güç elde ettiklerinde, fırsattan istifadeyle kendilerine en büyük rakip gördükleri komutanları ceza-

---

2 Bu hususta değerlendirmeler için bk. Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, I, 287-292, II, 25; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 201-202.

landırma, mümkün olursa da ortadan kaldırma imkânı bulabiliyorlardı. Fakat bununla birlikte, askerlerin bekçiliğini yaptıkları statüko ve vesayet düzeni devam ediyor, halîfenin politik rakibi konumundaki askerlerin adı değişse de, onların rol ve siyasetteki ağırlıkları ve son karar mercii olma halleri devam ediyordu. Özetle halîfe, binbir riski göze alarak kudretli bir komutanı tasfiye ettiğinde, kısa süre içinde karşısında başka bir askeri buluyordu.

A. HALİFELİK MAKAMINA GELİŞİ ve SİYASET ANLAYIŞI

Onuncu Abbâsî halîfesi Mütevekkil-Alellâh, Ebu'l-Fazl Cafer b. Muhammed Hicretin 206. yılı Şevvâl ayında (Şubat/Mart 822) dünyaya geldi. Babası halîfe Mu'tasım, annesi Şucâ adında Hârizmli bir cariyedir.[3] Selefi ve kardeşi Vâsık'ın ölümünden sonra halîfe oldu. Halîfeliğinden önceki hayatına dair kaynaklarda yeterli bilgi bulunmayan Mütevekkil'in, Hicretin 227. (M.842) yılında hac emîri olarak Mekke'ye yaptığı yolculuk dışında başşehir Sâmerrâ'dan ayrılmadığı bilinmektedir.[4]

Halîfe Vâsık'ın, herhangi bir veliaht tayin etmeden ölümü (24 Zilhicce 232/12 Ağustos 847) üzerine, gerek hanedan içinde, gerekse yüksek bürokratlar arasında kimin halîfe olacağı hususunda tereddüt yaşandı. Bunun üzerine saray mensupları ve asker temsilcilerinden müteşekkil devlet erkânı, Abbâsî tarihinde ilk defa olarak yeni halîfeyi seçmek için bir toplantı düzenle-

---

[3] İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 43; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 484; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 287-288; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 178; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 54; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 399.

[4] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 86.

di. Görüşmelerde Baş kadı Ahmed b. Ebû Duâd, komutan İnâk, Vasîf, Ömer b. Ferec, vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât ve Ahmed b. Hâlid hazır bulundular. Toplantı esnasında gerçekleştirilen müzakereler neticesinde ilk önce Vâsık'ın oğlu Muhammed'in halîfe ilân edilmesine karar verildi. Fakat halîfe adayının daha çocuk yaşta olması gerekçesiyle, Türk komutanlar bu teklife itiraz ettiler. Bunun üzerine komutanlardan Vasîf, o esnada 26 yaşında olan Cafer b. Mu'tasım'ın halîfeliğe getirilmesini tavsiye etti. Kısa süre sonra da halîfe namzedi Cafer, meclise davet edilerek Türk komutanlar tarafından Mütevekkil unvanı ile halîfe ilân edildi. Türkler'in gerçekleştirdikleri bu emr-i vâki karşısında mecliste hazır bulunan diğer bürokratlar, herhangi bir itirazda bulunamayarak Mütevekkil'in halîfeliğini kabullenmek zorunda kaldılar. (24 Zilhicce 232/11 Ağustos 847).[5] Böylece Mu'tasım'dan sonra Türk komutanlarının ağırlık koymasıyla ikinci defa olarak bir hanedan mensubu Abbâsî halîfeliğine geçmiş oldu. Bu gelişme, Abbâsî idaresinde Türk hâkimiyetinin tescili anlamına geliyordu. Netice olarak Türkler, Abbâsî siyasetinin tek belirleyici gücü, başkentin efendisi haline geldiler.[6]

Mütevekkil'in halîfelikteki ilk icraatı, selefleri Me'mûn'un başlattığı ve babası Mu'tasım ile ağabeyi Vâsık'ın devam ettirdiği dinî, fikrî ve siyasî sahalarda tatbik edilen mutezilî devlet politikasını tasfiye etmek oldu. Politika değişikliğinin ilk işareti olarak, önceki dönemde etkin konumda olan vezir Muhammed

---

5 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 484; Taberî, *Tarih*, IX, 154-155; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 278; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 310-311.

6 Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 104.

b. Abdülmelik ez-Zeyyât görevinden uzaklaştırıldı. Halîfenin göz yumması ile ağır işkencelere maruz kalan sabık vezir, kısa süre sonra da hayatını kaybetti.[7] Abbâsîler'de Mihne dönemine imzasını atan ve mutezilî düşüncenin devlet politikası haline gelmesinde en büyük pay sahibi olan Baş kadı Ahmed b. Ebû Duâd da bir süre sonra idareden uzaklaştırıldı. Ayrıca bütün yetkileri elinden alındıktan sonra malına el konulup, oğulları tevkif edildi.[8] Mutezile ileri gelenlerinden Kâdılkudât İbn Ebû Duâd'ın yerine Ehl-i sünnete yakın görüşleriyle bilinen Yahyâ b. Eksem getirildi.[9] Halîfenin bu operasyonunu Mutezile'nin en önemli argümanlarından biri olan Kur'ân'ın mahiyeti üzerine münakaşaların yasaklanması takip etti.[10] Ayrıca kelâm konularının konuşulması men edilip, buna muhalif hareket edenlerin ölünceye kadar zindanda tutulacağı ilân edildi.[11]

Mutezilî düşünceyi yasadışı kabul eden halîfe Mütevekkil, buna mukâbil muhafazakâr Sünnî âlimlerin hâmiliğine soyundu. Nitekim önceki dönemden tutuklu bulunanların tamamını serbest bıraktı.[12] Halîfe bu adımlarıyla Müslüman toplumda Sünnîliğin yaygınlaştırılmasını temine çalıştı. Mihne döneminde iktidarın hedefi olmuş Ahmed b. Hanbel, iade-i itibarda bulu-

---

7 Taberî, *Tarih*, IX, 156-160; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 88-89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 279-281; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 55; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X,311.

8 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 289; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 315.

9 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 489; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 96-97; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 315.

10 Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 121.

11 Taberî, *Tarih*, IX, 189; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 291; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 316.

12 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 484-485; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI,252.

nulmak üzere bizzat halîfe tarafından Bağdat'a davet edilmiş, kendisine ikramda bulunup kıymetli hediyeler takdim edilmiştir. Rivayete göre Ahmed b. Hanbel, halîfenin sunduğu hediyeleri geri çevirmiştir.[13] Halîfe, İbn Hanbel dışındaki fakîh ve hadisçileri huzuruna çağırarak onlara hediyeler dağıtmış, ihsanda bulunmuştur. Ayrıca davet ettiği âlimlerden Mutezile ve Cehmiyye'ye cevap teşkil edecek hadîsler rivayet etmelerini ve onların görüşlerini çürütecek reddiye mahiyetinde risaleler yazmalarını talep etmiştir.[14]

Halîfe Mütevekkil, yönetimde otoritesini sağlama adına iktidarının ilk yıllarında devlet işlerini bizzat kendisi takip etti. Hicretin 233. (M.848) yılı sonlarında baş kâtipliğine Muhammed b. Fazl el-Cercerâî'yi getirdi.[15] Birkaç yıl sonra onu azledip yerine Türk asıllı Ubeydullah b. Yahyâ b. Hakan'ı tayin etti. (H.236/M.850). Halîfe bu adımlarına paralel olarak, Mu'tasım zamanında Abbâsî siyasetinde büyük etkinlik kazanan Türk nüfuzunu da geriletmeye karar verdi. O, Türkler'in desteği ile hilâfet makamına geçmiş olmasına rağmen, idarede daha bağımsız hareket edebilme ve mutlak otoritesini sağlama adına, onların tahakkümünden kurtulması gerektiğini biliyordu.[16] Zira

---

13 Hanbel b. İshâk, Ebû Abdullah, *Zikru Mihneti'l-İmâm b. Ahmed b. Hanbel*, (thk. Muhammed Nağş), ? 1983, s. 85-90; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 316; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 399.

14 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 484-486; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 207. Bu konuda bk. Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Plânı*, Ankara 1999, s.63 vd.; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, I, 292-297; Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 531-532; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 359-361.

15 Taberî, *Tarih*, IX, 162; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 237.

16 Eyyûb, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî*, s. 104-105.

kendisini halîfeliğe getiren güçlerin, istedikleri zaman görevinden kolaylıkla uzaklaştırabileceklerini biliyordu. Bu sebeple, Türkler'e karşı yeni müttefikler aramaya karar verdi. Bunun için çoğunluğunu Araplar'ın oluşturduğu Irak ehli ile yakın ilişkiler geliştirmeye, bilhassa Türkler'in ağırlıkta olduğu Sâmerrâ'ya alternatif olmak üzere özellikle Bağdat, daha sonra da Dimaşk halkı ile ittifak kurmaya çalıştı.[17]

Mütevekkil döneminde askerî bürokraside Eşnâs'ın (20 Rebîülevvel 230/5 Aralık 844) tarihinde ölümünden sonra yerine diğer bir Türk komutan İnâk (İtâh) geçmişti. Bu nedenle iktidar mücadelesinde halîfenin öncelikli hedefi, bu komutan oldu. İnâk'ın gücü, komutanı bulunduğu askerî birliklerden kaynaklandığı için, Mütevekkil ancak askerler arasında rekabet meydana getirmek ve yetkilerini onlar aleyhine kullanmak suretiyle mücadelede avantaj elde edebilirdi. Bu amaçla bir takım gizli plânlar yapmaya karar verdi. Öncelikli olarak İnâk'ı başkentten uzaklaştırması gerekiyordu. İnâk'ın, Hicretin 234. (M.849) yılında hacca gitmek üzere izin talebinde bulunması, ona beklediği fırsatı verdi. İnâk'ın isteği derhal yerine getirildi. Halîfe, başkentten ayrılmasından hemen sonra onun ordudaki rakibi Vasîf'i kendisine hacip tayin etmek suretiyle nüfuzlu bir komutanla yakın temas kurdu.[18] Nitekim Vasîf vesilesiyle elde ettiği güç sayesinde, Bağdat emniyet âmiri İshâk b. İbrahim'e İnâk'ın hac dönüşünde önce hapsedilmesini, ardından da öldürülmesini emretti. Halîfe bu şekilde en büyük rakip gördüğü komutandan

---

17 Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 105.

18 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 485; Taberî, *Tarih*, IX, 166-167; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 208; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 282; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 312.

kurtulmuş oldu. (H.235/M.849).[19] Mütevekkil bu şekilde bir taraftan Türk komutanlarını etkisiz hale getirmeye çalışırken, diğer taraftan da bunun tamamlayıcısı olarak Türk askerlerini muhafız birliklerinden uzaklaştırmaya, sayılarını azaltmaya başladı. Ayrıca onların yerine ordu saflarına başka etnik unsurlardan asker istihdamı gerçekleştirildi. Nitekim kısa süre içinde Vezir Ubeydullah b. Yahyâ b. Hakan'ın kontrolünde Arap ve diğer unsurlardan on iki bin kişilik yeni bir askerî birlik teşkil edildi.[20]

Mütevekkil'in Türk askerlerinin nüfuzunu kırmak için attığı diğer bir adım ise; Hicretin 244. yılı Safer'inde (Mayıs-Haziran 858) Türk birliklerinin kontrolünde olan başkent Sâmerrâ'yı terk edip, Şam'ın merkez şehri Dimaşk'a gitmek oldu. Halîfe ilk iş olarak divanları buraya taşınmasını isteyerek, yeni resmî binaların inşa edilmesi emrini verdi.[21] Anlaşılan halîfe, ülkeyi Şam'dan yönetmek istiyor, en azından Sâmerrâ'daki askerî bürokrasinin tasallutundan kurtulmak istiyordu. Başka bir ifadeyle, Türk nüfuzunun etkin olduğu Sâmerrâ'yı terk edip, Araplar'ın hâkim ve meskun bulunduğu Şam'a gitmek suretiyle kendisini güven içinde hissetmek istiyordu. Ancak onun plânı, Sâmerrâ'da kalan Türkler tarafından kolayca fark edildi. Nitekim kısa süre içinde geri dönmesi için kendisine baskı yapmaya

---

19 Taberî, *Tarih*, IX, 168-170; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 295-297; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 208-209, 221-222; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 283; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 313.

20 Mes'ûdî, *Kitabü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 361-362. Bu hususta değerlendirmeler için bk. Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 106.

21 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 491; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 322; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 59-60.

başladılar. Sâmerrâ'ya dönmediği takdirde bunun kendi aleyhine bir gelişmeye sebep olacağından endişelenen Mütevekkil, yaklaşık iki ay kadar Dimaşk'ta kaldıktan sonra başkent Sâmerrâ'ya dönmek zorunda kaldı. İslâm tarihi kaynaklarında Mütevekkil'in dönüşüne neden olarak, Dimaşk'ın iklim ve çevre koşulları gösterilirse de[22], asıl sebebin siyasî olduğu hususunda kuşku yoktur.[23] Mütevekkil'in Dimaşk'tan dönüşünde halîfelik biatını aldığı ilk sarayına değil, Sâmerrâ'nın yakınında bulunan el-Mahuza denilen yerde oturmaya karar vermesi de, hadisenin siyasî niteliğini açıkça ortaya koyar. Kısa süre sonra devlet daireleri de buraya nakledilerek yeni merkeze halîfenin isminden mülhem el-Ca'feriye (Mütevekkiliye) adı verilmiş, (H.246/M.860)[24], daha sonra da buraya Türkler'e alternatif olmak üzere Arap, Fars ve diğer unsurlardan oluşan yeni askerî birlikler nakledilmiştir.[25]

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, Mütevekkil'in Sâmerrâ'yı terk edip Dimaşk'ta kısa bir müddet ikâmetten sonra tekrar Sâmerrâ'ya dönüşü, tamamen Türkler ile doğrudan alakâlıdır. Halîfenin kendisine destek mekânı ararken Dimaşk'ı seçmesi son derece anlamlıdır. Zira burası, Emevî hilâfetinin başkenti olup, aynı zamanda Arap milliyetçiliğinin de merkezi konumundadır. Üstelik Dimaşk'ta Araplar dışında etkin başka bir etnik toplulukta da bulunmuyordu. En azından burada Türkler

---

22 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 298; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 344-346.

23 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 491; Taberî, *Tarih*, IX, 210; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 322. Bu konuda bk. Eyyûb, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî*, s. 104-105.

24 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 418; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 492; Taberî, *Tarih*, IX, 212; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 328; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 346.

25 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 115-117.

hâkim değildi. Mütevekkil, Emevîler'in takip ettiği koyu Arapçılık siyasetinin özlemini duyan Şamlılar'ın yabancı bir unsura karşı kendisini destekleyeceklerini ummuştu. Emevî saltanatının yıkılmasıyla beraber imparatorluk içerisindeki ehemmiyetini kaybeden ve eski günlere yeniden kavuşmak isteyen bölge halkının da halîfeyi desteklemesi mümkündü. Ancak siyasetin ağırlık merkezinin hâlâ başkent Sâmerrâ olması, Mütevekkil'i tekrar geriye dönmeye zorlamış görünmektedir.

B. DÂHİLÎ İSYANLARLA MÜCADELE

Halîfe Mütevekkil, idaresi boyunca bir taraftan Türkler'in hâkimiyetindeki askerî bürokrasi ile iktidar mücadelesi verirken, diğer taraftan da ülke içindeki isyanlarla baş etmek zorunda kaldı. Yönetime karşı gerçekleştirilen isyanları bastırmada, kendisinin siyasî rakibi konumundaki Türk komutanlardan yardım almaktan başka çaresi de bulunmuyordu. Bu dönemde Abbâsî ordularını en fazla meşgul eden ayaklanmalardan ilki, Hicretin 234. (M.848-849) yılında Azerbaycan'da, Muhammed b. Buays tarafından başlatıldı.[26] Bu sırada Azerbaycan valiliğini yürüten Muhammed b. Hâtim b. Herseme, İbn Buays'ın faaliyetlerini engelleyemediği gerekçesiyle halîfe tarafından görevden alınarak yerine Hamdaveyh b. Ali b. Fazl vali tayin edildi. Yanında yaklaşık on bin kişilik kuvvetle bölgeye intikal eden yeni vali, İbn Buays'ın üzerine yürüdü. Hamdaveyh'in gelişini haber alan isyan lideri, kalesine kapanarak savunma yapmaya karar verdi. Abbâsî ordusunun Merend muhasarası, kalenin içinde bol miktarda zâhire ve su bulunması sebebiyle beklenen-

---

[26] Taberî, *Tarih*, IX, 164.

den uzun sürdü. Bunun üzerine merkezden Zîrek et-Türkî komutasında iki bin Türk süvarisinden müteşekkil yeni takviye birlikler gönderildi. Ancak Merend kalesini zapt etmek yine de mümkün olmadı. Bu şekilde muhasara yaklaşık 8 ay kadar devam etti.[27] Halîfe en sonunda, Boğa es-Sagîr idaresinde yine çoğunluğunu Türk askerlerinin teşkil ettiği bir orduyu isyan bölgesine sevk etti. Boğa, isyancıların sığındığı Merend önüne gelince hemen hücuma geçmeyip kaleyi içten çökertmek için bazı teşebbüslere girişerek kısa zamanda İbn Buays'ın taraftarlarının çoğunu kendi tarafına çekmeyi başardı. Bu girişimlerin sonucunda kale kapıları içerden açılınca, Boğa'nın birlikleri şehre girdiler. Muhammed b. Buays, kargaşadan istifadeyle kaçmaya teşebbüs etti ise de kısa süre içinde yakalanıp 235 Şevvâl'inde (Nisan-Mayıs 850) Sâmerrâ'ya getirilerek idam edildi.[28]

Mütevekkil devrinde patlak veren diğer bir tehlikeli kalkışma ise, Ermeni beylerinin başlattıkları isyandır. Ermeniye'nin İslâm hâkimiyetine girmesinden sonra buranın idaresinde büyük bir değişiklik olmamıştı. Bölgenin dâhilî yönetimi birkaç yerli Ermeni beyi tarafından yürütülüyordu. Bunlar, İslâm hâkimiyetine rağmen yerli halk üzerindeki nüfuzlarını devam ettiriyorlardı.[29] Bölgeye merkezden tayin edilen Müslüman valiler, daha ziyade haracın zamanında toplanmasına ve devlete karşı girişilebilecek herhangi bir ayaklanma hareketinin tehlikeli bir hâl almadan bastırılmasına memur edilmişlerdi.

---

27 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 486; Taberî, *Tarih*, IX, 164-165.

28 Taberî, *Tarih*, IX, 165-166, 170-171; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 291-295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 281-282, 283-284; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 312.

29 Yınanç, Mükremin Halil, "Ermeniye", *İA*, IV, 318-320.

Mütevekkil'in halîfe olmasından sonra bazı Ermeni reisleri, bulundukları bölgelerde karışıklık çıkarmaya başladılar. Halîfe, bu gelişme üzerine (H.235/M.849) yılında, Ebû Saîd Muhammed b. Yûsuf el-Mervezî'yi Ermeniye valisi tayin ederek kendisine hadiseleri bastırma görevi verdi. Ebû Saîd'in yönetimdeki sert tutumu ve bilhassa vilayet haracını toplamakla görevli Âla b. Ahmed'in bölge halkına yaptığı baskılar, Ermeniler'in idareye karşı topyekun isyan başlatmasına sebep oldu. Öyle ki, kısa süre içinde bütün kuvvetlerini birleştiren Ermeniler, halîfe birliklerine karşı saldırıya geçerek vali Ebû Saîd'in askerlerini mağlup ettiler. Bunun haber alınması üzerine halîfe, Ebû Saîd'in oğlu Yûsuf'u Ermeniye valiliğine getirdi.[30] Bölge yöneticisinin değişmesini vesile edinen isyancı Ermeniler, kendisinden emân talep ettiler. Ancak Yûsuf, bu isteğe hareketin lideri konumunda olan Gurât'ı tutuklayıp başkente göndererek cevap verdi. Ermeni idarecileri bu tutum karşısında daha güçlü bir şekilde ayaklanma başlatıp valileri Yûsuf'a karşı yeniden harekete geçtiler. Gerçekleştirdikleri saldırılar sonucunda yanındaki az sayıdaki askerle birlikte valiyi katlettiler.[31]

Valisinin isyancılar tarafından öldürülmüş olması halîfeyi bölgede daha ciddî ve sert adımlar atmaya zorladı. Nitekim Hicretin 237 yılı ortalarında (M.851 sonları) Boğa el-Kebîr idaresinde büyük bir ordu isyan bölgesine doğru yola çıktı. Boğa, öncelikli olarak Ermeni reisleriyle birlikte hareket eden Erzen ve

---

[30] Taberî, *Tarih*, IX, 185-186.

[31] Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 296-297; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 489; Taberî, *Tarih*, IX, 187-188; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 288; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 315.

Bedlis (Bitlis) hâkimi Mûsâ b. Zurâre'yi etkisiz hâle getirmeye karar verdi. Halîfe ordusunun Erzen'e ulaştığını haber aldığında akıbetinden endişelen Mûsâ, teslim olup emân dilediyse de, Boğa onu tevkif ettikten sonra Sâmerrâ'ya gönderdi.[32] Komutan Boğa, Ermenistan seferinde ikinci adım olarak Türk komutanlardan Zîrek idaresindeki birliği Van gölünün güney sahillerine sevk etti. Aynı anda kendisi de isyancılar üzerine harekete geçti. İsyan lideri Aşot, civar bölgelerin Ermeni reislerinin kendisine destek vereceğini düşünerek, Boğa'ya karşı mücadeleye kararı verdiyse de, beklediği yardım gelmeyince bir kaleye sığınarak savunma vaziyeti aldı. Boğa tarafından muhasara edilen Aşot, uzun müddet mukavemet edemeyeceğini gördükten sonra teslim olmaktan başka bir çare bulamadı. Halîfe birlikleri tarafından tutuklandıktan sonra başkente gönderilen isyan lideri burada idam edildi.[33]

Ermeni bölgesinde sükûneti temin etmesinin akabinde daha da kuzeye doğru hareket eden Başkomutan Boğa, 10 Rebîülevvel 238'de (30 Ağustos 852) tarihinde öncü birliklerin komutanı Zîrek et-Türkî'yi Tiflis üzerine gönderdi. Kısa süre sonra kendisi asıl ordusuyla birlikte bölgeye hareket etti. Bu esnada Tiflis, İshâk b. İsmail isimli bir idareci tarafından yönetiliyordu. İshâk, ülke içindeki dâhilî problemlerden istifade ile halîfenin emirlerini dinlemediği gibi, Ermeni reislerini de yönetime karşı isyana teşvik etmiş, zaman zaman kendisi de isyanlara açıkça destek vermişti. Halîfe ordusu, İshâk'ı cezalandırmak amacıyla

---

32 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 297; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 489; Taberî, *Tarih*, IX, 188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 288-289; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 315.

33 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 489; Taberî, *Tarih*, IX, 188.

Tiflis'i muhasara altına almaya karar verdi. Şehrin yöneticisi İshâk, önce Zîrek üzerine bir huruç hareketi gerçekleştirmeye çalıştıysa da başarısız oldu. Bu anda Abbâsî askerleri şehre yangın çıkaran maddeler atmak suretiyle düşman savunma birliklerinin paniğe kapılmalarını sağladılar. Başkomutan Boğa'nın kuvvetleri bu kargaşadan faydalanarak şehre girmeye başladı. İshâk b. İsmail de sokak çatışmaları esnasında Boğa'nın askerleri tarafından öldürüldü. Bu şekilde Tiflis, Türk askerleri eliyle Abbâsî halîfeliğinin hâkimiyetine geçmiş oldu.[34]

Tiflis'te kontrolün sağlanmasından sonra da bölgeyi terk etmeyen Boğa, civarda bulunan Ermeni yerel yöneticilerini yeniden itaat altına almak gayesiyle maiyetindeki komutanları bölgedeki muhtelif kale ve şehirler üzerine gönderdi. Böylece bütün Ermeniye'deki yönetim karşıtı mukavemet tam manâsıyla kırılmış oldu. Boğa, yaklaşık 4 sene kadar bu coğrafyada kaldıktan sonra Hicretin 241 (855-856) yılında başkent Sâmerrâ'ya geri döndü.[35]

Mütevekkil'in halîfeliği döneminde Şam bölgesinde Hıms halkının, valileri Ebu'l-Mugîs Mûsâ b. İbrahim'in sert idaresine tepki olarak gerçekleştirdiği bir ayaklanmaya da şahit olunmuştur. (Cemâziyelâhir 240/Ekim-Kasım 854) tarihinde meydana gelen bu isyana sebep olduğu düşüncesiyle halîfe tarafından şehrin amili değiştirilmiş, ancak halk, yeni idareci Muhammed b. Hamdaveyh'e karşı da muhalif tavrını sürdürmüştür. Bunun üzerine halîfenin emriyle Dimaşk âmili Sâlih b. Abbâs et-Türkî,

---

34 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 489-490; Taberî, *Tarih*, IX, 192-193; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 291-292; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 317.

35 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 297.

Hıms valisine yardım amacıyla bölgeye gönderildi. İsyan, Sâlih'in birlikleri ve Remle ordugâhından gelen kuvvetlerin yardımıyla bastırıldı.[36]

Halîfe Mütevekkil, bir taraftan ülke içindeki isyanlarla meşgul olup yönetim aleyhine hareketleri durdurmaya çalışırken, aynı anda bunun aksi bir faaliyete girişerek, kuruluşundan itibaren sürekli olarak Abbâsî idaresine karşı hareketler içinde bulunan Alevîlere karşı kışkırtıcı bir siyaset takip etmiştir. Bu hususta onun, selefleri Mansûr, Hâdî ve Hârûn Reşid'in Şiî politikalarını takip ettiği söylenebilir. Mütevekkil'in Şiîler'e karşı hasmane tavrında Iraklı Araplar başta olmak üzere ülkedeki Sünnî çoğunluğun desteğini almak kadar, tasfiyeye çalıştığı mutezilî düşüncenin bazı hususlarda Şiîler'e yakın ve ortak fikirler taşıması da etkili bir figürdür.[37] Halîfe, kendisinin Şiî politikasını icra sadedinde Hicretin 236. yılında Hz. Hüseyin'in mezarının ve çevresindeki evlerin yıkılıp, buraların tarım alanı olarak kullanılmasını emretti. Bölgede yaşayan halka da üç güne kadar burayı terk etmeleri, aksi takdirde kabir civarında yakalanacak kimselerin yer altı zindanlarına atılacakları tehdidinde bulundu.[38] Hz. Ali'ye muhabbet besledikleri için kendisinden önceki halîfelerden Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık'a son derece kızan Mütevekkil, Hz. Ali'ye muhabbet besleyenler veya

---

36 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 490; Taberî, *Tarih,* IX, 197, 199-200; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XI, 282-283; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 293, 294-295; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 319, 323.

37 Işş, Yûsuf, *Târîhu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye,* s. 105.

38 Taberî, *Tarih,* IX, 185; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* IV, 298-299; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XI, 237; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 237; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 56; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 315; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 400; Bu konuda değerlendirmeler için bk. Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsiyye,* s.532-534.

onun fazileti hakkında kanaat izhar edenlerden haberdar edildiğinde, derhal onların mallarına el komuş, hatta kanlarını akıtmakta tereddüt göstermemiştir. Halîfe bu tavrına paralel olarak, Hz. Ali muhaliflerine de özel muhabbet beslemiştir. Öyle ki Ali b. Cehm, şair Şâmî, İbn Lüey, Vezir Ubeydullah b. Yahyâ gibi Hz. Ali ve evlâdına karşı nefret hisleriyle dolu kişiler, halîfe tarafından önemli devlet görevlerine getirilmiş, Hz. Ali evlâdı aleyhinde şiîr söyleyen şairlere husûsî ihsanlarda bulunulmuştur.[39] Sürekli olarak sarayda ağırlanan bu kişiler, Alevîler aleyhine halîfeyi kışkırtmışlar, onlara karşı kötü muamelede bulunulması yönünde tavsiyelerde bulunmuşlardır. Bunun sonucunda kendisi de Hz. Ali ile ilgili olarak küçümseyici sözler sarf etmiş bulunan Mütevekkil, Ehl-i Beyt mensubu ve sempatizanlarının faaliyetlerini sürekli takibat altında tutmuştur. Ali evlâdının haklarına da müdahalede bulunan halîfe, Fedek arazisi üzerindeki Hz. Ali evlâdı tasarrufunu iptal ederek, burayı yakınlarından birine iktâ etmiştir. (H244/M.858).[40]

Mütevekkil döneminde Ali evlâdına karşı gerçekleştirilen baskıcı uygulamalardan biri de, onuncu imâm Ali el-Hâdî'nin Sâmerrâ'da göz hapsinde tutulmasıdır. Yine Ali evlâdından Muhammed b. Muhammed, Rey'deki faaliyetlerinden dolayı Horasan Valisi Abdullah b. Tâhir tarafından hapse atılmış, Muhammed tutukluğu esnasında vefat etmiştir. Benzer şekilde Ehl-i Beyt'e mensup Yahyâ b. Ömer el-Hüseynî, önce tutuklanmış, ardından Bağdat'ta hapsedilmiştir. (H.235/M.849-50).[41]

---

[39] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 287-288; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 56.

[40] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 135.

[41] Bu hususta bilgi ve değerlendirmeler için bk. Kırkpınar, Mahmut, *Abbâsi Halîfesi Mütevekkil ve Dönemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 108-109.

Hicretin 236. (M.850-51) yılında Hz. Hüseyin'in türbesinin ve etrafındaki yapıların yıkılmasını, kabrin bulunduğu arazinin ziraat alanı haline getirilmesini emreden ve halkın burayı ziyaret etmesine engel olunmasını isteyen halîfe, aynı yıl Mısır Valisi İshâk b. Yahyâ'ya talimat göndererek Mısır'da bulunan Ali evlâdının Medine'ye sürülmesini emretti. Bu sebeple (H.242/M.856) yılında Mısır'daki Ali evlâdı ikinci bir sürgüne tâbi tutuldu. Mütevekkil döneminde Ehl-i Beyt'den sevilen bir isim olan Kâsım b. Abdullah b. Hüseyin de Medine'den Sâmerrâ'ya götürülüp zehirletilmek suretiyle öldürüldü. Yine Zeydî liderlerinden Ahmed b. Îsâ el-Hüseynî, takibata uğrayınca kendisini tevkif etmek isteyen halîfenin ölümüne kadar gizlenmek zorunda kaldı. Mütevekkil'in sert Şiî politikasından Ahmed b. Hanbel de nasîbini almış, kendisi Ali evlâdından birini sakladığı ithamıyla sorguya çekilip evi aranmıştır.[42] Bütün bu şiddet ve baskılar sebebiyle Ali evlâdından Muhammed b. Sâlih, Medine yakınlarında Süveyka'da isyan gerçekleştirdi. Ancak Ebü's-Sâc kumandasındaki hilâfet birlikleri bu hareketi şiddetle bastırmışlardır.[43]

Mütevekkil'in Hz. Ali evlâdına karşı husûmetinin derecesini İbnü'l-Esîr'in aktardığı şu rivayet açıkça ortaya koyar: Buna göre halîfe, İbnü's-Sikkît adıyla meşhur olan nahiv âlimi Ya'kûb b. İshâk'a oğulları Mu'tezz ve Müeyyed ile Hz. Ali'nin oğulları

---

42 Hanbel b. İshâk, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 75-76. Bu hususta bilgi ve değerlendirmeler için bk. Miah, M. Shamsuddin, *The Regin of al-Mutewekkil*, Dacca 1969, s. 92-95; Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s. 337-343.

43 İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, (thk. Seyyid Ahmed Abbas Sakr), Beyrut 1946, s. 600, 608-609. Mütevekkil'in Şia'ya karşı tutumu hakkında bk. Eyyûb, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî*, s.105.

Hasan ile Hüseyin'den hangilerini daha çok sevdiğini sormuş. Şair tabiî olarak Hz. Peygamber'in (sav) torunlarını sevdiğini ifade etmiş, bunun üzerine halîfe yanında bulunan adamlarına İbn Sikkît'e fizikî şiddet uygulamaları emrini vermiştir. Halîfenin talimatı üzerine darbedilerek yürüyemeyecek hale getirilen şair, baygın vaziyette iken askerler tarafından evine götürülürken yolda hayatını kaybetmiştir. (H.244/M.858).[44]

Mütevekkil'in hilâfeti döneminde gayrimüslimlere karşı da diğer halîlfelerde pek şahit olunmayan uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Halîfe, gayrimüslimlerin hem erkek, hem de kadınlarının, Müslümanların giydikleri elbiselerle evlerinden dışarı çıkmalarını yasaklanmıştır.[45] Ayrıca onların yeni inşa ettikleri kiliselerin yıkılmasını, evlerinin kapısına tahtadan çizilmiş ve şeytanı simgeleyen resimler takılmasını emretmiştir. Gayrimüslimler, bu dönemde devlet hizmetlerinde istihdam edilmemişlerdir. Mütevekkil onların sosyal hayatlarına da müdahale etmiş, evlerinden çıktıklarında mutlaka boyunlarında bir haç bulundurmaları zorunluluğunu getirmiştir. Ayrıca onun emriyle zimmet ehlinin mezarları yerle bir seviyede tutulup, mezarlarının tümsek halde bırakılmasına izin vermemiştir. Halîfe, ayrıca Müslümanlar dışındaki vatandaşların ata binmelerini yasaklamış,

---

44 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 300; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 60; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.401-402. Mütevekkilin Alevîlerle münasebetleri hakkında bk. Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, I, 298; Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 552-553. Mütevekkil'in Ali evlâdına karşı tavrı hakkında bilgi ve değerlendirmeler için ayrıca bk. Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s. 356.

45 Mütevekkil'in Gayr-i Müslimlerle ilgili kılık-kıyafet düzenlemeleri ile ilgili olarak rivayetler ve değerlendirmeler için bk. Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul 1998, s. 248-260.

onların sadece katır ve merkep kullanmalarına müsaade etmiştir.[46]

C. DIŞ POLİTİK FAALİYETLER

Mu'tasım'ın halîfeliği esnasında gerçekleşen Amorion'un fethinden sonra İslâm-Bizans mücadelesi, daha çok sınır bölgelerini hedef alan karşılıklı taciz saldırıları şeklinde gerçekleşti. Bu girişimlerde her iki taraf da plânlı bir fetih siyasetinden ziyade, rakibini yıldırma gayreti içinde olmuştur. Akınların bu şekilde düşük düzeyde gerçekleşmesinin asıl sebebi ise, gerek halîfe, gerekse Bizans kralının bu süreçte iç problemlerle meşgul olmalarıydı. Özellikle Mütevekkil'in Türk komutanlarla girdiği mücadeleler, onun Bizans topraklarını hedef alan plânlı bir fetih siyaseti takip etmesine fırsat vermemiştir. Buna Azerbaycan ve Ermeniye bölgelerindeki yönetim karşıtı hareketler de eklenince, Abbâsî orduları için sınır ötesi askerî faaliyet neredeyse imkânsız hale geldi. Aynı şekilde Bizans İmparatorluğu'nun batıda Ağlebîler'in Sicilya ve Güney İtalya'ya karşı giriştikleri hücumlarını durdurmakla meşgul olması[47], bu devletin İslâm topraklarını hedef alacak ciddî operasyonlarına izin vermedi. Karşılıklı sefer düzenleme konusundaki olumsuz şartlara rağmen, Suğûr şehirlerindeki İslâm birlikleri bilhassa yaz aylarında bir taraftan Bizans hudut garnizonlarının kuvvetlenmesini önle-

---

46 Taberî, *Tarih*, IX, 171-175, 196; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 297-298; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 222-223, 265; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 285, 293; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 317. Mütevekkil'in Ehl-i Zimme politikası ve buna karşı gerçekleştirilen isyanlar hakkında bk. bk. Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, I, 300-306; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 202-206.

47 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 290.

mek, diğer taraftan da onların İslâm ülkesine karşı taarruzlarına mani olmak için Bizans topraklarına sembolik düzeyde akınlar gerçekleştirdiler. Ancak bu teşebbüslere rağmen bilhassa Me'mûn ve Mu'tasım dönemleriyle mukayese edildiğinde, Bizans-Arap ilişkilerinin Müslümanlar aleyhine geliştiği de gözden kaçmaz. Zira daha önceki süreçte mağlup edilen ve savunma pozisyonuna çekilen Rumlar, Mütevekkil'in halîfeliğiyle birlikte hücum eden, sınır boylarındaki Müslüman beldeleri yağmalayan, pek çok mal ve esir ele geçiren taraf haline geldiler. Bu pozisyon değişikliğinin sebebi ise, iki taraf arasındaki kuvvet dengesinin Müslümanlar aleyhine değişmiş olmasıdır. Öyle ki, bu dönemde Rum orduları, istedikleri zaman Müslüman beldelere saldırılar düzenliyorlar, şehirleri yağmalıyorlar, pek çok kadın ve çocuğu esir alarak ülkelerine dönüyorlardı. Buna karşılık Müslümanlar, cevap mahiyetinde, prestij amaçlı sefer düzenleseler de, bu adımlar hiçbir zaman Abbâsîler'in ilk asrındaki etkili ve caydırıcı düzeye ulaşamıyordu.[48] Bu kabilden olmak üzere Hicretin 236. (M.250/251) yılında Abbâsîler'in Sugûr Valisi Ali b. Yahyâ üç bin kişilik bir orduyla Bizans topraklarını hedef alan bir sefer düzenledi. Anadolu'nun doğu bölgelerinde karşısına çıkan Rum birliklerini mağlup ettikten sonra Amorion'a kadar ulaştı. Kısa süren muhasaranın ardından şehrin kontrolünü eline geçirdi. Ayrıca şehirdeki Rumlar'ın elinde tutsak bulunan pek çok Müslüman esiri de kurtardı. Ele geçirdiği düşman esirleri ve ganimetle birlikte görev yerine döndü.[49] Ali b. Yahyâ (H.239/M.853-54) yılından itibaren Bizans

---

[48] Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 109-111.

[49] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 237.

topraklarına doğru yeni seferler düzenleyip iç kısımlara kadar ilerlediyse de, ilk hücumdaki başarıyı tekrarlayamadı.[50]

Mütevekkil'in halîfeliği döneminde sınır bölgelerindeki Abbâsî kara ordusunun gücünü zaman zaman yoklayan girişimlerde bulunan Bizans devleti, Abbâsîler'e karşı deniz seferleri de gerçekleştirdi. Bu amaçla özellikle (H.238/M.853) yılında büyük bir deniz filosuyla ânî olarak Mısır sahillerindeki Dimyat şehrine çıkarma yapıldı. Rum askerleri ilk saldırı esnasında ele geçirdikleri halkı katledip şehrin merkez camiini yaktılar. Saldırıdan canını kurtarabilen Dimyatlılar, ülkenin iç kesimlerine doğru çekildiler. Şehri tamamen terk edilmiş halde bulan Rum askerleri büyük bir talan gerçekleştirdikten sonra halkın terk etmiş olduğu bütün evleri ateşe verdiler.[51]

Bizans donanmasının Dimyat'a saldırı düzenlediği haberini alan halîfe Mütevekkil, benzer girişimleri önlemek amacıyla sahillerdeki önemli merkezlere kaleler inşa edilmesini emretti.[52] Hicretin 241. (M.855-856) yılında iki devlet arasında gerçekleşen anlaşma üzerine taraflar, ellerinde bulunan esirleri karşılıklı olarak serbest bıraktılar.[53] Aynı yıl Bizans, Suriye sınır hattındaki Aynzerbâ şehrini hedef alan başka bir saldırı gerçekleştirdi. Bölgeye ulaşan Rum birlikleri daha önce buraya halîfe Mu'tasım zamanında yerleştirilmiş bulunan Zut'lara[54] hücum ederek on-

---

50 Taberî, *Tarih*, IX, 191; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 258, 265, 340.

51 İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II, 350, 354-355.

52 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 488; Taberî, *Tarih*, IX, 193-195; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 292; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X,317; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 400.

53 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 284.

54 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 523.

ların kadın, çocuk ve hayvanlarını gasp ettiler.[55] Bu saldırılara cevap olmak üzere Suğûr valisi Ali b. Yahyâ, Şam sınırından Bizans topraklarına girdi. Hicretin 242. (M.856-857) yılında ise Bizanslılar yeni bir doğu seferi neticesinde Samsat taraflarına büyük bir hücum gerçekleştirerek Âmid'e (Diyarbakır) kadar ilerlediler. Halîfe bu gelişmeyi müteâkip valisi Ali b. Yahyâ'ya talimat göndererek, Bizans üzerine yeni bir sefer başlatması emrini verdi.[56]

Halîfe Mütevekkil, Türkler ile iktidar mücadelesini başlatması sürecinde önce Dimaşk'a gelmiş, ancak orada istediği emniyeti bulamayıp yeniden Sâmerrâ'ya dönmeye mecbur kalınca, başkomutanı Boğa el-Kebîr'i hudutta bırakarak ona Bizans'a karşı sefer düzenlemesini emretmişti. Halîfenin bu kararında, birinci plânda seferi değil, Boğa'nın merkezden uzakta kalmasını hedeflediği anlaşılmaktadır. Bu adımdan, Mütevekkil döneminde iç politik mülahazaların, ülkenin dış politikası üzerinde menfî tesir icra ettiğini açıkça görmek mümkündür. Halîfenin niyeti her ne olursa olsun, Başkomutan Boğa, aldığı emîr üzerine Hicretin 244. yılı Rebîülâhir'inde (Temmuz-Ağustos 858) harekete geçerek Orta Anadolu'da Ankara yakınlarına kadar ulaşıp Samalû adı verilen kaleyi ele geçirdi.[57] Başkomutanın bu tarihten sonra Anadolu'daki faaliyetine dair kaynaklarda bilgi yoksa da, onun, muhtemelen mevsimin değişmesi sebebiyle Suğûr'a dönmüş olduğu ve daha birkaç yıl burada kalmak suretiyle Bizans üzerine sembolik düzeyde gazalar gerçekleştirdiği

---

55 Taberî, *Tarih*, IX, 201, 202-203; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 295, 296; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 324.

56 Taberî, *Tarih*, IX, 207, 218; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 294; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 297; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II, 367.

57 Taberî, *Tarih*, IX, 210; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 322.

ileri sürülebilir. Taberî'de geçen ve Mütevekkil'in katli sırasında Boğa'nın Samsat'ta bulunduğu şeklindeki bilgi de bu kanaati destekler mahiyettedir.[58]

Hicretin 245. (M.859-860) yılında Bizans İmparatoru III. Mihail (M.842-867), Samsat üzerine gerçekleştirdiği yeni bir sefer sonucunda şehri ele geçirdiği gibi, esir aldığı beş yüz Müslümanı da katletti.[59] Bu saldırıya misilleme olarak Suğûr valisi Ali b. Yahyâ, karşı harekete geçti. Müslümanlar'ın bu girişimini haber alan Lü'lü'e komutanı onlara karşı mukâbelede bulunmak istediyse de, savaşın yıkımından endişe duyan şehir halkı ona mâni oldu. Bunun üzerine Bizans İmparatoru, buraya yeni bir komutan göndererek şehrin kendisine teslim edilmesi halinde sakinlerine yüklü miktarda para vereceği vadinde bulundu. Şehir halkı önce bu teklifi kabul ederek kralın gönderdiklerini aldılar, sonra hem şehri, hem de imparatorun kendilerine göndermiş olduğu yeni komutanı Müslüman askerlere teslim ettiler.[60]

Mütevekkil döneminde Bizans'a karşı deniz seferi de gerçekleştirilmiştir. Hicretin 246. (M.860-861) yılında yirmi gemilik bir donanmayla Akdeniz'e açılan Fazl b. Karîn, Antakya kalesini fethetti.[61] Yine bu yılda Ali b. Yahyâ, Bizanslılar'la esir mübadelesi gerçekleştirmiş, bu sayede yaklaşık 3500 Müslümanı esaretten kurtarmıştır.[62]

---

58 Taberî, *Tarih*, IX, 226.

59 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 299; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II, 245.

60 Taberî, *Tarih*, IX, 217-218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 299; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 317.

61 Taberî, *Tarih*, IX, 219; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 340.

62 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 490-491; Taberî, *Tarih*, IX, 219-220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 300. Mütevekkil dönemi Bizans ilişkileri hakkında bk. Ömer Faruk, *el-*

D. ÖLDÜRÜLMESİ

Dimaşk dönüşü halîfe Mütevekkil ile Türk komutanları arasındaki güven bunalımı daha da derinleşti. Bu defa mücadeleye halîfenin büyük oğlu Muntasır da müdâhil olarak babası aleyhine askerlerle birlikte hareket etmeye başladı. Bunun sebebi, halîfenin Hicretin 235. (M.849-850) yılında oğulları Muntasır, Mu'tezz ve Müeyyed'i sırasıyla veliaht tayin etmesi[63], fakat daha sonra Muntasır'ın yerini ikinci sıradaki veliaht oğlu Mu'tezz'e vermesidir. Halîfenin veliaht sıralamasını değiştirmesinde en yakınları olan Feth b. Hakan ve Ubeydullah b. Yahyâ'nın teşviklerinin etkili olduğu bilinmektedir.[64] Hakkının gasp edildiğini düşünen Muntasır, babası aleyhine olmak üzere asker içinde hâkim durumda olan Türk komutanlarla iş birliği yapmaya karar verdi. Boğa es-Sagîr, Vasîf ve Otamış gibi Türkler, Muntasır'ın bu konumunu kendi gelecekleri için uygun görerek ona destek sözü verdiler. Bu yeni gelişme üzerine iktidar mücadelesinin grupları belirginleşmeye başladı. Her iki taraf da rakibini zayıflatmaya dönük plânlar yaparken, bu hususta ilk adım Mütevekkil'den geldi. Halîfe (H.247/M.861) yılında Muntasır'ın en mühim taraftarlarından olan Türk komutanı Vasîf'in Isfâhan ve Cibâl bölgelerindeki mallarının müsâdere edilmesi emrini verdi.[65] Ayrıca kendisine karşı askerlerle işbirliğine giren oğlu

---

Hilâfetü'l-Abbâsiyye, I, 356-357; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 209-210.

[63] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 487; Taberî, *Tarih*, IX, 175-180; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 88; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, VI, 120; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 284; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 314; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 403-404.

[64] Taberî, *Tarih*, IX, 225.

[65] Taberî, *Tarih*, IX, 222.

Muntasır'ı da hedef alan, onu küçük düşürücü tavırlar sergilemeye başladı. Öyle ki, halîfe, Muntasır'a karşı kötü davranıyor, hakaret ediyor, ona güç yetiremeyeceği sorumluluklar yüklüyor, dövülmesini emrediyor, hatta kendisini öldürmekle tehdit ediyordu. Buna karşılık gerek halîfe, gerekse devlet erkânı tarafından yeni veliaht Mu'tezz'e olağanüstü ilgi ve iltifat gösteriliyordu.[66]

Bu şekilde karşılıklı hasmâne tavırlar içinde girilmesi sebebiyle taraflar birbirleri aleyhine yok edici plânlar yapmaya başladılar. Yeni adım, yine halîfe cephesinden geldi. Mütevekkil, veziri Feth ile birlikte gerek Muntasır ile onunla işbirliği içinde olan Türk komutanlardan kurtulmak üzere toplantılar düzenledi. Buna karşılık, gelişmelerin kendisi için tehlikeli bir hal aldığını gören Muntasır, Boğa es-Sagîr'le görüşerek siyasî rakiplerine karşı müşterek bir ihtilâl girişimine karar verdi. Halîfe aleyhine plânı gerçekleştirmek üzere 3 Şevvâl 247 (10 Aralık 861) tarihinde sarayın etrafında gerekli tertibat alındı. Türk birlikleri bütün kapıları kontrol altında tutarak, kendi taraftarları dışındaki şahısların hilâfet sarayına girmelerini önlendiler. Bu sırada Türk komutanlarından Vasîf ve Boğa kendilerine yakın birliklerle sarayı tamamen kuşatma altına aldılar. Aynı günün akşamı halîfe, Feth b. Hakan ve diğer bürokratlarıyla toplantı halinde iken meclisi basan Boğa, halîfenin yanında bulunanları, Feth ve birkaç kişi hariç herkesi dışarı çıkardı. Suikast için bütün hazırlıklar yapıldıktan sonra aralarında Boğa es-Sagîr, Mûsâ b. Boğa el-Kebîr, Hârûn b. Suvartekin, Bâgir et-Türkî ve Baglûm et-Türkî'nin bulunduğu bir grup halîfenin bulunduğu salona gir-

66 Taberî, *Tarih*, IX, 225; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 301.

diler. Kısa süre içinde halîfe Mütevekkil'i, en önemli danışmanı Feth b. Hakan ile birlikte öldürdüler. Bu işi gerçekleştirenler, daha sonra halîfeyi, yardımcısı Feth b. Hakan'ın öldürdüğü, kendilerinin de Feth'i halîfe katili olduğu için cezalandırdıkları haberlerini yaydılar. Aynı gün sarayda defnedilen Mütevekkil'in yerine askerlerle birlikte darbe gerçekleştiren oğlu Muntasır- Billâh halîfe seçildi. (4 Şevvâl 247/11 Aralık 861).[67]

Abbâsî sarayında halîfe Mütevekkil'in katli, İslâm tarihinde özel koruma birlikleri tarafından bir halîfeye karşı işlenen ilk cinayet kabul edilir. Bu faaliyet, daha sonra da sık sık yaşanacak, halîfeler askerler tarafından önce makamından uzaklaştırılıp ardından işkence altında katledileceklerdir. Nitekim dönemin şairlerinden Ali b. Cehm, bu hususu dizeleriyle şu şekilde dile getirir:

"Müminlerin emîrini kendi kulları öldürdü.

Hükümdarların en büyük afeti, onların kulları ve köleleridir.

Ey Hâşimoğulları, sabırlı olunuz; her bir musibetin,

Zamanla yeni bir musibet ile imtihan olunması mümkündür".[68]

Abbâsî devletinde Mütevekkil'in katli hadisesi, halîfelerin siyasî nüfuzları yanında manevî nüfuzlarını da kaybetmeye başladıklarının açık bir işareti olarak görülebilir. Bu olay, bir asırdan fazla bir süredir iktidarda bulunan güçlü Abbâsî hü-

---

67 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 492; Taberî, *Tarih*, IX, 225-228, 234; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 118-122; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 308-312; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 355-361; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 301-305; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 237; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 350.

68 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 304.

kümdarlarının, her anlamda hızlı bir gerileme ve düşüşlerinin başlangıcını teşkil eder. Halîfe Mütevekkilin öldürülmesi, aynı zamanda Türkler'in, Abbâsî İmparatorluğu'nda iktidarı mutlak anlamda ellerine geçirdiklerinin ve bu dönemde karşılarında hiç bir kuvvetin bulunmadığının da en büyük işaretidir. Nitekim halîfenin öldürülmesine iştirak edenler, herkes tarafından bilinmelerine rağmen, sonraki dönemlerde sorumlular herhangi bir cezanın muhatabı olmamışlardır. Mütevekkil'in katliyle birlikte, aynı zamanda Abbâsî halîfelerinin politik nüfuzları da büyük bir güç kaybına uğramış, ülke siyasî anlamda istikrarsızlık ve kaos sürecine girmiştir.[69]

Mütevekkil'in halîfeliği dönemi siyasî çalkantılar ve saray kavgalarıyla geçmiş olsa da bu süre zarfında ilmî ve kültürel açıdan kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Daha önceki dönemlerde büyük mesafe kaydetmiş bulunan tercüme hareketinin üzerine bu süreçte yoğun bir telif faaliyeti eklenmiştir. Mütevekkil'in dinî konulardaki tartışmaları yasaklaması sonucu Mutezile kelâmcılığı ve felsefe alanındaki çalışmalar canlılığını kaybetmiş, buna karşılık hadis sahasındaki çalışmalar hızlanmış, pek çok muhaddis halîfenin yakın iltifat ve desteğini görmüştür. Zünnûn el-Mısrî, Hatim el-Esâm, Muhâsibi, Bâyezîd-i Bistâmî gibi zâhid ve sûfîler de bu döneme rengini veren şahsiyetlerdir. Mütevekkil'in saray hekimleri ve nedimleri arasında yer alan Buhtişû' b. Cebrail, Huneyn b. İshâk, Yuhannâ b. Mâseveyh, Ali b. Rabben et-Taberî gibi şahsiyetler tercüme, tedrîs ve

---

[69] Halîfe Mütevekkil'in öldürülmesi ve sebepleri hakkında değerlendirmeler için bk. Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 569-575.

telif faaliyetleriyle tıbbî gelişmelere önemli katkılar sağlamışlardır. Edebiyattan anlayan ve şiir yazdığı da bilinen Mütevekkil'in halîfeliği süresince âlimleri ve şairleri desteklediği, onlara yüksek miktarlarda hediyeler takdim ettiği bilinmektedir.[70] İbnü's-Sikkît, Ebû Osman el-Mâzinî ve Müberred onun ihsanlarına mazhar olan şairlerin sadece bir kaçıdır. Feth b. Hâkân el-Fârisî, İbrahim b. Abbâs es-Sûlî gibi üst düzey devlet görevlileri de edebiyat alanında dönemin tanınmış simaları olarak göze çarpar. Câhiz ve İbn Kuteybe gibi çok yönlü müellifler, Mütevekkil'in hilâfeti boyunca sarayın himayesini görmüş, büyük tarihçi Belâzürî de halîfenin danışmanları içinde yer almıştır. Buhtürî, Ali b. Cehm, Menvân b. Ebü'l-Cenûb, Hüseyin b. Dahhâk gibi pek çok ünlü şair, Mütevekkil'in yakın halkasına dahil olmuşlardır. Mûsiki faaliyetlerine de yakın ilgi gösteren halîfe, bu sanat mensuplarının en büyük destekçisi olmuştur. Büyük mûsikî üstatlarından İshâk el-Mevsılî, öğrencisi Amr b. Bâne, Ebû Haşîşe, İbnü'l-Hafsî ve Ahmed b. Sadaka, onun nedimlerinden bazılarıdır.

Siyasî rakiplerine karşı acımasız davranan halîfe Mütevekkil, buna karşı halka âdil ve hoşgörülü davranmaya özen göstermiş, bu konuda devlet görevlilerini uyarmış, toplumun menfaatine olan muamelelerde kendisine danışılmamasını, halkın aleyhine bir durum söz konusu olduğunda ise durumun mutlaka kendisine bildirilmesini emretmiştir. Halîfe, vergi konusunda da birtakım yeni düzenlemeler yapmış, mahallî ve kamerî takvimler yerine, güneş takvimine geçerek vergi dönemini hasat mevsiminin arkasına almıştır. Devlet gelirlerinin büyük bir

---

70 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 86.

kısmını oluşturan haraç vergisinin ödeme zamanının hasat sonrasına alınmasıyla çiftçilere vergilerini ödeme konusunda büyük bir kolaylık sağlamıştır.

Mimariye yeni bir üslûp geliştirecek kadar yakın ilgi duyan Mütevekkil, halîfeliği esnasında giriştiği büyük çaptaki imar faaliyetleriyle başşehir Sâmerrâ'yı genişletmiş, burada günümüze kadar ayakta kalabilen meşhur Sâmerrâ Ulu Camii ile yirminin üzerinde saray ve köşk inşa ettirmiştir.[71] Başkent yakınlarında kendi adıyla anılan ve Lü'lüe olarak meşhur olan bir saray inşa ettiren[72] Mütevekkil, ayrıca Mekke su yollarında büyük çaplı ıslah çalışmalarında bulunmuş, bunun yanı sıra Kâbe'nin onarımı ve tezyinatına önem vermiştir. Halîfe ayrıca (H.247/M.861) yılında Nil'in mevsimlere göre su seviyesini ölçmek ve yıllık su taşmalarını hesaplamak için yeni bir mikyas (nilometre) inşa ettirmiştir.[73]

Kaynaklarda son derece cömert bir şahsiyet olarak tanıtılan Mütevekkil, bunun bir neticesi olarak devlet hazinesini ölçüsüz şekilde kullanmış, inşa ettirdiği binalar için büyük meblağlara ulaşan harcamalar yapmıştır.[74] Ayrıca saraylarda düzenlediği muhteşem ziyafetler ve şairlere verdiği câize ve bağışlar devlet hazinesini zayıflatmıştır.[75] Sarayında içki ve eğlence meclisleri

---

[71] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 252.

[72] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 129; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 298; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 346.

[73] Mütevekkil dönemindeki imar faaliyetleri ile ilgili olarak bk. Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 111-113.

[74] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 491. Mütevekkil dönemi imar faaliyetleri hakkında bk. Umeyd, Tarih Muzaffer, *el-İmâratü'l-Abbâsiyye fî Sâmarra fî Ahdeyi'l-Mu'tasım ve'l-Mütevekkil*, ? 1976 (Vizâretü'l-İ'lâm).

[75] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 87, 122-123; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 252-253.

tertip etmiş, onun döneminde sarayda oyun, eğlence ve mizah bir hayli yaygınlaşmış, yakınları, devlet görevlileri ve varlıklı halk kesimleri de bu hususlarda kendisini takip etmişlerdir.[76]

II. SİYASÎ İSTİKRARSIZLIĞIN DERİNLEŞMESİ: MUNTASIR, MÜSTAÎN, MU'TEZZ ve MÜHTEDÎ DÖNEMLERİ

A. MUNTASIR BİLLÂH (H.247-248/M.861-862)

Ebû Cafer Muhammed b. Cafer, Mütevekkil'in Rum veya Habeş asıllı bir cariyeden Hicretin 222 yılı Rebîülâhir'inde (Mart-Nisan 833) Sâmerrâ'da doğmuş oğludur. Babası Müte-

---

[76] İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire,* II, 388-390; Mütevekkil hakkında bk. Miah, M. Shamsuddin, *The Regin of al-Mutawakkil,* Dacca 1969; Sakr, Nâdiye Hüsnî, *Matlau'l-Asri'l-Abbâsiyy's-Sânî: el-İtticâhatü's-Siyâsiyye ve'l-Hadâriyye fî Hilâfeti'l-Mütevekkil Alellâh,* Cidde 1983, s. 232-247; Cevdet, Sâdık, *er-Rihletü'l-Mütevekkiliyye ilâ Dimaşk,* Ürdün 1985; Ulebî, Ekrem Hasan, *el-Halîfe el-Mütevekkil Alellâh Cafer:Nâsıru's-Sünne,* Beyrut 1987; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 232-241; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi,* III, 337-341; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi,* III, 333-339; Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsiyye,* s. 517-575; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye,* s. 219-233; Kırkpınar, Mahmut, *Abbasi Halîfesi Mütevekkil ve Dönemi,* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara ÜSBE Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996; Akgün, İlhami, *Sosyal, Siyasal ve Dini Yönleriyle Mütevekkil Devri ve Türkler,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 2002; Abbot, N. ""Arabic Papyri of the Reign of Ca'fer al-Mutawakkil Ala'llah", *ZDMG,* XCII (1938). s. 88-135; Tikritî, Behçet Kâmil, "el-Hissü'l-ᶜArabî fî Siyâseti'l-Halîfe el-Mütevekkil 'Alellâh el-ᶜAbbâsî (232-247 h.-847-861 m.)", *el-Müerrihu'l-Arabî,* sy. 54, Bağdad 1417/1996, s. 149-159; Melchert, Christopher, "Religious Policies of the Caliphs from al-Mutawakkil to al-Muqtadir", *Islamic Law and Society,* III/3, Leiden 1996, s. 320-330; Hamarneh, S. K. "al-Mutawakkil, imâm al-Shâfiᶜi and the Mu'tazilites (Revival of the Sunnah)", *HI,* XIII/1 (2000). s. 7-31; Zettersteen, K.V., "Mütevekkil", *İA,* VIII, 863-864; Kırkpınar, Mahmut, "Mütevekkil Alellâh", *DİA,* XXXII, 212-214.

vekkil'in, aralarından bizzat kendisinin de bulunduğu suikastçılar tarafından öldürülmesinden sonra 25 yaşında iken (5 Şevvâl 247/12 Aralık 861) Cuma günü Muntasır unvanıyla halîfelik tahtına çıktı.[77]

Muntasır, halîfelik makamına gelişinde her ne kadar Türk askerî bürokrasisiyle iş birliği yapmış ise de, daha önce gerçekleşen ve kendisinin de şahit olduğu birtakım olaylar sebebiyle onlara hiç güven duymuyor, hatta kendilerine karşı intikam duyguları besliyordu. Fakat makamını borçlu olduğu ordudan başka bir dayanak olmadığı için, husûmet duyduğu Türkler'e karşı herhangi bir adım atma imkânı da bulunmuyordu. Bu olumsuz duruma rağmen vezir tayin ettiği Ahmed b. Hasîb'in[78] de telkinleriyle otoritesini kazanma ve bağımsız hareket edebilme adına Türkler'e karşı harekete geçmeye karar verdi. İlk adım olarak, kudretli komutan Vasîf'i başkentten uzaklaştırmak için Bizans'a karşı sefere memur ederek onun dört yıl boyunda sınır boylarında kalmasını sağladı.[79] Vasîf'in başkentten uzaklaştırılması plânı da Türklerin halîfe üzerindeki etkisini hafifletemedi. Üstelik Türk komutanlar, halîfeye baskı yapmak suretiyle kendileri hakkında iyi niyet beslemeyen diğer halîfe adayları Mu'tezz ve Müeyyed'in veliahtlıktan uzaklaştırılmasını sağladılar. Bu iki kardeşten Müeyyed kolay bir şekilde hakkın-

---

[77] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 493; Taberî, *Tarih*, IX, 234-239; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 129; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 353; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 305; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 238-239; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 352; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 411.

[78] Taberî, *Tarih*, IX, 240; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 313; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s.239.

[79] Taberî, *Tarih*, IX, 240-244; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 313-314; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 3; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 307-308; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 353; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II, 390.

dan feragat ederken, Mu'tezz sonuna kadar direnmiş, ancak ölüm tehdidi alması neticesinde veliahtlıktan çekildiğini açıklamak zorunda bırakılmış, bunun sonucunda veliahtlığa halîfenin küçük yaştaki oğlu Abdülvehhâb getirilmiştir. (23 Safer 248/28 Nisan 862).[80] Bu gelişmeden çok kısa süre sonra da halîfe Muntasır'ın ölümü gerçekleşti. (4 Rebîülâhir 248/7 Haziran 862). Genç yaşta vefat eden halîfenin ölüm sebebi hakkında kaynaklarda iki ihtimal üzerinde durulur: Bunlardan birincisinde onun verem veya nefes darlığından öldüğü, ikincisinde ise ateşinin yükselmesi üzerine vücudundan kan aldırmak istediği, tabip İbn Tayfur'un zehirli bir neşterle kan alması sebebiyle öldüğü ileri sürülür.[81] Mes'ûdî, yukarıdaki iki ihtimali kaydettikten sonra zehirlenme sebebi üzerinde, diğer kaynaklarda bulunmayan farklı bilgiler verir: Ona göre Muntasır, Türkler'den çekiniyor, bu sebeple onları farklı bölgelere dağıtmak istiyordu. Zira onların kalabalık ve güçlü bir şekilde merkezde bulunmaları halîfe için bir tehdit unsuru idi. Hatta bir gün yakınlarından birisine, *"Şayet Türkleri bertaraf edemezsem, birliklerini dağıtamazsam ve babamın öcünü olamazsam, Allah beni kahretsin"* demişti. Onun kendileri aleyhine niyet ve girişimlerinden endişelenen Türkler, daha erken davranarak onu, kan aldırması esnasında anlaşmış oldukları tabibe zehirletmişlerdir.[82]

---

80 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 493; Taberî, *Tarih,* IX, 244-251; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 136; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* IV, 314-317; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XII, 3-4; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 309-310; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 353.

81 Taberî, *Tarih,* IX, 251-252; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 133-134; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 310; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* X, 354.

82 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 134; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* IV, 317-319.

Halîfe Muntasır, babası Mütevekkil'in aksine Hz. Ali taraftarlarına karşı büyük saygı göstermiştir. Onların devlet eliyle takip edilmesi uygulamasını kaldırmış, hapiste bulunanları serbest bırakmıştır. Ayrıca babası zamanındaki kabir ziyareti yasağını da kaldırmıştır. Yine Mütevekkil'in el koyduğu ve hanedan mensuplarının kullanımına verdiği Fedek arazisini yeniden Hz. Ali evlâdının hizmetine sunmuş, müsâdere edilmiş Ehl-i Beyt vakıflarını da yine eski sahiplerine iade etmiştir.[83] Muntasır, halîfeliğe geldiği ilk gün Medine valisini değiştirerek, yeni vali Ali b. Hüseyin'e, burada yaşayan Hz. Ali evlâdına iyi davranmasını tembih etmiş, valisinden onları memnun etmek için özel gayret sarf etmesini istemiştir.[84]

B. MÜSTAÎN BİLLÂH'IN (H.248-252/M.862-866)

1. Halîfeliğe Gelişi ve Azli

Ebu'l-Abbâs olarak künyelenen Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım, Hicretin 217. (M.832) yılında dünyaya geldi. Babası, halîfe Mu'tasım'ın oğlu Muhammed, annesi ise Slav asıllı Muhârik adında bir cariyedir.[85]

Muntasır'ın ölümünden sonra devlet erkânı yeni halîfeyi seçmek için toplantı gerçekleştirdi. Artık Abbâsî idaresinden hilâfete geçmede veliahtlık müessesesi önemini kaybetmiş, o-

---

83 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 135-136. Bu konuda ayrıca bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 242-243; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 342-343; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 25-26; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 211-212; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 364-365; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 233-235; Zettersteen, K.V., "Muntasır", *İA*, VIII, 580.

84 Taberî, *Tarih*, IX, 254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 311.

85 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 144; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 413.

nun yerini, başta ordu komutanları olmak üzere, devlet ricalinin tercihi almıştı. Nitekim 5 Rebîülâhir 248 (8 Haziran 862) tarihinde içlerinde Boğa el-Kebîr, Boğa es-Sagîr ve Otamış'ın da dahil olduğu heyet öncelikli olarak Mütevekkil'in çocuklarından birisinin halîfe olmaması üzerine karar birliğine vardı. Zira Mütevekkil'in oğulları, babalarının katili olarak gördükleri bürokratlardan intikam almaya girişebilirdi. Seçim heyeti toplantı sonucunda Türkler'in çok saygı duydukları ve değer verdikleri Mu'tasım'ın neslinden, ancak bu soyun Mütevekkil kolunun dışında yer alan Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım'ın halîfeliğe getirilmesine karar verdi. Görüşmenin ertesi günü de (6 Rebîülâhir/9 Haziran) Ahmed'e "Müstaîn" unvanı ile bîat gerçekleştirildi.[86]

Yeni halîfeye biat alınmasının ertesi günü, başkent Sâmerrâ'da karışıklıklar meydana geldi. Zira Mütevekkil'in oğullarından Mu'tezz taraftarları, Müstaîn'e biat etmeyeceklerini ilân etmişlerdi. İlk önce farklı halîfe namzedini destekleyen askerî birlikler arasında başlayan karışıklık, kısa sürede halkın da iştirakiyle daha da yayıldı. Bu gelişme üzerine Başkomutan Boğa el-Kebîr, hadiselere müdahale etmeye karar verdi. Tarafların büyük kayıplarına sebep olan çarpışmalardan sonra halîfe kuvvetleri vaziyete hâkim oldular.[87]

---

[86] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 494; Taberî, *Tarih*, IX, 256-257; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 145; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 321-322; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 6-7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 311; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 240; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 62.

[87] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 494; Taberî, *Tarih*, IX, 257-258; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 324-325; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 2-3.

Halîfe Mu'tasım'dan itibaren gerek başkent Sâmerrâ, gerekse ilk başkent Bağdat'ta Türkler'in nüfuzuna karşı hareketler meydana geliyordu. Ancak bu girişimler, genelde silahlı küçük gruplar tarafından gerçekleştiriliyordu. Zira organize olamayan halk, Türkler'e karşı kin duymasına rağmen, güçsüzlüğü sebebiyle onlarla mücadeleye cesaret edemiyordu. Ancak Müstaîn'in halîfeliği ile birlikte ilk defa olarak halk, hadiselere doğrudan müdahil olmaya başladı. Öyle ki, insanlar, Türkler'e karşı fiilî bir hareket başlatmış, onlara büyük bir direnç göstermiştir. Buradan, Türk komutanların halîfeler üzerinde devamlı baskı uygulamaları, hatta onları halîfelikten indirip öldürmeleri toplumu galeyana getirip onları Türk askerlerine karşı fiilî mücadeleye sevk ettiği anlaşılmaktadır.

Müstaîn-Billâh hilâfet makamına geçince, Otamış'ı Mısır ve Mağrib, Muhammed b. Tâhir'i Horasan[88], Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'i Irak-Fars valiliğine tayin etmişti. Hicretin 248 (M.862) yılı sonlarına doğru, Komutanlar ile vezir Ahmed b. Hasîb'in arasında anlaşmazlık çıktı. Sonuçta Türk askerlerinin baskısıyla Ahmed vezâretten uzaklaştırılarak yerine bir Türk bürokrat olan Otamış getirildi. Türk komutanlarla anlaşamayan Ahmed b. Hasîb ise, bütün mallarına el konulup önce Girit adasına, ardından Kayravan'a sürgün edildi. Tabiatıyla bu gelişmeyle birlikte Türk komutan ve idarecilerin halîfe üzerindeki hâkimiyetleri daha da güçlenmiş oldu.[89] Halîfe sarayında bu gelişmeler yaşanırken, halkın Türkler'e karşı infiâli de güç kazanıyordu. Nitekim Hicretin 249. yılı Safer'inde (Mart-Nisan

---

88 Taberî, *Tarih*, IX, 258.

89 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 312.

863) Bağdat'ta sınır boylarında vuku bulan bazı yenilgiler bahane edilerek, yönetime karşı büyük bir isyan başlatıldı. İsyanın gerçek sebebi ise Türkler ve onların halîfelere karşı tutumlarıydı. Başlangıç aşamasında sade halk topluluklarının iştirak ettikleri bu harekete, zamanla Şâkiriyye adı verilen ve Türkler dışındaki etnik unsurlardan oluşturulmuş bulunan düzenli askerî birlikler de katıldılar. Silahlı grupların da yardım ve desteğini alan halk, hapishaneleri basarak tutukluları serbest bıraktı. (Safer 249/Nisan 863). Aynı yılın Rebîülevvel (Nisan-Mayıs) ayında başkent Sâmerrâ'da yine topyekün halkın iştirak ettiği bir isyan patlak verdi. Öyle ki çoğunluğunu Araplar'ın oluşturduğu isyancılar, yıllardır kin besledikleri Türkler'den ele geçirdiklerini öldürmeye başladılar. Vaziyetin kendi varlıklarını tehdit boyutuna geldiğini fark eden Boğa es-Sagîr, Vasîf ve Otamış, ellerindeki bütün birlikleri harekete geçirerek başkentteki isyanları kanlı bir şekilde bastırdılar.[90]

Görüldüğü gibi Abbâsî idaresinde halîfelerin siyasî ve manevî otoritelerinin zayıflaması, tedhiş hareketlerinin gelişmesinde en büyük etken oluyordu. Abbâsî toplumu içinde iktidarın kontrolünü ellerinde bulunduran Türkler ile halk arasındaki mücadeleye zamanla Türk komutanları arasındaki rekabet de eklenince, merkezdeki durum daha da karışık bir hâl almaya başladı. Esasında Türk komutan ve bürokratlar arasında ilk dönemde bir dayanışmanın mevcuttu. Ancak zamanla iktidar rekabetinin, bu birliği bozduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de Türkler, müşterek bir düşmana karşı birlikte hareket ediyorlar,

---

90 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 496; Taberî, *Tarih*, IX, 261-263; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 20-21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 313.

dış tehdit ortadan kalkınca aralarında rekabet zuhur etmeye başlıyordu. Bu gibi hallerde ise halîfe, gelişmelere müdahale edemiyor veya o gücü kendinde bulamıyor; sonuçta galip gelen tarafa boyun eğmekten başka çare kalmıyordu. Bu süreçte Türkler arasında ilk ciddî anlaşmazlık, 15 Rebîülâhir 249'da (7 Haziran 863) ortaya çıktı. Gelişmeler sonucunda vezir Otamış ve onun kâtibi Şüca' b. Kâsım'a karşı diğer Türk komutanları ortak hareket ederek her ikisini de katlettiler. Bu kargaşa esnasında baş veziri ve yardımcısını kaybeden halîfe, olaylara karşı herhangi bir müdahalede bulunmayıp askerlerin telkinleriyle Otamış'ın yerine Ahmed b. Sâlih b. Şîrzad'i vezir tayin etti.[91]

Türk idareciler arasındaki iktidar çekişmesi şeklinde vuku bulan ikinci olay, Hicretin 251. (M.865) yılında meydana geldi. Halîfe Mütevekkil'in katlinde başrol oynayanlardan Bâgir et-Türkî, ordu içinde rakipsiz konuma yükselmişti. Halîfe Müstaîn onu başkomutanlığa tayin etmek durumunda kaldı. Bâgir'in elde ettiği konumu çekemeyen diğer Türk komutanları Vasîf ve Boğa es-Sagîr, halîfenin bu kararı üzerine endişeye kapıldılar. İdaredeki rakiplerinin boş durmayacağını ve halîfeye tesir edebileceklerini düşünen Bâgir ise, yakın adamlarıyla gerçekleştirdiği bir plân çerçevesinde halîfe de dâhil olmak üzere Vasîf ve Boğa'nın öldürülmesine karar verdi. Onun niyetini haber alan Müstaîn bu defa saf değiştirip, Vasîf ve Boğa es-Sagîr ile anlaştıktan sonra Bâgir'i saraya çağırıp hapsettirdi. Ancak, gelişme haber alınınca, daha önceden hazır halde bekleyen Bâgir'e bağlı birlikler derhal harekete geçip halîfenin sarayını kuşatma altına

---

[91] Taberî, *Tarih*, IX, 263-264; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 325-326; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 21-22; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 313.

aldılar. Bunun üzerine Vasîf ile Boğa tutuklu bulunan Bâgir et-Türkî'yi katlettiler.[92] Ancak Bâgir'in katli, hadiseyi daha da içinden çıkılmaz hale getirdi. Zira öldürülen komutanın askerleri, bulundukları yeri terk etmeyerek reislerinin katillerini istediler. Kısa süre içinde ordudaki desteklerini kaybettiklerini anlayan halîfe ve iki Türk komutanı, bu badireden kurtulma çarelerini araştırmaya başladılar. İlk girişim olarak Vasîf, Mısır yerlilerinden müteşekkil Megâribe adı verilen birlikler ile Abbâsî sarayının Şâkiriyye adı verilen Türkler dışındaki etnik topluluklarından müteşekkil askerleri, kuşatmayı gerçekleştiren Türkler üzerine sevk etti. İki taraf arasındaki çarpışmalar esnasında meydana gelen kargaşadan istifade eden halîfe Müstaîn ve iki Türk komutanı Sâmerrâ'yı gizlice terk ederek Bağdat'a hareket ettiler.[93]

5 Muharrem 251 (6 Şubat 865) tarihinde Bağdat'a ulaşan halîfe Müstaîn, şehrin muhafızı olan Muhammed b. Abdullah b. Tâhir tarafından karşılandı. Bağdat halkı da kendisine hüsnü kabul gösterdi. Müstaîn ve iki Türk komutanının Bağdat'a intikal ettikleri haberinin alınması üzerine gerek hanedan mensupları, gerekse halîfenin memurları Sâmerrâ'yı terk etmeye başladılar. Bu şekilde ülkenin yeni merkezi eski başkent Bağdat oldu. Bu gelişmelerden rahatsız olan Türk askerleri, Ferganalılar ve diğer mevâlî, Müstaîn-Billâh'a elçi gönderip hatalarını itiraf ettiler, halîfeye geri dönmesini isteyip kendisine bundan sonra

---

92 Taberî, *Tarih,* IX, 278-282; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* IV, 334-338; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XII, 42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 318-319; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 7.

93 Taberî, *Tarih,* IX, 282-284; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,*IV, 162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 319-320.

sadakatle hizmet edeceklerini bildirdiler. Fakat Bağdat'ı kendisi için daha güvenli gören halîfe bu teklifi geri çevirdi.[94] Müstaîn'in kararı bu defa Sâmerrâ'da bulunan Türk komutanları endişelendirmeye başladı. Zira kendileri için kurulmuş olan Sâmerrâ'nın terk edilmiş olması Türkler'in siyasî ve iktisadî güçlerinin zafiyete uğramasına sebep olacaktı. Bunun üzerine Sâmerrâ'daki Türkler, davetlerine cevap vermeyen halîfe Müstaîn'e alternatif aramaya başladılar. Kısa süre sonra da Müstaîn'e karşı başka birisini halîfe yapmaya karar vererek hapiste bulunan Mu'tezz'i serbest bırakıp kendisine biat ettiler. (11 Muharrem 251/12 Şubat 865). Sonuçta Abbâsîler devleti için biri Bağdat, diğeri de Sâmerrâ'da olmak üzere iki halîfe ortaya çıkmış oldu.[95] Bu dönemde aynı anda iki halîfenin ortaya çıkışı ve her iki tarafın da uzlaşmaya yanaşmaması, iç savaşı kaçınılmaz hale getirdi. Mu'tezz-Billâh, bu ikiliğe son vermek amacıyla Bağdat Valisi Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'e haber gönderip kendi saflarına çağırdı. Fakat, teklifi muhatabı tarafından kabul görmedi. Bunun üzerine Mu'tezz, Bağdat'a karşı sefer hazırlıklarına başladı. Buna karşılık, onun Bağdat'a girmesine mâni olmak isteyen Muhammed b. Abdullah da, şehrin etrafına hendekler kazdırarak müdafaa tedbirleri aldı. Zaman içinde Bağdat-Sâmerrâ arasındaki kuvvet dengesi Sâmerrâ'yı elinde bulunduran Mu'tezz lehine değişmeye başladı. Bilhassa, Hıms'da bulunan Mûsâ b. Boğa el-Kebîr'in, Mu'tezz tarafına geçmesi Bağdat'ta savunma pozisyonunda bulunan Müstaîn

---

94 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 320.

95 Taberî, *Tarih*, IX, 284-308; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 162; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 338-342; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 320.

için büyük bir handikap oldu. Lehine gerçekleşen bu yeni gelişmeden de cesaret alan Mu'tezz, kendisiyle birlikte hareket eden kardeşi Ebû Ahmed'i büyük bir orduyla Bağdat'a gönderdi. (23 Muharrem 251/24 Şubat 865). Bu şekilde uzun bir süre devam edecek olan Bağdat kuşatması başlamış oldu.[96]

Müstaîn ve Mu'tezz arasında bir seneye yakın sürecek olan hilâfet mücadelesinde Türkler iki tarafta da aktif bir şekilde rol almışlardı. Buna göre Vasîf ve Boğa, Bağdat'ta savunma vaziyeti alan resmî halîfe Müstaîn'in, askerlerin büyük çoğunluğu ile alt kademe komutanlar ise yeni iktidar talibi Mu'tezz'in yanında yer almışlardı. Savaş ve muhasaranın uzaması kuşatma altındaki Müstaîn aleyhine oldu.[97] Zira ikmal yollarının kesilmesi, Bağdat'ta gıda ve yiyecek sıkıntısının başlamasına sebep oldu. Şehrin varoşlarında yapılan çarpışmaları Müstaîn'in birliklerinin kazanmasına rağmen, bu görece başarılar, umumî neticeye tesir etmiyordu. Mücadelenin uzaması ve durumun Mu'tezz lehine gelişmesi, daha önce Bağdat'a gelmiş olan devlet ricâli ve Abbâsî ailesi mensuplarının da yavaş yavaş onun tarafına geçmelerine sebep oldu. Diğer yandan şiddetli çatışmalardan ve muhasaranın etkilerinden bunalan Bağdat halkı, bir taraftan valileri Muhammed b. Abdullah'ı Mu'tezz ile anlaşmaya, diğer taraftan şehrin kapılarını muhasaracılara açacakları tehdidiyle halîfe Müstaîn'i hilâfetten çekilmeye zorladılar.[98] Nihayet 21 Zilkâde (14 Aralık) tarihinde başlayan karşılıklı müzakereler

---

96 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 163; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 44-49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 321-322; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 7.

97 Eyyûb, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî*, s. 109.

98 Taberî, *Tarih*, IX, 337, 342-343.

neticesinde Müstaîn'in hilâfetten uzaklaştırılması, yerine Mu'tezz'e bîat edilmesine karar verildi. Yapılan anlaşmaya göre, 4 Muharrem 252 (25 Ocak 866) tarihinde Müstaîn hilâfetten çekilince onun makamına Mu'tezz geçti.[99]

Devrik halîfe Müstaîn, kendisine 50.000 dinar para ayrılması, 30.000 dinarlık bir yerin iktâ edilmesi ve Mekke'ye gidinceye kadar Vâsıt'ta ikametine izin verilmesi şartıyla hilâfetten çekilmişti. Bunun ardından Mu'tezz-Billâh resmen halîfe ilân edildi. Halkı el-Mescidü'l-Câmi'de toplayan Kadı İbn Ebü'ş-Şevârib Hasan b. Muhammed yeni halîfe için biat aldı. Azledilen halîfe Müstaîn'i de toplantı yerine getirtip ona hilâfetten kendi isteğiyle ayrılıp ayrılmadığını sordu. O da kendi arzusuyla ayrıldığını söyleyip yeni halîfe Mu'tezz-Billâh'a biat etti. Müstaîn, hilâfet alâmetlerini görevlilere teslim ettikten sonra ailesiyle birlikte Vâsıt'a doğru hareket etti (3 Muharrem 252/24 Ocak 866).[100] Yolculukta Tolunoğulları hanedanının kurucusu Ahmed b. Tolun da ona nezaret etmekle görevlendirildi. Bu hadise üzerinden bir yıl geçmeden Müstaîn-Billâh 3 veya 6 Şevvâl 252'de (17 veya 20 Ekim 866) Mu'tezz'in görevlendirdiği hâcib Saîd b. Sâlih tarafından öldürüldü.[101]

---

99 Taberî, *Tarih*, IX, 348-350; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 342-365; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 322-325, 328-329; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 7-10.

100 Taberî, *Tarih*, IX, 344-345.

101 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 499; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 163-164; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 371-372; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 56-57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 331, 333; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 241; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 11.

Halîfe Müstaîn, Ebu'l-Abbâs es-Seffâh ve Ebû Cafer el-Mansûr'dan sonra babası halîfe olmadığı halde hilâfet makamına geçen ilk şahıstır. O, Mütevekkil-Alellâh ve Muntasır-Billâh'ın başına gelenleri iyi bildiği için Türk kumandanlarına müdahale etmekten çekinmiş ve onların her isteğini yerine getirmiştir. Bu sebeple bilhassa Vasîf ve Boğa tam manâsıyla onu tesirleri altına almışlardı. Tarihçi Mes'ûdî'nin kaydettiği iki beyit bu hususu açıklığa kavuşturmaktadır:

"Halîfe, Vasîf ve Boğa arasında bir kafeste idi.

Onlar ne diyorlarsa o da papağan gibi aynı şeyi tekrar ediyordu".[102]

Müstaîn, Mütevekkil ile Muntasır'ın akıbetini bildiği ve biraz da şahsiyet itibariyle zayıf karakterli olduğu için Türkler'e karşı herhangi bir harekete teşebbüs etme cesareti gösterememişti. Ancak bununla birlikte, onun döneminden itibaren Abbâsî idaresinde Tükler'e rakip olacak yeni askerî birliklerin de oluşturulmaya başlandığı da bir vâkıâdır. Öyle ki Meğâribe adı verilen ve genellikle Kuzey Afrikalı askerlerden oluşan askerler, Türk birliklerine zaman zaman karşı koymuşlar, iç karışıklıklarda Türk askerlerini geri çekilmek zorunda bırakmışlardır. Türkler dışındaki etnik kökenlerden teşekkül ettirilen ve kendilerine Şâkiriyye adı verilen başka bir grup askerler de, Türkler'le giriştikleri mücadelede sürekli olarak Meğâribe'nin yanında yer almışlardır. Bu gelişmeler, tabiî olarak Abbâsî idaresinde Türk askerlerinin mutlak hâkimiyetini tehdit etmeye başlamıştır.[103]

---

102 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 145.

103 Türklerle Meğaribe arasındaki çatışmalar hakkında bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 333-334.

2. İsyan Hareketleri

Müstaîn döneminde yönetim karşıtı ilk hareket, Hicretin 248. (M.862-863) yılında, Ebu'l-Amûd es-Salebî adında bir şahsın Kefertûsa'da gerçekleştirdiği isyandır. Halîfe bu gelişme üzerine bölgeye Anucûr et-Türkî komutasında bir ordu gönderdi. 24 Rebîülâhir'de (27 Haziran) gerçekleştirilen askerî operasyon neticesinde Ebu'l-Amûd yakalanıp öldürülünce ayaklanma bastırılmış oldu.[104]

Müstaîn devrinde Hıms'da da benzer bir isyana şahit olunmuştur. Buna göre şehir halkı başlarında Utayf b. Nime el-Kelbî bulunduğu halde Hıms âmili Fazl b. Karîn'e baş kaldırarak onu katletmişlerdir. (Receb 250/Ağustos-Eylül 864). Bu gelişmenin hemen ardından halîfe, Mûsâ b. Boğa el-Kebîr'i Hıms'a gönderdi. (13 Ramazan'da 250/18 Ekim 864) tarihinde Sâmerrâ'dan hareket eden halîfe ordusu Hıms'a yaklaşınca karşısına çıkan isyancı Utayf'in kuvvetlerini mağlup ederek şehre girdi. Sık sık isyan çıkaran Hıms halkına ders olması için, şehir tahrip edilip ileri gelenlerinin bir kısmı öldürüldü. Ayrıca isyana iştirak edenlerden yüz kişi başkent Sâmerrâ'ya sevk edildi.[105]

Hz. Ali evlâdının başlattığı ayaklanmalar, halîfe Müstaîn'i meşgul eden en önemli iç politik hadiselerdendir. Nitekim onun göreve başladığı Hicretin 248. (M.862-863) yılında Ebu'l-Hasen Yahyâ b. Ömer, Kûfe merkezli olarak Şiîler adına isyan başlattı. Kısa süre içinde şehir halkı da kendisine destekleyince isyancı-

---

104 Taberî, *Tarih*, IX, 258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 312.

105 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 496-497; Taberî, *Tarih*, IX, 277; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 8, 35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 312, 318; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 63-64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 2.

lar tarafından el konulan hazine halka dağıtıldı. Ayrıca hapishanelerin kapıları açılarak içindeki mahkumlar serbest bırakıldı. Halîfenin Bağdat emîri Muhammed b. Abdullah b. Tâhir, bunun üzerine isyancı Yahyâ b. Ömer'e karşı asker sevk etti. İki taraf Kûfe'nin yakınında Şâhî adı verilen yerde karşı karşıya geldiler. Şiddetli çarpışmalar sonucunda emîrin askerleri savaştan galip çıktılar. Yahyâ b. Ömer de bu esnada öldürüldü.[106]

Sâmerrâ'da meydana gelen karışıklıklar neticesinde Müstaîn'in Bağdat'a kaçması, ardından Mu'tezz ile iktidar mücadelesine girişmesinden istifade eden Hz. Ali ailesinin Hz. Hüseyin kolundan Hüseyin b. Muhammed, ailenin yoğun taraftar kitlesinin yaşadığı Kûfe'de başka bir ayaklanma başlattı.[107] Hicretin 251 (M.865) yılı sonlarına doğru patlak veren isyan, Kûfe halkı tarafından büyük destek gördü. Bundan cesaret alan Hüseyin, Kûfe'de yerine aynı ailenin Hz. Hasan kolundan Muhammed b. Cafer'i vekil bırakarak civar bölgeleri davasına kazanmak için harekete geçti. Bu esnada şehrin âmili olan Ahmed b. Nasr el-Huzaî, isyan karşısında herhangi bir varlık gösteremedi. Halîfe Müstaîn, Muzâhim b. Hakan idaresindeki bir orduyu isyancıların kontrolündeki Kûfe üzerine sevk etti. Muzâhim, Kûfe yakınında karargâh kurup şehir üzerine kuvvetler gönderdiyse de, bu girişimlerinden bir netice alamadı. En sonunda emrindeki birliklerin tamamıyla şehre girmeye karar verdi. Muzâhim'in

---

106 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 497; Taberî, *Tarih*, IX, 266-271; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 147-148; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 326-330; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 33-34; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 314-315; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 240-241; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI,5. Bu isyanın sebep ve neticeleri hakkında geniş bilgi için bk. Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s.357-362.

107 Taberî, *Tarih*, IX, 328; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 145.

taarruzu üzerine Kûfe halkı, Hüseyin ile birleşip onun saflarında mücadeleye başladı. O kadar ki, durumunun aleyhine gelişmeye başladığını fark eden hareket lideri Hüseyin'in kaçmasına rağmen, muhasaracılara karşı halkın mukavemeti devam etti. Ancak hareket liderini de kaybeden Kûfe savunması bir süre sonra çökünce, Muzâhim'in kuvvetleri kanlı çarpışmalardan sonra şehre girdiler. Cezalandırmak amacıyla şehrin bazı kısımları yakılıp isyana katılanların çoğu idam edildi. (H.253/M.867).[108]

Müstaîn döneminde Hicretin 251. yılı Rebîülevvel'inde (Nisan 865) Hz. Ali ailesinin Hz. Hüseyin kolundan Hasen b. Ahmed el-Kevkebî de Kazvin ve Zencân'da isyan başlattı.[109] (H.252/M.866) yılı sonlarına doğru Deylem hâkimi Agâr b. Custân ve yine kendi ailesinden Ahmed b. Îsâ el-Alevî ile birleşip kısa süre içinde Rey'i zapt etti. Hareketin gittikçe büyümesi üzerine halîfe, Cibâl valisi Mûsâ b. Boğa'ya isyanın bastırılması emrini verdi. Bu sırada Hemedân'da bulunan Mûsâ, harekete geçerek (30 Zilkâde 253/1 Aralık 867) tarihinde Kazvin yakınında el-Kevkebî'yi karşıladı. Burada Mûsâ'nın gerçekleştirdiği savaş taktiği neticesinde âsîlerin büyük bir kısmı yanarak hayatını kaybetti. Mûsâ, daha çarpışmalar başlamadan, kendi ordusunun bulunduğu sahayı neftleyerek yavaş yavaş geri çekilmiş, el-Kevkebî'nin kuvvetleri neftli sahaya girince de çalılıklar ateşlenerek Alevîler'in çoğunun yanmasına sebep olmuştu. Bu esnadaki kargaşadan istifade eden el-Kevkebî, canını kurtararak

---

108 Taberî, *Tarih*, IX, 328-330. Ayrıca bk. Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s. 365-367.

109 Taberî, *Tarih*, IX, 346; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 330.

Deylem'e sığındı. Bunun üzerine Mûsâ da savunmasız durumda kalan Kazvin'e girerek şehri teslim aldı.[110]

Müstaîn devrinde görülen Şiî isyanlarından bir diğeri de Hicretin 250. (M.864) yılında Taberistan'da ortaya çıktı. Hz. Ali soyundan Hasan b. Zeyd, Taberistan'da kendi ailesine karşı duyulan sempatiden istifade ederek kısa zamanda bölge şehirlerinin çoğu ile Deylem halkından bîat aldı. Taberistan'ın idaresini ellerinde bulunduran Tâhirîler zayıf düşmüş oldukları için, bu harekete karşı herhangi bir müdahalede bulunamadılar. Bir kaç yıldan beri devam eden ve gittikçe yayılan isyanın ancak merkezî kuvvetlerle bastırılabileceği ortaya çıkınca, Abbâsî devletinin doğu eyaletlerinin umumî valisi olan Mûsâ b. Boğa, halîfe tarafından isyanı bastırmakla memur edildi.[111] Emir üzerine Mûsâ, komutanlarından Müflih et-Türkî'yi isyan bölgesine gönderdi. Hicretin 255 (M.869) yılında Taberistan'a giren Müflih, Hasan'ın kuvvetlerini mağlup etmesinin ardından onun hâkim olduğu bazı şehirleri sırasıyla ele geçirdi. Deylem'e kaçan Hasan'ı takip eden halîfe ordusu, onun birliklerini tekrar bozguna uğrattıysa da kendisini ele geçiremedi. Takip bir süre daha devam etti. Ancak bu sırada devlet merkezinde cereyan eden iç karışıklıklar sebebiyle bölge valisi Mûsâ'nın Müflih'e Sâmerrâ'ya geri dönmesi talimatını vermesi sebebiyle, çok zor du-

---

110 Taberî, *Tarih*, IX, 378; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 145; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 370; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 337; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 12.

111 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 34-35.

rumdaki Hasan bir süre daha bölgedeki faaliyetini devam ettirebildi.[112]

Mûsâ b. Boğa'nın merkeze dönmesini fırsat bilen Hasan b. Zeyd, (H.256/M.870) yılında Rey şehrini yeniden ele geçirdi.[113] Hasan'ın gerçekleştirdiği hareketle, ancak daha sonraki halîfeler ilgilenme fırsatı bulabileceklerdir. Nitekim halîfe Mu'temid zamanında yine bölgeye gönderilen Mûsâ, âsîleri ikinci defa mağlup edecek (H.258/M.871-872), ancak Hasan bu saldırıdan da canını kurtaracaktır.[114] Bundan sonra ise Hasan ile Horasan'a hâkim olacak olan Saffârîler'in mücadelesi sahne alacaktır. Müteakip yıllarda Taberistan ve Yemen'de kuvvet kazanacak olan Zeydîler hanedanı, Hasan b. Zeyd'in soyundan gelmişlerdir.

3. Dış Politik Faaliyetler

Halîfe Müstaîn devri, Bizans ile ciddî mücadelelere sahne olmuştur. Mütevekkil'in katlinden sonra hilâfet makamına geçen Muntasır, kısa süren halîfeliğinin son aylarında Vasîf et-Türkî'yi Bizans'a karşı sefere memur etmişti. 12 Rebîülâhir 248 (15 Haziran 862)'de Sâmerrâ'dan hareket eden Vasîf, Temmuz başında Bizans ülkesine girdi. Halîfe eyaletlere gönderdiği mektuplarda Vasîf'e yardımcı kuvvetlerin sevkini, aynı zamanda Vasîf'e yazdığı mektupta ise, seferin bitiminde merkeze dönmemesini, dört yıl boyunca Suğûr'da kalarak Bizans üzerine gaza

---

[112] Taberî, *Tarih*, IX, 406-409; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 135; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 330-333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 316-317; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 6. Bu konuda bk. Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s. 362-365.

[113] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 360.

[114] Taberî, *Tarih*, IX, 474.

yapmasını emretmişti.[115] Muntasır'ın ölüm haberini Suğûr'da alan Vasîf, buradan başkente geri dönmeyip Bizans ülkesine seferlerini sürdürdü.[116]

Abbâsîlerin merkezinde bir taraftan Müstaîn ile Mu'tezz arasındaki hilâfet mücadeleleri devam ederken, diğer taraftan da hudutlarda Bizans'a karşı akınlar devam ediyordu. Nitekim Hicretin 248 (M.862) yılında Ali b. Yahyâ, Ermeniye ve Azerbaycan üzerine seferler gerçekleştirdi.[117] Merkezde bulunan Türk komutanları iktidar mücadeleleri ile meşgul iken, Suğûr'daki Türk komutanları ise siyasî entrikalardan uzak Anadolu'ya akınlarını sürdürüyorlardı. Bu kabilden olmak üzere Hicretin 249. (M.863) yılında Ca'fer b. Dinâr ile Ömer b. Ubeydullah el-Akta Bizans'a karşı sefer düzenlediler. Öyle ki bilhassa Ömer, Anadolu içlerine kadar ilerledi.[118] Aynı şekilde Türk komutanlardan Bilgecûr, Hicretin 250. (M.864) senesinde Bizans üzerine başka bir akın gerçekleştirdi.[119] Bir sonraki yılın ilkbaharında (H.251/M.865) yine Bilgecûr, daha büyük bir orduyla Anadolu'ya yürüdü. Sefer sonucunda Aksaray-Niğde arasında bulunan Matmûre'yi alıp çok sayıda esir ve bol miktarda ganimetle geri döndü. Fetih haberi 27 Rebîülâhir (28 Mayıs) tarihinde Halîfe Müstaîn'e ulaştı.[120]

---

115 Taberî, *Tarih*, IX, 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 312.

116 Taberî, *Tarih*, IX, 259-260.

117 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 8.

118 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 496; Taberî, *Tarih*, IX, 261; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 312-313; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 3.

119 Taberî, *Tarih*, IX, 277.

120 Taberî, *Tarih*, IX, 327; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 330. Müstain Billah hakkında bk. Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 113-120, 125-139, 140, 155, 156, 175, 178, 183-185; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm*

C. MU'TEZZ-BİLLÂH (H.252-255/M.866-869)

Ebû Abdullah Muhammed b. Cafer, Mütevekkil ile Kabîha adında bir cariyeden dünyaya geldi.[121] Müstaîn halîfelikten çekilmek mecburiyetinde bırakılınca, (4 Muharrem 252/25 Ocak 866) Cuma günü Mu'tez lâkabıyla Abbâsîler'in halîfesi oldu.[122]

Mütevekkil'in katlinden itibaren Türkler Abbâsî iktidarına mutlak anlamda hâkim olmuşlardı. Yönetimde halîfelerin neredeyse hiçbir yetkisi bulunmuyordu. Halîfeler Türk komutanlarının adeta esiri gibiydiler. Türkler istedikleri halîfeyi makamında tutuyorlar, isterlerse görevinden uzaklaştırıp yerine bir başkasını getiriyorlar, hatta halîfeyi azlettikten sonra öldürüyorlardı.[123] Yeni halîfe Mu'tezz, Türkler'in devlet yönetiminde hâkim durumda olmalarına şiddetle karşıydı. Ancak, kendisini birinci veliaht yapmak isteyen babası Mütevekkil'in bizzat Türkler'in gerçekleştirdiği bir operasyon sonucunda öldürüldüğünü de biliyordu. Üstelik kaderin bir tecellisi olarak, kendisi de yine Türk askerlerinin desteği neticesinde hilâfet makamını

Tarihi, III, 245-252; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III,344-345; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II , 26-27; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 212-217; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 366-367; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 235-243; Yaşaroğlu, Hasan, *Taberistan Zeydüeri (250-316/864-929)* (Basılmamış Doktora Tezi, 1998), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 68 vd; Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s. 319-329; Zettersteen, M.V., "Müstaîn", *İA*, VIII, 826; Özaydın, Abdülkerim, "Müstaîn-Billâh", *DİA*, XXXII, 112-113.

121 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 44; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 500; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 415.

122 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 499; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 166; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 367-368; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 43, 48-49, 55; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 64-65; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 10.

123 İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 243.

elde etmişti. Bununla birlikte Türkler'den çekiniyor, bu sebeple onların etkisinden kurtulmanın plânlarını yapıyordu.

Abbâsî toplumunda, Mu'tezz'in babası Mütevekkil ile başlayan Türkler'e karşı tepki hareketi, günden güne güç kazamaya başlamıştı. Bunun bir neticesi olarak, ordu içinde Türkler dışındaki etnik topluluklardan onlara alternatif birliklerin teşkiline ehemmiyet verildi. Bu yeni gelişme, Abbâsî idaresindeki Türk nüfuzu için büyük tehlike anlamına geliyordu. Ayrıca Mu'tezz'in gerçekleştirdiği Bağdat muhasarası esnasında Türkler dışındaki halkın gösterdiği mukavemet, iktidar mücadelesinde Türkler için hiç de hayra alamet değildi.[124]

Halîfe Müstaîn'in görevinden uzaklaştırılması Mu'tezz'e iktidar yolunu açmış olmakla birlikte, o hâlâ yönetimde muktedir değildi. Çünkü kendisi için esas tehlike teşkil eden Türk komutanlar Vasîf ve Boğa, askerin başındaki güçlü pozisyonlarını muhafaza ediyorlardı. Halîfe, bu iki kudretli rakibini bertaraf etmedikçe kendisini güvenlikte hissetmeyecekti. Bu amaçla Bağdat âmili Muhammed b. Abdullah'a yazdığı mektupta Vasîf, Boğa ve onların yakınlarının derhal devlet hizmetinden uzaklaştırılmasını emretti. Hattâ gizli yazdığı başka bir mektupta her iki komutanın da öldürülmesini istedi. Halîfenin bu girişimi yakın adamları vasıtasıyla adı geçen komutanlara ulaştırıldı. Bunun üzerine gerekli emniyet tedbirini alan Vasîf ve Boğa, Bağdat âmili Muhammed'e giderek kendisini açıkça tehdit ettiler. Ayrıca onlar Bağdat'ta her ne kadar emniyette iseler de etraflarında kâfi derecede kuvvetleri olmadığından, bir an önce

---

124 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 47-48.

Sâmerrâ'ya dönerek askerî birliklerinin başına geçmek istediklerini bildirdiler. Fakat komutanların geri dönüşü halîfenin iznine bağlı idi. Onlar geri gelebilmek için ilk önce izin alma yolunu denediler. Bu talebe Sâmerrâ'daki Türk askerî birliklerinin istekleri de eklenince, halîfe Mu'tezz çaresiz onları Sâmerrâ'ya davet etmek mecburiyetinde kaldı.[125] Bu şekilde Vasîf ile Boğa, Sâmerrâ'ya dönmeye muvaffak oldular. Dolayısıyla Mu'tezz'in en önemli iki Türk komutandan kurtulma plânı, onun büyük bir prestij kaybına uğramasıyla sonuçlandı.[126]

Mu'tezz'in, Türk komutanlarıyla mücadelesinin yanı sıra veliaht problemini de çözmesi gerekiyordu. Halîfe Türkler'in, kardeşi Müeyyed ile en yakın adamı durumundaki Ebû Ahmed'e temayülünden tedirgin olduğu için onların hapsedilmesini emretti. Kısa bir müddet sonra da Müeyyed'i veliahtlıktan azletti. Fakat Türkler'in onları hapisten çıkaracaklarını öğrendi. Ancak Müeyyed (22 Receb 252/9 Ağustos 866) tarihinde tutuklu bulunduğu hücrede ölü olarak bulundu.[127] Kaynaklar, hadisenin mahiyeti hakkında açık bir malûmat vermiyorlarsa da, büyük bir ihtimalle Müeyyed, kendisini velihatlıktan azleden ve onun Türkler'le ortak hareket etmesinden endişelenen halîfe Mu'tezz tarafından zehirletilmek suretiyle öldürülmüştür.

---

125 Taberî, *Tarih*, IX, 355-356; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 11.

126 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 176; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 331-332.

127 Taberî, *Tarih*, IX, 362-366; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 178; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 370-371; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 333; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 11.

Veliaht meselesinin hallinin ardından halîfe ile Türkler arasındaki mücadele yeniden başladı. Nitekim 252 Receb'inin başında (866 Temmuz'u sonu) ilk defa Türkler ile Mısır ve Kuzey Afrika menşeli askerlerden oluşan Megâribe, birlikleri arasında kanlı çarpışmalar başladı. Mütevekkil tarafından Türkler'e karşı bir denge unsuru olması için takviye edilen Megâribe zamanla Abbâsî ordusu içinde kuvvet kazanmaya başlamıştı. Bilhassa, Müstaîn ile Mu'tezz arasındaki iktidar savaşında onların etkinliği gün yüzüne çıkmıştır. Kendisinin veliahtlık devresinde idaresine verilen Megâribe gücü, halîfeliği esnasında Mu'tezz'in dayanabileceği yegâne kuvvet durumunda idi. Halîfenin emriyle başlarında Muhammed b. Râşid ve Nasr b. Sa'd adlı iki şahıs bulunduğu halde Türkler üzerine saldıran Megâribe, ilk anlarda onları mağlup ederek el-Cavsak şehrinden uzaklaştırdılar. Bunun üzerine Türkler, şehrin diğer semtlerinde oturan soydaşlarını yardıma çağırdılar. Ancak, halk ile paralı askerler birliğini teşkil eden Şâkiriyye de Meğâribe tarafını destekleyince sayı olarak azınlığa düşen Türkler, zorunlu olarak savunma pozisyonuna çekildiler. Buna rağmen, kendilerine güven sorunu yaşayan Meğâribe birlikleri, Türkler'e karşı kesin taarruza geçmekte tereddüt etti. Bu zafiyetten istifade eden Türk Komutan Bâyık Beg, insanlar arasında huzursuzluğa ve çatışmaya sebebiyet verenlerin Meğâribe'nin başındaki Muhammed b. Râşid ve Nasr b. Sa'd olduğunu ileri sürerek onların cezalandırılmalarını istedi. Bu gelişme üzerine Muhammed ve Nasr kaçmak zorunda kaldılar. Kısa süre içinde de Bâyık Beg'in adamları tarafından yakalanarak idam edildiler. Sonuçta halîfenin çok güvendiği Meğâribe, askerî tecrübesizliğinin kurbanı olarak çarpışmaların başındaki avantajlı durumdan istifade edemeyin-

ce Türkler karşısında yine ikinci plânda kaldı. Diğer taraftan ordu içinde azınlık durumuna düşmelerine rağmen Türkler Abbâsî idaresindeki etkinliklerini kaybetmediklerini göstermiş oldular.[128]

Türkler'e karşı giriştiği iktidar mücadelesinin ikinci denemesinde de başarısız olan halîfe Mu'tezz, onlara karşı yeni bir askerî güçle ittifak yapmaya karar verdi. Bunlar Horasan'ı Abbâsîler'den yarı bağımsız bir şekilde idare eden Tâhirîlerdi. Halîfe Me'mûn döneminden itibaren Tâhirîler, Abbâsî halîfelerinin en kuvvetli desteği olmuşlardır. Horasan'da yarı müstakil bir durumda olmalarına rağmen, bu hanedana mensup şahıslar hâlâ Abbâsî devletinin en önemli mevkilerini işgâl ediyorlardı. Türk komutanları Afşîn ve İnâk'ın yönetim tarafından bertaraf edilmelerinde onlar rol oynamışlar, her zaman Abbâsî halîfeleri ile işbirliği içinde olmuşlardı. Müstaîn ile Mu'tezz arasında gerçekleşen son hilâfet mücadelesinde Tâhirîler'den olan Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah'ın Mu'tezz'e karşı olması, hattâ onun birlikleriyle savaşmasına rağmen, Mu'tezz'in hilâfete geçmesinden sonra da mevkiini koruyabilmesi tesadüf değildir. Bu durum, halîfe Mu'tezz'in, Tâhirîler ile yakın ilişkiye önem verdiğine işaret eder. Nitekim halîfe, Muhammed'in Zilkâde 253 (Aralık 867) tarihinde ölmesi üzerine, onun yerine yine aynı aileden Ubeydullah b. Abdullah b. Tâhir'i tayin etmiştir.[129] Mu'tezz tarafından Tâhirîler'e gösterilen bu ilginin asıl sebebi, onların yardımıyla halîfe ordusundaki Türk nüfuzunun kırıl-

---

[128] Taberî, *Tarih*, IX, 369; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 333-334.

[129] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 501; Taberî, *Tarih*, IX, 376-377; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 336.

ması gayesine matuftu. Zira Bağdat'tan dönüşlerinden kısa bir zaman sonra Vasîf ve Boğa, halîfe üzerinde nüfuzlarını tekrar kurmuşlardı. Mu'tezz de, Ramazan 253 (Eylül 867) tarihinde her ikisine tac ve mücevherli kemer vermek suretiyle onların kudretine boyun eğmek zorunda kalmıştı.[130] Halîfe bu rahatsız edici durumdan kurtulabilme ümidiyle Tâhirîler'den Horasan hâkimi Tâhir b. Muhammed'e gizlice durumu bildirerek ondan Türkler'e karşı yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Tâhir, amcası Süleyman b. Abdullah'ı Horasan birliklerinden müteşekkil kalabalık bir ordu ile Bağdat'a gönderdi. Süleyman daha sonra Sâmerrâ'ya ulaştı. Fakat bu faaliyetin kendi aleyhlerine bir girişim olduğunu fark eden Türkler, Süleyman'ın Bağdat'a geri gönderilmesi için halîfeye baskı yapmaya başladılar. Kısa sürede baskı netice verdi; halîfe, Türkler'in bu arzularını yerine getirmek mecburiyetinde kaldı. Bu sebeple Süleyman, 16 Rebîülâhir 254 (14 Nisan 868) tarihinde Bağdat'a geri döndü.[131]

Tâhirîler'in Sâmerrâ'ya girmesini engelleyen Türkler, bu şekilde şehirdeki hâkim konumlarını muhafaza etmiş oldular. Ancak kısa süre içinde Sâmerrâ'da ordu içinde bir takım huzursuzluklar baş göstermeye başladı. Üstelik bu karışıklıklarda Türk askerleri de rol oynuyordu. Anlaşılan başkentteki Türk komutanlar da, eskiden olduğu gibi birliklerine hâkim olamıyorlardı. Halîfenin otoritesinin olmaması da bu karışıklıkları daha da derinleştirdi. Bir süre sonra başta Türkler olmak üzere Fergana ve Uşrusana menşeli askerler, dört aylık maaşlarını birden yönetimden talep ettiler. İsteklerinin geri çevrilmesi üze-

---

130 Taberî, *Tarih*, IX, 373.

131 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 502.

rine çarşılarda yağmaya başladılar. Türk komutanlar Vasîf ve Boğa da onları teskin edemdi. Öyle ki, gelişmelerle ilgili olarak Boğa'nın halîfeyle görüşmeye gitmesinden istifade eden isyancı askerler, diğer komutan Vasîf'in üzerine saldırarak onu katlettiler.[132]

Vasîf'in öldürülmesi ile Mu'tezz, tehlikeli iki düşmanının birisinden kurtulmuş oluyordu. Sıra Boğa'ya gelmişti. Fakat Türkler'in dahli olmadan onun ortadan kaldırılamayacağını da geçmiş tecrübeleriyle biliyordu. Bu amaçla, Türk komutanları arasında kıskançlık ve rekabeti canlandıracak girişimlerde bulunmaya karar verdi. İlk önce Türkler arasında Boğa'dan sonra temayüz eden Bâyık Beg ve Sâlih b. Vasîf'e daha yakın davranarak onları Boğa'dan uzaklaştırmaya muvaffak oldu. Nitekim kısa süre içinde Bâyık Beg, ordu içinde kendine rakip gördüğü Boğa ile ittifakı terk ederek halîfe ile birlikte hareket etmeye başladı. Boğa, gelişmelerin kendisi için tehlikeli bir hâl almaya başladığın fark edince yakın adamlarını yanına alarak başkentten ayrılmaya karar verdi. Türk askerlerinin bir süre sonra kendi etrafında toplanacakları ümidini taşıyarak bir müddet izini kaybettirip müsait bir zamanda tekrar duruma müdahale etmek düşüncesiyle Sâmerrâ'da saklandı. Ancak beklentisi gerçekleşmedi, üstelik yeri tespit edildikten sonra diğer Türk komutanlarının düzenledikleri bir operasyon sonucunda yakalanıp bizzat halîfenin emriyle katledildi.[133]

---

132 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 502; Taberî, *Tarih*, IX, 374; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 374-375; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 335; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 12.

133 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 503; Taberî, *Tarih*, IX, 379-381; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 177-178; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 376-378; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 338.

Bu şekilde halîfe Mu'tezz, uykularını kaçıran en büyük rakibinden kurtulmuş oldu. Nitekim tarihçi Mes'ûdî, Mu'tezz'in Boğa hayatta iken rahat bir uyku uyuyamadığını, gece ve gündüz onun korkusundan silâhsız dolaşamadığını, hattâ *"Ya ben Boğa'nın veya o benim başımı yiyinceye kadar, bu hareketi durdurmayacağım. Her zaman Boğa'nın ya gökten önüme ineceğinden, veya yerden karşıma çıkacağından korkuyorum"* dediğini nakleder.[134] Bu rivayet, halîfe ile Boğa arasındaki siyasî rekabet ile kin ve nefretin derecesini açıkça ortaya koymaktadır. Gerçekten de Boğa, daha veliahtlığından beri Mu'tezz'e karşı idi ve onunla pek çok defa savaşmıştı. Mu'tezz ise, Boğa'nın Bağdat'tan Sâmerrâ'ya dönmesine müsaade etmek zorunda kalmışsa da ona karşı duyduğu kini asla unutmamış, daima kendisinden kurtulmak için yeni plânlar peşinde olmuştur. Halîfe bu son denemesinde hedefine ulaşmış oldu. Ancak gerek Vasîf, gerekse Boğa'nın katledilmiş olmaları, halîfe Mu'tezz üzerindeki Türk baskısını yine de ortadan kaldırmadı. Bu defa onun karşısına Vasîf'in oğlu Sâlih dikildi. Asker üzerinde mutlak hâkimiyet kuran Sâlih, (3 Cemâziyelâhir 255/19 Mayıs 869) tarihinde halîfenin gözünün önünde saray memurlarından Ahmed b. İsrail, Hasan b. Mahlad ve Ebû Nûh Îsâ b. İbrahim'i tutuklayarak mallarına el koydu. Belki de bu hareket, halîfenin Vasîf ve Boğa'nın katledilmeleri sırasındaki tutumunu iyi karşılamayan Türkler'in Mu'tezz'e karşı bir misilleme faaliyetiydi.[135]

---

134 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 177.

135 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 504; Taberî, *Tarih*, IX, 387-388; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 392-393.

Mu'tezz'in halîfeliğinin sonlarına doğru Türk askerleri arasında yeni bir kargaşa meydana geldi. Salih b. Vasîf, Bâyık Beg ve Ebû Nasr Muhammed b. Boğa el-Kebîr'in idaresindeki birlikler, yeniden maaşlarının verilmemesini bahane ederek isyan ederek, halîfe ile görüşmek istediklerini bildirdiler. Mu'tezz hastalığını bahane edip dışarı çıkmadı. Ayrıca Beytülmâl'de para bulunmadığı gerekçesiyle maaşlarını veremeyeceğini bildirdi. Fakat Türkler'in isteklerinde ısrar etmeleri üzerine, tehlikenin geçmeyeceğini anlayıp, büyük bir servete sahip olan annesi Kabîha'dan yardım talebinde bulundu. Ancak annesinden beklediği desteği alamadı. Bunun üzerine isyancı askerler, sarayı işgâl ederek çeşitli eziyetlerden sonra Mu'tezz'i halîfelikten çekilmeye mecbur bırakıp ardından hapsettiler. (27 Receb 255/11 Temmuz 869). Mu'tezz bir kaç gün tutuklu kaldıktan sonra, 2 Şaban'da (16 Temmuz) öldü.[136]

Görüldüğü gibi Mu'tezz'in halîfeliği dönemi, tamamen Tükler'le giriştiği nüfuz mücadeleleriyle geçmiştir. Halîfe bu süreçte görece başarılar kazanmış, hatta en büyük rakibi durumunda olan komutanların ortadan kaldırılmalarını sağlamışsa da, hiçbir zaman yönetimde muktedir konumuna gelememiş, üstelik çoğunlukla mücadelenin mağlup tarafında yer almıştır. Son tahlilde de nüfuzlarını kırmak için mücadele ettiği Türk askerleri marifetiyle halîfelik makamından indirilmiştir. Mu'tezz'in Tükler karşısındaki konumunu el-Fahrî müellifi İbn Tiktaka şu şekilde tasvir eder:

---

136 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 504; Taberî, *Tarih*, IX, 389-390; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 177, 183-184; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 385-388; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 79-80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 341-342; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 243; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 67-68; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 16.

Mu'tezz, halîfe olduğu zaman yakınları müneccimleri getirterek onun ne kadar halîfelik yapacağını ve ne kadar yaşayacağını sordular. Mecliste hazır bulunanlardan birisi, Mu'tezz'in ne zamana kadar halîfelik yapacağını ve ne kadar yaşayacağını kendisinin müneccimlerden daha iyi bildiğini söyledi. Bunun üzerine orada hazır bulunanlar, "ne kadar" diye sorunca, "Türkler ne kadar isterlerse" cevabını verdi.[137]

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, Halîfe Mu'tezz dönemi, Türkler'in siyasî nüfuzunun en fazla tesir icra ettiği, buna mukâbil, onlara karşı alternatif güçlerin de yavaş yavaş gündeme geldikleri, hatta bir muvazene unsuru olmaya başladıkları bir devredir. Onun halîfeliği sürecinde Meğâribe'nin kuvvetlenmesi, halkın hadiselere seyirci kalmak yerine Türkler'e karşı harekete geçmesi ise, Türkler'in iktidarlarının geleceği bakımından tehlike işaretleri olarak anlaşılabilir.[138]

D. MÜHTEDÎ BİLLÂH (H.255-256/M.869-870)

Ebû Abdullah Muhammed b. Vâsık, Hicretin 218 veya 219. (M.833-834) yılında Kâtul'da Rum asıllı Kurb adındaki bir cari-

---

137 İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 243.

138 Mu'tezz dönemi hakkında bk. Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s. 116-125; Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 347-348; Kennedy, Hugh, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, London 1981, s. 173-174; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 253-258; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 347-348; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 27-28; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 217-219; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 368-369; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 243-249; Zettersteen, K.V., "Mûtez", *İA*, VIII, 756; Aktan, Ali, "Mu'tezz", *DİA*, XXXI, 390-391.

yeden dünyaya geldi.[139] Ona daha babası Vâsık'ın ölümünden sonra 23 Zilhicce 232 (10 Ağustos 847) tarihinde biat edilmek istenilmiş ise de, Sâmerrâ'daki hassa kuvvetlerinin komutanı Vasîf'in, devletin başına küçük bir çocuğun geçirilemeyeceği yolundaki itirazı üzerine amcası Mütevekkil halîfe ilân olunmuştu. Halîfe Mu'tezz'in görevden el çektirilmesinden sonra komutanlar, yine alışıldığı üzere toplanarak Muhammed b. Vâsık'a bîat etmeye karar verdiler. Muhammed, bu zamana kadar siyasî hadiselere karışmamış, sakin bir hayat yaşamıştı. Komutanlar tarafından halîfe seçildiğini öğrenince, önce kabul etmedi; ancak Mu'tezz'in hilâfetten çekildiğini bizzat açıklaması, üzerine ikna edilerek (29 Receb 255/3 Temmuz 869) tarihinde Mühtedî-Billâh unvanıyla halktan biat aldı.[140]

Mühtedî'nin halîfe olduğunu bildiren mektup Bağdat'a geldiği zaman, şehirde bazı karışıklıklar zuhur etti. Mu'tezz tarafından Müstaîn üzerine gönderilmiş olan Ebû Ahmed b. Mütevekkil bu esnada hâlâ Bağdat'ta bulunuyordu. Şehir halkı ve orada bulunan askerî birlikler, Mühtedî'nin halîfeliğini kabul etmeyerek, cuma günü hutbeyi Mu'tezz adına okutup Ebû Ahmed'i halîfe yapmak için harekete geçtiler. Bağdat'taki gelişmeleri haber alan Sâmerrâ'daki komutanlar, orada bulunan askerî birliklere dağıtılmak ve muhaliflerin gönüllerini kazanmak gayesiyle Yârcûh et-Türkî ile para gönderdiler. Bu hareketi iyi karşılamamakla birlikte Ebû Ahmed'in isteksizliğini gören

---

[139] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 505; Taberî, *Tarih*, IX, 391; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 182; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 81; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 417.

[140] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 505; Taberî, *Tarih*, IX, 391-392; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 389-390; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 343; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 68; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 17.

Bağdat halkı, 7 Şaban'da (21 Temmuz) sonuçta Mühtedî'ye biat etti.[141]

Mühtedî hilâfet makamına geçince bir yandan başkentte Türk kumandanlarla, diğer yandan da eyâletlerde âsîlerle uğraşmak zorunda kaldı. Taberistan'da isyan eden Hz. Ali evlâdından Hasan b. Zeyd, hicretin 255. (M.869) yılında bozguna uğratıldı. Yine bu dönemde Rey Valisi Mûsâ b. Boğa, Hz. Ali evlâdı ile mücadeleyle görevlendirildi. Aynı yıl Müsâvir b. Abdülhamîd eş-Şârî el-Hâricî, kalabalık bir taraftar kitlesiyle isyan edip Musul'a hâkim oldu. Vali Abdullah b. Süleyman, isyancılara karşı mukavemet edemeyip kaçmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Hasan b. Eyyûb el-Adevî kumandasında bölgeye gönderilen Abbâsî ordusu, âsîler karşısında tutunamadı. Kısa süre içinde karşı saldırıya geçen Müsâvir, başşehir Sâmerrâ'yı dahi tehdit edecek bir güce ulaştı. Halîfenin komutanları Mûsâ b. Boğa ve Bâyık Beg de ona karşı bir sonuç elde edemediler.[142]

Mühtedî döneminin en büyük isyan hareketi ise Ali evlâdından olduğunu iddia eden Sâhibü'z-Zenc Ali b. Muhammed kendisinin ez-Zencî tarafından başlatılmıştır.[143] Doğu Afrika sahillerinden getirilerek Batîha civarına yerleştirilen Zenciler'in desteğini alan bu hareket, kısa süre içinde Abbâsî devletinin varlığını tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır. Öyle ki, isyana

---

141 Taberî, *Tarih*, IX, 392-393; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 85-88; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 343; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 17.

142 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 502; Taberî, *Tarih*, IX, 455-456; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 350, 354-355; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 12.

143 Bu iddianın aslının olup olmadığı hakkında değerlendirmeler için bk. Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s. 371-374.

katılanlar, Basra'ya girerek burada pek çok kişiyi esir aldılar.[144] Halîfe Mühtedî, bir taraftan Zenc isyanı sebebiyle devleti içine düştüğü bu kötü durumdan, diğer taraftan da kendini Türk kumandanlarının tahakkümünden kurtarmak için harekete geçmeye karar verdi.

Mühtedî'nin halîfe olmasında başrolü oynayanlardan Sâlih b. Vasîf, halîfe üzerinde büyük bir nüfuz tesis etmişti. Sâlih ve Bâyık Beg, halîfeden hemen bütün isteklerini elde edebiliyorlardı. Bununla birlikte Mühtedî, halîfelik makamının izzet ve şerefini koruyabilmek için onlara karşı bazı adımlar atması gerektiğini de düşünüyordu. Bunun yolu, iktidarı fiilen elinde bulunduran Türk komutanlar arasında anlaşmazlık çıkarıp, onların rekabet hislerinden faydalanmak suretiyle siyasette pozisyon kazanmaktı. Halîfe bu amaçla komutanlar arasında niza çıkarmak şeklindeki klâsik Abbâsî halîfeleri taktiğini uygulamaya karar verdi. Niyetini gerçekleştirmek için kendisinin halîfeliğe getirildiği hadiselerin cereyanı esnasında İran'da bulunan Mûsâ b. Boğa'yı Sâmerrâ'ya davet etti. Amacı onu yanına çekmek suretiyle Sâlih b. Vasîf'in yönetim üzerindeki nüfuzunu kırmaktı.[145]

Mûsâ b. Boğa'nın, Sâmerrâ'ya dönmesiyle birlikte başkentte siyasî tansiyon yükseldi. Taraflar, yeni şartlara göre pozisyon almaya başladılar. Halîfe bu mücadelede Sâlih'e alternatif ola-

---

144 Taberî, *Tarih*, IX, 410-438; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 194-195; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 397-404; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,346-350; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, 246; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 69-70; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 18-19.

145 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 184.

rak Mûsâ ve diğer kudretli Türk komutanı Yâcûr'un yanında yer aldı. Kısa süre içinde halîfe, yeni siyasî müttefikleriyle birlikte Sâlih'e karşı müşterek bir operasyon düzenlemeye karar verdi. Mühtedî ile Mûsâ'nın birleşmeleri üzerine durumun aleyhine geliştiğini fark eden Sâlih b. Vasîf, asker içindeki birliklerden beklediği desteği de bulamayınca ordugâhını terk edip yer altına çekildi. Halîfe ve ortaklarının aldıkları tedbirlerle hareket imkânı ortadan kaldırılmış olan Sâlih, yapılan aramalar neticesinde gizlendiği yerde yakalanıp idam edildi. (23 Safer 256/30 Ocak 870).[146]

İlk hamlesinde Boğa'nın da yardımıyla Sâlih'ten kurtulan halîfenin yeni hedefi, Sâlih operasyonundaki müttefiki olan Boğa ile diğer Türk komutanı Bâyık Beg oldu. Mühtedî bu plânının ilk adımı olarak, onları merkezden uzaklaştırma çareleri aramaya başladı. Nihayet Cemâziyelevvel başında (Nisan başları) Mûsâ ve Bâyık Beg bir kaç seneden beri Musul bölgesinde devam eden karışıklıkları bastırmaya memur edilerek Sâmerrâ'dan uzaklaştırıldı.[147]

Mühtedî'nin, zâhiren Türkler'le iyi geçinmeye gayret sarf etmesinin sebebi, kendisini destekleyecek güçlü askerî birliklerinin olmamasıydı. Bu eksikliği telafi sadedinde farklı etnik kökenlerden gelen paralı askerleri ve Afrika kökenli Meğâribe'yi orduya daha fazla sayıda dahil etmeye çalışıyordu. Ancak biliyordu ki, Türk komutanlarla giriştiği mücadelede üstün

---

146 Taberî, *Tarih*, IX, 438-443; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 184-185; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 351-354; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 21-22.

147 Taberî, *Tarih*, IX, 456; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV,185-186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 355-356; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 22.

gelebilmesi, salt askerî tedbirlerle değil, ancak komutanlar arasında tertipleyeceği entrikalarla mümkün olabilirdi.

Mühtedî, Türk komutanlarına karşı tuzaklar hazırlamakla meşgul iken, Türkler'in hâkim olduğu ordu içinde maaşlarının verilmediği bahanesiyle Sâmerrâ'da karışıklıklar baş gösterdi. (2 Receb 256'da/Haziran 870). Bu durumu lehine çevirmek isteyen halîfe, maaşlarının Mûsâ ve Ebû Nasr Muhammed b. Boğa'ya verildiğini bildirerek askerleri komutanları aleyhine kışkırtmaya çalıştı. Halîfenin bu cevabı üzerine Ebû Nasr, ağabeyi Mûsâ'nın yanına gidip durumu tahkik etmek üzere harekete geçti. Plânının fark edileceğinden endişelenen Mühtedî, derhal adam göndererek onu geri çağırdı. Ebû Nasr, halîfenin sözüne inanarak dönünce, yakın arkadaşları ile birlikte yakalanıp hapsedildi. Halîfe diğer taraftan Mûsâ'ya mektup yazarak, birliklerini Bâyık Beg'in emrine verdikten sonra Sâmerrâ'ya dönmesini, Bâyık Beg'e gönderdiği başka mektupta ise Mûsâ'yı öldürmesini veya kendisine göndermesini, ardından da bütün birlikleri komutası altına almasını bildirdi. Aleyhlerine bir komplonun hazırlandığını fark eden Bâyık Beg, Mûsâ'ya halîfeden kendisine gelen mektubu gösterdi. Aralarında varılan karar gereğince Sâmerrâ'ya Mûsâ değil, Bâyık Beg döndü.[148]

Başkente ulaşan Bâyık Beg, doğruca halîfeye giderek vaziyeti kendisiyle görüşmek istedi. Halîfe onu hemen kabul etmeyip bir süre sarayında alıkoydu. Dışarıda beklemekte olan askerler, komutanlarının dönmemesi üzerine sarayı kuşattılar. Bu gelişme üzerine Mühtedî, Bâyık Beg'i katlettirerek başını adamlarının önüne attırdı. Halîfe aynı anda kendi emrini bekleyen

148 Taberî, *Tarih*, IX, 456-457.

birliklere haber gönderip, derhal saraya gelmelerini istedi.[149] Halîfe'ye yardıma gelen kuvvetler ile dışarıda bekleyen Bayık Bey'in emrindeki Türkler arasında saray çevresinde kanlı çarpışmalar meydana geldi. Çatışmaların başladığı ilk gün, bilhassa Türkler çok fazla kayıp verdiler. Ertesi gün, çatışmalar yeniden başlayınca Mühtedî'nin birlikleri arasında bulunan Türkler, karşı tarafa, yani soydaşlarının saflarına geçtiler. Böylece kuvvet dengesi Türkler lehine bozulunca, halîfeyi destekleyen askerler ile halk ağır kayıplar vererek dağıldılar. Bu durumda halîfe Muhtedî için kaçmaktan başka çare kalmamıştı. Bir taraftan canını kurtarmaya çalışırken, diğer taraftan da şehrin ana caddelerinde halkı yardıma çağırması bir fayda vermedi. Hatta kendisine destek verecekleri ümidiyle hapishane kapılarını açtırarak bütün mahkumların dışarı salınmasını emretti. Ancak dışarı çıkanlar, halîfenin çağrısına kulak tıkayıp etrafa dağılmayı tercih ettiler. Bu esnada kendisini takip eden Türk komutanı Ahmed b. Hakan onu yakalayıp evine götürdü. Olaylar durulduktan sonra komutanların verdiği karar gereğince Mühtedî 14 Receb (17 Haziran) görevden uzaklaştırılıp, ardından gözetim altına alındı. Bütün ısrarlara rağmen hilâfetten ayrılmaya razı olmadı; üstelik Mûsâ b. Boğa ile diğer kumandanlara mektup yazarak kendilerine haksızlık etmeyeceğini bildirdi. Ancak halîfenin, hiçbir talebi dikkate alınmayarak birkaç gün işkenceye tâbî tutulduktan sonra idam edildi. (16 Receb 256/19 Haziran 870).[150]

---

149 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 506.

150 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 506; Taberî, *Tarih*, IX, 457-469; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 186-187; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 409-421; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 355-357; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 247; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 22-23.

Yaradılış itibariyle rekabetçi bir karaktere sahip olan Mühtedî, Türkler'in devlet idaresine müdahalesini önlemek, halîfelere siyasî ve dinî itibarlarını kazandırmak için çok mücadele etmiş, hatta eline kılıç onlara karşı savaşmıştır. Bu mücadelesinde kısmî başarı elde ettiyse de, en sonunda hem mevkiini, hem de hayatını kaybetmiştir.

Halîfe Mühtedî, ahlâk ve karakter bakımından Abbâsî halîfelerinin en iyisi, onların en müttakisi ve en çok ibadet edenlerinden kabul edilir. Öyle ki, onun sabaha kadar ibadet ettiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Ayrıca oruç ibadetine düşkünlüğü de bilinmektedir.[151] Pahalı elbiseler giyilmesini, sarayların lüks eşyalarla tefrişini yasaklamıştır. Öyle ki sarayda bulunan altın ve gümüş eşyaları tespit ettirip bunların dinar ve dirhem basımında kullanılmasını emretmiştir. Yönetim anlayışı konusunda Emevî halîfelerinden Ömer b. Abdülaziz'i örnek edindiğini ifade eden Mühtedî[152], idarenin başında bulunduğu kısa sürede oyun ve eğlenceye iltifat etmeyip müziği ve içkiyi yasaklamış[153], şarkıcı ve çalgıcıların Sâmerrâ'dan uzaklaştırılmasını emretmiş, saraydaki aslan, kaplân gibi yırtıcı hayvanların ve av için beslenen köpeklerin öldürülmesini istemiştir. Halîfe ayrıca devlet adamlarının halka zulmetmesine engel olmaya çalışmış, haksızlığa uğrayanların zararlarının telâfisini emretmiştir. Mühtedî, ilim meclisleri kurmak suretiyle dönemim âlimleriyle yakın teşrîk-i mesaide bulunmuştur. Özetle Mühtedî, halîfeliği düştüğü zilletten kurtarmak ve hilâfetin kudretini yeniden ka-

---

151 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 82-84.

152 İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 246; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 417.

153 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 83-84.

zanmak için elinden geleni yapmış, ancak içinde bulunduğu şartlar onun hedefini gerçekleştirmesine fırsat vermemiştir.[154]

---

[154] Taberî, *Tarih*, IX, 406; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 357-358; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 246; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 70; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 18. Mühtedî hakkında ayrıca bk. Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 105-125; Yaşaroğlu Hasan, *Taberistan Zeydileri*, (Basılmamış Doktora Tezi), MÜSBME, İstanbul 1998; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 259-263; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 349-351; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 119; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 28-30; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 219-222; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 370-371; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 249-253; Melchert, C.H., "Religious Policies of the Caliphs from al-Mutawakkil to al-Muqtadir, A.H. 232-295/A.D. 847-908", *IslamicLaw and Society*, III/3, Leiden 1996, s. 334-338; Zettersteen, K.V., "Mühtedî", *İA*, VIII, 793-794; Özaydın, Abdülkerim, "Mühtedî-Billâh", *DİA*, XXXI, 527-528.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK HÂKİMİYETİNİN KIRILMASI YA DA BAĞDAT'A GERİ DÖNÜŞ

I. MU'TEMİD-ALELLÂH DÖNEMİ (H.256-279//M.870-892)

Ebû'l-Abbas Ahmed, Hicretin 229. (M.843) veya 231. (M.845) yılında Sâmerrâ'da dünyaya geldi. 10. Abbâsî halîfesi Mütevekkil-Alellâh ile Fütyân isimli bir cariyenin oğludur. Halîfe Mühtedî'nin görevden alınmasının ardından göz hapsinde tutulduğu Cavsak denilen mevkiden getirilerek "Mu'temid" unvanı ile hilâfet makamına geçirildi. (16 Recep 256/19 Haziran 870). Halîfelik görevini üstlendikten kısa bir süre sonra babasının da veziri olan Ubeydullah b. Yahyâ'yı vezârete makamına getirdi.[1]

Mu'temid'in ilk yıllarının devlet idaresinde, geçmişten gelen Türk nüfuzunun etkinliğinin devam ettiği görülür. Bu dönemde ordu içinde Mûsâ b. Boğa başkomutanlık mevkiini korumuştur. Askerî birlikler arasında özellikle üst rütbelilerde ekseriyet hâlâ Türkler'in ellerinde idi. Ancak yine de yavaş yavaş Türkler'in gerek askerî, gerekse siyasî baskı unsuru olma

---

[1] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 507; Taberî, *Tarih*, IX, 474; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 199; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 103; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 358; 250; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 251; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 70; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 23-24; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 421.

pozisyonlarında zayıflama dikkat çekmeye başlamıştı. Mu'temid döneminin sonuna doğru Hicretin 276. (M.889-890) yılında hilâfet merkezinin -Mu'tasım tarafından bizzat Türkler için kurulmuş olan- Sâmerrâ'dan Bağdat'a nakledilmiş olması bile, tek başına Abbasîler'de siyasî sahada Türk hâkimiyetinin düşüşe geçmeye başladığının en büyük işareti sayılabilir.[2] Mu'temid dineminde Türkler'in nüfuz ve tesirlerinin zayıflamasının sebeplerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Abbâsîlerin ilk asrında Me'mûn ve Mu'tasım'ın halîfelikleri sürecinde sistemli bir şekilde Türk ülkelerinden asker getirtilerek hilâfet ordusuna alınmış, bunun sonucunda asker içinde Türkler'in miktarı zamanla mühim bir sayıya ulaşmıştı. Ancak, Mütevekkil'in takip ettiği Türk karşıtı siyaset, yeni Türk birliklerinin ordu saflarına dâhil edilmesine mâni olunca, ordu içindeki Türkler'in kaynağı kurumuş, sonuçta zamanla sayıları azalmaya başlamıştır. Buna Mütevekkil'i takip eden halîfeler devrinde vuku bulan dâhilî mücadeleler esnasında uğranılan kayıplarla, isyanların bastırılması ve Bizans seferlerindeki kayıplar da ilâve edilirse, sürecin Türkler aleyhine işlediği kendiliğinden ortaya çıkar.

Türk komutanları ile Abbâsî halîfeleri arasında cereyan eden mücadeleler, her iki tarafın da büyük kayıplara uğramasına sebep olmuştur. Bir taraftan halîfeler taht ve canlarını kaybederken, diğer taraftan Türk komutanlarının en önde gelen mümessilleri, saray kavgaları ve kendi aralarındaki rekabet sebebiyle bir bir ortadan kaldırmıştır. Eşnâs ve Boğa el-Kebîr müs-

2 Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 48.

tesna olmak üzere Abbasî tarihinde önemli roller oynamış diğer bütün Türk komutanlarının şu veya bu sebeple katledilmeleri dikkate alınınca, mücadelenin yalnız halîfelere değil, Türkler'e de pahalıya mâlolduğu açıkça görülür. Mu'temid devrinde Mûsâ b. Boğa' dan başka mühim bir Türk komutanın bulunmaması da bu kanaati desteklemektedir.

Halîfeler ile Türk komutanları arasında devam eden mücadele sırasında, başlangıçta tarafsız kalan halk, zamanla Türkler'e cephe almaya ve onlara karşı bilfiil mücadeleye iştirak etmeye başlamıştır. Mu'tasım'ın halîfeliği sürecinde Arap halkın düştüğü duruma, şimdi Sâmerrâ'da Türkler maruz kalmış gibidirler. Bu arada, Mütevekkil'in başlatmış olduğu, askerî birlikler arasında Türkler'e alternatif teşkil edecek yeni birliklerin kurulması siyasetinin, müteakip halîfeler tarafından da benimsendiği, bunun neticesinde ordu içindeki etnik dengelerin Türkler aleyhine bozulduğu unutulmamalıdır.

Sâmerrâ döneminde meydana gelen iç isyanlar da Türkleri'n nüfuz kaybetmelerine doğrudan etki etmiştir. Şöyle ki Sâmerrâ devrinin sonuna doğru Basra civarındaki Zenciler'in isyanı, doğuda Saffârîler'in ortaya çıkışı, Abbasî İmparatorluğu'nun başına büyük gâileler açmıştı. Halîfe Mu'temid devrinde bu iki tehlikeli isyanı bastırmak için iki cephede savaşmak zorunda kalan hilâfet ordusunun esas gücünü teşkil eden Türk birlikleri, telâfisi imkânsız ağır kayıplar vermişlerdir. Bütün bu sayılan âmiller, Abbâsî idaresinde Türkler'in yavaş yavaş nüfuz kaybetmesine sebep olmuş, onların devlet siyasetindeki etkinliğini alt düzeye indirmiştir.[3]

---

[3] Bu konuda bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 263-264.

A. DÂHİLÎ PROBLEMLERLE MÜCADELE

Halîfe Mu'temid döneminde çeşitli sebeplerle devlete karşı tehlikeli isyan hareketleri meydana gelmiştir. Bu süreçte, yayıldığı saha geniş olmamakla beraber uzun müddet hilâfet kuvvetlerini meşgul eden isyanlardan ilki, esasında Halîfe Mu'tezz zamanında yönetime karşı harekete geçmiş bulunan Müsâvir b. Abdülhamid eş-Şârî'nin, Musul havalisinde Hicretin 253 (M.867) yılında başlattığı ayaklanmadır. Tikrit yakınında isyan bayrağını açan Müsâvir, kısa zaman içinde etrafına Hâricîler'den büyük bir kalabalık toplayabilmişti. Halîfe Mu'tezz, onun üzerine Sâvtekin et-Türkî komutasında bir kuvvet gönderdiyse de isyan lideri bu operasyondan kurtulmayı başarmıştı. Daha sonra Musul taraflarına giderek buradaki halkı kendi saflarına almasının ardından üzerine gönderilen Hotarmış et-Türkî idaresindeki ikinci halîfe ordusunu Celûla'da mağlup etti.[4] Hicretin 254. (M.868) yılında Musul civarına hâkim olan Müsâvir, halîfenin kendisine karşı sevk ettiği askerî birlikleri mağlup etti. Ertesi yıl Yarcûh et-Türkî idaresindeki ordu da aynı akıbete uğradı. Bu başarılar, Hâricîler'in bölgede alternatif hâkim güç olmalarının yolunu açtı.[5]

Halîfe Mu'temid, Hicretin 256. (M.870) yılı sonlarına doğru isyancı Hâricîler üzerine Mûsâ b. Boğa'yı gönderdi. Hanikin denilen bölgede isyancılar bozguna uğratıldı, ancak liderleri Müsâvir burada da canını kurtardı. Mûsâ'nın başkent Sâmerrâ'ya geri dönmesi, isyancı liderin taraftarlarını yeniden topar-

---

4 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 502; Taberî, *Tarih*, IX, 455-456; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 350, 354-355; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 12.

5 Taberî, *Tarih*, IX, 378.

lamasına fırsat verdi.[6] Müsâvir, Hicretin 263. (M.876-877) yılındaki ölümüne kadar birkaç defa daha halîfe kuvvetleri ile karşılaştı ise de her seferinde kurtulmayı başardı.[7] Bölgedeki hareket, ancak onun ölümüyle kendiliğinden ortadan kalktı.[8]

Halîfe Mu'temid, biat aldığı esnada bütün eyaletler onun halîfeliğine razı olduğu halde, Filistin valisi Îsâ b. Şeyh, biatten geri durmuştu. Vali, bununla iktifa etmeyip bölgesinde topladığı haracı başkente göndermediği gibi, Mısır'dan halîfeye gönderilen vergilere de el koydu. Halîfe buna rağmen ona karşı askerî operasyon düzenlememiş, hatta ona Ermeniye üzerine sefer düzenlemesini emretmişti. Îsâ b. Şeyh, emîr kendisine ulaşınca halîfeye bîat edeceğini, ancak Filistin'den ayrılmayacağını, ayrıca merkeze de haraç göndermeyeceğini bildirdi. Yönetime karşı açık bir isyan anlamına gelen bu tavır üzerine halîfe, Amâcûr et-Türkî idaresindeki askerî birliği Filistin'e gönderdi. Gelişmeyi haber alan Îsâ, derhal harekete geçerek Dimaşk yakınlarında halîfe ordusunu karşılamaya karar verdi. Ancak burada gerçekleşen çarpışmalar sonucunda mağlup edilerek teslim alındı. Bu başarısı sebebiyle Amâcûr, halîfe tarafından Dimaşk'a vali tayin olundu.[9]

---

6 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 502; Taberî, *Tarih*, IX, 455-456; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 350, 354-355; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 12.

7 Taberî, *Tarih*, IX, 474, 512; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI , 7; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 32.

8 Taberî, *Tarih*, IX, 532; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 15; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 36. Mu'temid dönemindeki Hâricî hareketleri hakkında bk. Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 45-48.

9 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 507-508; Taberî, *Tarih*, IX, 474-475; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 359; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 70; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 24.

Mu'temid döneminde Abbasî devletinin doğu eyaletlerinde de isyanlar gerçekleştirilmiştir. Nitekim Fars bölgesinde Hicretin 256. (M.869-870) yılında Muhammed b. Vâsıl adındaki bir isyancı, etrafına topladığı kuvvetlerle bölge valisi Hâris b. Sîmâ üzerine yürüyüp onu katlettikten sonra bütün Fars bölgesine hâkim oldu.[10] İsyancı Muhammed, bu hadiseden bir yıl sonra halîfeye itaat arz edip Fars bölgesinin haracını gönderdiyse de, özrü kabul edilmedi. Üstelik Halîfe, onun cezalandırılması için Mûsâ b. Boğa'yı isyan bölgesine sevk etti. Mûsâ, daha sonra Abdurrahman b. Müflih et-Türkî ile Taştemîr idaresindeki orduyu İbn Vâsıl üzerine gönderdi. İki taraf arasında Râmehürmüz'de vuku bulan savaşta isyancılar karşısında İbn Müflih esir, Taştemîr maktul düşünce hilâfet ordusu dağıldı. İbn Müflih'i serbest bırakması için halîfenin gönderdiği elçiyi dahi kabul etmeyen Muhammed, zafer sarhoşluğunun verdiği cesaretle, bütün kuvvetleriyle birlikte batıya doğru harekete geçti. Durumun tehlikeli boyuta ulaştığını gören Mûsâ b. Boğa, kendisinin doğu eyaletleri valiliğinden affını istedi.[11] Halîfe onun isteğini kabul ederek, yerine kendi kardeşi Ebû Ahmed el-Muvaffak'ı tayin etti. İbn Vâsıl'ın, Ehvâz'ı ele geçirdiği sırada diğer bir âsî Yâ'kûb b. Leys de Bağdat'a karşı yürüyüşe geçmişti. Bunu haber alan İbn Vâsıl, halîfe birliklerini hedef almayı bırakıp kendisine rakip gördüğü Ya'kûb'u karşılamak için Fars'a döndü. (261 Zilkâde/Ağustos-Eylül 875) tarihinde iki isyancı grup arasında gerçekleşen muharebede Yak'ûb galip geldi. Dolayısıyla iki âsiden biri diğerini

---

[10] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 360.

[11] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 439-441; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 2.

bertaraf etmiş oldu.[12] Bundan sonra halîfe orduları sadece Ya'kûb'un isyanı ile meşgul olmaya başladı.

Mu'temid döneminde merkezî otoritenin zaafa uğraması neticesinde ortaya çıkan isyanların en tehlikelilerinden biri de Ya'kûb b. Leys es-Saffâr'ın Fars'ta ortaya çıkışıdır. Hicretin 253 (M.867) yılında Fars bölgesine hâkim olan Ya'kûb, müteakip yıllarda Herat, Belh ve Kâbil'i de kontrolü altına almıştı. Halîfe, daha batıya doğru ilerlemesinden çekinerek Belh, Toharistan ve Sind valiliğini ona vermek suretiyle tehlikeyi uzaklaştırmak istedi ise de, buna muvaffak olamadı. (H.257/M.871).[13] Çünkü hâkimiyet alanını daha genişletmek isteyen Ya'kûb b. Leys, (4 Şevvâl 259/3 Ağustos 873) tarihinde Tâhirîler'in merkezi olan Nîsâbur'u ele geçirip bu ailenin reisi Muhammed b. Tâhir'i esir etti.[14] Ya'kûb'un istediği Horasan valiliği halîfe tarafından kendisine verilmeyince bütün kuvvetleriyle batıya yönelmeye karar verdi. Hicretin 262. yılı Muharrem'inde (Ekim-Kasım 875) Râmehürmüz'ü ele geçiren Ya'kûb[15], Ehvâz üzerinden Bağdat'a doğru yürüyüşüne devam etti. Halîfe bu gelişme üzerine İsmail b. İshâk ile Bugrac'ı elçi olarak Ya'kûb'a gönderdi ise de bu girişimden beklediği neticeyi alamadı. Artık iki taraf için savaştan başka çare kalmamıştı. Bunun üzerine harekete geçen halîfe Mu'temid, büyük bir ordu ile Sâmerrâ'dan Bağdat'a geldi. Daha

---

[12] Taberî, *Tarih*, IX, 514; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 446-447; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 2-3.

[13] Taberî, *Tarih*, IX, 476; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 425-426; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 123; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 71; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 28.

[14] Taberî, *Tarih*, IX, 507; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 436-437; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 363, 367-368; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 31.

[15] Taberî, *Tarih*, IX, 516-520.

sonra buraya ulaşan kardeşi Ebû Ahmed el-Muvaffak'ın ordusuyla birleşti. Sonuçta Muvaffak'ın komuta ettiği Abbasî ordusu ile Ya'kûb'un kuvvetleri Vâsıt ile Bağdat arasında ve Dicle sahilinde bulunan Deyrü'l-Akûl yakınında karşı karşıya geldi. Burada gerçekleşen şiddetli çarpışmalar sonucunda Ya'kûb'un ordusu kesin mağlubiyete uğradı. (11 Receb 262/10 Nisan 876).[16] Bu şekilde uzun zamandan beri devleti ciddî bir şekilde tehdit eden Ya'kûb gâilesi tamamıyla bertaraf edilmiş oldu.

B. ZENC İSYANI

Mu'temid döneminin belki de en önemli olayı, Halîfe Mühtedî-Billâh zamanında Basra taraflarındaki tarla ve tuzlalarda kötü şartlar altında çalışan Zenci köleleri zenginlik ve hürriyet vaadiyle çevresinde toplamayı başaran Ali b. Muhammed ez-Zencî adlı bir maceraperestin ayaklanmasıdır (Şevvâl 255/Eylül 869).[17] Hicretin 256 (M.870) senesinde Basra civarında, Hz. Ali ve Hz. Fâtıma soyundan geldiğini iddia eden Ali b. Muhammed adındaki bir şahıs ortaya çıkarak, bu bölgede kötü şartlar altında yaşayan Zenciler'i, onlara zenginlik vaat etmekle etrafında toplamaya muvaffak oldu. Zamanla köleleri kışkırtarak onlara efendilerini haps ve mallarını yağmalatmak suretiyle isyan başlattığı bölgede kontrolü ele geçirdi.[18] Zenci isyanını başlatan Ali b. Muhammed'in dinî görüşleri, Şiîler'den ziyade Hâricîlere

---

16 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 200-205; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 441-443; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 173-174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 7-8; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 35.

17 Zenciler'in bölgeye gelişi ve isyanın arka plânı hakkında geniş bilgi için bk. Demîrci, Mustafa, *Siyah Öfke*, Konya 2005, s. 33-89.

18 İsyanın sosyal, dinî ve siyasî sebepleri hakkında değerlendirmeler hakkında bk. Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 121-123.

yakın idi. Ancak o Hz. Ali soyuna sempatisi olanları da etrafında toplamak gayesiyle kendisinin Hz. Ali ve Hz. Fâtıma soyundan geldiğini iddia ediyordu.[19]

Ali b. Muhammed'in liderliğinde toplanan Zenciler Irak topraklarında kısa zamanda yenilmez bir kuvvet haline geldiler. Öyle ki, Şattülarab'da bulunan halîfenin nehir donanmasını da ele geçirmek suretiyle müstakil bir donanma sahibi oldular. Bunun ardından kısa aralıklarla Basra, Übülle, Abadan ve Ehvâz'a saldırılar düzenleyerek buralarda büyük katliam gerçekleştirdiler. (Şevvâl 257/Eylül 871).[20] Üstelik farklı zamanlarda halîfenin üzerlerine gönderdiği büyüklü küçüklü kuvvetleri de mağlup ettiler.[21]

Bütün bu gelişmelerin devletin varlığını tehdit etmeye başladığını gören halîfe Mu'temid, 17 Zilhicce 259 (14 Ekim 873) tarihinde Türk komutanı Mûsâ b. Boğa'yı Zenciler ile savaşa memur etti. Mûsâ da derhal maiyetindeki komutanlardan

---

[19] Taberî, *Tarih*, IX, 410-438; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 194-195; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 397-404; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 85-87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V,346-350; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, 246, 250; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 69-70; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 18-19. Ali b. Muhammed'in kimliği ve isyana kadar geçen hayatı hakkında bk. Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 33-45; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 124-126; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 382-385; Demîrci, Mustafa, *Siyah Öfke*, s. 89-104, Yıldız, Hakkı Dursun, "Ali b. Muhammed ez-Cencî", *DİA*, II, 413-414.

[20] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 423-425, 427; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 108.

[21] Taberî, *Tarih*, IX, 470-474, 477-490, 503-504; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 423-427, 430-436; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 88-89, 108-109, 123-125, 136-137, 152; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 359-360, 360-363; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 71; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 24. bk. Demîrci, Mustafa, *Siyah Öfke*, s. 123-139.

Abdurrahman b. Müflih'i Ehvâz'a, İshâk b. Kundacık'ı Basra'ya, İbrahim b. Simâ'yı Bezâverd'e isyancı Zenciler'le mücadele için gönderdi. Abdurrahman, Zenci komutanlarından Ali b. Abân ile yaptığı savaşta mağlup oldu ise de, ikinci defa vuku bulan çarpışmada Zenciler'e ağır kayıplar verdirmeyi başardı. İbrahim, Abdurrahman'ın gönderdiği Taştemîr'in emrindeki birliklerle birleşerek Zenciler'e yeni bir saldırı düzenleyip onları mağlup etti. Bundan sonra Taştemîr, Ali b. Abân ile yaptığı ikinci muharebeyi de kazanarak onu geri çekilmek zorunda bıraktı. Bu sırada Basra havalisine hâkim olan halîfe birlikleri komutanı İshâk b. Kundacık, Zenciler'e zâhire gitmesine mâni olmayı başardı. Bunu önlemek isteyen isyan lideri Ali b. Muhammed, İshâk üzerine kuvvetler gönderdi ise de bu teşebbüsünde başarısız oldu. Halîfe tarafından Zenciler'le muharebeye memur edilen bu komutanların faaliyetleri başkomutan Mûsa'nın bölgeden ayrılmasına kadar devam etti.[22]

Mûsâ b. Boğa'nın geri çekilmesi ve Abbasî ordularının bu esnada doğuda Saffârîler ile savaşmak zorunda kalmaları, isyan lideri Ali b. Muhammed'e toparlanma ve yeniden harekete geçme fırsatı verdi. Zenciler'in başarıları, o civarda yaşayan bedevî Araplar ile çapulcu toplulukları kendi saflarına kazanmaya yaradı. Bu süreçte bataklıklar ve kanallar arasında kurulan Muhtara adlı şehir, zamanla isyancıların hareket merkezi haline geldi. Kısa süre içinde burası, halîfe kuvvetlerinin saldırılarına karşı tahkim edildi. Kısa süre zarfında çevre bölgelerin bütün

---

22 Taberî, *Tarih,* IX, 504-506, 534-540, 542-543; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* IV, 434-436, 448-450; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 367-368; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 31.

zenginlikleri Muhtara'da toplanmaya başladı. Halîfe kuvvetleri küçük birlikler halinde isyancılar üzerine saldırılar düzenlediler. Bu esnada meydana gelen çarpışmalarda isyancılara karşı dikkat çeken başarılar kazanılmış olmakla birlikte, halîfenin esas kuvvetleri başka cephelerde oldukları için, onların başarıları Zenciler'e karşı mutlak bir üstünlük temin edemedi.[23]

Halîfe Mu'temid 11 Muharrem 264'de (23 Eylül 877) tarihinde Zenc isyanını bastırmak için büyük bir sefer düzenlemeye karar verdi. Sâmerrâ'da hazırlıklara başlayan halîfenin kardeşi Muvaffak, beraberinde Türk komutanı Mûsâ b. Boğa olduğu halde büyük bir ordu ile isyan bölgesine doğru harekete geçti. Fakat ordu Bağdat'a ulaştığı esnada Mûsâ b. Boğa'nın ânîden vefat etmesi[24] Muvaffak'ın Zenciler'e karşı plânladığı büyük saldırıdan vazgeçmesine sebep oldu. Bu hadiseden sonra Muvaffak, bölgeye sadece küçük birlikler göndermekle iktifa etmiştir.[25]

Zenciler'le gerçekleşen mücadelede Hicretin 264 yılı başlarında (M.877) Tekin el-Buhârî adlı bir Türk komutanın adı geçmektedir. Tekin ile isyancıların lideri Süleyman arasındaki karşılıklı çatışmalar yaklaşık bir yıl devam etti. Bu süreçte isyan lideri Ali b. Muhammed'den yardım isteyen Süleyman, Başkomutan Muvaffak tarafından Vâsıt valisi tayin edilen Muhammed b. Müvellid et-Türkî üzerine yürüyüp onu mağlup ederek

---

23 Taberî, *Tarih*, IX, 520-526, 527-529; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 430-432, 443-446; ; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 8-10. Ayrıca bk. Demîrci, Mustafa, *Siyah Öfke*, s. 139-167.

24 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 206.

25 Taberî, *Tarih*, IX, 530; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 199.

Vâsıt'a girdi. Bu sırada şehirde bulunan Küncûr el-Buharî, akşama kadar Zenciler'e karşı direndi ise de çarpışmalarda öldürülünce şehir halkı teslim oldu. Bunun üzerine Vâsıt'a giren isyancılar şehirde yağma yapıp, katliam gerçekleştirdiler.[26]

Vâsıt'ın isyancılar eline düşmesi, Bağdat için de tehlike çanlarının çalması anlamına geliyordu. Bunun üzerine Başkomutan Muvaffak (H.265/M.878-879) yılında Mesrûr el-Belhî'yi, Ehvâz'a vali tayin edip ona Zenciler ile mücadele emrini verdi. Vali Mesrûr da Tekin el-Buharî'yi kendi yerine vekil tayin ederek Ehvâz'a gönderdi. Tekin burada Zenciler'e karşı başarılı hücumlar gerçekleştirdi. Halîfe kuvvetlerine karşı direnemeyeceğini anlayan Zenci liderlerinden Ali b. Abân, Tekin ile barış müzakerelerine başladı. Fakat bu görüşmeleri haber alan Ehvâz valisi Mesrûr el-Belhî, komutanı Tekin'in isyancılar tarafına geçeceği vehmine kapılarak onu geri çağırıp hapsettirdi.[27] Tekin'in tutuklanmasından sonra onun yerine Ağartmış et-Türkî getirildi. Hicretin 266. yılı Ramazan'ında (Nisan-Mayıs 880) Tüster'e gelen Ağartmış, burada Ali b. Abân'la karşılaştı. Gerçekleşen çarpışmalarda taraflar birbirlerine karşı herhangi bir üstünlük sağlayamadılar. Bundan sonra Ehvâz'dan yardımcı kuvvetler alan Ali, bir harp hilesi ile Agartmış'ı hezimete uğrattı. Çarpışmalar esnasında pek çok askeriyle birlikte Ağartmış da hayatını kaybetti.[28] Bu başarısız girişimlerden sonra Zenciler üzerine yapılan seferin komutasını bizzat üstlenen Muvaffak,

---

[26] Taberî, *Tarih,* IX, 535-540; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* IV, 448-450; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 16-17.

[27] Taberî, *Tarih,* IX, 544-548; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* IV, 450-453; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XII, 197; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 20-21; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 38.

[28] Taberî, *Tarih,* IX, 549-551; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* IV, 452-453; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 23-24.

gerekli hazırlıkları ikmal ettikten sonra, önce oğlu Ebu'l-Abbâs'ı yola çıkarıp ardından da esas ordusuyla harp sahasına gelerek isyancılara karşı bir mücadele başlattı.[29] Yaklaşık iki yıl süren yıpratıcı savaşların sonucunda (H.269/M.882-883) yılında isyan lideri Ali b. Muhammed yakalanıp, isyan merkezi Muhtara şehri de tamamen tahrip edildi. Bu şekilde yaklaşık yirmi yıl boyunca devleti meşgul eden ve bölgeyi istikrarsızlaştırıp kana bulayan korkunç isyan, bizzat halîfenin kardeşi tarafından etkisiz hale getirilmiş oldu.[30]

C. DIŞ POLİTİK FAALİYETLER

Mu'temid döneminde Bizans ile ilişkiler en alt düzeyde seyretti. Öyle ki bu süreçte taraflar arasında sadece karşılıklı sınır ihlâllerine şahit olunmuştur. Nitekim Hicretin 259. (M.873) yılında Bizans İmparatoru, Samsat şehrine, oradan da Malatya'ya saldırı düzenledi. Ancak her iki şehir halkı da ciddî mukavemet göstermek suretiyle saldırganları geri püskürtmeyi başardılar. Hatta Bizans ordusu komutanlarından biri bu çarpışmalar esnasında hayatını kaybetti. Neticede Bizans İmparatoru, büyük bir prestij kaybına uğrayarak geri dönmek zorunda

---

29 Taberî, *Tarih,* IX, 557-599; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* IV, 455-462; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XII, 211-212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 26-27; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 77; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 40.

30 Taberî, *Tarih,* IX, 602-611, 614-620, 622-627, 629-652, 654-666; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* IV, 464-479; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XII, 219, 223-225, 228-229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 228-235, 37, 40-49, 51-54; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 251; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 77-78; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 41-45. Muvaafak'ın Zenc isyanını etkisiz hale getirmesi hakkında ayrıca bk. Faysal, Samir, *Sevretü'z-Zenc,* Dimaşk 2000; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye,* s. 126-130; Popovic, Alexandra, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3/9th. Century,* Princeton 1999; Demîrci, Mustafa, *Siyah Öfke,* s. 167-223.

kaldı.[31] (H.265/M.878-879) tarihinde bir grup Bizans askeri sınırı aşarak ele geçirdiği pek çok Müslümanı katletti. Bunlara karşı gerekli direnişi gösteremeyen Suğûr valisi Ercûz, halîfe tarafından azledildi.[32] Saldırı hadisesinden bir yıl sonra (H.266/M.879-880) başka bir Bizans ordusu Diyâr-ı Rebîa'ya dâhil Tel Yesrâ şehrine girmiş, buradaki Müslümanları katletmişti. Bunun üzerine harekete geçen Musul ve Nusaybin halkı, saldırganları geri püskürtmeye muvaffak oldular.[33]

Halîfe Mu'temid devrinin sonlarına doğru Tarsus şehrinin valisi Yâzmân tarafından gerçekleşen Bizans gazaları, dolaylı bir şekilde Abbasî devletinin Bizans'a karşı tertip ettiği plânlı taarruz harekâtının son safhasını teşkil eder. Hicretin 269 (M.882) yılında ismi kayıtlarda Tarsus âmili olarak geçen Yâzmân'ın[34] Tarsus'a ne zaman geldiği, bu dönemde ne tür askerî ve siyasî faaliyetler gerçekleştirdiği hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edilmez. Yalnız Hicretin 269. yılı Rebîülevvel'inde (Eylül-Ekim 882) onun, Abbâsîler'in Mısır valisi Ahmed b. Tolun'un komutanı Halef el-Ferganî tarafından hapsedildiği, kısa zaman sonra Tarsus halkının onu hapisten çıkararak Halef'e cephe aldığı, bunun üzerine halkı cezalandırmak için Ahmed b. Tolun'un Adana'ya kadar geldiği, fakat Tarsus üzerine yürüyemeyerek geri çekildiği, bu tarihten itibaren de Yâzmân'ın Tarsus'ta yarı müstakil bir şekilde hüküm sürdüğü bilgisi kaynaklarda mevcuttur.[35]

---

[31] Taberî, *Tarih,* IX, 506; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 31.

[32] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 22.

[33] Taberî, *Tarih,* IX, 549; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XII, 207; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 24.

[34] Taberî, *Tarih,* IX, 614

[35] Taberî, *Tarih,* IX, 614; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 50.

Hicretin 270. yılı Rebîülevvel'inde (Eylül-Ekim 883) büyük bir Bizans ordusunun doğuya ilerleyip Tarsus yakınındaki Kalâmiyya'da (Mersin) karargâh kurduğunu haber alan Yâzmân, geceleyin Tarsus'tan hareket edip Bizans ordusunu ansızın bastırarak, komutanları da dahil olmak üzere büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi. Baskın sonucunda pek çok ganimet de elde etti.[36] Yâzmân bundan iki yıl sonra Hicretin 272. yılı yazında (M.885) Bizans'a karşı başka bir sefer daha gerçekleştirdi.[37]

İmparator I. Basilaios devrinin (M.867-886) sonlarında olduğu gibi, VI. Leon devrinin (M.886-912) başlarında da Bizans'ın doğu sınırlarını en fazla taciz eden kişi hiç şüphesiz Tarsus yöneticisi Yâzmân idi. Kara ordusunun yanında ayrıca küçük bir filo kurup denizden de Bizans ülkesini tehdit eden Yâzmân, Tarsus'ta idareyi ele geçirdikten sonra, mutad olarak Bizans sahillerini hedef alan deniz seferleri başlattı.[38] 274 Ramazan'ında (Ocak-Şubat 888) karadan Anadolu'ya bir akın yapan Yâzmân, Maskanîn'e (Ereğli-Konya arası) kadar ilerleyip burade çok miktarda esir ve ganimetle Tarsus'a döndü.[39] Bir sene sonra (H.275/M.888-889) ise deniz yoluyla taarruza geçip Akdeniz'de Bizans donanmasını mağlup etmeyi başardı.[40]

Yâzmân'ın Bizans'a karşı yaptığı son sefer, (H.278/891) yazında gerçekleşti. Emrindeki ordu ile Tarsus'tan harekete geçe-

---

36 Taberî, *Tarih*, IX, 666; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 55; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 424.

37 Taberî, *Tarih*, X, 11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 60.

38 Taberî, *Tarih*, X, 12.

39 Taberî, *Tarih*, X, 13; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 261; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 72; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 52-53.

40 Taberî, *Tarih*, X, 14; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII,264.

rek önce Salandu'yu (Selindi) muhasara altına aldı. Bu esnada kale içerisinde mancınıklarla atılan bir taş Yâzmân'a isabet ederek onun ağır bir şekilde yaralanmasına sebep oldu. Bunun üzerine kuşatma kaldırıldı. Sedye içinde taşınan Yâzmân, aynı yılın 14 Receb'inde (22 Ekim) dönüş yolunda vefat edince nâşı Tarsus'a getirilerek defnedildi.[41]

Tarsus valisi Yâzmân, Bizans'a karşı yapılan gazaların zayıfladığı bir sırada bölgedeki gazilerin başına geçerek bu savaşlara yeni bir ivme kazandırmıştır. Karadan ve denizden yaptığı akınlar neticesinde, herhangi bir kale ve şehrin kesin olarak Müslümanlar'ın eline geçmemiş olmasına rağmen, onun teşebbüsleri, bilhassa hudut bölgelerine canlılık getirmiş, üstelik onun faaliyetleri, Bizans kuvvetlerinin Müslüman beldelere saldırılarını hem engellemiş, hem de onlara ağır kayıplar verdirmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun başına Makedonya sülâlesinin geçmesi ile tarihinin en kudretli devirlerinden birini yaşadığı sırada kazanılmış olan bu başarılar, Yâzmân'ın askerî kabiliyet ve kudretini açıkça ortaya koyar. Onun ölümünden sonra Suğûr'dan Bizans'a karşı yapılan gazalar oldukça zayıflamış, Arap-Bizans rekabetinde taarruz sırası yine Bizans'a gelmiştir.

Abbâsîler'de Sâmarâ döneminden Bağdat'a geri dönüş sürecinde halîfelik yapan Mu'temid-Alellâh, siyasî kabiliyeti bulunmayan, zayıf yaratılışlı, dolayısıyla idarede aciz bir kimseydi. Oyun ve eğlenceye düşkünlüğü sebebiyle devlet işleriyle pek meşgul olmamıştı. Onun halîfeliği boyunca devleti asıl ida-

---

41 Taberî, *Tarih*, X, 27; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 213; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 71.

re eden kişi ise kardeşi Muvaffak oldu.[42] Mu'temid döneminde Abbâsî devletinin fiili halîfesi durumunda olan başkomutan Muvaffak, Hicretin 278. (M.891) vefat edince[43], onun emrinde savaşmış olan Türk komutanları toplanarak oğlu Ebu'l-Abbas'a, "Mu'tazıd" unvanıyla halîfe Mu'temid'in oğlu Müfevvez'den sonra II. veliaht olarak bîat ettiler. (23 Safer 278/6 Haziran 891).[44] Böylece babasının yetki ve otoritesi Mu'tazıd'a geçmiş oldu. Daha sonra halîfe Mu'temid, devlet erkânının telkin ve baskıları neticesinde kendi oğlu yerine Mu'tazıd'ı ilk veliaht ilân etmek mecburiyetinde kaldı. (22 Muharrem 279/24 Nisan 892).[45] Mu'temid 19 Receb 279 (15 Ekim 892) tarihinde beklenmedik bir şekilde ölünce Muvvafak'ın oğlu Mu'tazıd'a bîat gerçekleştirildi.[46]

---

[42] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 211, 220; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 250. Bu konuda ayrıca bk. Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 31-32.

[43] Taberî, *Tarih*, X, 20-22; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 486-487; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 67-68.

[44] Taberî, *Tarih*, X, 22; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 486-487; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 69.

[45] Ya'kûbî, *Tarih*, II, 510; Taberî, *Tarih*, X, 28; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 229; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 305; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 72; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 64; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 424-425.

[46] Taberî, *Tarih*, X, 29-30; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 73-74. Mu'temid hakkında ayrıca bk. Dursun, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 128-130; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 263-272; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 352-359; Aselî, Bessâm, Mu'temid ve İbn Tafşin, Beyrut 1985; Kennedy, H., *The Prophet and the Age of the Caliphates*, London 1986, s. 175-181; Şeybânî, M. Sa'd, *Tarîhu'l-Irâk*, Tunus 1996, s. 37-50; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 225-235; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 235-245; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 31-48; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 372-373; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 253-270; Melchert, C., "Religious Policies of the Caliphs", *Islamic Law and Society*, III/3, Leiden 1996, s. 338-342; Zettersteen,

II. MU'TAZID BİLLLÂH DÖNEMİ (H.279-289/M.892-902)

Ebu'l-Abbas Ahmed b. Talha, Mu'temid'in halîfeliği döneminin fiilî iktidarını elinde bulunduran Muvaffak'ın Rum asıllı Zirâr adındaki cariyesinden Zilkâde 242 (Nisan 857) tarihinde doğan oğludur. O, ülkenin fiilî idarecisi konumunda olan Muvaffak'ın son iki yılı esnasında iktidarın hakiki sahibi olmuş, halîfe Mu'temid'in ölümünden sonra da Mu'tazıd-Billâh unvanıyla halîfe seçilerek iktidarı resmîleştirilmiştir.[47]

Mu'tazıd, babasından farklı ırklardan oluşan, nispeten kuvvetli ve birlik içinde bir ordu devralmıştı. Kendisi de bu ordudan daha verimli neticeler almak amacıyla yeni bir askerî plânlama gerçekleştirdi. Yeni sistemde halîfe ordusu, her biri özel bir vazife icra edecek üç ana bölüme ayrıldı. İlk kısım seçme askerlerden meydana geliyordu ki, bunlar, daimî olarak göreve hazır bir şekilde Bağdat'ta kalarak merasim hizmetlerini görecek ve herhangi bir olay halinde müdahale edebilecekti. Bu birlikler, piyade ve süvari olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Piyade sınıfı, çoğunlukla Sudanlılar'dan ve Deylemîler'den meydana geliyordu. Vazifeleri icabı merasimlere en çok katılan ve savaşta faal olan süvariler, daha seçkin birliklerden oluşuyordu. Onlardan umûmiyetle komutanların ve diğer ileri gelenlerin çocuklarıydılar. Bunların bir kısmı Arap, bir kısmı ise başka etnik kö-

---

K.V., "Mu'temid", *İA*, VIII, 753; Aktan, Ali, "Mu'temid-Alellâh", *DİA*, XXXI, 387-388.

47 Taberî, *Tarih*, X, 30; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 231; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 494; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 306-307; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 82; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI,66; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 427. Mu'tazıd'ın halîfeliğe kadar geçen hayatı hakkında bk. Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, İstanbul 2006, s. 57-83.

kenlere dayanmaktaydı. Arap olmayanlar arasında bilhassa Hazar unsuru göze çarpıyordu.[48]

Mu'tazıd ordusunun ikinci kısmı, askerî yetenekleri bakımından ikinci sırada yer alan süvarilerden müteşekkildi. Bunların vazifeleri ise Bağdat ve civarındaki düzeni korumak aynı zamanda şehre giden yolların güvenliğini sağlamaktı. Ayrıca bunlar, halîfenin doğrudan kontrolü altında idiler. Bu dönemde yeniden düzenlenen ordunun üçüncü bölümü ise, askeru'd-dûn - denilen kabiliyet bakımından en alt seviyedeki kimselerden oluşmaktaydı. Bunlar esas olarak eyaletlerde devlet otoritesini güçlendirmek için gönderilirler, bölgede polis vazifesini görürler, ihtiyaç hissedildiği zaman vergi vermede güçlük çıkaran şahıslardan vergilerin alınmasında malî idarecilere yardımcı olurlardı.[49]

Merkezî idarenin zayıfladığı ve devlet hazinesinin boşaldığı dönemde iktidara gelen Mu'tazıd-Billâh, ilk icraat olarak babasının yardımcılığını yapmış olan Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb'i kendisine vezir tayin etti. Bu şahıs aynı zamanda halîfe Mu'tazıd'ın hanımının da dedesi oluyordu.[50] Ubeydullah, vezirlik vazifesinin yanı sıra eyaletlerde bulunan orduların komutanları üzerinde de söz sahibi idi.[51] O aynı zamanda malî işlerde hükümdarın temsilcisi olarak görevlendirilmiş, eyaletlerdeki malî işleri idare etme yetkisi kendisine verilmişti. Bu

---

48 Taberî, *Tarih*, X, 126.

49 Hilâlü's-Sabî, *Kitabü'l-Vüzerâ*, Leiden 1904, s. 11-18, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*'nden III, 275-276.

50 İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 256; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 66.

51 Taberî, *Tarih*, X, 45.

görevleri yerine getirmek için vezir Ubeydullah b. Süleyman, hükümdarın kayınpederi ve kendi oğlu Kâsım'ı kendisine yardımcı tayin etmiştir.[52]

A. DÂHİLÎ PROBLEMLER

Mu'tazıd döneminde Saffârîler'den Amr b. Leys'in elçisi Bağdat'a gelerek halîfeyi tebrik edip bağlılık arz etmiş (2 Şaban 279/28 Ekim 892) ardından efendisinin Horasan valiliğini talep eden mektubunu kendisine sunmuş, halîfe de onu Horasan valiliğine tayin etmek zorunda kalmıştı. (Ramazan 279/Aralık 892).[53] Amr, bir süre sonra bu geniş topraklarla yetinmeyip Mâverâünnehr'e de göz dikmeye başladı. Halîfe Mu'tazıd, Leys'in yeni isteğini de kabul ederek Mâverâünnehr'i Sâmânî Emîri İsmail b. Ahmed'den alıp kendisine verdi. (23 Muharrem 285/19 Şubat 898).[54] Fakat Sâmânî orduları bir süre sonra Amr'ı mağlûp ederek Saffârîler'den daha güçlü ve bölgenin gerçek sahibi olduklarını gösterdiler. Halîfe de bunun üzerine Amr'ın hâkim olduğu bütün beldeleri Emîr İsmail'e verdiğini ilân ettin. (H.287/M.900).[55] Görüldüğü gibi bu dönemde Abbâsî halîfeliği, hadiseleri kontrol eden ve yönlendiren değil, gelişmelere göre güçlü olanın hâkimiyetine boyun eğen bir siyaset takip etmek zorunda kalmıştır.

---

52 İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 257; Hilâlü's-Sabî, *Kitabü'l-Vüzerâ*,s. 20 .

53 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 237-238, 272; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 493; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 74.

54 İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 256; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 80-81. Bu konuda ayrıca bk. Yılmaz, Saim, Halîfe Mu'tazıd Döneminde Abbâsî-Saffârî İlişkileri, SÜİFD, Sakarya 2004, sy. 9, s. 79-103.

55 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 265; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 9-10; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 81. Bu konuda ayrıca bk. Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 120-143.

Mu'tazıd, halîfeliği döneminde merkezî İran'da (Cibâl) yarı bağımsız bir şekilde hüküm süren Dülefî hanedanıyla da mücadele etmek durumunda kaldı.[56] Hanedan lideri Ebû Leylâ Hâris b. Abdülazîz, başlattığı isyan sonunda çıkan çatışmada öldürülünce (H.284/M.897) Dülefîler'in siyasî varlığına son verilmiş oldu.[57] Bundan sonra onların toprakları Abbasî halîfeleri tarafından tayin edilen valilerce yönetilmeye başlandı.[58]

Mu'tazıd döneminde Azerbaycan'da hüküm süren Sâcoğulları ile de münasebetler bozuldu. Buna rağmen Mu'tazıd, Muhammed b. Ebü's-Sâc'ın Azerbaycan ve Ermenistan bölgesindeki hâkimiyetini tanıdı. (H.285/M.898). Muhammed b. Ebü's-Sâc da halîfeye bağlılığını göstermek üzere oğlu Ebü'l-Müsâfir'i kıymetli hediyelerle birlikte Bağdat'a rehine olarak yolladı. (7 Muharrem 286/23 Ocak 899).[59]

Mu'tazıd, Hicretin 286. (M.899) yılında Âmid (Diyarbakır) şehrini Şeybânî Emîri Ahmed b. Îsâ'nın oğlu Muhammed'in elinden alarak Abbâsî hâkimiyetine dahil etti. Bunun ardından halîfe kuvvetleri, Hamdânîler'den Hamdân b. Hamdûn'u Mardin Kalesi'nde kuşattı ise de bunda başarılı olamadı. Daha sonra gerçekleştirilen ikinci muhasara sonucunda Hamdân şehri terk

---

56 Taberî, *Tarih*, X, 46-50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 80, 82-84.

57 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 4-6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 89-90; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 73-74.

58 Bu dönemde Abbâsî halîfelerinin Dülefîlerle mücadelesi hakkında bk. Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 83-95.

59 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 246. Bu hususta geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 212-221; Yıldız, Hakkı Dursun, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı, Sacoğulları I", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXX, İstanbul 1976, s. 109-118.

etmek zorunda kaldı. Bu şekilde Mardin de halîfe kuvvetlerinin idaresine geçmiş oldu.[60]

Mu'tazıd, halîfelik görevini üstlendikten sonra ülkenin batı bölgelerindeki istikrarsızlığı ortadan kaldırmak amacıyla Cezîre üzerine büyük bir sefer düzenledi. Halîfe birlikleri Samsat, Âmid ve Mardin bölgesinde kontrolü temin ettiler. Ayrıca buralardaki Arap ve diğer unsurlar arasındaki ittifak, halîfe kuvvetlerinden gelen baskı karşısında bozuldu. Önceleri Hâricîler'le işbirliği içinde olan Şiî Arap Hamdânîler, müttefikleri Hâricîler'e boyun eğdirmek için halîfe Mu'tazıd'ın askerleriyle ortak hareket etmeye başladılar.[61] Bu hizmetlerine karşılık olarak halîfe Mu'tazıd, onlara kalelerinin bulunduğu bölgeyi askerî-idarî ikta olarak verdi. Böylece Hamdânî kuvvetleri, merkezî idarenin bir parçası haline geldiler. Suğûr kalelerindeki diğer Araplar ise Hamdânî örneğini takip ederek halîfenin çevresinde toplanmaya başladılar. Bu başarılı seferin ardından halîfe Mu'tazıd, Rakka'da kendi oğlu Müktefî'yi bırakıp başkent Bağdat'a geri döndü.[62] Fakat bir süre sonra Cezîre bölgesinde yönetime karşı yeni kıpırdanmalar meydana geldi. Nitekim Ermeni asıllı bir Müslüman ve İbn Ebi's-Sâc'ın ordusunda önemli bir komutan olan Vasîf, topladığı askerlerle Abbâsîler'in kontrolünde olan Malatya üzerine yürüdü. Bunun üzerine halîfe vakit kaybetme-

---

60 Taberî, *Tarih*, X, 40-41; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 240-243; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 398-399; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 70.

61 Taberî, *Tarih*, X, 37-38, 70-71; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 340; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 73.

62 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 496-499; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 76-79, 93. Mu'tazıd'ın Cezîre siyaseti hakkında bk. Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 144-176.

den Cezîre Arapları'nın da dâhil olduğu bütün kuvvetlerini Vasîf'in üzerine sevketti. Çaresiz kalan isyancı, Bizanslılar'a iltica etmeye çalıştı ise de yolu kesilerek yakalandı. Vasîf'in dağılan ordusu daha sonra halîfe kuvvetlerine katıldı. (H.287/M.900).[63]

B. KARMATÎLER HAREKETİ

Halîfeliği döneminde ülkenin batı bölgelerindeki yönetim aleyhtarı hareketleri büyük oranda bastıran halîfe Mu'tazıd, hayatının son üç yılını sosyal, iktisadî ve dinî nitelikli bir hareket olan Karmatîler isyanıyla mücadele ederek geçirdi.[64] Karmatîler, Kûfe'de İsmâilî propagandisti olan Hamdân b. Karmat'a (v.H.293/M.906) nispetle bu isimle anılmıştır. Esasında Bâtınî*

---

[63] Taberî, *Tarih*, X, 77; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 11; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 267-268; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 94.

[64] Hareketi hazırlayan sebepler hakkında bk. Ekinci, Abdullah, *Karmatîler*, s. 90-121. Ayrıca bk. Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 50-54; Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 222-235.

* Bâtınîlik, nasların Zâhirî mânalarını kabul etmeyen, gerçek anlamları ancak Tanrı ile ilişki kurabilen "masum imâm"ın bilebileceği temel görüşünü savunan aşırı fırkaların ortak adıdır. Bu kavram, "Gizli olmak; bir şeyin iç yüzünü bilmek" anlamındaki batn veya bütün kökünden türeyen bâtın kelimesine nisbet ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir terimdir. Buna göre bâtıniyye "gizli olanı ve bir şeyin iç yüzünü bilenler" anlamına gelir. Terim olarak "her zâhirin bir bâtını ve her nassın bir te'vili bulunduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O'nunla yakın ilişki içindeki masum bir imâmın bilebileceğini iddia eden gruplar" diye tarif edilebilir. Bu kavram, mutedil sûfilerden aşırı Şiî fırkalara ve mülhidlere varıncaya kadar birçok zümreyi içine alır. İslâm düşünce tarihinde Bâtıniyye, nasları zâhir-bâtın ayırımına tâbi tutarak te'viller yapan, İslâm'ın temel hükümlerini (zarûrât-i dîniyye) bütün Müslümanların anlayışından farklı olarak yorumlayıp din anlayışlarını inkâr veya ibâha sınırına kadar götüren itikadî fırkalar yanında, son derece gizli bir şekilde teşkilâtlanmış örgütler vasıtasıyla merkezî idareye karşı girişilmiş isyan faaliyetlerinin başını çeken çeşitli siyasî gruplar için de kullanılmış ortak bir

lâkaptır. Bâtınîler'in çeşitli ülkelerde ve muhtelif zamanlarda insanları farklı inançlara davet etmelerinin ve bu yüzden farklı isimlerle anılmalarının büyük bir rolü bulunmalıdır. Nitekim Bâtınîler Irak, Bahreyn, Şam, Mısır, Hindistan, Horasan, İran, Türkistan ve diğer İslâm beldelerinde değişik isimlerle bilinmişlerdir. Onlar, Ca'fer es-Sâdık'tan sonra imâmetin oğlu İsmail'e geçtiğini savundukları için İsmâiliyye, âlem ve imâmet anlayışlarında yedili bir sistemi benimsediklerinden Seb'iyye, hakikatin ancak gizli bir imâmın tâlimiyle öğrenilebileceğini öne sürdüklerinden Ta'lîmiyye, dinin haram kıldığı hususları helâl saydıklarından İbâhiyye, mal ve kadında ortaklığı caiz gören Mazdek ile Bâbek'e tâbî olduklarından Mazdekiyye ve Bâbekiyye, İslâm akâidine aykırı ulûhiyyet telakkilerini benimsediklerinden Zenâdika, âlemin yaratılışını ve âhiret hayatını inkâr ettiklerinden Melâhide, Hamdan Karmat (Kırmıt), Nâsır-ı Hüsrev, İbn Nusayr, Anuş Tegin ed-Derezî ve Hasan Sabbâh gibi liderlere bağlı olduklarından Karâmita, Nâsıriyye, Nusayriyye, Dürziyye ve Sabbâhiyye, Bâbek zamanında kırmızı elbise giydiklerinden Muhammire, Rey şehrinin Hürrem bölgesinde bulunduklarından dolayı da Hürremiyye diye adlandırılmışlardır.

Bâtınî düşüncenin dolayısıyla Bâtıniyye'nin menşei konusunda ileri sürülen farklı görüşleri üç noktada toplamak mümkündür. 1. Bâtınî yazarlara göre bâtınî davet Ca'fer es-Sâdık zamanında ve bizzat onun tarafından başlatılmış, daha sonra onun belirlediği esaslar çerçevesinde oğlu İsmail tarafından devam ettirilmiştir. 2. Ehl-i sünnet ve Mu'tezile âlimlerine göre Bâtıniyye'nin menşei Mecusîlik, Sâbiîlik, Yahûdîlik gibi eski din ve kültürlerdir. Bâtıniyye bunların alaşımından meydana gelmiş İslâm dışı bir inanç karışımı ve hatta yeni bir dindir. Nitekim bu mezhebin önemli simalarından Meymûn b. Deysân el-Kaddâh Mecusîliğe, Hamdan Karmat ise Sâbiîliğe mensuptur. İslâm dininin yayılışını kabullenmeyen bazı eski din mensupları, kılıçla engel olamadıkları yeni dini kültür değişikliğine uğratmak, böylece temel hükümlerini bozup onu içten çökertmek amacıyla sözde Ehl-i beyt sevgisi esasına dayandırdıkları gizli teşkilâtlar kurmuşlardır. Bâtıniyye bu teşkilâtların en etkili olanıdır. Mecusîlik ile Bâtıniyye'nin inançları arasında büyük bir benzerliğin bulunması bu konuda dayanılan delillerden biridir. Kâdî Abdülcebbâr ile Abdülkâhir el-Bağdâdî Bâtıniyye'yi hiçbir dine bağlı olmayan ve materyalist fikirlere dayanan bir mezhep (melâhide ve dehriyye) olarak görürler. Bu müellifler, Bâtınîler'in yaptıkları tutarsız te'villerle temel İslâmî hükümleri iptal etmelerini, peygamberlere düşmanlık beslemelerini, haramları helâl saymalarını da görüşlerini ispatlayan deliller olarak kabul ederler (Kâdî

Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâili'n-Nübüvve*, (nşr. Abdülkerim Osman), Beyrut 1966, II, 11, 106, 367-387; Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, (nşr. M. Zahid Kevserî), Kahire 1948, s. 171-172, 177-178). Çağdaş bazı araştırmacılara göre Bâtiniyye'nin kaynağı Yeni Eflâtunculuk, Yeni Pisagorculuk gibi gnostik felsefî akımlardır. İlk defa yahudi filozof Philon bu felsefî görüşlerden faydalanarak bâtınî te'vili Tevrat'a uygulamış, daha sonra bu metot, Bâtıniyye ile irtibatlı olan İsmâiliyye'nin önemli kaynaklarından Resâilü İhvâni's-Safâ'da aynen taklit edilmiştir. Bunların dışında bazı yazarlara göre yahudilerdeki rec'at, mehdî, insanı tanrılaştırma, tenasüh vb. inançların Bâtıniyye fırkalarında da görülmesi Yahûdîliğin bu gruplar için kaynak oluşturduğunu ispat eder niteliktedir.

Mezhepler tarihi araştırmacıları Bâtıniyye'nin bir mezhep olarak ortaya çıkışını ve kuruluşunu hicrî III. (M.IX.) yüzyılın ikinci yarısından başlatırlarsa da, aslında bu hareketin başlangıcı ile doğuşunu hazırlayan siyasî ve fikrî sebepler II. (VIII.) yüzyılın başlarına kadar uzanır. Bu dönemde iktidarda bulunan Emevî idaresinin ırkçılık esasına dayanan baskı politikası, toplumda huzursuzluk kaynağı olmuş ve böylece ortaya çıkan gayri memnunlar zümresinin Hâşimîler'e karşı temayülünü arttırmış, sonunda da Abbasîler idareyi ellerine geçirmişlerdi. Bir taraftan büyük çoğunluğun inanışına uygun politikalar takip eden Abbâsîler'in Şîîler'e karşı çeşitli baskılarda bulunması onları gizliliğe itmiş, diğer taraftan da İslâm'a muhalif dinlerin mensupları bu harekete destek vererek sahip çıkmıştır. Ayrıca Emevîler'den itibaren aristokrat zümreye tanınan imtiyazlar sonucunda toplumdaki sosyal sınıflar arasında uçurumlar meydana gelmiş, böylece halkın çeşitli siyasî-dinî hareketlere itilmesine uygun bir zemin hazırlanmıştır. Nitekim Basra'daki Zenc isyanında ve Bahreyn'deki Karmatî hareketinde fakir işçi ve kölelerin çoğunluğu teşkil etmesi, Bâtınîliğin oluşmasında fikrî sebepler yanında siyasî, sosyal ve iktisadî sebeplerin de rol oynadığını gösteren delillerdir.

Bâtıniyye'nin ortaya çıkışını hazırlayan fikrî hareketin kaynağını ise mutedil bazı Şiî yazarlarca da yahudi asıllı olarak tanıtılan Abdullah b. Sebe'nin ortaya attığı aşırı görüşler oluşturur. İbn Hazm, kendi devrine kadar gelen Bâtınîler'in fikir babası olarak Hz. Ali'yi ilâhlaştıran Abdullah b. Sebe'yi gösterir (*el-Fasl*, (nşr. İbrahim Nasr), I-V Riyad-Cidde 1982, I, 326). Taberî'nin bir rivayetinde, "Sana Kur'an'ı farz kılan Allah muhakkak ki seni vaad edilen yere döndürecektir" (el-Kasas 28/85) mealindeki âyete Hz. Muhammed'in ölmediği ve bir gün mutlaka döneceği anlamını vererek Kur'ân'ın bâtınî tarzda ilk defa Abdullah b. Sebe tarafından te'vil edildiği görüşüne yer verilmesi (*Târih*, IV, 3401), İbn Hazm'ın tesbitini doğru-

fikirlerden beslenen bu hareket, muhtelif yerlerde ve değişik liderlerin başkanlığında ortaya çıkmıştır. Bu çıkışa sebep olan üç temel âmilden söz etmek mümkündür: Bunlar mahallî menfaatler, kırsal memnuniyetsizlik ve Şiîlik'tir. Merkezî idarenin ihmâlleriyle zamanın iki hararetli meselesi olan mahallî menfaatler ve kırsal bölgelerdeki memnuniyetsizlik, sürekli olarak yönetime karşı harekete geçmek için fırsat kollayan Şiîler'in, hareketlerini birleştirip tehlikeli bir ihtilâl şekline dönüştürmelerine fırsat vermiştir.[65]

---

layıcı mahiyettedir. İbn Sebe'den sonra Muhammed b. Hanefiyye ile oğlu Ebû Hâşim'in imâmeti fikri etrafında toplanan Keysâniyye grupları ve bilhassa Harbiyye, doktrinlerini bâtınî te'vil esasına dayandırarak İslâm akâidine aykırı bazı aşırı görüşler ileri sürmüşlerdir. Onlara göre Hz. Peygamber (sav) vahyin zâhirini getirmiş, Hz. Ali ile soyundan gelen imâmlar ise onun bâtınını ortaya koymuşlardır. İmâmlar bâtın ilmine sahip oldukları için nasların zâhirlerini içlerinde saklı bulunan gerçek mânalarla te'vil edebilirler. Gâliyye'nin önemli simalarından sayılan Ebû Mansûr el-İclî böyle bir ilme sahip olduğunu iddia ederek cennetin dünyadaki nimetler, cehennemin de dünyada çekilen sıkıntı ve ıstıraplar anlamına geldiğini ileri sürmüş ve bâtınî te'vili bir doktrin haline getirmeye başlamıştır (Bağdadî, *el-Fark*, s. 149, 150). Daha sonra Ebü'l-Hattâb el-Esedî, bâtınî tevillerin esaslarını koymuş ve geliştirip yaymıştır. Bütün Bâtıniyye fırkalarının reisi olarak gösterilen Ebü'l-Hattâb'ın görüşleri, Ca'fer es-Sâdık'tan sonra oğlu İsmail'i imâm kabul eden İsmâiliyye, mensuplarına Meymûn el-Kaddâh ve oğlu Abdullah vasıtasıyla intikal etmiştir. Bundan dolayı kaynakların bir kısmında hâlis İsmâiliyye ile Bâtıniyye tesiri altına girerek âdeta onunla bütünleşmiş olan İsmâiliyye çok defa aynı mezhep kabul edilir ve İsmâiliyye'nin başlangıcı aynı zamanda Bâtıniyye'nin başlangıcı olarak gösterilir. (bk. İlhan, Avni, "Bâtıniyye", *DİA*, V, 190-194. Bu konuda ayrıca bk. Gazzâlî, *Bâtınîliğin İç Yüzü*, (çev. Avni İlhan), Ankara 1993; Deylemî, *Mezhebü'l-Bâtıniyye*, İstanbul 1938; Lewis, Bernard, *The Orijins of Ismailis*, Cambridge 1940; Ivanow, W., "Ismailis and Qarmatians" *Journal Asiatic Society*, Bombay 1940).

65 Karmatî isyanının coğrafî, dinî ve felsefî arka plânı hakkında bk. Ekinci, Abdullah, *Karmatîler*, Ankara 2005, s. 31-75.

Karmat kelimesinin muhtelif şekillerinin Arapça, Ârâmice ve Nabatice asıllı olduğu konusunda çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Karmat kelimesi ilk defa daha önce ortaya çıkmış bulunan Zenc isyanını destekleyen bir grubu, Karmatîyyûn'u ve Nubyalılar'ı ifade etmek için kullanılmıştır.[66] Lügâtçılar bize Karmatîyyûn'un (müfredi Karmatî) ayrı bir ırk olduğundan bahsederler. Bahis konusu halkın Garama'dan, yani eski Libya ticaret merkezinden olduğu anlaşılır. Karmatîler'in, bilhassa bu bölgede ve Bahreyn'de herhangi bir isyana katılmaya hazır olan ve Mu'temid döneminde meydana gelen Zenci isyanından arta kalan kimseler oldukları açıkça görülmektedir.[67]

Karmatîlerin dinî doktrini, genellikle Fâtımî İsmâilîliği'nin[68] ortaya çıkışından önceki Bâtıniyye'nin dinî anlayışıyla paralellik arz eder. (H.IV/M.X.) yüzyılda Basra'da ortaya çıkan İhvân-ı Safâ *Resâil*'indeki[69] esaslara paralel bir anlayış sergileyen Karmatî dinî doktrini şu şekilde özetlenebilir:

Karmatî düşüncede nur kavramı mühim bir yer işgâl eder. Başlangıçta ve sonda tek ve yalnız olan Allah'ın zâtı, "şa'şaânî nur" ile "kâhir nur"un sudûr ettiği ulvî bir nurdur. Kâhir nurdan küllî akıl ve kâinatın nefsi ortaya çıkar. Kâinatın nefsi nebî, imâm ve seçkinlerin akılları gibi beşerî akıllara kaynaklık eder, diğer akıllar ise yok sayılacak belirtilerdir. Şa'şaânî nur, ikinci

---

66 Taberî, *Tarih*, IX, 418-419.

67 Karmatî kavramının menşei hakkında geniş bilgi için bk. Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 153-159, Ekinci, Abdullah, *Karmatîler*, s. 21-31.

68 Daftary, Farhad, *Muhalif İslâm'ın 1400. Yılı: İsmailîler, Tarih ve Kurum*, (çev. Ercüment Özkaya), Ankara 2001.

69 İhvan-ı Safâ'nın görüşleri hakkında bk. Uysal, Enver, *İhvân-ı Safa Felsefesinde Tanrı ve Alem*, İstanbul 1998.

derecede olup gökteki felekler ve yerdeki cisimler gibi çeşitli görüntüler verebilen karanlıkla ilgili nuru yahut maddeyi meydana getirir. Küllî akıl, sâbık yaratıcı durumundadır. İmâm, küllî aklın süflî âlemdeki temsilcisidir, bundan dolayı ibadet Allah'ın kendisiyle hicaplândığı, diğer bir ifadeyle şekle bürünen ve ilâhî özellikler taşıyan imâma tahsis edilmiştir. Karmatîler'e göre peygamber, küllî akıl olan sâbıktan dolaylı kendisine kutsî ve saf kuvvet intikal eden kişidir. Vahiy getiren ise Cebrail değil, peygamber üzerine taşan akıldır. Onlara göre Kur'ân, Hz. Muhammed'in (sav) küllî akıldan gelen bilgileri ortaya koyduğu kendi ifadelerinden oluşur. Bu bakımdan Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı diye adlandırılması ancak mecâzî anlamdadır.

Karmatîler, nasların zâhirî ve bâtınî yönleri bulunduğunu, peygamberlerin zâhirî mânaları açıkladığını, asıl mânalara ulaşabilmek için nasların vasîler, yahut yetkili kimseler tarafından te'vil edilmesinin gerektiğini öne sürerler. Onların telif ettiği eserlerde te'ville ilgili çok sayıda örnek göze çarpmaktadır. Meselâ meleklerin Âdem'e secde etmesini emreden âyet (Bakara 2/34), nâtıkın emri altındaki görevlilerin, kendisine boyun eğmesini ifade etmektedir. Buna göre itaat etmeyen, İblîs yahut zâhir ehli konumundadır.

İbadetlerine gelince, Karmatîlere göre namaz, güneşin doğuşundan önce ve batışından sonra olmak üzere kılınan ikişer rekattan ibarettir. Namaz kılan kimse, her rekatta Ahmed b. Muhammed b. Hanefiyye'ye nâzil olduğuna inanılan İstiftâh sûresini okur. Kıble Beytülmakdis'tir. Oruç sadece Nevruz ve Mihrican günlerinde olmak üzere yılda iki gün tutulur. Bununla birlikte, Ebû Saîd el-Cennâbî'den itibaren namaz ve orucun

tamamen ilğâ edildiği nakledilir. Zekât, genellikle imâmın hakkı olarak anlaşılmış, belli nisbette ve yılda bir defa tahsil edilmiştir. Muhtemelen Ebû Saîd devrinde başlatılan bir düzenleme ile gelirlerin devlet tarafından kullanılmayan bölümünün beşte biri her yıl Mehdî için ayrılıp devlet hazinesine konulmuştur. Hac ibadeti zâhirî ve bâtınî olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Zâhirî hac herkesin yaptığı, bâtınî anlamdaki hac ise imâmı ziyaret olar kabul edilmiştir. Cennâbîler zamanında haccın Mekke'ye değil, İmâm'ın bulunduğu yer olan Hecer'e yapılması için özel gayret gösterilmiştir. Bu maksatla Ebû Tâhir el-Cennâbî, Kâbe baskınından sonra Hacerü'l-Esved'i buraya götürmüştür. Bunların dışında Karmatîler'in cünüplük sebebiyle gusletmeyip sadece namaz abdesti gibi abdest aldıkları, içkiyi helâl, azı dişli ve pençeli hayvanların yenilmesini haram saydıkları, kendilerine muhalif olanların cizyeye bağlanmasını gerekli gördükleri de nakledilen bilgiler arasındadır.[70]

İbn Kesîr, Karmatîleri dinsiz, Fars felsefecilerine tâbi olup Zerdüşt ve Mazdek'in peygamberliğine inanan zındıklar olarak niteler. Zerdüşt ile Mazdek bazı haram şeyleri mübah sayıyorlardı. Müellif, Karmatîler'in daha ziyade Râfizîler'e musallat olup onları ifsat ettiklerini zikreder. Bunlara aynı zamanda İsmailîler deniliyordu. Onların reisleri davetinin başlangıcında kendisine uyan kimselere, kurmakta olduğu hile ve tuzaklardan haberdar olmasınlar diye günde elli vakit namaz kılmalarını

---

70 Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şia,* (nşr. H. Ritter), İstanbul 1931, 61-64; Zekkâr, Süheyl, *Ahbâru Karâmita,* Dimaşk 1982; Massignon, L., "Karmatîler", *İA,* VI, 352-359; Hizmetli, Sabri, "Karmatîler", *DİA,* XXIV, 514. Karmatîlerin inanç esasları ve ibadetleri hakkında bk. Ekinci, Abdullah, *Karmatîler,* s. 121-139.

emrediyordu. Bundan sonra reisleri kendisine on iki nakip seçip, bunlar vasıtasıyla halkı Ehl-i Beyt'in imâmına biat etmeye davet etti. Bunlara aynı zamanda katıksız küfrü kalplerinde gizleyip Râfizîlik'lerini izhar ettikleri için Bâtınî denilmiş, ayrıca Bâbek el-Hürremî'ye mensubiyetleri sebebiyle Hürremî ve Bâbekî olarak da isimlendirilmişlerdir.[71] Karmatîler İmâm el-Masum'dan bazı şeyleri öğrendiklerini iddia ettikleri için Tâlimiyye olarak da adlandırıldılar. Onlar, aklî düşünceyi terk etmiş, aklın icaplarını bir tarafa bırakmışlardı. Yedi gezegenin bu alemin idaresini yürüttüğünü söylediklerinden, ayrıca Yedinci İmâm olarak İsmail'i kabul etmelerinden ötürü de kendilerine yediciler anlamında Seb'iyye denilmiştir.[72]

Karmatîler'in ilk defa göründükleri Kûfe'deki hareket, daha ziyade Sevâd köylüleri arasında yayılmıştır.[73] Onların yönetime karşı isyanı ise özellikle her sene adam başına bir dinarlık yeni bir vergi konulmasına karşı bir tepki hareketi görünümündeydi. Bu vergi, halîfenin emriyle bölgelerin çoğunun askerî-idarî iktasını elinde bulunduran ve vergi toplama sorumlusu olan Ahmed et-Taî tarafından emredilmişti.[74] İslâm tarihinde ilk defa olarak bu dönemde gelirden yüzde yirmilik bir vergi alınıyor, tabiatıyla bu durum sıradan her vatandaşı etkiliyordu.[75] Kûfe merkezli başlayan Karmatî hareketi, yaklaşık on yıl

---

71 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 289-293.

72 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 61-62. Bu konuda ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 287-288.

73 Taberî, *Tarih*, X, 23-27; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 80; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 424.

74 Taberî, *Tarih*, X, 25

75 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 487-490; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 69-71.

(H.277-288/M.890-901) etkinliğini sürdürdü.[76] Bu isyan, uygulamalarıyla isyana sebep olduğu iddia edilen Ahmed et-Taî ve kuvvetleri tarafından bastırıldı.[77]

Mu'tazıd dönemindeki ikinci Karâmita faaliyeti, Bahreyn'de Hicretin 286. (M.889) yılında Ebû Saîd el-Cennâbî liderliğinde başladı.[78] Ebû Saîd, hareketinde Arabistan'ın doğu tarafındaki bedevîlerden büyük destek aldı. Kısa süre zarfında Bahreyn'de bir üs kurmak için yeterli sayıda asker toplayan Karmatîler, neticede Basra'yı tehdit edecek güce kavuştu.[79] Bunun üzerine halîfe Mu'tazıd, Ebû Saîd'e karşı Abbâs b. Amr el-Ganevî idaresindeki bir askerî birliği isyan bölgesine gönderdi. İki taraf arasında karşılıklı saldırılar gerçekleşti. Bir süre sonra merkezdeki problemler sebebiyle halîfe ordusundaki bir kısım askerlerin geri çekilmelerini fırsat bilen isyancılar, burada kalanların tamamını kılıçtan geçirip, komutanları Abbâs'ı esir aldılar. (H.287/M.891).[80] Bu şekilde Bahreyn bölgesi bütünüyle Karmatîler'in kontrolüne girmiş oldu. Bu hadiseden kısa süre sonra Mu'tazıd'ın veziri Ubeydullah öldü. İdarede en büyük yardımcısını kaybeden halîfe de bundan bir yıl sonra (22 Rebîülâhir 289/5 Nisan 902) vefat etti. Vezirin yerine oğlu Kâsım

---

76 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 487-491.

77 Taberî, *Tarih*, X, 82, 86; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 17-18; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 100. Hareketin Irak'taki faaliyetleri hakkın ayrıca bk. Ekinci, Abdullah, *Karmatîler*, s. 139-140.

78 Taberî, *Tarih*, X, 75; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 9; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 402; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 81.

79 Taberî, *Tarih*, X, 78-79; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 92-93.

80 Taberî, *Tarih*, X, 71-72, İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 11-16; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 411-412, 421; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 94-95; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 83.

b. Ubeydullah, halîfenin yerine de oğlu Müktefî geçti. Netice itibariyle Abbâsî devletinin bu dönemde en büyük gailesi olan Karmatîler problemi, yeni vezir ile yeni halîfeye miras kalmış oldu.[81]

Halîfe Mu'tazıd akıllı, zeki, aynı zamanda sert tabiatlı ve şiddet siyaseti takip eden bir idareci olarak tanınmıştır. O emri altında görev yapanlara karşı da çok merhametsiz olarak bilinirdi. Öyle ki, hata yapan bir komutanının çukur açılıp canlı olarak gömülmesini emretmiştir.[82] Halîfe buna karşılık yiğitlik ve cesaretiyle de tanınıyordu. Savaşlarda hep askerlerinin önünde çarpışmıştır. Bu sebeple halk kendisine büyük saygı duyar, aynı şekilde çok da korkardı. Onun aşırı sertliği sebebiyle, zamanında Karmatîler dışında fitne ve karışıklıkların sükûnet bulduğu rivayet edilir.[83] Belki de bu sebeple onun idaresi döneminde ekonomik anlamda rahat bir dönem yaşanmış, halîfe bundan istifadeyle halk üzerindeki bazı vergileri kaldırmıştır.[84] Bütün bu yaptıkları sebebiyle Mu'tazıd, Abbasî devletini yeniden tesis ettiği düşüncesiyle II. Seffâh olarak isimlendirilmiştir.[85]

Mu'tazıd devrinde çok sayıda şair ve mütefekkir temayüz etmiştir. Bunların başında oğlu Müktefî'ye hocalık yapan İbn Ebu'd-Dünya (H.286/M.889), İbn Kuteybe (H.276/M.889), Belâ-

---

81 Taberî, *Tarih*, X, 86; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 273-274; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 100; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 86; Karmatîlerin Bahreyn'deki faaliyetleri hakkında bk. Ekinci, Abdullah, *Karmatîler*, s. 170-191; Madelung, Wilfred, "The Fatimids and The Qarmatis of Bahrayn", *Medieval Ism'ılı History and Thought*, Cambridge 1996, s. 21-73.

82 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 232-233.

83 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 427-428.

84 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 343.

85 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 428.

zürî (H.279/M.892), İbn Vâzıh el-Ya'kûbî (H.282/M.895) gelir. Bunlar, dönemin en mühim tarihçileridirler. Aynı şekilde meşhur matematikçi Sâbit b. Kurre el-Harrânî ile coğrafyacı İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî de onun devrinde yetişmişlerdir. Bu iki âlim, Hicretin 287. (M.900) yılında vefat etmişlerdir. İbnü'l-Mu'tezz[86] ve İbnu'r-Rûmî de dönemin meşhur şairleridirler.[87] Şairleri himaye eden Mu'tazıd, aynı zamanda kendisi de şiir yazmıştır.[88]

III. MÜKTEFÎ-BİLLLÂH DÖNEMİ (H.289-295/M.902-908)

Müktefi-Billâh, Halîfe Mu'tazıd-Billâh'ın oğlu olup onun Çiçek adındaki bir Türk cariyesinden Receb 264'te (Mart 878) dünyaya gelmiştir.[89] 3 Ramazan 281'de (6 Kasım 894) Rey valiliğine tayin edildi. Beş yıl süren bu görevi döneminde Cibâl ve Isfâhan'da Abbâsî devletinden yarı bağımsız hareket eden Dülefîler hanedanını ortadan kaldırarak bölgede yeniden Abbasî hâkimiyetinin sağlanmasını temin etti. Hicretin 286. (M.899) yılında ise Cezîre valiliği görevini üstlendi.[90] Babası Halîfe Mu'tazıd-Billâh'ın 22 Rebîülâhir 289'da (5 Nisan 902) vefatı

---

86 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 108-110.

87 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 74-75.

88 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 427-435. Mu'tazıd hakkında ayrıca bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 275-288; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 360-362; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 48-55; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 270-279; Zettersteen, K.V., "Mu'tazıd", İA, VIII, 750-751; Aktan, Ali, "Mu'tazıd Billâh", DİA, XXXI, 383-384. Şahsiyeti hakkında geniş bilgi için bk. Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 262-270.

89 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 437.

90 Halîfelik öncesi hayatı hakkında bk. Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 273-278.

üzerine, Vezir Kâsım b. Ubeydullah o sırada Rakka'da bulunan veliaht Müktefî-Billâh için Bağdat'ta biat aldı. 8 Cemâziyelevvel 289'da (20 Nisan 902) Bağdat'a ulaşarak halîfelik vazifesini üstlendi. Onun göreve gelmesinden sonraki ilk icraatı, babasının yaptırmış olduğu yer altı zindanlarını yıkmak oldu. Bu sebeple halk nazarında büyük bir sempati kazanmıştır.[91]

Müktefî-Billâh'ın halîfelik görevini üstlendiği yılda Rey şehri, ülkenin doğusunda bağımsız bir şekilde hareket eden Saffârîler hanedanının eline geçmişti.[92] Bu sırada halîfe, nüfuzlu kumandanlardan olan ve yönetime karşı ayaklanma başlatmış bulunan Emîr Bedr'i etkisiz hale getirmekle meşgul olduğundan[93] bölgeye ancak dört ay sonra asker sevk edebildi. (30 Zilkâde 289/5 Kasım 902) tarihinde gerçekleştirilen seferden beklenilen netice elde edilemedi. Aynı yıl Sâmânî Emîri İsmail b. Ahmed, Rey'i ele geçirdi. Halîfe Müktefî, bir yıl sonra Fars bölgesini tamamen Saffârîler'in idaresine terk etmek zorunda kaldı.[94]

Karmatîler, Müktefî'nin halîfeliği döneminde de faaliyetlerini sürdürdüler. Hareket, desteğini Suriye-Irak çöllerindeki

---

91 Taberî, *Tarih,* X, 88; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,* IV, 275-276; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* V, 23; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XIII, 3-4; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 101; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 87; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 94-95; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 437.

92 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 101.

93 Taberî, *Tarih,* X, 89-94; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,* IV, 276-279; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* V, 24-29; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 102-104; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 95. Bedr'in öldürülmesi hakkında bk. Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler,* s. 279-287.

94 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 104. Ayırca bk.Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler,* s.288-297.

göçebelerden ve bilhassa bir zamanlar Emevî idaresinin dayanağı olan Kelb kabilesinden almaktaydı. İsyancıların özellikle Suriye'deki birçok şehri yağma ve tahrip etmeleri üzerine, halîfe onlarla ciddî şekilde mücadele etmeye karar verdi. Nitekim Tuğc b. Cuf isimli komutanın emrindeki ordu Karmatîler üzerine harekete geçti. Ancak halîfe ordusu bu girişiminden herhangi bir sonuç elde edemedi. Üstelik ordu komutanı da çatışmalar esnasında hayatını kaybetti. (6 Rebîülâhir 290/9 Mart 903).[95] Halîfe karşısında elde ettiği bu başarıdan cesaretlenen Karmatîler, Şam bölgesinin en önemli şehri Dimaşk'ı muhasara altına aldılar. Halîfe tarafından Mısır'dan Bedr el-Hammâmî adlı bir kumandanın idaresinde bir ordu Dimaşk'a sevk edildi. Burada meydana gelen çatışmalarda Karmatî lideri Şeyh Yahyâ b. Zikreveyh öldürüldü.[96] (Şaban 290/Temmuz 903).

Yahyâ'nın ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Hüseyin, etrafına büyük bir kalabalık toplayarak Dimaşk üzerine yeni bir saldırı gerçekleştirdi. Haraç ödemeleri şartıyla şehir halkı ile anlaşma yaptıktan sonra, kuzeye hareket ederek Hıms'ı da ele geçirdi. Ardından da "el-Mehdî emîrü'l-mü'minîn" lâkabıyla burada kendi adına hutbe okutmaya başladı. Hıms'tan sonra sırasıyla Hama, Maarretünnu'mân, Selemiye gibi çevre şehirlere yürüyerek buralarda kendisine direnen halka katliam yaptı.

---

95 Taberî, *Tarih*, X, 97; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 29-30.

96 Taberî, *Tarih*, X, 99-100; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 31-32; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 104-105; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 87-89; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 96; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 438. Karmatîlerin Suriye'deki faaliyetleri hakkında bk. Ekinci, Abdullah, *Karmatîler*, s. 143-158; Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Mükteft Döneminde Abbâsîler*, s. 298-321.

Gelişmelerin tehlikeli bir hâl alması üzerine halktan, halîfeye Karmatîler'le mücadeleye davet eden mektuplar gelmeye başladı. Müktefî bunun üzerine ordusunu Bağdat'tan Musul'a doğru harekete geçirdi. Ebü'l-Ağar kumandasında gönderdiği ve sayıları 10 bin kişiye ulaşan öncü kuvvet Halep yakınlarında Karmatîler'in baskınına uğrayınca, halîfe ordusundan pek çok kişi hayatını kaybetti. (Ramazan 290/Ağustos 903).[97] Bu gelişmeyi haber alan Müktefî, Rakka'da ordugâh kurduktan sonra komutanı Muhammed b. Süleyman el-Kâtib emrindeki başka bir orduyu Karmatîler üzerine şevketti. Şevvâl 290'da (Eylül 903).[98] Karmatî birlikleri bu defa ağır mağlubiyete uğratıldılar. Aynı yıl Bahreyn emîri, Karmatîler'e ait bir kaleyi ele geçirdikten sonra bu hareketin önemli merkezlerinden Katîf'e yürüyerek burayı ele geçirdi.[99]

Gerek Şam, gerekse Bahreyn bölgesinde elde edilen başarılı sonuçlardan sonra halîfe ordularının Karmatîler üzerine gerçekleştirdiği operasyonlar aralıksız devam etti. Nitekim Muhammed b. Süleyman idaresindeki hükümet askerleri, Hama yakınlarında Karmatî lideri Sâhibüşşâme'nin birliklerini bozguna uğrattı (6 Muharrem 291/29 Kasım 903). Yakalanan Sâhibüşşâme, Rakka'da bulunan Halîfe Müktefî'nin huzuruna getirildi. Bağdat'ta bir süre hapsedilen Sâhibüşşâme ve adamları daha sonra idam edildi.[100] Halîfe aynı yıl Benî Uleys'e mensup İsmail

---

97 Taberî, *Tarih*, X, 104-105, 121-128; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 33-34; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 15-16.

98 Taberî, *Tarih*, X, 110-111.

99 Taberî, *Tarih*, X, 108; 112- 115; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 34-38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 105-106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 97.

100 Taberî, *Tarih*, XI, 11-14; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 22; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 108-109.

b. Numân adlı Karmatî liderine mektup yazarak kendisi için emân ve Rahbe'ye yerleşmesine izin verdi. Ramazan bayramı sabahı (16 Ağustos 904) Rahbe Emîri Kâsım b. Sîmâ'ya komplo düzenlemeye karar veren İsmail, durumu haber alan emîr tarafından öldürüldü.[101]

Karmatî liderlerinden Abdullah b. Saîd, Dimaşk Valisi Ahmed b. Kayıgiag'ın Mısır'da bulunmasından faydalanarak Busrâ, Ezriât ve Beseniye şehirlerini zapt etti. Ardından Dimaşk'a yürüyüp şehirde bulunan vali vekili Sâlih b. Ahmed'in emrindeki birlikleri mağlûp etti. Dimaşk'ın kendisine şiddetle mukavemet göstermesi üzerine, oradan ayrılıp Taberiye'ye çekildi. Halîfe, Hüseyin b. Hamdân b. Hamdûn ve Muhammed b. İshâk b. Kundacık'ı isyancı Karmatîler'i takibe memur etti. Benî Kelb kabilesi mensupları Abbasî ordusunun yaklaştığını haber alınca, Karmatî lideri Abdullah'ı öldürdüler. Onun katlinden sonra Karmatîler arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Bu dönemde hem birbirleriyle, hem hilâfet ordularıyla savaşmak zorunda kalan Karmatîler, daha sonra Zikreveyh b. Mihreveyh kumandasında yeniden toparlanarak hilâfet ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Halîfe bu haberi alınca endişeye kapıldı ve (H.293/M.906) yılında Muhammed b. İshâk b. Kundacık kumandasında büyük bir orduyu tekrar Karmatîler üzerine gönderdi.[102]

Diğer taraftan Karmatî lideri Zikreveyh, kazandığı zaferin ardından Muharrem 294'te (Kasım 906) hac kafilesine saldırmak amacıyla Vâkısa'ya yöneldi. İlk hac kafilesi Vâkısa'ya geldiğin-

---

101 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 109.

102 Taberî, *Tarih*, XI, 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 112-114.

de, halk onları Karmatî saldırısına karşı uyarınca, hacılar hemen bölgeyi terk ettiler. Zikreveyh bunu öğrendiğinde halkı ağır bir şekilde cezalandırdı. Aynı anda Mekke'den dönmekte olan Horasanlı hac kafilesinin tamamını da kılıçtan geçirdi.[103] Bu hadiseden kısa süre sonra Karmatîler'i cezalandırmak amacıyla halîfenin gönderdiği Vâsıf b. Humar Tegin kumandasındaki ordu, Tarîkihiffân denilen yerde Zikreveyh'i ağır bir mağlubiyete uğrattı. Öyle ki, başta liderleri Zikreveyh olmak üzere çok sayıda Karmatî savaş meydanında hayatını kaybetti. Onun ölümü Suriye'deki isyanı sona erdirdi. Bu şekilde uzun süredir Suriye ve Irak'taki düzeni tehdit eden Karmatî isyanları büyük oranda bastırılmış oldu.[104]

Halîfe Müktefî-Billâh, bir taraftan Suriye ve Irak'ı tehdit eden Karmatî meselesiyle meşgul olurken, aynı anda Mısır ve Suriye'de hüküm süren Türk hanedanı Tolunoğulları hanedanını da ortadan kaldırmaya, buraları tekrar doğrudan Abbâsî halîfeliğine bağlamaya çalıştı. Bu amaçla Muhammed b. Süley-

---

103 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 49.

104 Taberî, *Tarih*, X, 130-134; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 45-49; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 115-117. Bu konuda geniş bilgi için bk. Hammâdî, Muhammed, Bâtnîlerin İç Yüzü ve Karmatîlerin İç Yüzü, (çev. İsmail Hatip Erzen), Ankara 1948; Sabit. b. Sinan, *Tarihu Ahbari'l-Karâmita*, (thk. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1971; Taha, Veli, *Karâmita*, Beyrut 1981; Tamir, Arif, *el-Karâmita: Asluhum, Neş'etühüm, Târîhuhum, Hurûbuhum*, Beyrut ts.; Mir Ali, İsmail, *Karâmita ve'l-Hareketi fi't-Tarih*, Beyrut 1983; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 160-164; Ekinci, Abdullah, *Karmatîler*, s. 121-275; Bezzûn, Hasan, *el-Karâmita Beyne'd-Din ve's-Sevra*, Beyrut 1997; Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 234-258; Ekber, Faize, "The Secular Roots of Religious Dissidence in Early Islam: the Case of Qaramita of Sawad al-Kûfa", *Journal Istitute of Müslim Minority Affairs*, XII/2, London 1991, s. 376-390.

man ve diğer bazı kumandanlarına Tolunoğulları Emîri Hârûn b. Humâreveyh'in Suriye ve Mısır'daki topraklarını ele geçirmeleri emrini verdi. Bunun üzerine yaklaşık 10 bin kişilik orduyla Bağdat'tan hareket eden Muhammed b. Süleyman, Muharrem 292'de (Kasım-Aralık 904) Mısır üzerine yürüdü. Bu sırada Abbâse denilen yerde ordugâh kurmuş olan Hârûn'un, amcası Şeybân'ın adamları tarafından öldürüldüğü, yerine Şeybân'ın geçtiği haberi geldi.[105] Bu gelişmeden istifade etmek isteyen halîfenin komutanı Muhammed b. Süleyman, Mısır'ın yeni yöneticisi Şeybân'a emân vererek Mısır'a girdi. Kısa süre zarfında Tolunoğulları'na ait saray ve hazineleri ele geçirdi. Mısır'da hutbe Abbâsî halîfesi Müktefî adına okunmaya başladı. (1 Rebîülevvel 292/11 Ocak 905).[106] Tolunoğulları Devleti'nin ortadan kaldırılmasıyla birlikte Mısır ve Suriye yeniden Abbâsîler'in hâkimiyetine geçmiş oldu.[107] Bu hadiseden sonra Tolunoğulları'nı tekrar ayağa kaldırma mücadelesi veren Muhammed b. Ali el-Halencî , Halîfe Müktefî'yi uzun süre meşgul ettiyse de sonunda onun isyanı da hükümet kuvvetleri tarafından etkisiz hale getirildi. (H.293/M.906).[108]

---

105 İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, III, 150-151.

106 Taberî, *Tarih*, X, 115-116; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, III, 152-154. Ayrıca bk. Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 322-334.

107 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 41-45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 110-111.

108 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 111; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, III, 170-171; Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 334-347. Müktefî döneminde Abbasî-Tolunoğulları münasebetleri hakkında geniş bilgi için bk. Yılmaz, Saim, "Halîfe Müktefî Döneminde Mısır ve Suriye'nin Yeniden Abbâsî Hakimiyetine Alınması", *SÜİFD*, Sakarya 2005, sy. 12, s. 71-100.

Müktefî'nin halîfeliği esnasında Abbâsîler'in en mühim komşu devleti olan Bizans ile mücadeleye devam edilmiş, taraflar karşılıklı olarak birbirleri üzerine sefer düzenlemişlerdir. Hicretin 291. (M.904) yılında büyük bir Rum ordusu Hades'e saldırı düzenleyerek pek çok esir aldıktan sonra şehri tahrip etmişti. Buna cevap olarak aynı yıl Gulâmu Zerrâfe adındaki komutanın emrinde savaşan halîfe ordusu, Bizans topraklarına girerek Antalya'yı ele geçirdi. Bu fetih, İslâm dünyasında büyük bir sevinç meydana getirdi.[109] Antalya'nın kaybedilmesine misilleme olarak ertesi yıl Rumlar Andronikos kumandasındaki bir orduyla Maraş ve civarına saldırdılar. Bu gelişme üzerine hayatlarını kurtarmak isteyen Masîsa (Misis) ve Tarsus'taki Müslümanlar, şehri terk etmek zorunda kaldılar.[110] Bu fırsattan istifadeyle daha da ilerleyen (H.293/M.906) Rumlar Halep'e bağlı Kûrûs'a ulaştılar. Şehir halkı Rumlar'a karşı uzunca bir süre direndiyse de mağlup olmaktan kurtulamadı. Şehre giren Bizans askerleri burada pek çok Müslümanı esir aldılar.[111] Buna karşılık olarak Müslümanlar, Hicretin 294. (M.907) yılında İbn Kayıglıg idaresinde Tarsus'tan yola çıkıp Bizans topraklarına girdiler. İlk çatışmada yaklaşık 4000 Rum esir edildi. Bizans ordusunun kumandanı emân dileyip Müslüman oldu. İbn Kayıglıg, daha sonra Şekend'i alıp Leys'e ulaştı, kısa süre içinde buradan çok sayıda esir ve zengin ganimetlerle geri döndü. Aynı yılda Bizans İmparatoru, Halîfe Müktefî'ye karşılıklı esir

---

109 Taberî, *Tarih*, X, 117, XI, 15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 109; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 98; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 438. Bu konuda ayrıca bk. Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 353-358.

110 Taberî, *Tarih*, X, 118, XI, 16; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 111.

111 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 115.

mübadelesi teklifinde bulunmuş, halîfenin kabul etmesiyle iki ülke arasında esir değişimi gerçekleştirilmiştir.[112]

Halîfe Müktefî-Billâh Hicretin 295. yılı (M.908) yılı başlarında hastalandı. Kardeşi Cafer el-Muktedir'i veliaht tayin ettikten altı ay sonra 13 Zilkâde 295'te (14 Ağustos 908) vefat etti.[113]

Müktefî, Hz. Ali'den sonra Ali adını taşıyan ilk halîfedir.[114] O, idaresinin ilk yıllarında veziri Kâsım b. Ubeydullah ile azatlısı Fâtik'in, daha sonra Abbâs b. Hasan el-Cercerâî'nin nüfuz ve tesiri altında kalmıştır.[115] Onun zamanında imar faaliyetlerine ağırlık verilmiş, Rahbe'deki el-Mescidü'l-Câmi' ile Bağdat'ta inşaatı selefi Mu'tazıd-Billâh tarafından başlatılan Dârüşşâtiiyye'deki Tâc Sarayı onun döneminde ikmal edilmiştir.[116] İtalya'daki Toscana bölgesinin markizi II. Adalberto'nun (890-917) karısı Bertha, (H.293/M.906) yılında Ağlebî Hükümdarı III. Ziyâdetullah'ın Harem ağalarından Hâdim Ali vasıtasıyla Müktefî'ye çok kıymetli hediyeler ve bir mektup göndermiş, halîfe de ona cevabî bir mektup yollamıştır. Bu diplomatik faaliyet, Müktefî döneminin en dikkati çeken dış politik gelişmesi olarak görülebilir.[117]

---

112 Taberî, *Tarih*, X, 130, 138; XI, 22, 24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI,117.

113 Taberî, *Tarih*, XI, 27-28; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 291; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 118-119; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 104-105; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.438.

114 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 94; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 437.

115 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 276.

116 İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 258.

117 Halîfe'nin Bertha ile diplomatik münasebetleri hakkında bilgi ve değerlendirmeler için bk. Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 363-366; Müktefi hakkında bk. Hatâmile, Abdülkerim Abdûh, *el-Mu'temed fî Hilâfeti'l-Mu'tazıd Billahi'l-Abbâsî*, Amman 1984; *Doğuştan Gü-*

IV. MUKTEDİR-BİLLLÂH DÖNEMİ (H.295-320/M.908-932)

Asıl adı Cafer olan ve 22 Ramazan 282 (14 Kasım 895) tarihinde dünyaya gelen Muktedir-Billâh, Halîfe Mu'tazıd-Billâh'ın oğlu olup, annesi Türk asıllı Seyyide Şağab Hatun'dur. Halîfe Müktefî-Billâh'ın hastalığı ağırlaşınca, Vezir Abbâs b. Hasan el-Cercerâî yerine kimin getirileceği konusunda yaptığı istişareler sonucunda Müktefî-Billâh'ın kardeşi Cafer'i Muktedir-Billâh lâkabıyla halîfe ilân etti. (13 Zilkâde 295/14 Ağustos 908).[118]

Yeni halîfenin yaşının küçüklüğünden istifade edip devleti tek başına yönetmeye başlayan Vezir Abbâs, bir süre sonra halîfelik makamına Muktedir'in yerine Ebû Abdullah Muhammed b. Mu'temid-Alellâh'ı getirmeye karar verdi. Ebû Abdullah, bu teklife olumlu cevap verince vezir, plânını gerçekleştirebilmek için Sâmânî hükümdarının hâcibi Pars'ı yardıma çağırdı. Ancak bu sırada Muhammed b. Mu'temid, ânî bir şekilde hastalanarak vefat edince, Muktedir'i hilâfetten uzaklaştırma çabaları sonuçsuz kaldı.[119] Ancak Vezir Abbâs'ın bu husustaki teşebbüsleri devam etti. Başta kendisi olmak üzere ileri gelen devlet adamla-

---

nümüze Büyük İslâm Tarihi, III, 289-294; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 363-364; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 245-250; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 250-259; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 55-56; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 374-375; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 279-287; Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s. 367-370.

118 Taberî, *Tarih*, X, 139, XI, 28-29; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 292-293; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 51-55; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 59-61; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 119; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 90-91; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 441.

119 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 119-120.

rı, kumandanlar, kadı ve kâtiplerin çoğu bu defa Abdullah b. Mutez-Billâh'ı halîfe yapmak niyetine girdiler. Bu konuda halîfe namzediyle görüşüp onayını aldılar ve iktidar değişikliğine karar verdiler. Ancak vezir, kısa bir süre sonra Muktedir'in hilâfette kalmasının kendi çıkarları açısından daha doğru olacağını düşünerek, kendisiyle ortak hareket edenleri yalnız bıraktı. Bunun üzerine kumandanlardan Hüseyin b. Hamdân b. Hamdûn, Bedr el-A'cemî ve Vasîf b. Süvâr Tekin, verilen karardan geri dönen baş veziri öldürdükten sonra hal-i hazırdaki halîfe Muktedir-Billâh'ı hal'ederek yerine İbnü'l-Mu'tezz'i Murtazî-Billâh lâkabıyla halîfe ilân ettiler (21 Rebîülevvel 296/18 Aralık 908).[120] Kendisine biatin tamamlanmasından sonra her tarafa mektuplar yollayıp halîfe olduğunu ilân eden İbnü'l-Mu'tez, Muktedir-Billâh'tan da yerini terk etmesini istedi. Muktedir, çekilme hazırlıklarını tamamlayıp hilâfet merkezinden ayrılmak üzereyken yakın adamlarından bir kısmı, ona makamını terk etmeyip direnmesini tavsiye ettiler. Bundan cesaretlenen Muktedir, derhal taraftarlarını silâhlandırdı. Kısa sürede etrafına pek çok destekçi toplandı. Vaziyetin aleyhine geliştiğin fark eden İbnü'l-Mutez, veziri Muhammed b. Dâvûd b. Cerrah ile birlikte Bağdat'ı terk etmek zorunda kaldı. Bundan kısa bir sure sonra nüfuzlu kumandan Mûnis'in desteğini alan Muktedir-Billâh, yeniden halîfe ilân edildi. Makamına tekrar oturan Muktedir, İbnü'l-Furât el-Âkülî'yi vezir, Mûnis'i de emniyet sorumlusu tayin ederek Bağdat'ta kontrolü yeniden sağladı.[121]

---

120 Taberî, *Tarih*, X, 140, XI, 30-32; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 55; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 91; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 441.

121 Taberî, *Tarih*, X, 140-141, XI 33-34; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 56-59, 65; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 79-81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 121-123; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 107-108; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 441-442.

A. DÂHİLÎ PROBLEMLER

Muktedir-Billâh döneminde Abbâsîler'in hâkim olduğu bölgeler üzerine civarda kurulmuş bulunan yarı bağımsız devletler tarafından saldırılar gerçekleşti. Nitekim Hicretin 297. (M.909-910) yılında Leys b. Ali tarafından bütün Fars bölgesi işgâl edildi. Bunun üzerine halîfenin komutanlarından Mûnis el-Hâdim'in emrindeki askerler, isyancıları etkisiz hale getirmek üzere bölgeye sevk edildi.[122] Bir yıl sonra ise Ahmed b. İsmail es-Sâmânî Sicistan'ı istilâ etti.[123] Diğer taraftan Deylem ve Taberistan'da Hz. Ali evlâdının Zeydîler adıyla faaliyetlerine şahit olundu. Nitekim Zeydîler'den Hasan el-Utrûş bölgede halktan biat aldı (Cemâziyelâhir 301/Ocak 914).[124]

Muktedir döneminde ünlü mutasavvıf Hallâc-ı Mansûr tutuklanmıştır. O, insanlardan bir kısmı tarafından dalâlet üzere kabul edilirken, bazıları tarafından da hakîkat ehli olarak kabul edilmişti. Rivayete göre Hallâc, ilahlık iddiasında bulunmuş, cezalandırılmak üzere hapsedilmişti. Uzun süre gözetim altında tutuldu.[125] Nihayet Hicretin 309. (M.922) yılında Kâdı Ebû Amr'ın bütün itirazlarına rağmen, Vezir Hâmid b. Abbâs'ın ısrarıyla yargılanıp idam edildi.[126]

---

122 Taberî, *Tarih*, X, 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 136.

123 Taberî, *Tarih*, X, 144-145; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 69-72; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 137-138.

124 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 146.

125 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 144; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 118; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 443.

126 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 132-140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 167-168; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 260-261; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 132; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 445. Hallâc hakkında bk. Öztürk, Yaşar Nuri, *Hallac-ı Mansur ve Eseri*, İstanbul 1996.

Muktedir döneminin diğer bir mühim hadisesi ise büyük tarihçi Taberî'nin vefat etmesidir. Ölümünden sonra yakınları tarafından ancak gece yarısı gizlice defnedilebildi. Çünkü halk, evinin etrafını çevirmek suretiyle onun gündüz vakti defnedilmesini engellemişti. Bilhassa Hanbelî mezhebine bağlı bazı kişiler, mezhep taassubu sebebiyle ona karşı tavır takınmışlar, onu Râfizîlik ve mülhidlik (dinden sapma) ile suçlamışlardı. Onların Taberî'ye karşı hasmâne tutum sergilemelerinin sebebi olarak, fukahânın ihtilâflarından bahseden kitabında Ahmed b. Hanbel'den söz etmemiş olması, Ahmed b. Hanbel'den niçin bahsetmediği sorulduğunda da onun fakih değil, muhaddis olduğunu söylemesi gösterilir. Bunu bahane ederek Taberî'ye karşı düşmanca hareket eden Hanbelîler'in muhtemel saldırılarından endişe duyulduğu için, onun naşı gece yarısı gizilce Bağdat'ta defnedilmiştir. (H.310/M.922-923).[127]

Halîfe Müktefî zamanında Tolunoğulları Devleti'nin ortadan kaldırılmasıyla birlikte Mısır ve Suriye yeniden Abbâsîler'in hâkimiyetine geçmişti.[128] Mısır Mutedir'in halîfeliği döneminde ise Kuzey Afrika'yı merkez edinmiş bulunan Fâtımîler'in hedefi haline geldi. Nitekim Fâtımî halîfesi Ubeydullah el-Mehdi, oğlu Ebu'l-Kâsım idaresindeki ordusunu Mısır üzerine sevk etti. 301 Zilhicce (914 Haziran-Temmuz) ayında ordu Berka'yı ele geçirdikten sonra sırasıyla İskenderiye ve Feyyûm şehirlerini istilâ etti. Bu gelişme üzerine halîfe Muktedir, Mısır'a Mûnis el-Hâdim idaresinde büyük bir ordu gönderdi.[129] İki taraf

---

[127] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 170-171.

[128] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 110-111.

[129] Taberî, *Tarih*, XI, 52; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 131; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 101; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 443.

arasında meydana gelen ve yaklaşık dört gün süren şiddetli çatışmalar sonucunda halîfe ordusu tarafından mağlup edilen Fâtımî birlikleri, Mağrib'e çekilmek zorunda kaldılar. Bu şekilde Mısır'daki Abbâsî hâkimiyeti yeniden tesis edilmiş oldu. (H.302/M.914).[130]

Fâtımîler Hicretin 307. (M.918-919) yılında Mısır üzerine ikinci bir saldırı daha gerçekleştirdiler. Yine halîfenin oğlu Ebu'l-Kâsım idaresinde harekete geçen Fâtımî ordusu, İskenderiye'yi ele geçirdikten sonra Mısır'ın iç taraflarına doğru yürüdü. Haber Bağdat'a ulaşınca halîfe Muktedir yine Mûnis el-Hâdim'i işgâlcilerle mücadeleye memur etti.[131] Sür'atle bölgeye intikal eden Mûnis ile Ebu'l-Kâsım arasında şiddetli savaşlar meydana geldi. Aynı anda bölgeyi denizden takviye etmek isteyen Fâtımî halîfesi, seksen kadar gemiden müteşekkil donanmasıyla İskenderiye'den bir çıkarma gerçekleştirdi. Muktedir buna cevaben Tarsus'tan İskenderiye üzerine bir donanma sevkini emretti. Bu defa Akdeniz'de donanmalar arasında büyük bir savaş gerçekleşti. Çarpışmalar sonucunda Abbâsî donanması Fâtımîler'e karşı galip geldi. Diğer taraftan Ebu'l-Kasım ile Mûnis arasındaki kara çatışmaları bir süre daha devam etti. Sonunda işgâlci birlikleri tekrar mağlup eden Mûnis el-Hâdim, halîfe tarafından Muzaffer unvanı ile taltif edildi.[132]

---

130 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 147, 149-150; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, III, 205.

131 Taberî, *Tarih*, XI, 73; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, III, 219-220.

132 Taberî, *Tarih*, XI, 75-77; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 131; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 199; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 161. Bu hususta ayrıca bk. Yılmaz, Saim, Türk Komutanlarından Munis el-Muzaffer'in Abbâsi Tarihindeki Siyasi Etkinliği, *Dini Araştırmalar*, 2008, c.X, sy. 30, s. 121-152.

Karmatîler, Muktedir'in halîfeliği esnasında da yönetim aleyhtarı faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Nitekim, Bahreyn Karmatîleri'nin reisi Ebû Saîd el-Cennâbî'ye bağlı bir grup isyancı Basra şehrine girmek suretiyle başkentin tehdit altında olduğunu göstermişlerdir.[133] Hicretin 301. (M.913-914) yılında Karmatîler'in reisi Ebû Saîd, bir hizmetçisi tarafından öldürülünce[134] onun ardından vasiyeti üzerine hareketin başına büyük oğlu Saîd geçti. Ancak kısa süre sonra onun acziyetini ileri süren kardeşi Ebû Tâhir, yönetime el koyarak Karmatîler'in yeni lideri oldu. Ebû Saîd, öldürülmeden önce Bahreyn'in tamamına hâkim durumdaydı. Abbâsî halîfesi Muktedir, Karmatî reisi Ebû Saîd'e son derece yumuşak bir üslupla mektup yazıp, Müslüman esirlerden yanında kimlerin bulunduğunu sormuş, ayrıca mektubunda onunla münazara yapabileceğini bildirmiş, ardından girdiği yolun sapık bir mezhep olduğu hususunda delilller ileri sürmüştü. Ebû Saîd'e hitaben yazılmış olan bu mektup, onun ölümü sebebiyle yerine geçen oğlu Ebû Tâhir'e ulaştırıldı. Ebû Tâhir gelen elçilere izzet ve ikramda bulunmuş, üstelik elindeki esirleri serbest bırakarak onların elçilerle birlikte Bağdat'a dönmelerini sağlamıştır.[135]

Karmatî Ebû Tâhir (H.311/M.923) yılında Basra'yı hedef alan bir saldırı gerçekleştirdi. Valilik sarayını ele geçiren isyancılar, vali Sübük el-Müflihî'yi öldürdükten sonra halkı kılıçtan geçirmeye başladılar. Canını kurtarmak isteyen insanlar çöllere kaçmaya başladılar. On yedi gün kadar Basra'yı yağmalayan

---

[133] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 140.

[134] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 87; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 98.

[135] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 121.

Karmatîler, taşıyabildikleri eşyanın yanı sıra, esir aldıkları kadın ve çocuklarla birlikte şehri terk ettiler.[136] Bu hadiseden bir yıl sonra ise Mekke'den dönmekte olan bir hac kafilesi, Hebîr denilen yerde Karmatîler tarafından yağma ve katliama maruz kaldı. Saldırıdan kurtulabilenler, aç-susuz vaziyette çölde hayatlarını kaybettiler. Karmatî reisi Ebû Tâhir, bu defa hacıların elinde bulunan bütün develerle mal ve eşyaya el koyarak kadın ve çocukları esir aldıktan sonra Hecer'deki üssüne geri döndü.[137] Bu hadisenin haberi başkente ulaştığında halk, yönetime karşı ayaklanıp protesto amacıyla minberleri yıkarak mihrapları siyaha boyadı. Kısa süre sonra da şehirde vezir İbn Furat'ın Karmatîler'le işbirliği yaptığı şâyiâsı dolaşmaya başladı. Durumun tehlikeli hal aldığını fark eden halîfe Muktedir, halkı teskin etmek amacıyla vezir İbn Furat'ı azlettiği gibi, şehrin güvenlik sorumlusu oğlu Muhsin'in de tutuklanmasını emretti. Bir süre gözetim altında tutulan vezir ve oğlu, bütün mallarına el konulduktan sonra öldürüldüler. (H.312/M.924-925).[138] Bu yıl içinde Ebû Tâhir'in ikinci hedefi Irak'ın diğer mühim merkezi Kûfe oldu. Karmatî lider, Kûfe önlerinde karşısına çıkan halîfe birliklerini mağlup ettikten sonra şehre girdi. Halîfeye meydan okur bir şekilde şehir dışına karargâh kurdu. Gündüz vakti Kûfe'nin dışında kalırken, geceyi merkezde geçirdi. Altı gün bu şekilde kaldıktan sonra yüklenebildiği malları alıp Hecer'e geri döndü. Halîfe Muktedir, Kûfe'yi isyancıların elinden kurtarması için

---

[136] Taberî, *Tarih,* XI, 97-98; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 175; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 104-105; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 147.

[137] Taberî, *Tarih,* XI, 103-104; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XIII, 238-239.

[138] Taberî, *Tarih,* XI, 104; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XIII, 239-240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 177-180; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 149-151.

Mûnis el-Muzaffer'i görevlendirdiyse de, Mûnis bölgeye ulaştığında isyancılar ehri çoktan terk etmişlerdi.[139]

Karmatîler, Hicretin 313. (M.925-926) yılında yine hac kafilelerinin yollarını kestiler. Halîfenin gönderdiği askerler, Zübâle denilen yerde onlarda çarpışmaya girdilerse de mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu gelişmeden sonra Karmatîler, hacılara belli bir miktar geçiş vergisi koymak suretiyle onlara saldırmaktan vazgeçtiler. Başka bir ifadeyle, hac yolları tamamen isyancıların eline geçmiş oldu. Hacılar da ancak bu şekilde Mekke'ye ulaşabilmişlerdir.[140] Bundan bir yıl sonra Karmatî lideri Ebû Tâhir, Mekke'yi hedef alan daha büyük bir sefer gerçekleştirdi. Bu gelişmeyi haber alan Mekkeliler, muhtemel bir saldırıdan çekindikleri için aileleriyle birlikte taşıyabildikleri mallarını da yanlarına alarak başta Taif olmak üzere civar şehirlere sığınmışlardır.[141]

Hicretin 315. (M.927) yılında Karmatîler Kûfe'ye doğru yeni bir saldırı düzenlediler. Halîfe, bunun üzerine bölgeye Yûsuf b. Ebu's-Sâc komutasında bir ordu gönderdi. İki ordunun Kûfe dışında gerçekleştirdiği savaş, halîfe kuvvetlerinin mağlubiyetiyle neticelendi. Yenilgi haberi Bağdat'a ulaşınca paniğe kapılan halk, şehri terk etmeye başladı. Halîfe Muktedir, Mûnis el-Muzaffer'i tekrar bölgeye göndermeye karar verdi. Diğer taraftan Karmatîler, Irak topraklarında Enbâr şehrine yürüyüp bura-

---

139 Taberî, *Tarih,* XI, 106-107; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* V, 213-214; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XIII, 248-249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 180-181; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 105; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 152-153.

140 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 182.

141 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* V, 215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 185.

yı da işgâl ettiler. Fırat nehri kıyısında isyancılarla halîfe birlikleri arasında gerçekleşen çatışmalar sonucunda galibiyet yine Karmatîler'in oldu. Mağlubiyet haberi kendisine ulaşınca son derece sinirlenen halîfenin ağzından şu cümleler dökülmüştür: "İki bin yediyüz isyancı topluluğa karşı aciz kalan seksen bin askerin Allah belasını versin".[142]

Karmatîler'in faaliyetleri (H.316/M.928) yılında daha da tehlikeli bir hâl aldı. Öyle ki, Ebû Tâhir, Fırat nehri boyunca ilerleyerek Dâliye, Rahbâ gibi şehirlerin bir kısmını savaş sonucunda bir kısmını emân vermek suretiyle ele geçirdi. Daha sonra Ra'sülayn ve Kefertûsa şehirleri de Karmatîler'e teslim olup yıllık belli miktar vergi ödemek şartıyla anlaşma yaptılar. İsyancı Karmatîler, Abbâsî halîfesiyle alay edercesine onun resmen hâkim olduğu bölgeler üzerinde diledikleri gibi hareket ediyorlardı. Diğer taraftan halîfenin komutanı Mûnis el-Muzaffer, onlara doğru hareket etmiş olmasına rağmen, sürekli olarak yer değiştiren Karmatî birlikleriyle karşılaşma imkânı bulamadı.[143]

Karmatîler, 8 Zilhicce 317 (12 Ocak 930) tarihinde doğrudan Mekke'yi ve Kâbe'yi hedef alan bir saldırı gerçekleştirdiler. Öyle ki saldırganlar şehri yağmalamış, hac için gelenleri kılıçtan geçirmişler, ayrıca Hacerü'l-Esved'i yerinden söküp Hecer'e götürmüşlerdir.[144] Mekke emîri kendisine bağlı askerlerle birlik-

---

142 Taberî, *Tarih*, XI, 114-116; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 186-189; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 155-156.

143 Taberî, *Tarih*, XI, 316; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 256-258; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 272; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 191-192; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 156.

144 Taberî, *Tarih*, XI, 119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 203-204; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 109; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 160-161.

te onların peşine düşerek Hacerü'l-Esved'i geri vermeleri ricasında bulundu, buna karşılık olarak da yanındaki bütün mal ve paraları teklif etti. Ama Karmatî lideri onun isteğine olumlu cevap vermedi. Üstelik Karmatîler emîrle birlikte aile efradı ve yanındaki askerlerin tümünü kılıçtan geçirdiler.[145]

Ülke içinde bu kargaşa ortamı devam ederken, Hicretin 317. (M.929) yılında Bağdat'ta Muktedir-Billâh'ı hilâfetten uzaklaştırmak için büyük bir isyan başlatıldı. Bunun sonucunda halîfenin kardeşi Muhammed b. Mu'tazıd-Billâh, Kâhir-Billâh lâkabıyla halîfe ilân edildi (15 Muharrem 317/28 Şubat 929). Ancak âsîler, Kahir-Billâh'ın askerlerin isteğini karşılayamayacağını anlayıp iki gün sonra Muktedir-Billâh'ı yeniden hilâfet makamına getirdiler.[146]

---

145 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 279-280; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 161. Hacerü'l-Esved bu tarihten itibaren (H.339/M.950-51) yılına kadar yirmi yıl Karmatîler'in elinde kaldı. Karmatîlerin Mekke'de gerçekleştirdikleri katliam ve yağma bütün İslâm dünyasında büyük bir infial meydana getirdi. Öyle ki Ifrîkıyye'de hüküm süren Ebû Muhammed Ubeydullah el-Alevî, Ebû Tâhir'in bu yaptıklarını haber alınca onu kınamış, lânetlemiş ve şöyle bir mektup yazmıştı: *"Bizim şiarımızı perişan ettin. Bu yaptıklarınla davet ve devletimizin küfür ve ilhad ile anılmasına sebep oldun. Eğer Mekke halkı ve hacılarla diğer insanlardan almış olduğun malları iade etmeyip Hacerü'l-Esved'i getirip yerine bırakmazsan ve Kâbe'nin örtüsünü iade etmezsen dünya ve ahirette ben senden uzağım"*. Ebu Tâhir bu mektubu alınca 20 yıl sonra Hacerü'l-Esved'i yerine iade etmiş, Mekke halkının mallarının mümkün olduğunca geri vermiş, el-Mehdî'ye de "Adamlarımın Kabe örtüsü ve hacı mallarını alıp kendi aralarında paylaşmalarından dolayı bunları iade etmek mümkün olmamıştır" mealinde cevabî bir mektup yazmıştır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 205, 335; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 262, 289.

146 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 264-269, 271-279; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 264; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 108-109; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 159-160.

B. DIŞ POLİTİK FAALİYETLER

Bizans İmparatorluğu ile mücadele Muktedir-Billâh devrinde de devam etti. Halîfe, Hicretin 196. (M.908-909) yılında Mûnis el-Hâdim emrindeki bir orduyu Bizans üzerine gazaya gönderdi. Malatya civarına kadar ulaşan halîfe ordusu, burada Rum birlikleriyle çarpışmalar yaptıktan sonra pek çok ganimetle birlikte geri döndü.[147] Buna karşılık olarak Rum kuvvetleri de Hicretin 298. (M.911) yılında Akdeniz kıyısındaki Lazkiye'yi işgâl ederek burada çok sayıda Müslümanı esir aldılar.[148] Bu yılda Suğûr valisi Rüstem, Tarsus şehrine bir sefer düzenleyerek burada bir kaleyi yağmaladı.[149]

Hicretin 302. (M.914-915) yılında Tarsus valisi Bişr el-Hâdim, Bizans topraklarına gazaya çıkarak fetihler gerçekleştirmiş, bu esnada karşısına çıkan Bizans birliklerini mağlup edip iki bin askeri esir almıştır. Bişr'in ele geçirdiği askerlerin yüzden fazlası komutan mevkiindeydi.[150] Bundan bir yıl sonra, Bizans askerleri hem Cezîre bölgesine, hem de Tarsus'a saldırılar gerçekleştirdiler. Özellikle Tarsus civarında iki taraf arasında şiddetli çatışmalar meydana geldi. Müslüman askerler, üzerlerine gelen Rum birliklerine ağır kayıplar verdirerek onların geri çekilmelerini sağladılar. (H.303/M.915-916).[151]

Hicretin 305. (M.917-918) yılında Bizans İmparatoru'nun iki elçisi barış yapmak ve esir mübadelesinde bulunmak üzere

---

147 Taberî, *Tarih*, X,142-143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 135.

148 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 309; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 112.

149 Taberî, *Tarih*, XI, 39.

150 Taberî, *Tarih*, X, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 150.

151 Taberî, *Tarih*, XI, 54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI,152.

Abbâsî sarayına geldiler.[152] Halîfe Muktedir, kralın bu teklifini kabul ederek komutanlarından Mûnis'e bu konuda yetki verdi. Sonuçta iki taraf arasında esir değişimi gerçekleştirildi. Aynı yıl içerisinde Cennî es-Safvânî idaresinde bir ordu, Bizans toprakları üzerine sefer gerçekleştirdi.[153] Bundan bir yıl sonra Bişr b. el-Afşinî, Bizans üzerine gazaya çıkıp pek çok esir ve ganimetle geri döndü. Cennî es-Safvânî ise Bizans üzerine ikinci bir saldırı gerçekleştirdi. Aynı anda Abbâsî donanması, Sümel isimli komutanın emrinde Akdeniz seferi düzenledi. (H.306/M.918-919).[154]

Hicretin 311. (M.923-924) yılında Mûnis el-Muzaffer karadan, Sümel ise denizden Bizans yurduna harekât gerçekleştirdiler.[155] Bizans ordusu (H.314/M.926) Domestikos komutasında Malatya şehrini muhasara altına aldı. Şehir halkının şiddetli direnişi sebebiyle Malatya'yı ele geçiremeyen Rumlar, bunun üzerine şehrin civarındaki Müslüman köylere saldırıp yağma gerçekleştirdiler. Bu gelişme üzerine bölge halkı tarafından Bağdat'tan yardım talebinde bulunulmuşsa da, dâhilî problemlerle uğraşan halîfe onların isteklerini yerine getirememiş, Müslümanlar adeta kaderleriyle baş başa bırakmıştır.[156] Ertesi yıl (H.315/M.927-28) Rumlar, İslâm devletinin sınır boylarına hücum ederek Samsat şehrine girdiler. Halîfe Muktedir, başkomu-

---

152 Taberî, *Tarih*, XI, 62; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 174; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 127.

153 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 105-109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 158-159.

154 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 161-162.

155 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 175.

156 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 214; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 255; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 185; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 153.

tanı Mûnis el-Muzaffer'i Bizans üzerine sefer için görevlendirdi.[157] Aynı yıl Bizans topraklarına doğru Tarsus'tan gazaya çıkan Müslüman askeri birliği, Rumlar'ın saldırısına uğradı. Bu noktadan sonra daha da ilerleyen Bizans birlikleri, Debil şehrine doğru harekete geçtiler. Debil halkı düşmana karşı büyük bir direniş gösterdi. Nihayet gerçekleşen çarpışmalar sonucunda muhasaracı Bizans birlikleri şehirden uzaklaştırılabildi. Bu yılın Zilkâde ayında yaz gazâsından sâlimen dönen Sümel, Tarsus yolunda karşılaştığı Bizans ordusuyla bir defa daha savaşa girdi ve onları ikinci kez bozguna uğrattı.[158]

Hicretin 316. (M.928) yılında Bizans komutanı Domestikos, büyük bir orduyla Ahlat şehrini muhasara altına aldı. Katliamdan korkan halk, Rumlar'la barış yapmak zorunda kaldı. Şehre giren komutan, camideki minberi çıkarıp yerine bir haç yerleştirdikten sonra Bitlis'e giderek aynı faaliyetleri burada da gerçekleştirdi. Bunun üzerine başta Erzenliler olmak üzere bölge halkı yardım talebi için halîfeye haber göndermişlerse de, bu sırada Karmatîler'le meşgul olan halîfe, bölgeye asker sevk etme imkânı bulamadı.[159] Ertesi yıl Cezîre bölgesinde Rumlar'a karşı koyma gücü olmayan Malatya, Meyyâfârikîn, Âmid ve Erzen şehirleri Bizans hâkimiyetine girmeye karar verdiler. Çünkü halîfe Muktedir, onlara yardım konusunda âciz düşmüştü. Adı geçen şehir halkları, Bağdat'a bir elçi heyeti gönderip Bizans İmparatoru'na teslim olmaları hususunu bildirmiş, bu konuda

---

157 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 155.

158 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 189-190.

159 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 198-199.

halîfeden izin isteyerek içine düştükleri durumu belirttikten sonra tekrar kendilerine yardım edilmesini istemişlerdir. Ancak giden elçiler, talepleri hususunda hiçbir şey elde edemeden geri dönmüşlerdir.[160] Kuzey Mezopotamya'yı istilâ eden Bizanslılar, ertesi yıldan itibaren ele geçirmiş oldukları şehirlerden çekilmeye başladılar. Bunun üzerine karşı saldırıya geçen Tarsus valisi Sümel, Hicretin 319. yılı Rebîülevvelinde (Nisan 931) Bizans sınırını aştı. Sefer esnasında pek çok Rum askerini esir aldıktan sonra Anadolu içlerinde ilerleyerek Amorion'u ele geçirdi. Yürüyüşünü devam ettirerek Ankara'ya kadar ulaştı. Daha sonra da ordusuyla birlikte pek çok ganimet ele geçirmiş olarak Tarsus'a döndü (30 Ramazan 319/16 Ekim 931).[161]

Sümel'in Anadolu'nun içine kadar ulaşan saldırılarının intikamını almak isteyen Rumlar, onun Tarsus'a çekilmesinden sonra bölgedeki Ermeniler'in de kışkırtmasıyla Ahlat ve civarına saldırarak buralarda birçok müslümanı öldürdüler. Gelişmeyi haber alan Azerbaycan valisi Müflih, hazırladığı büyük bir orduyla sürekli olarak Rumları Müslümanlar üzerine saldırmaya teşvik eden Ermeniler üzerine yürüdü. Bu esnada meydana gelen çatışmalar esnasında Ermenilerin reisi İbnü'd-Deyrânî bütün ailesini kaybettiği gibi, kendisi de ancak sağlam bir kaleye sığınmak suretiyle canını kurtarabildi.[162] Yine Hicretin 319. (M.931-932) yılında Rumlar Samsat'a yeni bir saldırı düzenlediler. Bu gelişme üzerine şehir halkı, Musul Valisi Saîd b. Hamdân'dan yardım talep ettiler. Samsatlılar'ın imdat çağrısı kendi-

---

[160] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 206-207.

[161] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 216-217; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 166.

[162] İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 166-167.

sine ulaşınca derhal harekete geçen Saîd, şehre ulaştığında kuşatmayı sürdürmekte olan Rumlar neredeyse şehri ele geçirmek üzereydiler. Müslüman ordusunun gelmesi üzeri Bizanslılar geri çekilerek Malatya'ya döndüler. Onları takip edip Malatya'ya yürüyen Saîd, fazla bir mukavemetle karşılaşmadan şehri teslim alarak buranın yeniden Abbâsî idaresine bağlanmasını sağladı. Üstelik kısa süre sonra da Bizans topraklarına karşı akın düzenledi.[163]

C. MUKTEDİR'İN ÖLDÜRÜLMESİ

Halîfeliğinin son dönemine doğru Muktedir ile Başkomutan Mûnis el-Muzaffer arasındaki ilişkiler bozuldu. Öyle ki, sonuçta iki taraf arasında derin bir güven bunalımı meydana geldi. Halîfe Muktedir tarafından Muhammed b. Yakût'un Bağdat'ın emniyet sorumluluğuna getirilmesi, başkomutan Mûnis el-Muzaffer'i tedirgin etmeye başladı. Mûnis, bu faaliyetle halîfenin kendi yetki ve gücünü azaltmaya çalıştığını düşünüyordu. Sonunda halîfeye baskı yaparak, Muhammed'in hem görevinden hem de Bağdat'tan uzaklaştırılmasını sağladı.[164] Ancak halîfe ile komutanı arasındaki anlaşmazlık bitmedi. Bu defa halîfe, görevden uzaklaştırmak zorunda kaldığı Muhammed b. Yakût'a karşılık Mûnis ile ortak hareket eden vezir Süleyman b. Hasan'ı tutuklayıp malına el koydu. Bunun ardından da Mûnis ile iyi ilişkiler içinde olmayan Hüseyin b. Kâsım'ı vezirliğe getirmeye karar verdi. Yakın arkadaşı Süleyman'ın görevinden alınmasına tepki vermeyen Mûnis el-Muzaffer, halîfenin yeni

---

163 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 216-217.

164 Taberî, *Tarih*, XI, 125; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 230-232, 263-264; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 166.

vezir tayini kararına karşı çıkarak Hüseyin'in yerine Ebu'l-Kâsım el-Kelvezânî'nin vezirliğe getirilmesini istedi. Halîfe, Mûnis'in bu talebini kabul etmek zorunda kaldı. (28 Recep 319/16 Ağustos 931). Bu hadiseler siyasî bilek güreşinin devam ettiğini, yakın gelecekte halîfe-komutan rekabetinin daha büyük sorunlara dönüşeceğinin de habercisi gibiydi.[165] Nitekim aynı yıl içerisinde halîfe Muktedir, Ebu'l-Kâsım el-Kelvezânî'yi görevinden uzaklaştırıp Mûnis'in daha önce karşı çıktığı Hüseyin b. Kâsım'ı yeniden vezârete getirdi. Bu gelişme, halîfenin Mûnis'e karşı meydan okuması olarak anlaşıldı. Her iki taraf da bu andan itibaren birbirlerinde karşı hamle için hazır beklemeye başladılar. Bu defa yeni vezir Hüseyin b. Kâsım da devreye girerek halîfenin de desteğiyle kendisine rakip gördüğü Mûnis el-Muzaffer'e karşı güç savaşı başlattı.[166] Kısa süre içinde tarafların birbirlerine karşı suikast düzenleyeceklerine dair haberler yayıldı. Bu nazik ortamda Mûnis, halîfeye baskı yaparak vezirin azledilip mallarına el konulmasını istedi. Muktedir, Hüseyin b. Kâsım'ın görevden uzaklaştırabileceğini kabul etmekle birlikte, mallarının müsâdere edilmeyeceğini açıkladı. Ancak daha sonra Hüseyin de azledilmeyip görevinde bırakıldı. Halîfenin açık desteğini alan vezir, bundan sonra Mûnis aleyhine propaganda faaliyetini hızlandırdı. İlk adım olarak Mûnis'in, halîfenin oğlu Ebu'l-Abbâs'ı Şam'a götürerek burada halîfe ilân edeceği iddialarını seslendirmeye, bu şekilde Mûnis ile Muktedir arasındaki güven bunalımını açık düşmanlığa dönüştürmeyi başardı.[167]

---

[165] Taberî, *Tarih*, XI, 136-137, 138-139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 313-314.

[166] Taberî, *Tarih*, XI, 140-141.

[167] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 288-299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 215-216.

Vezir Hüseyin, aynı anda Hârûn b. Gârîb ile Muhammed b. Yâkût isimli ordu komutanlarını askerleriyle birlikte Bağdat'a davet etti. Gelişmelerin aleyhine döndüğünü gören ve kendisine karşı her an bir operasyon yapılacağından endişe duyan Mûnis, Bağdat'ı terk ederek Musul taraflarına çekildi. Daha sonra da gelişmelerle ilgili görüşlerini aktarmak üzere yardımcısıyla halîfeye bir mektup gönderdi. Ancak Mûnis'in temsilcisi başkente geldiğinde vezir tarafından tutuklandı. Mûnis, Muktedir'in vereceği cevap ile gönlünün alınacağını ve kendisinin tekrar Bağdat'a çağrılacağını beklerken adamının başına gelenleri duyunca halîfeden tamamen ümidini kesmiş olarak Musul'a doğru yöneldi. Bu esnada Bağdat'ta kılıçlar çekilmiş, Mûnis'in ve yakınlarının bütün mallarına vezir tarafından el konulmuştu. Hüseyin b. Kâsım ikinci bir adım atarak, Musul'u elinde bulunduran Hamdânoğulları'na Mûnis'e karşı harekete geçme emrini verdi. Ancak komutan Mûnis yanında bulunan az sayıdaki askerle kendisinden kat kat büyük Hamdân birliklerini mağlup edip Musul'u ele geçirmeye muvaffak oldu. (3 Safer 320/14 Şubat 932).[168] Bunun ardından da emrindeki orduyla birlikte başkent Bağdat'a doğru harekete geçti. İbn Yâkût tarafından idare edilen halîfe kuvvetleri ile Mûnis'in ordusu Şemmâsiye'de karşı karşıya geldi. Burada meydana gelen çatışmalarda sayılarının çokluğuna rağmen dağınık bir görüntü sergileyen halîfenin birlikleri bozguna uğrayıp dağılmaya başladılar. Üstelik hükümet askerlerin bir kısmı eski komutanları Mûnis el-Muzaffer'in tarafına geçtiler. Bu kargaşa ortamında etrafındaki birlikler dağılınca tamamen savunmasız kalan halîfe Muktedir-Billâh,

---

168 Taberî, *Tarih*, XI, 142; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 301-314.

bizzat kendi emrindeki Mağribli ve Berberî askerler tarafından öldürüldü. (27 Şevvâl 320/31 Ekim 932).[169]

Abbâsîler döneminde Büveyhîler'in Bağdat'ı istilâsına kadar en uzun süre halîfelik yapan Muktedir-Billâh, hilâfetin gerektirdiği otoriteyi elinden kaçırmış, başta annesi olmak üzere kadınları ve saray hizmetçilerini yönetime dâhil etmiş[170], mal toplama konusunda bir hayli ifratta bulunmuş, iyi vezirleri görevlerinden alarak çevresindeki adamların ve saray nâiblerinin tavsiye ettikleri ve başa gelmelerinden kendi çıkarları olan kimseleri vezirlik makamına getirmiştir.[171] Böylelikle emri altındakilere karşı otoritesi zayıflamış, onlar da halîfeye itaatten uzak düşmüşlerdi. Bu dönemde gerçekleşen aşırı harcamaların bir neticesi olarak hazinenin gelir kaynakları azalmış, Sevâd'dan yılda 100 milyon dirhem vergi alınırken, (H.306/M.918-19) yılında bu miktar 31 milyon dirheme kadar düşmüş, buna karşılık sarayın masrafları ise artmıştır. Muktedir döneminde ayrıca Fâtımîler ve Hamdânîler ülke idaresinden koparak bağımsız birer devlet haline gelmişlerdir.[172]

Muktedir-Billâh'ın çeşitli faaliyetleri arasında Bağdat'ta kendi adıyla anılan bir Bîmâristanı (Bîmâristânü'l-Muktedir) yaptırması, Diyarbakır surlarını yeniden inşa ettirmesi, bazı

---

169 Taberî, *Tarih*, XI, 148-153; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 306; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 315-326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 218-221; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 111-112; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, VI, 168-168.

170 Taberî, *Tarih*, XI, 29.

171 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 72-87, 96-100; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 262; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 105; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 447; Muktedir'in vezirlerinin listesi hakkında bk. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 304-305; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 265-275.

172 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 221-222, 230-233.

yüksek memur ve kumandanlara verilen iktâlar için Dîvânü iktâi'l-vüzerâ'yı kurması ve İdil - Bulgar Hanlığı'na aralarında meşhur seyyah İbn Fazlân'ın bulunduğu bir heyet göndermesi de yer almaktadır.[173]

Müsreşrik W. Muir, Abbâsî devletinde Muktedir zamanındaki halini şu şekilde tasvir eder: "Bu aciz halîfenin idaresi, şüphesiz devleti bataklığa sevk etmiştir. Nitekim merkeze uzak eyaletler elden çıkmış, Kuzey Afrika kaybedilmiş, Mısır da kaybedilme noktasına gelmiş, Hamdânî hanedanı Musul'u ele geçirmiştir. Bizanslılar ise müdafaası zayıflamış bulunan sınır boylarını yağmalamaya başlamışlardır. Şark eyaletlerinde halîfenin sembolik otoritesini sureta kabul etmiş görünen valiler, bölgelerini başkentten bağımsız olarak idare etmeye başlamışlardır. Abbâsî başkentinin yakın bölgeleri ise bir müddettir devam eden Karmatî isyanlarının baskısından yeni kurtulmuştur. Bu şartlarda halîfe arzu ve hırs sahibi, ortalığı ifsat edici saray ricali elinde oyuncak haline gelmiş, önemli ölçüde Türk komutanlar ve diğer askerî bürokratların emrini dinleyen yabancı muhafız kıtalarının merhametine kalmıştır ki, bu komutanlar Abbâsîler'e karşı samimi bağlılık içinde olmayıp, zaman zaman halîfe aleyhine tertiplerin içinde yer almışlardır".[174]

Halîfe Muktedir, yaklaşık 25 yıl tahtta kaldı. Bir kaç gün müddetle isyancılar tarafından tahttan indirildi. Ancak her zaman annesinin desteğiyle yeniden makamını elde edebildi. Sadece bir defa annesinin ve kendisinin istemediği, ancak vezirle-

---

173 bk. İbn Fazlan, *İbn Fazlan Sehayatnamesi,* (haz. Ramazan Şeşen), İstanbul 1975.

174 Muir, William, *The Caliphate,* Beyrut 1963, s. 570.

rinin aşırı teşvik ve baskıları sonucunda Mûnis'e karşı sefere çıktı, etrafındakiler tarafından buna adeta mecbur bırakıldı. Bu kargaşa esnasında da bizzat kendi emrindeki askerler tarafından öldürüldü.

Muktedir'in tahakküm ve nüfuz altına alınmış, iki defa hal edilip, sonunda bizzat yardımını aldığı, idaresine samimiyetle bağlı komutanlardan birine tuzak kurmaya çalıştığı sırada öldürülmüş olması, Abbâsî devletinin kendisinden önceki halîfelerin yeniden tesis etmeye çalıştıkları devlet vakarının ne duruma düştüğünün en açık delilidir. Devletin bu hali, artık içte alay ve küçümsemelere hedef olurken, dışta ise devlet topraklarına saldıran yağmacıları harekete geçiren uygun bir fırsat oldu. Bağdat, artık bu dönemden sonra ülke ve şehirlerini müdafaa eden kuvvetli adamları içinde barındıran bir şehir değildi. Aksine durum gerektirdiği zaman ancak kendi nefislerini müdafaa edenlerin merkezi haline gelmişti. Bu ortamda her tarafı kanla boyamaya hazır hizipler ve fanatik gruplar türemeye başladı. Nitekim bir dinî nassın farklı bir tefsirinden dolayı ortalık kana bulanmış, fanatik Hanbelîler, isyan çıkarıp Taberî'yi mülhid olmakla itham ederek onun gündüz vakti defnine mani olmuşlardır.[175]

---

175 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 142. Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 369. Muktedir hakkında bk. Sûlî, Ebû Bekr Muhammed, *Kısmun Min Ahbâril'l-Muktedir Billah el-Abbâsî*, (thk. Halef Reşid Numan), Bağdat 1999; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III, 345-348; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 295-312; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 57-60; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 171-180; Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 376; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 287-305; Sabir, Südat, *Abbâsî Halîfesi Muktedir ve Türkler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), GÜSBE, Ankara 2001; Arslan, İhsan, *Muktedir'in Halîfeliği*

IV. KÂHİR BİLLÂH DÖNEMİ (H.320-322/M.932-934)

Muktedir'in öldürülmesinden sonra, üç yıl önce (H.317/M.929-930) Mûnis tarafından hilâfete getirilmiş ancak görevden uzaklaştırılmış bulunan[176] Ebû Mansûr Muhammed b. Mu'tazıd, Kâhir-Billâh unvanıyla yeniden halîfe ilân edildi (H.320/M.932).[177] Kâhir, kendisinden umulanın aksine oldukça başarısız ve yeteneksiz bir halîfe çıktı. Çok kısa süren yönetimi boyunca üç vezir değiştirdi. İktidarını güçlendirmek yerine, selefi Muktedir'in yakınları ve idarecilerine karşı düşmanca faaliyetlerle meşgul oldu. Nitekim, göreve gelir gelmez önceki dönemin devlet adamlarının mallarını müsadere etti.[178] Kendisinden önceki halîfe Muktedir'in Seyyide adındaki annesini işkenceye tâbî tutarak gizlediğini düşündüğü malları almaya çalıştı.[179] Üstelik onun vakıflarını da lağvedip, devlet adına el koydu. Bunun ardından da canlarını kurtarmak için ülkenin her yerine dağılmış bulunan Muktedir'in oğulları ve yakın adamlarının bulunması için operasyonlar gerçekleştirdi.[180] Daha sonra da kendisini, ordunun herhangi bir birliğini diğeri aleyhinde

---

ve Şahsiyeti, (Basılmamış Doktora Tezi), SÜSBE, Konya 2009; Guneym, Saîd Hâmid, "ed-Devletü'l-Abbâsiyye ve Merâkizu'l-kuvve fî Ahdi'l-Muktedir-Billâh", *el-Mecelletü Külliyeti'l-Ulûmi'l-İctimâiyye*, III, Riyad 1979, s. 101-135; Zettersteen, K.V., "al-Muktadir", *İA*, VIII, 575-576; Özaydın, Abdülkadir, "Muktedir Alellâh", *DİA*, XXXI, 144-145.

176 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 200-201.

177 Taberî, *Tarih*, XI, 154; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 312; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 327-329; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 305-306; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 112; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, VI, 170-171; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 451.

178 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 313; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 329-331.

179 Taberî, *Tarih*, XI, 155; İbn Tiktaka, *el-Fahri*, s. 276; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 171.

180 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 222-223; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 171.

desteklemek suretiyle komplolar içinde buldu. Bunun üzerine başta Mûnis olmak üzere bazı komutanlar da halîfeye karşı suikast plânları yapmaya başladılar. Yeni halîfe bu komplolar neticesinde kendisine hilâfet imkânı sunan başkomutan Mûnis el-Muzaffer'in ortadan kaldırılmasını sağladı. (H.321/M.933).[181] Abbâsîler'in iç karışıklıklarından istifade eden Büveyhoğulları, nüfuz bölgelerini genişletmek suretiyle halîfeliğe bağlı toprakları tehdit etmeye başladılar. Nitekim kısa süre içinde hareketin lideri Ali b. Büveyh, Errecân civarı ile Şiraz'a hakim oldu.[182]

Kâhir-Billâh'ın halîfeliğinin sonuna doğru devlet içinde bizzat halîfenin de dâhil olduğu komplolar daha da arttı. Her şeyden önce halîfe, asker arasındaki güvenilirliğini kaybetti. Kendisini iktidara getiren Mûnis el-Muzaffer, Bulayık ve Ali b. Bulayık gibi komutanların bizzat onun tarafından önce tutuklanmaları, ardından da öldürülmeleri[183], aynı şekilde kendisine büyük iyilikleri dokunan Tarîf es-Sübkerî'nin tutuklanması[184] halîfenin herkes tarafından güvenilmez bir kişi olarak tanınmasına ve etrafındakilerin kendisini terk etmesine sebep oldu.[185] Bunların sonucunda idarede yalnız kalan halîfe, muhafız birliğini teşkil eden emrindeki askerler tarafından tahtan indirilip gözlerine mil çekilmek suretiyle hapsedildi. (H.322/M.933-934).

---

[181] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* V, 348-358; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 224-229. Munis el-Muzaffer hakkında geniş bilgi için bk. Yılmaz, Saim, Abbâsiler Dönemi Türk Komutanlarından Munis el-Muzaffer'in Hayatı ve Askeri Görevleri, *ÇÜİFD,* Adana 2007, c. 7, sy. 1, s. 123-156.

[182] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* V, 365-374; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 232-233, 234-235; İbn Tiktaka, *el-Fahri,* s. 262-264, 277-279; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 114-115; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 173-174, 177; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 451-452.

[183] Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 113-114; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 172-173.

[184] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* V, 380; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 173.

[185] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 453-454.

Kâhir, görevinden uzaklaştırıldıktan sonra (H.339/M.950) yılında gerçekleşen vefatına kadar sürekli olarak gözetim altından tutuldu.[186]

Kâhir-Billâh'ın meşakkatli geçen iktidar dönemi sadece on sekiz ay sürdü. Bu kargaşa şartlarında komutanlar arasında da nüfuz mücadeleleri yaşındı. Ancak askerler, hiç birinin diğerine hükmedecek güce sahip olmadıklarını anlayarak problemlerinin çözülmesi için politikacılara yeni bir fırsat tanımaya karar verdiler. Bu amaçla Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muktedir'i, "Râdî-Billâh" unvanı ile hilâfete getirdiler (H.322/M.934).[187]

---

[186] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 313; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 376-380; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 236-237; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 116; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 178.

[187] Sûlî, Ebû Bekr Muhammed, *Ahbârü'r-Razi-Billah ve'l-Müttaki-Lillah*, (thk. J. Heyworth Dunne), Beyrut 1983, s. 1-2; Taberî, *Tarih*, XI, 284; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 322; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 381; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 335-336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 237; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 116-117; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 178; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.454-455. Kâhir Billâh hakkında bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 312-314; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 370-373; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III, 348-348; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 259-260; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 60-61; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 180-181; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 305-308; Yılmaz, Saim, Abbâsîlerin Siyasi Çöküş Dönemi Halîfelerinden Kâhir-Billâh, *İSTEM* 2008, c. VII, sy. 12, s. 71-104; Zettersteen, K.V., "Kâhir Billah", *İA*, VI, 74; Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Kâhir-Billâh", *DİA*, XXIV, 172-173.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SEMBOLİK HALÎFELER

I. EMÎRÜ'L-ÜMERÂLIK SİSTEMİ (H.324-334/M.939-948)

A. EMÎRÜ'L-ÜMERÂLIK SİSTEMİNİN ARKA PLÂNI

İslâm tarihi boyunca kurulan devletlerin idarî ve askerî teşkilâtıyla ilgili müesseseleri, çoğunlukla fetihler neticesinde yeni ihtiyaçlara cevap verebilmek için kurulmuştur. Bu müesseseler zamanla bazı değişikliklere uğrayarak varlık ve etkinliğini devam etmiştir. Müslümanlar ilk önceleri Bizans ve Sâsânî imparatorluklarından devraldıkları bölgelerdeki idarî teşkilâtı, memurları, hattâ mahallî dilleri değiştirmeden benimsemişlerdi. Halîfe Abdülmelik tarafından resmî dilin Arapça olarak kabul edilmesi, ardından da ilk İslâmî sikkenin kullanılmasıyla devlette Araplık vasfı ağır basmaya başlamış olmakla birlikte, kurumlar üzerindeki gerek Bizans, gerekse İran tesiri etkisini yine de devam etmiştir.

İktidarın Emevîler'den Abbasî soyuna geçmesinin ardından yönetim merkezinin Şam'dan Irak'a intikaliyle birlikte idare tarzında Bizans'ın yerini Sâsânî İmparatorluğu'nun etkisinin aldığı görülür. Öyle ki, İslâm devletinde ilk defa ortaya çıkan vezâret müessesesi, ardından çeşitli divanların tesisi Sâsânî tesiriyle açıklanabilir. Esasında divan teşkilâtının ilk örneklerini Hz. Ömer dönemine kadar götürmek mümkündür. Ancak asıl

olarak Emevîler zamanında kurumsal hale gelen devlet teşkilâtındaki gelişme Abbâsî asrında yeni müesseselerin ilâvesiyle daha da ileri hâle geldiği açıktır. Daha sonraki asırlarda ise bazı ihtiyaç ve zorunluluklar, yeni müesseselerin kurulmasını gerekli kılmıştır. Abbâsî devletinin çözülme dönemine tekabül eden süreçte ortaya çıkan Emîrü'l-Ümerâlık kurumu da bunlardan biridir.

Emîrü'l-Ümerâ kavramının ilk kez kullanılması, İslâm tarihinin daha önceki dönemlerine kadar uzanır. Nitekim Hz. Ömer döneminden itibaren çok yaygın olmamakla birlikte, bu tabir daha ziyade ordu kumandanını ifade eden bir unvan olarak kullanılmıştır. Nitekim Sâsânî İmparatorluğu ile yapılan Kâdisiye Savaşı'nda İslâm ordusu komutanı Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın başkomutan anlamında emîrü'l-ümerâ unvanını taşıdığı bilinmektedir. Aynı şekilde Emevî Halîfesi I. Yezîd'in Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gönderdiği Müslim b. Ukbe de aynı unvanı taşıyordu.[1] Durum böyle olmakla birlikte, bu kavram Abbâsîler döneminde, mahiyet itibariyle bambaşka bir boyut kazanmıştır.

Abbasî ailesinin hilâfet makamını ele geçirmesinde başrolü oynayanlardan Ebû Müslim ile Hârûn Reşîd devrinin meşhur vezir ailesi Bermekîler'in itibarı, halîfelik otoritesine gölge düşürmeğe başladığı zaman, yönetim tarafından bertaraf edilmişlerdi. Bu şekilde devlet idaresinin mutlak hâkiminin Abbâsî hanedanını temsil edenin halîfe olduğu açıkça gösterilmiştir. Ancak bu ikinci gelişmeden yaklaşık yarım asır sonra Halîfe Mütevekkil'in bizzat kendi emrinde hizmet gören Türk komu-

---

1 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 116, 242.

tanları tarafından öldürülmesi (H.246-247/M.861), Abbasî tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olmuştur. Öyle ki, halîfeler ile komutanlar arasında süregelen amansız mücadele, devleti temsil eden halîfelerin siyasî, idarî ve askerî otoritelerinin zaafa uğraması neticesini doğurmuştur. Zamanla halîfeler, neredeyse komutanların elinde bir kukladan farksız hale gelmişlerdir.[2]

Abbâsîler'de Sâmerrâ devrinin son halîfesi olan Mu'temid-Alellâh, kardeşi ve hilâfet nâibi olan Muvaffak'ın ölümünden (H.277-278/M.891) sonra, Türk komutanların baskısından kurtulmak gayesiyle bizzat Türk askerleri için tesis edilmiş bulunan Sâmerrâ'yı terk ederek hilâfet merkezini tekrar Bağdat'a nakletti. (H.278-279/M.892). Buradan yola çıkarak, bilhassa halîfenin kardeşi Muvaffak'ın kuvvetli şahsiyeti ve devlet idaresindeki dirayeti sayesinde, Halîfe Mu'temid'in son yıllarında Türk nüfuzunun zayıflamaya başladığını çıkarmak, veya halîfelerin iktidar mücadelesinde Türker karşısında pozisyon kazandığını ileri sürmek mümkündür.[3]

Hilâfet merkezinin Bağdat'a intikali ve bundan kısa bir zaman sonra da Mu'temid'in ölümü üzerine yerine Muvaffak'ın oğlu Ebu'l-Abbâs Ahmed'in Mu'tazıd unvanı ile halîfe olması, halîfelik müessesesi lehine önemli gelişmelere imkân verdi. Gerçekten de son yarım asır içindeki Abbasî halîfelerinin aksine güçlü bir şahsiyete sahip olan Mu'tazıd, içte ve dışta babasının siyasetini takip etmiş, bu sayede onun döneminde Cezîre'deki Hâricî isyanı bastırılmış, Dülefîler hanedanına son verilmiş, Saffarîler'den Amr b. Leys esir edilerek Bağdat'ta idam edilmiş

---

2 Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 89-130.

3 Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 48.

nihayet başkentle bölgesel idareler arasında yıllardan beri devam eden rekabete son verilerek Mısır merkezli bir beylik olan Tolunoğulları ile sulh gerçekleştirilmiştir. Onun başarıları ülke iç siyasetinde de halîfeye büyük itibar sağlayarak komutan ve diğer devlet erkânının yönetim üzerindeki etkisini kırmıştır.[4]

Halîfe Mu'tazıd'ın oğlu ve halefi Müktefî zamanında (H.289-296/M.902-908) Karmatîler'e karşı kazanılan başarılar, geçici bir süre için de olsa bu tehlikeyi bertaraf etmiştir. Diğer taraftan (H.292-293/M.905) yılında Tolunoğulları hanedanına son verilerek Mısır tekrar merkezî idareye bağlanmıştır. İç problemler kontrol altında alındıktan sonra da, yıllardan beri ilk defa Bizans'a karşı başarılı seferler yapılmıştır. Halîfeliğinde sayısız düşmanlarına karşı başarı ile mücadele eden Müktefî, parçalanmakta olan devleti toparlamayı başarmış ve halîfelik makamına, eski kuvvet ve itibarını büyük ölçüde kazandırmağa muvaffak olmuştur. Tabiatıyla bu dönemde merkezî idarede gerek devlet erkânı, gerekse askerî bürokrasinin halîfe üzerinde baskılarının kalmadığı görülmektedir.[5] Muktedir'in iktidara gelmesiyle birlikte (13 Zilkâde 295/14 Ağustos 908) son iki halîfenin gayretleri sayesinde düzelmeye başlamış olan durum yeniden bozulup eski haline dönmüştür. Nitekim Muktedir'in hilâfete geçtiği zaman 13 yaşında bir çocuk olması sebebiyle devlet işlerinin yürütülmesinde yeniden vezir ve komutanlar söz sahibi olmaya başlamışlardır. Öyle ki, daha hilâfete getiril-

---

4 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 427-428.

5 Taberî, *Tarih*, XI, 27-28; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 291; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 118-119; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 104-105; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.438.

mesinin üzerinde fazla bir süre geçmeden devlet erkânı tarafından halledilerek, İbnü'l-Mu'tezz halîfe ilân edilmiştir. (20 Rebîülevvel 296/17 Aralık 908). Ancak Mûnis'in duruma müdahalesi ve Muktedir'in tarafını tutması, bir kaç gün sonra İbnü'l-Mu'tezz'in tahttan indirilip öldürülmesi ile neticelenmiş, netice olarak Muktedir, yeniden halîfeliğe getirilmiştir. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak Başkomutan Mûnis, halîfe üzerinde büyük bir nüfuz kurma imkânı bulmuştur.[6]

Halîfe Muktedir devri, içte ve dışta Abbasî hilâfetinin büyük sarsıntılar geçirdiği bir döneme tekâbül eder. Çocuk yaşta hilâfete getirilmesi, bir kaç günlüğüne bile olsa bu makamdan hal' edilmesi halîfelik otoritesinin büyük ölçüde zaafa uğramasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca halîfenin zayıf bir şahsiyet olması, bu devrin ileri gelenlerinden Mûnis el-Muzaffer, bir kaç defa vezirlik yapmış olan Ali b. Îsâ, İbn Mukle, İbnü'l-Furat, hassa ordusu komutanı Muhammed b. Yâkût ve sahib-i şurta Nâzûk gibi politik şahsiyetler arasında amansız bir iktidar mücadelesinin yolunu açmıştır. Ülke dâhilînde bu rekabet yaşanırken, dış politik alanda da başarısızlıklar birbirini takip etmiştir. Öyle ki, Fâtımîler Kuzey Afrika'da siyasî bir güç olarak ortaya çıkıp Abbâsî topraklarını hedef alarak doğru sınırında ilerlemeye başlamışlar, diğer taraftan da uzun yıllar devleti tehdit eden Karmatîler, Irak ve Hicaz'da daha büyük boyutta tehlike oluşturmuşlardır. Aynı dönemde Sâcoğulları Azerbaycan'da yönetimden bağımsız bir şekilde hareket etmeye başlamıştır. Diğer

---

[6] Taberî, *Tarih*, X, 140-141, XI 33-34; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 56-59, 65; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 79-81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 121-123; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 107-108; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 441-442.

yandan Bizans'ın akınları gittikçe şiddetini arttırmıştır. Bütün bu iç ve dış gelişmeler Bağdat'ta huzursuzluğun artmasına ve (15 Muharrem 317/28 Şubat 929) tarihinde büyük bir isyan çıkmasına sebep oldu. Bu kargaşa ortamında yeni bir darbe düzenlenmek suretiyle Muktedir tekrar halîfelikten hal' edilerek yerine kardeşi Muhammed, Kâhir unvanı ile halîfe seçildi. Onun halîfeliği de ancak bir kaç gün devam edebildi. Zira karşı darbe takip edenler kısa süre sonra Muktedir'i tekrar hilâfete getirdiler.[7]

Abbâsî sarayında gerçekleştirilen bütün operasyonlarda Mûnis el-Muzaffer'in adı öne çıkar. Öyle ki, onun Halîfe Muktedir üzerinde kurmuş olduğu baskı ve nüfuz, bir taraftan bizzat halîfeyi ve diğer taraftan da kendisine karşı cephe almış bulunan sâir devlet erkânını rahatsız etmeye başladı. Başta halîfe olmak üzere merkezde kendisi aleyhinde gelişmelerin işaretlerini alan Mûnis, bir müddet için kendi geleceği adına Bağdat'tan ayrılmayı uygun bularak Musul'a çekildi. (Muharrem 320/Ocak-Şubat 932). Mûnis'in merkezden ayrılmasını fırsat bilen rakipleri, halîfeyi onun aleyhine çevirmekte gecikmediler. Bunun farkında olan Mûnis, bir yıla yakın bir hazırlık devresinden sonra topladığı kuvvetlerle iktidarı tekrar ele geçirmek için Bağdat üzerine yürüdü. Halîfe Muktedir, Mûnis'in Bağdat'a dönmesinin kendi hayatına mal olacağını bildiği için onunla savaşmaya karar verdi. Ancak yapılan savaşta Muktedir hayatını kaybetti. (27 Şevvâl 320/1 Kasım 932).[8]

---

[7] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 264-269, 271-279; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 264; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 108-109; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 159-160.

[8] Taberî, *Tarih*, XI, 148-153; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 306; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 315-326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 218-221; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 111-112; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, VI, 168-168.

Halîfe Muktedir'in öldürülmesinden sonra Başkomutan Mûnis, Muktedir'in oğlu Ebu'l-Abbâs Ahmed'i yeni halîfe namzedi olarak teklif etti ise de, yaşının küçük olması sebebiyle bu öneri kabul görmedi. Bunun üzerine devlet erkânı daha önce birkaç günlüğüne de olsa halîfe ilân edilmiş bulunan Kâhir'in hilâfete geçirilmesine karar verdi. Mûnis, Kâhir'in halîfeliğin istemeyerek kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Zira daha önce iki defa Kâhir'in halîfelikten uzaklaştırılmasına kendisi sebep olduğu için ondan çekiniyordu. Benzer şekilde şahsına karşı daha önce takındığı tavır sebebiyle halîfe de Mûnis'ten çekiniyor, üstelik ona kin de besliyordu. Nitekim idarede en büyük siyasî rakip olan Mûnis ile daha etkin mücadele etmek, en azından onun nüfuzunu kırmak adına Muhammed b. Yâkût'la birlik olup ona idarede geniş salâhiyetler verdi. Muhammed b. Yâkût'un, yönetimde güç kazanması, beklendiği gibi Mûnis'i rahatsız etmeye başladı. Çok geçmeden Mûnis ile politik ortağı vezir İbn Mukle, Muhammed'i her hususta destekleyen Halîfe Kâhir'i makamından uzaklaştırmaya karar verdiler. Düzenlenecek darbe plânından zamanından önce haberdar olan Kâhir, daha erken davranarak İbn Mukle'yi vezirlikten azlettiği gibi, Mûnis'i de yakalatarak önce hapis ve sonra da idam ettirmek suretiyle en büyük düşmanından kurtulmuş oldu.[9] Bu operasyondan canını kurtarabilen vezir İbn Mukle ise halîfe aleyhine yoğun bir propaganda faaliyeti başlattı. Nitekim kısa zamanda etrafına oldukça kalabalık bir kuvvet toplamayı başardı. Taraftarlarının kuvvetlenmesinden iyice emin olduktan sonra saraya

---

[9] Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 113-114; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 172-173. Aynı zamanda hattâtlığı ile meşhur olan vezir İbn Mukle hakkında bk. Özaydın, Abdülkerim, *"İbn Mukle"*, *DİA*, XX, 211-212.

hücum ederek halîfeyi teslim aldı. Daha sonra da azledilen halîfenin gözlerine mil çektirerek hapse atılmasını emredip, o dönemde hapiste bulunan Ebu'l-Abbâs Ahmed'i, Râdî-Billâh unvanı ile halîfelik makamına getirdi. (6 Cemâziyelevvel 322/24 Nisan 934).[10]

Yeni halîfenin seçilmesinden sonra siyasî rekabet, vezirlik makamını eline geçiren İbn Mukle ile ordu komutanı Muhammed b. Yâkût arasında başladı. Kısa süre sonra siyasî kavgaya halîfe de müdahil oldu. Çünkü askerin desteğini arkasına alan Muhammed'in devletin yegâne hâkimi haline gelmesi, İbn Mukle ile halîfenin birleşmesini zorunlu hale getirmişti. İbn Mukle'nin ordu komutanı aleyhine halîfe Râdî'ye yaptığı telkinler meyvesini vermekte gecikmedi. Bunun sonucunda yapılan bir plânla Muhammed b. Yâkût sarayda yakalanarak hapsedildi (5 Cemâzıyelevvel 323/12 Nisan 935). Başkomutan Muhammed, çok geçmeden hapishanede hayatını kaybetti.[11] Muhammed'in kardeşi Muzaffer ise ancak İbn Mukle'nin şefaatiyle halîfe tarafından affedildi.[12] Fakat bu sefer de devlet yönetiminde Muzaffer nüfuz kazanmaya başladı. Öyle ki, kısa süre sonra onun halîfe üzerindeki baskıları neticesinde İbn Mukle görevinden alınıp ardından tutuklandı.[13] Başkentte siyasî istikrarsızlık bu şekilde artarak devam etti. Bunun sonucunda İbn Mukle'den

---

10 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 322; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 381; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 335-336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 237; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 280; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 178; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.454-455.

11 Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, s. 64, 70; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 410-412; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 247, 249.

12 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 250.

13 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 251.

sonra sırasıyla Abdurrahman b. Îsâ[14] ile Ebû Cafer el-Kerhî peş peşe vezirlik makamına getirildiler.[15]

Ebû Cafer, vezirlik görevini yüklenince hazinedeki paranın ve malların azlığına ve taşradan gelen vergilerin kesildiğine şahit olmuştu. Bu sebeple vezâreti yürütme konusunda acze düştü. Yönetimin zorlukları gittikçe artıyor, ayrıca görevlilerden pek çok kimse eli altındaki paralara durmadan tamah ediyorlardı. Diğer taraftan Basra valisi İbn Râik ile Ehvâz valisi Berîdî bölgelerinden topladıkları vergilerini başkente göndermemeye başlamışlardı.[16] Aynı dönemde İbn Büveyh ise Fars bölgesinde tamamen hâkimiyetini kurmuş bulunuyordu. Bu kritik ortamda askerler, sürekli olarak vezirden maaşlarını istiyorlardı. Taleplere cevap veremeyen Ebû Cafer, vezirliğe gelişinden üç buçuk ay sonra birden ortadan kayboldu. Halîfe Râdî-Billâh, bunun üzerine Ebu'l-Kasım Süleyman b. el-Hasan'ı vezirlik makamına getirdi. Ancak o da selefi gibi idarede acziyete düştü.[17] Halîfe Râdî, nihayetinde devlet otoritesinin âdeta hissedilemez bir duruma geldiğini görünce, yönetime bizzat müdahale etme zarureti hissetti. Bu amaçla hilâfete geçmesinden yaklaşık iki yıl sonra (H.324/M.936)Basra ve Vâsıt valisi Muhammed b. Râik el-Hazarî'yi Bağdat'a davet edip onu idarede tek yetkili olarak Emîrü'l-Ümerâ tayin etti.[18]

---

14 Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, s. 81.

15 Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, s. 84; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 428-429; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 356; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 251; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 280-281; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 183-184.

16 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 424.

17 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 253; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 281.

18 Taberî, *Tarih*, XI, 305-306; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 254; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 282; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 184; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 456. İbn Râik

Halîfe Râdî döneminde yaşayan ve onun yakını olması hasebiyle hadiseleri doğrudan müşahede etme imkânı bulan tarihçi Sûlî, Halîfe Râdî'nin Emîrü'l-Ümerâ sistemine geçişinin sebeplerini halîfenin dilinden şu şekilde aktarır: "Halîfe Râdî bir gün bana şöyle demişti: İnanıyorum ki, halk, halîfe bir Türk gulâmın bütün devlet işlerini yönetmesine, devlet hazinesini istediği gibi kullanmasına ve iktidarın yegâne sahibi olmasına nasıl oluyor da ses çıkarmıyor, sorusunu sormaktadır. Onlar bilmezler ki, halîfelik otoritesi benim hilâfetimden önce zaten yok olmuştu, üstelik ben de bu makama kendi isteğimle gelmedim. Önceki halîfelerin kurdukları birliklerle mücadele ettim. Onlar her gün başıma belâ oluyorlardı. Günde bir kaç defa gelerek, benden çok miktarda para istiyorlardı. Hayatımdan korktuğum için onlara karşı harekete geçmekten çekiniyordum. Nihayet Allah beni onların şerrinden kurtardı. Sonra İbn Râik iktidara geldi; ancak o da malî hususlarda ötekiler kadar küstah davranıyordu. Düşman ordularının ülkemize saldırdığı haberi gelince, onlarla savaş için benden para alıyor, fakat kendisi cepheye gitmiyordu. Bir karar verdiğim zaman, kimse ona uymuyordu. Benden bir şey istendiğinde reddedemiyordum. Daha sonra Beckem geldiği zaman ötekiler gibi beni sık sık rahatsız etmiyordu. Aksine onunla daha kuvvetli oldum. Düşman, bir eyaleti istilâya teşebbüs ettiği zaman, sür'atle cepheye gidiyor ve bunun için benden para istemiyordu. Benim işlerimi öncekilerden daha iyi yapıyordu. Daha önceki halîfeler gibi davranarak ben de iktidarı ona verdim".[19]

---

hakkında bk. Zettersteen, K.V., "İbn Râ'ik", *İA*, V/2, 777-778; Ağırakça, Ahmet, "İbn Râik", *DİA*, XX, 242.

19 Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, s. 41-42.

Tarihçi es-Sûlî'nin bizzat halîfeden naklettiği bu bilgiler ve özellikle "halîfelik otoritesinin daha önceki halîfeler zamanında yok olması" ve "hayatımdan korktuğum için onlara karşı harekete geçmekten çekiniyordum" keyfiyeti çok geniş yetkileri hâiz Emîrü'l-Ümerâlık kurumunun ortaya çıkmasının esas sebepleri olarak düşünülebilir.

Burada zikredilen âmiller sebebiyle, halîfe, kendisini siyasetten soyutlayarak, bir şekilde iktidar sorumluluğundan çekilip yönetimin yetki ve mesuliyetini bütünüyle Emîrü'l-Ümerâ'ya bırakmıştır. Nitekim ilk Emîrü'l-Ümerâ olan İbn Râik'e büyük salâhiyetler verildiği görülür. O, başta ordunun başkomutanlığı, Divânü'l-Harâc, Berîd teşkilâtının idaresi, valiler ve yüksek dereceli memurların ve hattâ vezirin tayininde bile resmen geniş yetkilerle teçhiz edilmişti. Diğer bir ifade ile devletin idarî, askerî ve malî işlerinden tam yetkiyle Emîrü'l-Ümerâ mesul idi. O kadar ki, sayılan hususlarda halîfeye danışmadan karar alma yetkisine sahipti. Emîrü'l-Ümerâ'nın protokolde halîfeden sonra gelmesi, hutbelerde adının halîfeden sonra zikredilmesi ise sadece sembolik bir anlam taşıyordu.[20] Buna ilave olarak Râdî döneminde daha önce hiç rastlanmayan bir şekilde Emîrü'l-Ümerâ kendi adına para basmak yetkisini de almıştır.[21]

Emîrü'l-Ümerâlık müessesesi hakkında verilen bu bilgilerin de ortaya koyduğu gibi bu makam, halîfenin bütün icraî yetki-

---

[20] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 443-444; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 282; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 184; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 456.

[21] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 254-255. Bu konuda ayrıca bk. Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 181-182; Yıldız, Hakkı Dursun, "Emîrü'l-Ümerâ", *DİA*, XI, 158-159.

lerini devralmış görünmektedir. Abbasî tarihinde Ebû Müslim, Bermekî ailesi, Afşin, İbnü'l-Furat, Mûnis el-Hâdim gibi, devirlerinde çok kudretli şahıslar dâhil hiç bir kimseye bu derecede geniş selâhiyet verildiğine şahit olunmaz Bilhassa isminin hutbelerde zikredilmesi ve adına para bastırılması, sadece Emîrü'l-Ümerâ'ya has bir durumdur. Böyle bir uygulamaya İslâm tarihinde ilk defa rastlanmaktadır. Hutbe ve sikkenin halîfelik alâmetlerinden olduğu dikkate alınınca, bu husus daha iyi anlaşılır. Abbâsî devleti boyunca bu döneme kadar halîfeler üzerinde komutan, vezir ve diğer devlet erkânından bazıları büyük bir nüfuz kurmuşlardı, fakat bunların hiç biri sikke bastırma hakkına sahip değillerdi ve isimlerinin hutbelerde zikredilmesi söz konusu bile olmamıştı.[22]

Abbâsîler tarihinde Emîrü'l-Ümerâ müessesesinin ihdas edilmesinin arka plânı hakkında sonuç olarak ifade etmek gerekirse, Halîfe Mütevekkil'den itibaren bir-ikisi müstesna olmak üzere Abbasî halîfelerinin idaredeki otoriteleri iyice zayıflamış, başta komutanlar olmak üzere, devlet erkânının siyasî hayat üzerindeki tesir ve nüfuzları âdeta halîfeleri gölgede bırakmıştı. Burada şu hususa da dikkati çekmek gerekir: Abbâsîler'in Sâmerrâ devrinde iktidar mücadelesi, komutanlar ile halîfeler arasında cereyan ederken, Halîfe Muktedir'den itibaren mücadelede halîfe devre-dışı kalmış, kavga daha ziyade devlet erkânı arasında gerçekleşmiştir. O kadar ki, halîfeler, siyaset sahnesinde seyirci pozisyonunda kalmışlar, bazen de mücadelenin mağ-

---

[22] *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* III, 317-327. Ayrıca bk. Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler'de Emîrulümerâlığın Ortay Çıkışı", *TED,* sy. 10-11, (1981), s. 97-108.

duru olma sıfatıyla siyasî rekabetin neticesinde tahtlarını, hatta canlarını kaybetmişlerdir. Sırf bu durum bile, bu dönemde halîfelerin siyasî alandaki konumlarını tek başına açıklamaktadır. Tabiîdir ki, bürokratlar arasındaki mücadelelerin doğal neticesi olarak merkezî idarede açık bir şekilde iktidar boşluğu ortaya çıkmıştır. Yönetimin kısa fasılalarla el değiştirmesi ise içte ve dışta devletin zayıflaması sonucunu getirmiş; değil eyaletlerde, Bağdat'ta bile devlet otoritesinin varlığından söz etmek imkânsız hale gelmiştir.

B. EMÎRU'L-ÜMERÂLIK SÜRECİNDE ABBÂSÎ HALİFELİĞİ

Abbâsîler'de Emîrü'l-Ümerâlık görevinin ihdas edilmesiyle, halîfe ile birlikte özellikle vezirin nüfuzu neredeyse kayboldu. Onun bütün yetkileri tamamen Emîrü'l-Ümerâ'nın kontrolüne geçtiği için, gerek vilâyetlerin yönetimi, gerekse divanların teşkil ve işleyişinde vezirin herhangi bir rolü kalmadı. Bu durumda yeni görev paylaşımında vezir, halîfenin sarayında ancak merasim günlerinde hazır bulunan bir protokol memuru konumuna düştü. Ayrıca icra yetkisi olmadığı için, artık onun sarayda bulunmasına da ihtiyaç kalmadı.[23] Zira vilayetlerden toplanan gelirlerin harcanmasına şahsen Emîrü'l-Ümerâ karar veriyor, istediği gibi harcama yapıyor, üstelik halîfenin harcamalarını dahi kontrol altında tutuyordu. Tabiatıyla bu uygulamalar, devlet hazinesini (Beytülmâl) hükümsüz hale getirdi. Çünkü hazine artık Emîrü'l-Ümerâ'nın şahsî kasası anlamına geliyordu. Görüldüğü gibi, Emîrü'l-Ümerâlar döneminde Ab-

---

[23] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 456.

basî halîfelerinin durumları da pratikte vezirlerden neredeyse pek farklı değildi. Bütün bunların sonucunda vezirlere benzer şekilde, halîfeler, başta Emîrü'l-Ümerâ'nın daha sonra da onun tarafından tayin edilen saray nazırlarının elinde oyuncak haline gelmişler, kendilerine resmî merasimlerde görünmekten başka bir rol kalmamıştır.[24]

Abbâsî devletinde Râdî'nin halîfeliğinde Muhammet b. Râik ile başlayan Emîrü'l-Ümerâlık makamı kısa süre sonra devlet erkânı arasında rekabet unsuru olmakta gecikmedi.[25] Nitekim göreve gelmesinin üzerinde fazla bir zaman geçmeden İbn Râik'in nüfuzu, bazı emirlerin kendisiyle rekabete cüreti sebebiyle zayıflamaya başladı. Nitekim Hicretin 326. (M.937) yılında Ehvâz valisi Ebû Abdullah Berîdî ona meydan okudu.[26] Bunun ardından Beckem et-Türkî adındaki ordu komutanı da yönetime karşı isyan başlatarak (H.327/M.939) yılında emrindeki orduyla Bağdat'a girdi.[27] Beckem kısa süre sonra da halîfeye baskı kurmak suretiyle İbn Râik'i görevinden uzaklaştırarak kendisini Emîrü'l-Ümerâ makamına tayin ettirdi. Böylece Beckem et-Türkî Abbâsî devletinin yeni Emîrü'l-Ümerâ'sı oldu.[28] Görevde kaldığı iki yıl boyunca (H.327-329/M.939-941) tüm devlet işlerini tek başına yürüttü.[29]

---

24 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 254-255.

25 bk. Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 265-267.

26 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 460-468; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 259-260.

27 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 260-261, 266-267; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 124-125.

28 Taberî, *Tarih*, XI, 316; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 187-189.

29 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 468-471, 484-485; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 456-457.

Emîrü'l-Ümerâ adayları arasındaki mücadele ve rekabetin başta Bağdat olmak üzere Abbâsî halîfeliği bünyesindeki problemleri çözmek bir yana, daha da derinleştirildiği görülür. Nitekim bu dönemde Abbâsî devletinin durumu, askerin maaşını ödeyemeyecek ve halkın zarurî ihtiyaçlarını karşılayamayacak duruma geldi. Halîfe Râdî'nin Hicrî 329 yılı Rebîülevvel ayı 16. gecesinde (19 Aralık 940) vuku bulan ölümüne kadar vaziyet bu şekilde devam etti.[30]

Tarihçi İbnü'l-Esîr, Abbasî devletinin halîfe Râdî zamanındaki durumunu şu şekilde özetler: "Bu dönemde Halîfenin kontrolünde Bağdat ve civarı hariç başka bölge kalmamıştı. Bu bölgenin tamamında da idare tümüyle İbn Râik'in elindeydi. Dolayısıyla halîfenin yönetimde hiçbir yetkisi yoktu. Diğer bölgelere gelince, buralarda hâkim olanlar ise farklı farklı idarecilerdi: Basra'da İbn Râik, Hûzistan'da Berîdîler; Fâris'te İmâdüddevle b. Büveyh; Kirman'da Ebû Ali Muhammed b. İlyâs; Rey, Isfâhan ve Cibâl bölgelerinde birbiriyle çarpışan Rüknüddevle b. Büveyh ile Merdavîc'in kardeşi Veşmgîr; Musul, Diyarbakır, Mudâr ve Rebia kabilelerinin yaşadığı kesimlerde Hamdânî hanedanı; Mısır ve Şam'da Muhammed b. Tuğc; Mağrib ve Kuzey Afrika'da "en-Nâsır" unvanını alan Abdurrahman b. Muhammed el-Emevî, Horasan ve Mâverâünnehr'de Nasr b. Ah-

---

[30] Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, s. 183-184; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 26; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 403; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 276-277; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 126-127; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 196-197; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 457. Ayrıca bk. Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 377-378. Râdî ve dönemi hakkında bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 308- 313; Özaydın, Abdülkerim, "Râzî-Billâh", *DİA*, XXXIV, 489-490.

met es-Sâmânî; Taberistan ve Cürcân'da Deylemîler, Bahreyn ve Yemâme'de ise Karmatîler'den Ebû Tâhir".[31]

Halîfe Râdî'nin ölümü üzerine, Emîrü'l-Ümerâ Beckem, Râdî'nin veziri Süleyman b. Hasan, daha önce vezirlik yapmış diğer kişiler, divan başkanları, kadılar, Abbasî hanedanı fertleri ve diğer devlet adamları bir araya toplanıp Muktedir-Billâh'ın oğlu Ebû İshâk İbrahim'e Müttakî-Lillâh unvanıyla bîat ettiler. (H.329/M.940).[32] Yeni halîfenin seçiminden sonra Emîrü'l-Ümerâ'lık makamını elinde bulunduran Beckem, yönetime karşı gerçekleşen isyanlarla meşgul oldu. İlk önce Berîdîler'i Basra - Vâsıt arasında yer alan Mezar mevkiinde hezimete uğratıp onların askerlerinden çok sayıda esir aldı. Ne var ki, kısa süre sonra Beckem'in yıldızı sönmeye başladı. Nitekim, âsîler üzerine gönderdiği ordular peş peşe mağlup oldular. Neticede bu başarısızlıklar bizzat Beckem'in öldürülmesiyle sona erdi.[33] Ancak onun ölümü, Emîrü'l-Ümerâlık makamının cazibe ve nüfuzunu etkilemedi. Beckem'in ölümünün ardından daha önce yönetime karşı ayaklanma gerçekleştirmiş olan Berîdîler hanedanına mensup Ebu'l-Huseyn Berîdî, Türkler ve Deylemîler'den

---

31 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 254-255. Ayrıca bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* V, 459; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XIII, 366; İbn Tiktaka, *el-Fahrî,* s. 280; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 184.

32 Taberî, *Tarih,* XI, 324; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,* IV, 339; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* VI, 31-32; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XIV, 3; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 277-278; İbn Tiktaka, *el-Fahrî,* s. 284; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 127; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 198-199; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 459.

33 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* VI, 38-40; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XIV, 9-14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 279; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 128. Beckem hakkında bk. Zettersteen, K.V., "Beckem", *İA,* II, 432-433; Yıldız, Hakkı Dursun, "Beckem", *DİA,* V, 287-288.

meydana gelen kalabalık bir orduyla Bağdat'a girdi. Kısa sürede halîfelik sarayını istilâ ederek vezir İbn Meymun'u makamından uzaklaştırdı. Öncelikli olarak vezirliğe Berîdîler hanedanından Ebû Abdullah getirildi. Ancak onların asıl hedefi, Emîrü'l-Ümerâ'lık makamını ele geçirmekti.[34] Ancak Berîdîler, Bağdat'ta şiddetli bir mukavemetle karşılaştılar. Halîfe Müttakî, oğlu ve Bekcem'in ölümünden sonra Şam'dan dönmüş bulunan sabık Emîrü'l-Ümerâ Muhammed b. Râik bu kargaşa esnasında başkenti terk ederek kendileri için daha güvenli buldukları Musul'a çekildiler. Bunun üzerine Berîdîler'in askerleri, hilâfet sarayında, halîfenin yakınlarından kimi buldularsa öldürdüler, ardından da sarayı yağmaladılar.[35]

Bağdat'ı zorla işgâl eden Berîdîler, bir türlü halkın desteğini kazanamamışlardı. Bundan cesaret alan halîfe, halkın da desteğini umarak işgâlci Berîdîler'le mücadeleye karar verdi. Bu amaçla 3 Şevvâl 329 tarihinde Kûrtekin isimli askeri başkumandanlığa getirip Berîdîler'le mücadeleye memur etti. Nitekim kısa süre içinde Kûrtekin idaresindeki birlikler ve onlara destek veren halk Berîdîler'i Vâsıt'tan çıkarmaya muvaffak oldular.[36] Bu esnada Ebû Abdullah Berîdî'nin Bağdat'ı işgâl eden ordusu arasında da problemler baş gösterdi. Nitekim askerler içerisinde yer alan Tüzün liderliğinde toplanan Türkler, harekete geçip Ebû Abdullah'a karşı bir darbe girişiminde bulundular. Şartla-

---

[34] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 42-45.

[35] Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, s. 200-201; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 340-341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 279-280, 283-284; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 129.

[36] Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, s.204-205; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 280-282; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 199.

rın kendi lehine gelişmeye başladığını gören halîfe, derhal Musul'dan Bağdat'a dönerek (18 Şevvâl 330/6 Temmuz 942) Tüzün'ü Bağdat emniyet teşkilâtının sorumluluğuna getirdi. Ardından da Ebû İshâk Karârîtî'yi vezirliğe tayin etti.[37] Halîfe bunun ardından kendisinin müttefiki olan Hamdânoğulları'ndan Hasen b. Abdullah'ı da "Nâsıruddevle" unvanıyla Emîrü'l-Ümerâlık makamına getirdi.[38] Bu kararla birlikte her ne kadar başkent Bağdat'ta siyasî istikrar sağlanmış olsa da, geçmişten gelen sosyal ve ekonomik problemler yönetim için tehdit oluşturmayı sürdürüyordu. Emîrü'l-Ümerâ'lık makamının Hamdânoğulları'nın uhdesine verilmesinden hemen sonra (H.330-331/M.942-943) yılında başka iç problemler yaşanmaya başladı. Öyle ki, başkent Bağdat'ta hırsızlık vakaları çoğaldı, zenginlerin evleri yağmalandı. Bunun sonucunda kendisini emniyet içinde hissetmeyen halk, başkenti terk etmeye başladı. Sosyal problemler iktisâdî hayatı da olumsuz etkiledi. Fiyatlar kısa süre içinde büyük artış gösterdi. Arz eksikliği sebebiyle kıtlık çeken halkın bir kısmı açlıktan hayatını kaybetti. Bu arada şehirde veba salgını görülmeye başladı.[39]

Hamdânlılar'ın Emîrü'l-Ümerâlıkları döneminde meydana gelen sosyo-ekonomik problemler siyasî alana da yansıdı. Nitekim bir süre sonra Emîrü'l-Ümerâ makamını işgâl eden

---

[37] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* VI, 48-49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 281; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 199-200.

[38] Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh,* s.226-231; Taberî, *Tarih,* XI, 333; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* VI, 59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VI, 284; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 202-203; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 459-460.

[39] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XIV, 27, 29; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 201, 203; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 459.

Hamdânoğulları ile şehrin asayişinden sorumlu Tüzün arasında anlaşmazlıklar başladı. Bir süre sonra Halîfe ile Hamdânoğulları arasında da problemler yaşandı. Bunun sonucunda hazinenin anahtarını elinde bulunduran Emîrü'l-Ümerâ Nâsıruddevle, halîfe Müttakî ve saray mensuplarının tahsisat ve harcamalarına sınırlama getirdi. Bunu Halîfe ve annesinin malikânelerine el konulması takip etti. Yeni icraat, gerek halîfe, gerekse devletten istedikleri yardımı alamayan halkın Emîrü'l-Ümerây'a karşı husûmetine sebebiyet verdi. Öyle ki, ortalama halk, başlarına gelen darlık, vergi yükünün ağırlığı, pahalılık, insanların musibetlere uğramaları ve mallarının ellerinden alınması sebebiyle neredeyse Berîdîler'in iş başına geçmesini talep eder hale geldi.[40] Bütün bu şartlar, ordu komutanı Tüzün'ün 331 yılı Ramazan ayında (Mayıs 942) Bağdat'ta harekete geçip Emîrü'l-Ümerâ'ya karşı darbe gerçekleştirmesine bahane oldu. Nitekim baskılar karşısında halîfe Müttakî, Nâsıruddevle'yi azledip Tüzün'ü Emîrü'l-Ümerâlık makamına getirdi.[41] Tüzün, yönetim siyasetini öncelikli olarak hâlâ önemli bir politik aktör olan Berîdîler'le sulh yapmak suretiyle onlardan emin olmak, sonra da bütün gücüyle kendisinden önce makamı ellerinde bulunduran Hamdânîler'le mücadeleye ayırmak şeklinde plânladı.[42] Ne var ki Tüzün'ü kendilerine rakip gören ve onunla anlaşmak yerine makamını ele geçirmek isteyen Berîdîler, kısa süre sonra

---

40 Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, s. 234-237; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 285-286.

41 Taberî, *Tarih*, XI, 338-339; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 73-75, 76-78; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 284.

42 Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billah ve'l-Müttakî-Lillah*, s. 237-245; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 291; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 205; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 460.

Vâsıt'ı istilâya yeltendiler. Bunun üzerine onlarla savaşa karar veren Tüzün, gerçekleştirdiği askerî harekât sonucunda Berîdîler'i Vâsıt'tan çıkardığı gibi, daha önce onların kontrolünde bulunan Tikrit'i de ele geçirdi. Bunun ardından Berîdîler'den kaçmış ve kendisine sığınmış olan İbn Şîrzad'ı halîfenin karşı çıkmasına rağmen başkente çağırarak kendisine kâtip tayin etti. (Muharrem 332/Eylül 943).[43] Bu durum halîfe ile Tüzün'ün arasının bozulmasına sebep oldu. Müttakî bu gelişme üzerine saltanat merkezini terke karar verip aile fertleriyle birlikte Tikrit'e hareket etti. Diğer taraftan sabık Emîrü'l-Ümerâ Nâsıruddevle Hamdânî, kalabalık bir orduyla Tüzün'le savaşa karar verdi. İki ordu Bağdat ile Düceyl nehri arasında yer alan Ukbara denilen yerde karşı karşıya geldiler. Burada meydana gelen şiddetli çarpışmalar sonucunda İbn Hamdân hezimete uğradı. Halîfe Müttakî bu esnada Musul'da bulunuyordu.[44] Tüzün'le İbn Hamdân'ın ordusu bir süre sonra tekrar karşı karşıya geldiklerine yine Hamdânlılar mağlup oldular. Halîfe bunun üzerine Nusaybin'e çekildi.[45]

Tüzün, halîfenin Bağdat'tan kaçtığını ve burada kendisine karşı mücadele başlatacağını haber alınca tekrar Berîdîler'le ittifak yapmaya karar verdi. Bunun için kızını bu aileden biri ile evlendirdi. Diğer taraftan Tüzün karşısında iki defa mağlup olmaktan kurtulamayan Hamdânoğlu Seyfüddevle, halîfenin kalmakta olduğu Tikrit şehrine gitti. Kısa süre sonra halîfenin

---

[43] Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, s. 245-246.

[44] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 79-80; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 284.

[45] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 81-83;Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 340-341; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 39; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 207; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 460.

desteklediği Hamdânîler'le Tüzün emrindeki birlikler arasında vukua gelen üçüncü savaşta yine Tüzün galip geldi. Yenilgi üzerine Hamdânîler halîfeyle birlikte Musul'a çekildiler.[46]

Tikrit'te Hamdânîler'e karşı kazandığı yeni zafer, Tüzün'ü Musul üzerine yürümeye cesaretlendirdi. Bu arada halîfeyi kendi tarafına çekmek için mektup yazdıysa da, ondan olumlu bir cevap alamadı. Zira iki taraf arasında derin bir güven bunalımı vardı. Tüzün'le ipleri tamamen koparan halîfe, yeni müttefiki Hamdânîler ile birlikte Nusaybin'e gitti. Tüzün ise önce Musul, ardından da Rakka'ya hareket etti. Bu esnada Halîfe, Tüzün'e bir mektup gönderip, Berîdîler'le birleşmesinden dolayı kendisine olan kızgınlığını dile getirdi. Ardından da ondan Seyfüddevle ve kardeşi Nâsıruddevle ile barış yapmasını istedi. Yeniden bir savaşa girmeyi göze alamayan taraflar, sonuçta sulh yapmaya karar verdiler. Yapılan anlaşmaya göre yıllık 3 milyon 600 bin dirhem vergi ödemesi kaydıyla elinde bulunan bölgeler üç yıllığına Hamdânî Nâsıruddevle'ye bırakıldı. Emîrü'l-Ümerâ Tüzün, anlaşma yaptıktan sonra Bağdat'a döndü. Halîfe ise Musul'da Hamdânîler'in yanında bir müddet kalıp ardından Rakka'ya gitti.[47]

Hicrî 332 (M.943-844) yılında, Mısır İhşidi Muhammed b. Tuğc halîfe Müttakî'nin başına gelenleri, onun Bağdat'tan ayrılıp Hamdânîler'in eline düşüşünü, diğer taraftan da ülke hâkimiyetini ele geçirmek hususunda iyice güçlenen Tüzün'le

---

46 Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, s. 252-255; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 39; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 294-295; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 460.

47 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 341; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 39; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 207-208; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 460.

miyetini ele geçirmek hususunda iyice güçlenen Tüzün'le Berîdîler'in rekabet ettiğini öğrendi. Üstelik Halîfe de bu nazik şartlarda Muhammed b. Tuğc'un yardımına başvurmak zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Muhammed b. Tuğc ordusuyla birlikte Rakka'ya geldi. Ancak halîfe o sırada, kendisini himaye edeceğini taahhüt eden Tüzün'le sulha karar vermişti. Bu gelişme neticesinde halîfe, Bağdat'a dönerken Muhammed b. Tuğc da Mısır'a döndü.[48]

Halîfe ile Tüzün, aralarında anlaşma yapmış olmalarına rağmen, iki taraf arasında da derin güven bunalımı devam ediyordu. Üstelik yakınları, halîfeyi Tüzün'e karşı kışkırtarak ona karşı düşmanca bir siyaset takip etmeye çağırıyorlardı. Hâlbuki halîfe ile anlaşan Tüzün, Berîdîler'le sulh yapıp onlar cihetinden emin olduktan sonra Nâsıruddevle ve halîfe ile anlaşma politikasını takip ederek sukûneti sağlamakla meşguldü. Zira bu sulhu de gerçekleştirdiği takdirde, bütün güçleri birleştirmek suretiyle halîfeliği tehdit etmeye başlayan Büveyh oğullarına karşı mukâvemet gösterme fırsatını bulacaktı. Tüzün ile Nâsıruddevle bunun bilincine vararak sulh yaptılar. Tüzün, Büveyhoğulları'nın Vâsıt şehrine girip burada vergi toplamaya başladıkları anda Bağdat'a döndü. Ancak, Büveyhoğulları'na mektup yazıp, onları Bağdat'a davet eden halîfe cihetinden pek emin değildi. Nitekim Bağdat'ta Tüzün'ü öldürmek ve Büveyhoğulları'nın şehre girişine zemin hazırlamak yolunda gizli top-

---

[48] Taberî, *Tarih*, XI, 347; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 341-342; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 100-101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 301; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 284; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 208-209, 211; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 460-461. Bu konuda ayrıca bk. Çubukçu, Asri, "Muhammed Tuğc", *DİA*, XXX, 584-585.

lantılar yapılmaya başlanmıştı. Bu toplantılarda halîfenin de bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Tabiî ki bu gibi faaliyetler, halîfe ile Emîrü'l-Ümerâ Tüzün'ü bir kez daha karşı karşıya getirdi. Nitekim kısa süre sonra Tüzün, Hicretin 333. (M.944) yılı Safer ayında harekete geçerek aleyhine suikastlar düzenlenmesi gibi faaliyetlere de tevessül eden Müttakî'yi tutukladı. Bunun ardından da onu azlederek Muktefî-Billâh'ın oğlu Abdullah'ı halîfe ilân etti. Yeni halîfe Abdullah b. Muktefî'ye "Müstekfî-Billâh" unvanı verildi.[49] Emîrü'l-Ümerâ Tüzün, azledilmiş bulunan halîfenin gözlerine mil çektirdi. Halîfeliği 3 yıl 11 ay sürmüş olan Müttakî (H.357/M.967) yılı Şaban ayında vuku bulan ölümüne kadar 25 yıl hapiste kaldı.[50] Süyûtî'nin bildirdiğine göre, daha önce aynı akıbete uğramış bulunan ve hâlâ hayatta olan sabık halîfe Kâhir-Billlâh, Müttakî'nin gözlerine de mil çekildiğini duyunca şöyle demiştir:

Ben ve İbrahim (Müttakî) iki âmâ ihtiyar olduk, Biz iki ihtiyara bu zulmü yapan biri vardır.

---

[49] Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, s. 282-284; Taberî, *Tarih*, XI, 349; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 342, 355; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 103-106; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 39-40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 301-302; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 286; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 132-133; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 210; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 461.

[50] Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, s. 282-283; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 301. Müttakî hakkında bk. Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 379-380; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 64-66; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 313-316; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 267-270; Zettersteen, K.V., "Müttakî", *İA*, VIII, 865; Güner, Ahmet, "Müttakî-Lillâh", *DİA*, XXXII, 223.

İdare ve yetkiler Tüzün'de kaldığı müddetçe, Gözler oyacak mil mangalda kızarır".[51]

Abbasî hilâfeti, Müttakî'nin hal' edildiği dönemlerde son derece güç durumdaydı. Çünkü idare ve otorite tümüyle Emîrü'l-Ümerâ Tüzün'ün elindeydi. Tüzün yeni halîfeyi tayin ettikten sonra yönetim kadrosunu tekrar şekillendirdi. Buna göre kendisine kâtip olarak Ebû Cafer b. Şirzâd'ı seçti. Vezirliğe Ebu'l-Huseyn Ali b. Muhammed b. Mukle'yi, kadılığa Ahmed b. Abdullah b. İshâk Harkî'yi getirdi. Bağdat emniyet teşkilâtının başına Ebû Bekir Muhammed b. Cafer Nakîb'i tayin etti. Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hakan'ı başmabeyinci (hacib) seçerken, Mısır ve Şam eyâletleri valiliğine İhşit Ebû Bekir Muhammed b. Tuğc'u, Musul, Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebîa valiliğine Hasan b. Abdullah b. Hamdân'ı, Horasan valiliğine Samanoğlu Nûh b. Nasr b. Ahmed'i, Fars ve Ehvâz valiliğine Ali b. Büveyh'i Isfâhan valiliğine de Hasan b. Büveyh'i getirdi". Tüzün'ün bu şekilde güçlü ve iktidar talebinde bulunan aile ve gruplardan müteşekkil ortak bir yönetim kurmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.[52]

Kendisinden önceki diğer halîfeler gibi, Müstekfî de Türk komutanların etkisi altında kalmıştır. O kadar ki, Emîrü'l-Ümerâ Tüzün onun yanına kendisi gibi Türk asıllı bir kölesini koymuştu. Bu köle, halîfenin yanından hiç ayrılmazdı.[53] Tüzün'ü bu şekilde bir uygulamaya sevk eden sebep, şüphesiz halîfenin tüm sırlarına ve halîfe sarayında cereyan eden hadise-

---

[51] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 461.

[52] Sûlî, *Ahbârü'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, s. 284-285.

[53] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 357.

lere vakıf olmak, onun kendi aleyhine bir faaliyetin içine girmesini engellemekti.

Emîrü'l-Ümerâ Tüzün, Müstekfî'nin halîfeliğinin ilk dönemlerinde öldü. (Muharrem 334/Ağustos 945). Onun çok çalkantılı geçen görevi 2 yıl 4 ay sürmüştü. Ölümünün ardından bütün görev ve yetkileri kâtibi Ebû Cafer b. Şirzâd'a intikal etti.[54]

Tarihçiler, İbn Şirzâd'ın icraatını değerlendirmek hususunda ihtilâf etmişlerdir. Meselâ Sûlî, onun siyaset yönünden emîru'l-ümerâların en iyisi olduğunu kabul eder. Ne var ki, o da şiddet ve sertlik bakımından, seleflerinden geride değildi.[55] Nitekim Türk ve Deylemli askerlerin maaşlarına aşırı miktarda zamlar yaptı; onları memnun edebilmek için mal ve mülkleri müsadere etti. Tüccar, esnaf, işçi ve diğer çalışanlar üzerine ağır vergiler koydu. Öyle ki, onun zamanında vergiler, ticaret erbabını Bağdat'tan kaçmak zorunda bırakacak dereceye ulaştı. Bu olumsuzluklara ilave olarak hükümetin otorite ve saygınlığı kaybolmuş, emniyet görevlileri hırsız ve canileri cezalandırmaktan aciz kalmıştı.[56]

Emîrü'l-Ümerâlar döneminde Müstekfî-Billâh'ın halîfeliği fazla sürmedi. Halîfelikte kaldığı 1 yıl 4 ay süresince nüfuz ve otoriteyi önce Tüzün, onun ölümünden sonra da yerine geçen ve 3 ay 20 gün Emîrü'l-Ümerâlık görevini yürüttükten sonra

---

54 Taberî, *Tarih*, XI, 353; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 111-112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 313-314; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 135; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 211; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 461.

55 Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 387.

56 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 314.

kaçıp gizlenen İbn Şirzâd ellerinde tutmuşlardı.[57] Bundan kısa süre sonra da Ahmed b. Büveyh, kargaşalarla kıvranan Bağdat üzerine yürüyerek kısa süre içinde şehri ele geçirdi. Bu şekilde Abbasîler tarihinde halîfe Râdî'nin sarsılmış olan devleti yeniden güçlendirmek için tesis etmiş olduğu Emîrü'l-Ümerâ'lık uygulaması fiilen sona ermiş oldu.[58] Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, Büveyhîler'in Bağdat'a girip halîfe ve Emirü'l-Ümerâ'nın nüfuz ve otoritesini silerek idareyi kendi ellerine almasıyla sona eren Râdî (H.322-329/M.934-940), Müttakî (H.329-333/M.940-944) ve Müstekfî (H.333-334/M.944-946) devirleri tetkik edildiğinde bu dönemi, her biri otoriteyi eline geçirip Emîrü'l-Ümerâlık makamını üstlenmek için çalışan devlet adamları arasında, ardı kesilmeyen çekişme ve mücadeleler zincirinden ibaret olarak görmek mümkündür.[59]

II. BÜVEYHÎ HÂKİMİYETİNDE ABBÂSÎLER

Hz. Ali evlâdı ve onlar adına hareket eden grupların bilhassa Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesiyle başlattıkları Şia hareketi, zaman içinde değişik siyâsî, dinî fikirlerin de etkisiyle kendi içinde çeşitlenerek pek çok kollara ayrılmıştır. Ara-

---

[57] Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 399; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 211.

[58] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 44-45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 370-371; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 287; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 212; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 463-464. Müstekfî hakkında bk. Hâşimî, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 381-382; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 68.

[59] Abbâsîlerde Emîrü'l-Ümerâlar dönemi hakkında bk. Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, III, 737-740; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 373-388; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III, 349-352; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 62-63; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 261-271; Güzel, Fatih, *Abbâsîlerde Emîrü'l-Ümerâlık Müessesesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya 2005.

larındaki görüş ayrılıklarına rağmen imâmet fikri, sürekli olarak bu hareketin merkezinde olmuştur. Nitekim sırf bu sebeple gerek Emevîler, gerekse Abbâsîler döneminde Şiî gruplar, yönetime karşı pek çok hareket başlatmak suretiyle iktidarı ele geçirmeye çalışmışlardır.

Abbâsîler devletinin güçlü olduğu zamanlarda Şiî hareketler daha ziyade merkezden uzak bölgelerde küçük mahallî hanedanlar dışında dikkate değer bir varlık gösteremediler. Ancak Hicretin üçüncü asrından itibaren Abbâsî devletinin güç kaybetmeye başlamasıyla birlikte, hilâfet topraklarında çevreden merkeze doğru genişleme istidadı gösteren hanedanlarla birlikte Şiîlik de etkisini hissettirmeye başladı. Nitekim Şiîlerin aktif bir şekilde rol aldıkları bir süreç içerisinde İsmailiyye Şiası, biri Mağrib (Fâtımîler), diğeri de Bahreyn'de (Karmatîler) olmak üzere iki devlet kurmaya muvaffak oldu. Bunlardan özellikle Karmatîler, büyük ve tahripkâr faaliyetler gerçekleştirmek suretiyle Abbâsî halîfeliğinin tâkattan düşmesinin, siyasî anlamda prestij, Müslüman toplum nazarında itibar kaybetmesinin mühim sebeplerinden birini teşkil etmişlerdir. Abbâsî halîfeliği döneminde mahallî hanedanların kurulma süreci Hicrî dördüncü asrın (Mîlâdî onuncu asır) ilk çeyreği sona erdikten sonra, neredeyse bütün hilâfet toprakları gerek Sünnî, gerek Şiî mezheplere mensup siyasî güçlerin kontrolüne geçmeye başlamıştır. Bunlar arasında belki de en ilginci, Şiî doktrini benimsemiş olmasına rağmen Ehl-i Sünnet'in manevî merkezi Bağdat'ı ele geçiren ve Sünnî dünyanın lideri konumundaki halîfeyi kontrolüne alan Büveyhîlerdir.[60]

---

[60] Güner, Ahmet, *Büveyhîlerin Şiî-Sünnî Siyâseti*, İzmir 1999, s. 1-2; Merçil, Erdoğan, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 496.

Büveyhîler hanedan adını, Sâsânî Hükümdarı Behrâm Gûr'un soyundan olduğu rivayet edilen Büveyh (Bûye) b. Fennâ (Penâh) Hüsrev'den alır.[61] Büveyhîler'in kendi soylarını Sâsânîler'e bağlama gayreti, büyük ihtimalle onların iktidara gelişinden sonra ihdas edilmiştir.[62] Anlaşılan onlar, böyle köklü bir aileden geldiklerini ortaya koymak suretiyle İranlılar nazarında itibar kazanmak istemişlerdir.[63]

Büveyhîler'in tarih sahnesine çıktığı Hicrî dördüncü yüzyılın başlarında İran topraklarında Abbâsî halîfeliğinin etkisi azalmış, doğudan Selçuklu akınları da henüz başlamamıştı. Dolayısıyla bu dönemde bölgede tam bir siyasî boşluk yaşanıyor, bu boşluğu da bölgesel beyler ile kabile gücüne dayanan farklı etnik topluluklar dolduruyorlardı. Büveyhîler de böyle bir ortamdan istifadeyle devlet haline gelmeyi başarmışlardır.[64]

Hazar denizinin güney kısımlarında yer alan Deylem bölgesi halkı, önceleri Mecûsî ve putperest bir kavim idi. Hicrî üçüncü asrın ilk yarısından itibaren Abbâsî ordularının takibinden kaçan Hz. Ali soyuna mensup Yahyâ b. Abdullah'ın, Hârûn Reşîd zamanında (H.170-193/M.786-809) gerçekleştirdiği faaliyetlere ilave olarak, halîfe Müstaîn (H.248-252/M.862/866) döneminde isyan edip[65] uzun yıllar bölgede çalışmalarını sürdü-

---

[61] Kurevî, İbrahim Selman, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, Kuveyt 1982, s. 82-84.

[62] Zettersteen, K.V., "Büveyhîler", *İA*, II, 842.

[63] Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, II, 740.

[64] Azimli, Mehmet, "Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Şiî Bir Hanedan: Büveyhîler", *DÜİFD*, Diyarbakır 2005, c. VII, sy. 2, s. 20.

[65] Taberî, *Tarih*, IX, 406-409; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 135; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 330-333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 316-317; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 6. Bu konuda bk. Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s. 362-365.

ren Hasan b. Zeyd[66] ve nihayetinde Hasan b. Ali el-Utruş[67] gibi Zeydî imâmların Taberistan'a gelip burada Şiî/Zeydî devlet kurmaları sonucunda, bölgede İslâm diniyle birlikte Şiîlik de yayıldı. Hazar denizinin güney kısımlarını yurt edinmiş bulunan savaşçı Deylem halkı da bu şekilde Müslümanlığa girip Şiî inanç sistemini benimsemiş oldu.[68] Deylemliler bu tarihten sonra Abbâsî Halîfeliği başta olmak üzere muhtelif Müslüman devletlerin ordularında görev almaya başlamışlardır. Onlar, fırsat buldukça kendi bölgelerinde halîfelikten yarı bağımsız küçük beylikler kurdukları gibi, zaman zaman güneye doğru da inerek İran ve Irak'ta vuku bulan siyasî olaylarda mühim rol oynamışlardır.[69]

Güney Hazar'da başta Deylemliler olmak üzere bölge halkını etrafından toplamayı başaran Büveyh'in Ebü'l-Hasan Ali, Ebû Ali Hasan ve Ahmed adında üç oğlu, ilk önce Gîlânlı bir sülâleye mensup Emîr Mâkân b. Kâkî'nin emrinde Sâmânîler'in hizmetine girmişlerdi. (H.315-316/M.928).[70] Ancak Mâkân'ın karşısına daha sonra yine Hazar'ın güneyini yurt edinmiş bulu-

---

66 Taberî, *Tarih*, IX, 406-409; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,IV, 135; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 330-333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 316-317; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 6. Bu konuda bk. Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, s. 362-365.

67 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 374-382.

68 Deylem'in İslâmlaşması ve bunda Şiî imâmların tesirleri hakkında bk. Kurevî, İbrahim Selman, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, Kuveyt 1982, s. 46-81.

69 Deylem bölgesi ve bölge halklarının menşei, hususiyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Kurevî, İbrahim Selman, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 29-41. Ayrıca bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, 451-477; Yazıcı, Tahsin, "Deylem", *DİA*, IX, 263-265.

70 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 341. Ayrıca bk. Kurevî, İbrahim Selman, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 84-87.

nan Gîlânlı başka bir soylu olan Merdâvîc çıktı. İkisi arasındaki mücadelede Mâkân'ın mağlûp olup Taberistan'ı terk etmek zorunda kalmasıyla Ali b. Büveyh, kardeşleriyle birlikte Merdâvîc'in yanında kalmaya karar verdi. Bundan kısa süre sonra da Merdâvîc, Rey merkez olmak Taberistan ve Cürcân'da Ziyârîler hanedanını kurdu.[71]

Büveyh'in en büyük oğlu Ali, Ziyârîler beyliği döneminde Merdâvîc tarafından Kerec valiliğine tayin edildi. Ancak onun bağımsız bir siyasî oluşum gerçekleştirme niyeti vardı. Nitekim kısa süre içinde İran'ın güneyinde bir devlet kurmak niyetinde olan Ali b. Büveyh'in çevresinde çok sayıda Deylemli toplandı.[72] Bunun ardından da zâhirde Şiî görünmesine rağmen, esasında eski inançlarını terk etmediği için amansız bir din düşmanı olan Merdâvîc'e karşı Abbasî halîfesinin desteğini sağlamaya çalıştı. Ardından da güneye inerek Isfâhan şehrini ele geçirdii. (H.319-320/M.932). Fakat Merdâvîc, onu bölgeden uzaklaştırmaya muvaffak oldu. Bunun üzerine İbn Büveyh, daha kuzeye çıkıp Fars topraklarına yöneldi. Bu defa da kaçınılmaz olarak halîfe ordularıyla karşı karşıya geldi. İlk önce Abbasî halîfesinin bölge valisi Yâkût'u mağlûp edip Şiraz'ı ele geçirdi. (H.322-323/M.934). Bu arada zaman kazanıp güçlenebilmek için kendisinden daha kuvvetli bir orduya sahip olan Merdâvîc ile barış yapmak zorunda kaldı.[73] Bir yıl sonra kendisine en büyük rakip gördüğü Merdâvîc'in bizzat kendi askerleri tarafından öldürülmesiyle

---

71 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 386-397; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 280. Bu konuda bk. Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 87-91; Güner, Ahmet, "Merdâvîc b. Ziyâr", *DİA*, XXIX, 178-179.

72 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 341.

73 Taberî, *Tarih*, XI, 291-292.

(H.323-324/M.935) Ziyârî hanedanının zayıflaması, Ali b. Büveyh'e rahat hareket imkânı sundu.[74] Zira daha önce Merdâvîc'in emrinde savaşan Türk askerlerinin birçoğu Şiraz'da onun ordusuna katılmaya başlamışlardı. Bunun sonucunda kısa süre içinde Ziyârîler'in Hazar denizi kıyılarındaki topraklarının büyük bir bölümü Büveyhî kardeşlerin eline geçti. Ali b. Büveyh, Fars eyaletinde nüfuz bölgesinin genişletirken, aynı anda kardeşi Hasan da hemen bütün Cibâl bölgesine (Batı İran) sahip olmuştu. En küçük kardeş Ahmed ise Kirman, daha sonra da Hüzistan'ı ele geçirdi. Böylece İran'ın batı ve güneyindeki en mühim bölgeler Büveyhîler'in idaresine girmiş oldu.[75]

Güney Hazar ve İran topraklarında nüfuz bölgelerini genişleten Büveyoğulları, bilhassa Hûzistan'a hâkim olduktan sonra Irak'la da daha yakından ilgilenmeye başladılar. Nihayet kardeşlerden Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Büveyh, (11 Cemâziyelevve 334/19 Aralık 945) Cuma günü davet üzerine iç karışıklarla boğuşan Bağdat'a girdi. Kısa süre sonra da dönemin Abbasî Halîfesi Müstekfî-Billâh, Ahmed'i Emîrü'l-Ümerâ tayin ettiği gibi, kendisine Muizzüddevle, ağabeyleri Ali'ye İmâdüddevle, Hasan'a da Rüknüddevle lâkaplarını verdi. Daha sonra Büveyh kardeşler adına para basılması da karara bağlandı.[76] Bu hadisenin üzerinden fazla bir zaman geçmeden Büveyhî emîri Muiz-

---

[74] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 407; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 338-339; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 280; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 114-115, 119; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 178-179.

[75] Taberî, *Tarih*, XI, 292; Kurevî, İbrahim Selman, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 88-141. Ayrıca bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, 512-521; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 389-391.

[76] İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 287; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 136.

züddevle, Halîfe Müstekfî'yi azledip yerine Mutî-Lillâh'ı halîfe ilân etti.[77]

Şiî Büveyhîler'in Sünnî Abbâsî halîfesinin başkentine girmeleri ve hilâfeti ele geçirmeleri, Şiî zümrelere Abbâsî halîfeliği yerine Şiî bir hilâfet/imâmet tesis etmek gibi bir asır düşündükleri hayali gerçekleştirme fırsatı verdi. Fakat Büveyhîler, Şiî olmaları sıfatıyla dînen meşruiyetine inanmasalar da Abbâsî halîfeliğini ilğâ etmeyip devamın izin vermişlerdir. Bu şekilde Şiî Büveyhî hanedanı ile Sünnî Abbâsî hilâfeti arasında bir uzlaşma ve siyasî bir entegrasyon ortaya çıkmış görünmektedir. Varılan zımnî mutabakat ile Abbâsî-Büveyhî topraklarında İslâm inancının iki farklı yorumuna mensup güçler, İslâm tarihinde ilk defa olmak üzere bir arada bulunmuş ve devleti birlikte yürütme konusunda ittifak etmişlerdir. Başka bir ifadeyle Büveyhîler, ellerinde imkân olmasına rağmen Abbâsî halîfeliğini ilğâ edip onun yerine kendi halîfelerini getirmek yerine, geleneksel halîfelik kurumunu sembolik bir şekilde yaşatmışlardır.[78] Bununla birlikte tarihçiler, Bağdat'ı ele geçirip halîfeliği kontrol altına alan Muizzüddevle'nin, hilâfeti Abbâsîler'den almak, bunun yerine Şiî bir hilâfet kurmak konusunda girişimlerde bulunduğunu zikrederler. Nitekim Bîrûnî'ye (v.H.543/M.1061) göre, Muizzüddevle, Hz. Ali soyunun önde

---

[77] Taberî, *Tarih*, XI, 325; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 114-121; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 44-45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 370-371; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 287; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 136-137; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 212; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 463-464. Bu konuda ayrıca bk. Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 395-398; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 316-324; Özaydın, Abdülkerim, "Müstekfî-Billâh", *DİA*, XXXII, 139-140.

[78] Güner, Ahmet, *Büveyhîlerin Şiî-Sünnî Siyâseti*, s. 17.

gelenlerinden bir şahsı çağırıp hilâfeti, buna ehil olan Hz. Ali evlâdına veya onların razı olacakları birine devretme konusundaki görüşlerini sorar. Bîrûnî'nin adını vermediği Hz. Ali soyundan gelen bu kişi, vesayet hakkı ve Allah'ın ihsan ettiği fazilet, adalet ve iyi davranış sebebiyle ümmeti yönetmeye layık bir kişiydi. Ancak gelen şahıs, emîre teşekkür eder, onu över, hizmetlerini hayırla zikreder, ancak yapılan teklifi kabul etmez. Buna gerekçe olarak da genelde halkın Abbâsî halîfeliğini benimsediğini, yeni bir hilâfet tartışmasının toplumda çatışmalara, kabile çekişmelerine, nihayetinde kan dökülmesine sebep olacağını ileri sürerek, en doğrusunun halîfe ile birlikte Müslümanlar'ı yönetmeye çalışmak olduğunu söyledi. Bunun üzerine Büveyhî emîri, Abbâsî halîfeliğini ilğâ etmekten vazgeçti.[79] Hemedânî'nin (V.H.521/M.1127) aktardığı başka bir rivayete göre ise Muizzüddevle, Hz. Ali soyundan Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yahyâ ez-Zeydî'ye biat etmek niyetindeydi. Ancak yardımcısı Saymerî şu sözlerle onu görüşünden vazgeçirdi: "Şayet sen, ona biat edersen, gerek Horasan halkı, gerekse beldelerdeki çoğunluk halklar sana düşman olurlar. Deylemli askerler ona itaat ederler, seni terk ederler ve senin hakkında onun emrini yerine getirirler. Abbâsîler muzaffer bir topluluktur. Onların devletleri bazen hastalığa maruz kalsa da, çoğu kere bundan kurtulur. Çünkü onların temeli güçlü, binaları da sağlamdır". Bu açıklama üzerine Muizzüddevle, Ebu'l-Hasan'ı halîfeliğe getirmek yerine, Abbâsî hanedanından Ebu'l-Kâsım el-Fazl el-Muktedir'i Mutî-Lillâh unvanıyla hilâfet tahtına oturt-

---

[79] Birûnî, *Kitâbü'l-Cemâhir fî Marifeti'l-Cevâhir*, ??, s. 222-224.

tu.[80] İbnü'l-Esîr'de ise Muizzüddevle, yakın çevresinden bazı kişilerle Abbâsîler'i hilâfetten uzaklaştırarak, onların yerine Hz. Alioğullarından birini bu göreve getirmesini müzakere eder. Ancak içlerinden bir şahıs şu sözleriyle teklife karşı çıkar: "Bu doğru bir davranış olmaz. Şimdi sen, gerek senin ve gerekse askerlerinin meşru olduğuna inanmadığı bir halîfe ile bulunmaktasın; şayet halîfeyi öldürmelerini emretsen, kanını helâl gördükleri için, şüphesiz onlar bu emri yerine getirirler. Fakat hem senin, hem de askerlerinin meşru kabul ettikleri bir Ali evlâdını halîfe yaptığın takdirde, şayet halîfe senin askerlerine seni öldürmeyi emretse, onlar bu emri derhal yerine getirirler". Bunun üzerine Muizzüddevle halîfe değişikliği fikrini gündeminden çıkarır".[81]

Bu bilgi ve değerlendirmelerden yola çıkarak Büveyhîler'in Şiî hilâfet kurma düşüncesinden vazgeçmelerine sebep olan âmilleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Bunlardan ilki, çoğunluğunu Sünnîler'in teşkil ettiği İslâm dünyasının Şiî bir halîfeyi kabul etmeyecekleri, ikincisi bir Şiî halîfenin Büveyhî devletinin bekası için risk taşıdığıdır. Çünkü Büveyhî ordusunda Türkler'le birlikte kurucu unsur olan Deylemliler, Şiî düşünceyi benimsemişlerdi. Onlar Büveyhî emîri yerine, getirilmesi düşünülen Şiî halîfenin (imâm) emrine uyabilirlerdi.[82] Nitekim Büveyhî ordusu içerisinde Abbâsî halîfesine karşı en saygısız davrananlar, Deylemliler olmuştur. Çünkü onlara göre Abbâsîler, hilâfetin asıl sahiplerinden bu görevi zorla gasp etmişlerdi.

---

[80] Taberî, *Tarih*, XI, 354-355.

[81] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 315; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 212-213.

[82] Kurevî, İbrahim Selman, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 182-183.

Bundan dolayı Deylemliler, Abbâsîler'e itaat etmeleri konusunda herhangi bir dinî zorunluluğun olmadığını söylüyor, üstelik halîfenin derhal uzaklaştırılıp yerine Şiî bir imâmın getirilmesinin gereğini dile getiriyorlardı.[83] Halîfe değişikliğinin gerçekleşmesine engel olan üçüncü âmil ise, çevre devletlerin özellikle de Horasan halkının buna şiddetle karşı çıkacağıdır. Sadece Horasanlılar değil, Sünnî akideyi benimsemiş bulunan Sâmânîler, daha sonra tarih sahnesine çıkacak olan ve Sünnî İslâm yorumunu kabul eden Gazneliler, ayrıca Irak civarında dahi çoğunluğu teşkil eden Sünnî Arap topluluklar da reaksiyon göstereceklerdi.[84] Bilhassa Sâmânîler, Büveyhî hanedanının en yakın ve en tehlikeli muhalifiydiler. İki devlet arasında sınır bölgelerinde devam eden mücadeleler, Büveyhîler'in daha sonraki yıllarda ortaya çıkacak siyasetlerini de doğrudan etkileyecektir. Abbâsî halîfeliğini ilğâ ettiği takdirde Büveyhîler, bütün bu topluluklarla mücadeleyi gerçekleştirebilecek güce de hiçbir zaman sahip olmamışlardır.[85] Tarihen de sabit olduğu üzere, daha sonraki dönemlerde Sâmânoğulları'nın yolundan yine Sünnî inancı benimsemiş bulunan Gazneliler, ardından da Selçuklular gidecek, Büveyhî devleti bunların saldırıları sonucunda önce zayıflayacak, en sonunda da tamamen tarih sahnesinden silinecektir.[86]

Büveyhîler'in Şiî hilâfet kurmalarının önündeki engellerden biri de orduları içinde bulunan Türk askerî unsurudur.

---

83 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 315.
84 Şerîf, Hasan Mahmûd, *el-Âlemü'l-İslâmî*, Kahire 1966, II 528-529.
85 Kurevî, İbrahim Selman, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 185.
86 *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, 510.

Büveyhî kuvvetleri çok çeşitli etnik gruplardan oluşmakla birlikte, ordunun esasını teşkil eden iki temel etnik grup Deylemliler ve Türklerdi. Büveyhî askerî teşkilâtında Deylemliler piyade asker olarak hizmet verirlerken, Türkler ise ordunun asıl mühim kısmını teşkil eden atlı savaşçıları sınıfını oluşturuyorlardı.[87] Bu özellikleri sebebiyle Büveyhî hanedanının her üç şubesi de ordularında Türkler'e ağırlıklı olarak yer vermek zorunda kalmışlardır. Irak bölgesinde, dolayısıyla halîfeliğin merkezinde hüküm süren kolun içindeki Türkler, diğerlerine göre daha etkin konumdaydı. Büveyhî ordusunun temel unsurunu oluşturan Deylemliler genel olarak Şiî iken, Türkler daha ziyade Sünnî İslâm yorumunu benimsemişlerdi. Dolayısıyla onların Sünnî Abbâsî halîfeliğinin ilğâ edilip, yerine Şiî bir halîfe tayin edilmesine iyi gözle bakmayacakları açıktır. Bu sebeple Türk-ler'i karşılarına almak istemeyen Büveyhîler, Abbâsî halîfeliğini ortadan kaldırmaya cesaret edememişlerdir.[88]

Şiî Büveyhîler siyasî sebeplerle Sünnî Abbasî Halîfeliği'nin devam etmesine ses çıkarmadılar. Bunun yerine halîfeliğin devamını gerek kendi hâkimiyet sahalarında, gerekse bölgeleri dışında lehlerine kullanmayı tercih ettiler. Ayrıca onlar, halîfeliği kontrolleri altında bulundurmakla hem devlet içindeki Sünnîler, hem de diğer Müslüman devletler nezdinde itibar göreceklerini de biliyorlardı. Burada şu hususa da dikkat çekmek gerekir ki, Büveyhîler, esas olarak Şia'nın Zeydî koluna mensuptular. Zeydiyye imâmet düşüncesine göre, Müslüman toplumda yönetim kargaşası meydana gelmemesi için, imâmet

---

[87] *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, 510.

[88] Güner, Ahmet, *Büveyhîlerin Şiî-Sünnî Siyâseti*, s. 37-45.

dinin gereklerinden ve hadlerin uygulanmasının şartlarındandır. Ancak bununla birlikte daha faziletli ve ilim yönünden daha ehliyetli kişiler bulunurken (Şiî imâmlar), birtakım zaruretler sebebiyle daha alt seviyede olana (Şiî imâmlar dışındaki idarecilere) itaat etmek mümkündür. Bu duruma göre Büveyhîler, Abbâsî halîfesini Mefdûl (fazilet yönünden kendisinden daha faziletlisi vardır), ancak velayetini (idaresini) câiz kabul etmişlerdir. (Yani halîfe, daha faziletli olan Şiî imâmlar hayatta olduğu için fazilet derecesinde daha alt derecede olmakla birlikte idaresi gayr-i meşru sayılmaz). Bu prensip dolayısıyla Abbâsî halîfesine itaat eden Büveyhîler, inançlarında mündemiç bulunan imâmet telâkkisinden dönmüş kabul edilmemişlerdir.[89] Görüldüğü gibi Zeydî Büveyhîler, Sünnî İslâm anlayışının sembolü kabul edilen Abbâsî halîfesini kategorik olarak reddeden ve onu Müslümanlar'ın lideri olarak kabul etmeyen diğer Şiî gruplarla karşılaştırıldığında, Ehl-i Sünnet'e karşı daha müsamahakâr bir anlayış geliştirmişlerdir. Bu düşünceleri de onların siyasetine yansımış, ve Abbâsî halîfesini makamında tutmalarına imkân sağlamıştır.[90] Ancak bununla birlikte Büveyhîler, iktidarları boyunca kendi inanç ve kanaatlarını dışa vuran birtakım icraattan da geri durmamışlardır. Nitekim ilk Büveyhî emîri Muizüddevle, bazı sahâbeye açıkça hakaret içeren sözler

---

89 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* Kahire 1961, I, 159-160. Zeydiyye'nin imâmet görüşü hakkında bk. Subhî, Ahmed Mahmud, ez-Zeydiyye, Kahire 1984; Ebû Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi,* (çev. Sıbğatullah Kaya), Ankara ts., s. 50-54.

90 Kurevî, İbrahim Selman, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye,* s. 178-179. Bu konuda ayrıca bk. Bozkuş, Metin, *Büveyhiler ve Şîîlik,* Sivas 2003; Güner, Ahmet, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", *DÜİFD,* İzmir 1999, sy. 12, s. 47-72.

sarf etmiş, hatta Bağdat mescitlerine "Allah Muaviye b. Ebû Süfyan'a lânet etsin, Allah Fâtıma'nın elinden Fedek'i gasbedenlere (Hz. Ebû Bekir ve Ömer kastedilerek) lânet etsin, Allah Hz. Hasan'ı dedesinin kabrinin yanına defnedilmekten alıkoyanlara (Emevîler kastedilerek) lânet etsin, Allah Ebû Zerr'i sürgün edenlere (Hz. Osman kastedilerek) lânet etsin" gibi yazılar yazılmasını emretmiştir.[91] Ancak şehirde yaşayan Ehl-i Sünnet mensupları, bu yazıları derhal cami duvarlarından silmişlerdir. Bunun üzerine Muizzüddevle ile Ehl-i Sünnet mensupları arasındaki muhtemel çatışmayı engellemek isteyen vezir Mühellebî, Muizzüddevle'ye cami duvarlarına sadece "Allah, Allah Rasûlü'nün âli beytine zulmedenlere lânet etsin" şeklinde yazılar yazdırmasını, Muaviye'nin dışındaki sahâbe önderlerine lânet okuyan metinlerin Sünnî halkı rahatsız ettiği için terk edilmesi gerektiğini tavsiye etti. Bunun üzerine Büveyhî emîri, ilk uygulamasından vazgeçti. Neticede yönetim ile Sünnî topluluklar arasında gerçekleşebilecek daha büyük bir çatışmanın önüne geçilmiş oldu. Muizzüddevle ayrıca halka Şiî bayramlarında törenler düzenlemeleri, Kerbelâ hadisesinin gerçekleştiği Muharrem ayının onunda karalar giyinip dışarı çıkmalarını, gün boyunca yas tutulup dükkânların kapatılmasını, buna karşılık Şiîler'in inanışına göre Hz. Peygamber'in (sav) Hz. Ali'yi kendisinin velisi tayin ettiği 18 Zilhicce günü bayram kabul edilip insanların en güzel elbiseleriyle dışarı çıkmalarını, evlerin duvarlarının süslenmesini ve geceleri de her tarafın aydınlatılmasını emretti. Ehl-i Sünnete mensup Müslümanlar, bu tür taleplerden de rahatsız olmuşlardır. Hattâ bütün bu yas ve bay-

---

[91] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 468.

ramların yıldönümlerinde bilhassa başkent Bağdat'ta devletin desteklediği Şiîler ile Sünnîler arasında sokak çatışmaları meydana gelmiştir. Fakat Sünnî Bağdat halkı, Şiîler bir hayli güçlendiği ve Büveyhî emîri Muizzüddevle de onlardan yana olduğu için, zaman zaman emirlere itaat etmek zorunda kalmışlardır.[92] Özetle ifade etmek gerekirse Büveyhîler devri, İslâm dünyasında Şiîler'le Sünnîler'in birbirlerine nazire yaptığı, kışkırtıcı eylemler sergilediği, fakat bu durumdan genellikle Şiîler'in galip çıktığı bir dönem oldu. Yine de Büveyhî emirlerinin, Sünnîler'i rahatsız eden uygulamaları, istisnalar olsa da Müslüman toplum içinde büyük çatışmalara ulaşacak bir problem teşkil etmemiş görünmektedir. Anlaşılan o ki, taraflar, kendi görüşlerinde çok ısrarlı olmamak suretiyle bir arada yaşamanın yollarını bulmuşlardır. Bunda Büveyhîler'in, bağımsızlıklarını tehlikeye düşüreceğinden endişe ettikleri için aşırı Şiî grupların isteklerinin bir kısmını dikkate almamakla taraflar arasında denge politikası takip etmeleri de mutlaka etkili olmuştur.[93]

Abbasî hilâfeti, Büveyhîler'in yönetimi ele geçirmesiyle birlikte her anlamda büyük bir çöküş yaşadı. Her şeyden önce

---

92 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 243; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 468. Bu hususta tarih kaynaklarındaki rivayetler ve değerlendirmeleri hakkında bk. Kurevî, İbrahim Selman, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 183-184; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 91-97. Ayrıca bk. Güner, Ahmet, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbelâ/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şiî Uygulamaları", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*, 2010, c. I, s. 325-340.

93 Büveyhîler'in mezhep politikaları hakkında geniş bilgi için bk. bk. Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 187-192; Akoğlu, Muharrem, "Büveyhîlerin Mezhep Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimname*, 2009/2, c.VII, sy. 17, s. 123-138.

halîfenin toplum nazarındaki otoritesi zayıfladı.[94] Gerçekten de Abbâsî tarihinde Emîrü'l-Ümerâlık döneminin bir devamı olan Büveyhîler devrinde, halîfelerin önceki döneme kıyasla yetkilerini kullanmada daha büyük kısıtlamalara maruz kaldıkları açıktır. Nitekim Emîrü'l-Ümerâlık döneminde bu makama zaman zaman halîfeler atama yapabilmişlerken, yeni durumda atama yetkisi tersine dönmüş, artık halîfeler Büveyhî Emîrü'l-Ümerâ tarafından azil ve tayin edilir hale gelmişlerdir.[95] Bu dönemde sırasıyla halîfelik yapan Müstekfî (H.333-334/M.944-946), Mutî (H.334-363/M.946-974), Tâî (H.363-381/M.974-991), Kâdir (H.381-433/M.991-1031) ve Kâim'den (H.422-467/M.1/31-1075) ilk üçü Büveyhîler tarafından tahttan indirilmiş, onların yerine halîfeliğe getirilenler yine Büveyhî emirlerince belirlenmişlerdir. Sadece son iki halîfe Kâhir ve Kâim haleflerini kendileri tayin edebilmişlerdir. Onların, seleflerine göre böyle bir yetkiyi kullanabilmiş olmalarının ardında, hüküm sürdükleri dönemlerde Büveyhîler'in zayıflama sürecine girmiş olmaları gerçeği yatar. Ancak bu iki halîfeden önce görevde kalan Büveyhî emirleri, Müslümanlar'ın halîfesi üzerinde mutlak bir yetki ve otorite sahibi olmuşlardır. Öyle ki, kaynaklarımız Abbâsî halîfelerinin durumlarını "Hilâfetin durumu giderek geriye gitti; halîfelerin elinde hiçbir yetki kalmadı. Daha önceki dönemlerde halîfelere müracaat ediliyor, yapılacak işlerle ilgili emirleri alınıyor, az da olsa kendilerine hürmet ediliyordu. İbn Büveyh zamanında ise, bütün bunlar yok oldu. Hanedan ailesi

---

94 İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 288.

95 Büveyhî hakimiyetin öncesinde Halîfe-Emîrü'l-Ümera ilişkileri hakkında geniş bilgi için bk. Kurevî, İbrahim Selman, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 141-175.

yönetime tamamıyla hâkim oldu. Halîfe Mutî ise adeta onun elinde oyuncak gibiydi. Ne bir şey emredebiliyor, ne de yasaklayabiliyordu. Dolayısıyla bu dönemde ne bilinen şekliyle bir hilâfet, ne de hatırlanan bir vezâret vardı. Müizzüddevle, halîfeyi de veziri de dikkate almayıp devlet işleri üzerinde bir hükümdar gibi tasarrufta bulunuyordu" şeklinde zikrederler.[96] Gerçekten de Büveyhîler'in Irak hâkimiyeti döneminde Abbâsî halîfesi, elinde kalan güç ve imtiyazların neredeyse tamamını kaybetmiş durumdaydı. İdarî, askerî ve malî işlerden tümüyle el çektirildi. Valiler, askerî yetkililer ve vergi memurlarının tayin ve azline tek başına Büveyhî emîri karar veriyordu. Abbâsî halîfelerinin Büveyhî emirleri karşısında düştüğü bu aciz durumu, düzenleyeceği gazveler için kendisinden malî destek talebinden bulunan Emîr Bahtiyar'a Halîfe Mutî'nin söylediği şu sözler açıkça ortaya koyar:

"Dünya, hazine ve askerlerin idaresi benim elimde olduğu zaman, cihad bana farz olur. Fakat bunlardan elimde kalanlar benim ihtiyacıma bile cevap vermekten uzaktır. Dünya sizin ve diğer mahallî emirlerin elindedir. Bu durumda bana ne cihad, ne de halîfelerin yerine getirmek zorunda olduğu diğer görevler farz olur. Benim elimde kalan, sizin halkı teskin etmek için minberlerde okuttuğunuz ismimdir. Şayet bu kadarından da vazgeçmemi isterseniz, bunu da size bırakırım".[97]

Halîfe Mutî'nin de ifade ettiği gibi, Abbâsî halîfelerinin Büveyhî emirleri karşısında sadece isimleri kalmış; onların ne-

---

[96] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 372; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 315; Kalkaşandî, Ebü'l-Abbâs, *Meâsirü'l-İnâbe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, Beyrut 1980, s. 228.

[97] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 45,

redeyse bütün yetkileri ellerinden alınmıştır. Öyle ki, bir süre sonra halîfeler, maaşlarını dahi emirlerden alan birer memur konumuna düşmüşlerdir.[98] Nitekim İlk Büveyhî emîri Muizzüddevle, halîfe Müstekfî'ye kişisel ihtiyaçlarını karşılaması için günlük iki bin dirhem maaş bağlamış, ayrıca yıllık geliri iki yüz bin dinar olan bir araziyi de tahsis etmiştir.[99] Fakat aynı emîr, iki yıl sonra halîfenin maaşını keserek, onu ve ailesini sadece kendilerine tahsis edilen arazi gelirleriyle geçinme mecburiyetinde bırakmıştır. Daha sonra da bu toprakların gelirleri emîrin yakınlarının müdahaleleri sebebiyle büyük oranda azalmış, hatta bazı devlet adamları halîfeye tahsis edilen arazinin bir kısmına el koymuşlardır. Sonuçta geliri azalan halîfe, ailesiyle birlikte geçim sıkıntısına düşmüştür.[100]

Abbâsî halîfelerinin adeta birer devlet memuru konumuna düşürülmesine sebep olan Büveyhî hâkimiyetindeki belki de en olumlu gelişme, Abbâsî halîfelerinin istikrarı olmuştur. Gerçekten de bu tarihten itibaren daha önceki Abbâsîler dönemlerine kıyasla sık sık gerçekleşen halîfe değişikliklerine veya halîfeliği ele geçirme amaçlı saray kavgalarına, bunun sonucunda da halîfelerin katledilmesine şahit olunmamış; gerek ordu, gerekse halk, hilâfet mücadelelerinin tarafı olmaktan kurtulmuştur. Bu sebeple Büveyhîler döneminde görev yapan halîfeler, selefleriy-

---

98 Bu konuda bk. Kabır, Mafizullah, "The Function of the Khalifah During the Buwayhid Period, *JAS* Pakistan 2 (1957), s. 174-180.

99 Taberî, *Tarih*, XI, 355; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 314.

100 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 389; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 64. Halîfenin Büveyhî emirleri nazarındaki konumu hakkında geniş bilgi için bk. Güner, Ahmet, *Büveyhîlerin Şiî-Sünnî Siyâseti*, s. 45-54. Ayrıca bk. Kurevî, İbrahim Selman, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 178-180; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 117-131.

le mukayese edildiğinde çok uzun süreler hilâfet vazifesini yürütmüşlerdir. Örnek vermek gerekirse bizzat Büveyhîler tarafından tayin edilmiş halîfelerden Mutî 29 yıl, Tâî 18 yıl, Kâdir 41 yıl Abbâsî hilâfetinde bulunmuşlardır.[101]

Büveyhîler, tarihleri boyunca Fars ve Hûzistan, Kirman, Cibâl ve Irak olmak üzere dört ayrı bölgede hüküm sürdüler. Hanedanın reisi İmâdüddevle Ali'nin erkek evlât bırakmadan ölmesi üzerine (H.337-338/M.949) Fars bölgesine bizzat onun vasiyeti üzerine Rüknüddevle'nin oğlu Adudüddevle (Fenâ Hüsrev) hâkim oldu.[102] Hanedanın öteki büyüklerinden Bağdat hakimi Muizzüddevle'nin (H.356-357/M.967) yılında ölümüyle de yerine oğlu Bahtiyar, Emîrü'l-Ümeralık görevini üstlendi.[103] Babasıyla karşılaştırıldığında çok kötü bir idare sergileyen Bahtiyar, Büveyhîler'in iki kurucu unsuru olan Deylemliler ve Türklerle dahi büyük problemler yaşamıştır.[104]

Hicretin 363. yılı Zilkâde ayı ortalarında (M.974 Ağustos başları) halîfe Mutî-Lillâh halîfelikten azledildi. Felç olmuş, dili hayli ağırlaşmış, hareket edemez hâle gelmiş olması sebebiyle yakın danışmanlarından Sebüktekin, kendisini halîfelikten azletmesi için ona çağrıda bulunmuş, asıl adı Ebu'l-Fazl Abdülkerim olan oğlu Tâî-Lillâh'a hilâfeti teslim etmesini istemişti. Halî-

---

[101] Kurevî, İbrahim Selman, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 181; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 97-104.

[102] Taberî, *Tarih*, XI, 367-368; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 154; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 332-333; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 221-222.

[103] Taberî, *Tarih*, XI, 407-411; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 269-270; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 182-184, Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 154; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 262-263.

[104] Taberî, *Tarih*, XI, 432; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 272-276, 327-333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 21-23; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 271-272, 275.

fe bunun üzerine hilâfetten ayrıldı. Ardından oğlu Tâî-Lillâh'a biat edilerek görev başına getirildi.[105]

Büveyhî emîri Rüknüddevle'nin (H.365-366/M.976) tarihlerinde ölümüyle Adudüddevle Büveyhî hanedanın başına geçti.[106] O, ilk önce Emîrü'l-Ümerâ Bahtiyar'ı mağlup ederek Irak'ı ele geçirdikten sonra Abbâsî halîfeliğinin kontrolünü eline aldı.[107] Bunun ardından kuruluşundan itibaren Büveyhîler'i en fazla meşgul eden Hamdânoğulları üzerine yürüyerek bu beyliğin hâkimiyetine son verdi.[108] Daha sonra batıya doğru ilerleyip Cezîre bölgesinde başta Meyyafârikîn ve Âmid olmak üzere önemli şehirleri, ardından da Diyâr-ı Mudar'ı tek yönetim altında birleştirdi. Dolayısıyla onun zamanında Büveyhî hanedanı kuvvet ve kudretinin doruk noktasına ve en geniş sınırlarına ulaşmıştır. (H.368/M.979).[109]

Büveyhî topraklarında siyasî birliği temin ettikten sonra imar faaliyetlerine girişen Adudüddevle, bir çok çarpışma, fitne

---

105 Taberî, *Tarih,* XI, 432-433; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* VI, 373-374; bnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XIV, 221-223; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VII, 53; İbn Tiktaka, *el-Fahrî,* s. 289; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 164; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 276; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s.472-474. Ayrıca bk. Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye,* s. 105-107; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye,* s. 324-334; Güner, Ahmet, "Mutî-Lillâh", *DİA,* XXXI, 401-402.

106 Taberî, *Tarih,* XI, 450; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* VI, 408-412; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XIV, 243; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 169; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 284-286.

107 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* VI, 414-417, 426-430; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 279-280, 289-291.

108 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 166-169, 173-174; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 292.

109 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* VI, 347-445; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VII, 80-81, 90-101, 102-104. Ayrıca bk. Özaydın, Abdülkerim, "Adudü'd-Devle", *DİA,* I, 392-393.

ve iç karışıkların etkisiyle ihmâle uğramış, adeta harabe haline dönüşmüş başkent Bağdat'ı yeniden imara karar verdi. Bu amaçla şehrin camilerini, pazar yerlerini tekrar tanzim etti. Zamanla tıkanan ve kullanılmaz hâle gelen nehir kanallarını açtırdı. Diğer taraftan Irak'tan Mekke-i Mükerreme'ye kadar uzanan hac yollarını ıslah edip, buralara rahatlıkla ulaşılmasını temin etti. Onun belki de en mühim eseri, Bağdat'taki meşhur Bîmaristan (hastane) olmuştur. Onun döneminde sürekli siyasî çalkantıların mağduru olan Bağdat halkı, nispeten huzura kavuştu. Sağlanan bu olumlu şartlarda pek çok ilim ve din adamı, tabip ve mühendis yüksek himaye gördükleri başkente akın etmeye başladılar. Onların da katkılarıyla Bağdat, yeniden ilim ve kültür merkezi haline geldi. Bütün bu olumlu gelişmeler sebebiyle Adudüddevle'nin emîrlik zamanı, Büveyhîler'in en parlak dönemi olarak değerlendirilir.[110] Onun en büyük başarısı, babasının devletin bütünlüğünü sağlama konusundaki çabalarını devam ettirmiş olmasıdır. Kurduğu temeller uzun süreli ve sağlam olmasa da hem babasının, hem de kendisinin hükmettiği dönemler, Büveyhî Devleti'nin yalnız siyasî değil, kültürel açıdan da altın çağları olarak addedilir. Gerçekten de Rüknüddevle'nin döneminde atılan altın tohumları, selefi Adudüddevle zamanında meyvelerini vermiştir.[111] Adudüddevle'nin başarılarında teorik olarak kendisiyle iktidar ortağı olan Abbâsî halîfesi ile de iyi münasebetler geliştirmiş olmasının payı da unutul-

---

110 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* VI, 453-456, VII, 88-90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VII, 100-101. Ayrıca bk. Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi,* III, 405-408; Merçil, Erdoğan, "Büveyhîler", *DİA,* VI, 499.

111 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 178. Ayrıca bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* V, 532.

mamalıdır. Nitekim bunu temin maksadıyla Adudüddevle kızını halîfe Tâî ile evlendirmiştir.[112]

Adudüddevle Hicretin 371. (M.981-982) yılında Bâkıllânî adıyla meşhur olan Kadı Ebû Bekr Muhammed'i Bizans İmparatoru'na cevabî mektubunu götürmek üzere elçi olarak göndermiştir. Bâkıllânî, burada özellikle Hıristiyan din adamlarıyla dinî konularda münazaralar gerçekleştirmiş, bu esnada onların iddialarını çürüttüğü gibi, muhataplarına karşı İslâm inanç esaslarını ikna edici aklî deliller çerçevesinde savunmuştur.[113]

Büveyhî Sultanı Adudüddevle'nin (H.372-373/M.983) ölümünden sonra[114] üç oğlu Şerefüddevle, Samsamüddevle ve Bahâüddevle arasında yıkıcı bir taht mücadelesi başladı.[115] Bu iç savaşını neticede Şerefüddevle kazandıysa da (H.376/M.988)[116] onun kısa süre sonra (H.378-379/M.989) tarihinde ölümüyle

---

112 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 271-272; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI,295. Adudüddevle dönemi ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V,521-546; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 107-116.

113 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 110-111; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 177; . Bu konuda bk. Güner, Ahmet, *Büveyhîlerde Adudu'd-Devle ve Dönemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1992; Gölcük, Şerafettin, "Bâkıllânî", *DİA*, 531-535; Karadaş, Çağfer, "Bizans Sarayında Müslüman-Hıristiyan Münazarası", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 2009, sy. 22, s. 1-35.

114 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 299-301.

115 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VII, 51-53, 96-101, 107-108, 130-133; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 289-290, 300-302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 113-116, 127-128; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 178; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 303.

116 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 143-146, 154-158, 161-162; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 317-318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 130; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 181; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 305.

Bahâüddevle genç yaşta Bağdat'ta Büveyhî tahtına oturdu.[117] Bahâüddevle uzun süren çabalardan sonra bir ölçüde devletin birliğini yeniden sağlamaya muvaffak oldu. Fakat bu dönemde Irak'taki Büveyhî nüfuzu azalmaya başlamıştı. Bunun en büyük işareti ise, hanedanın temelini teşkil eden Türkler ile Deylemler'in artık bir arada yaşayamayacak kadar birbirlerine karşı husumet besler hale gelmiş olmalarıdır. Öyle ki, onun Büveyhî tahtına oturduğu yılda iki taraf arasında Bağdat'ta yaklaşık beş gün süren çatışmalar gerçekleşmiş, Bahâüddevle tarafları yatıştırmak için her türlü çabayı göstermiş olmasına rağmen çatışmaları durduramamıştır. Bunun üzerine daha güçlü olan Türkler'in yanında yer alıp onlarla birlikte çatışmalara katılmış, bunun üzerine Deylemliler dağılmışlar; bir kısmı şehir dışına çıkarılmış, bir kısmı da tutuklanmıştır. Bu gelişme, devlet idaresinde ve Emîr üzerinde Türkler'in etki ve nüfuzunun artmasına sebep olmuş, neticede Büveyhî emîrinin durumu, daha önce Türk askerleri karşısında aciz kalan Abbâsî halîfelerinin durumuna benzer bir hal almıştır.[118] Zamanla daha da derinleşen bu istikrarsızlık ortamında Büveyhîler, hakim oldukları toprakları korumada acziyet göstermeye başladılar. Belki de bu acziyetin bir neticesi olarak Diyarbakır bölgesi elden çıkarak, burası kısa süre sonra müstakil bir beylik haline gelecek olan Mervân-

---

[117] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 338-339; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 307; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 477-478.

[118] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VII, 190-191; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 361-363; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 139; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 183; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 477.

oğulları'nın eline geçti. Bu gelişmeyi, Müseyyeboğulları'nın Musul'u Büveyhîler'in hâkimiyetinden alması takip etti.[119]

Hicretin 381. (M.991-992) yılında halîfe Tâî-Billâh, Bahâüddevle tarafından azledilerek yerine Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İshâk, el-Kâdir-Billâh lâkabıyla yeni Abbâsî halîfesi ilân edildi.[120]

Bahâüddevle'nin (H.402-403/M.1012)'de ölümüyle oğulları arasında uzun süren bir hâkimiyet mücadelesi başladı. Sonuçta Büveyhîler'in büyük gayretlerle kurdukları birlik parçalandı.[121] Bahâüddevle'den sonra yerine geçen oğlu Sultânüddevle'nin[122] Irak'ta karşılaştığı en büyük güçlük, Büveyhî hanedanının kurucu unsurları olan Deylemliler ve Türkler arasındaki mücadelelerin şiddetlenmesi oldu.[123] Olaylar neticesinde Türkler'in desteklediği Müşerrifüddevle b. Bahâüddevle Irak'a hâkim oldu (H.411-412/M.1021). Bu şekilde Sultânüddevle Irak üzerindeki iddiasından vazgeçmek zorunda kaldı.[124]

---

119 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 143-145; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 184-185. Ayrıca bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, 547-554. Bu konuda bk. Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 414-419; Merçil, Erdoğan, "Bahâüddevle", *DİA*, IV, 475-476.

120 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VII, 241-244; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 350-352; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 147-149; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 290; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 185-186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 308-310; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 478-479. Tâî ve dönemi hakkında ayrıca bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 334-339; Demîrcan, Adnan, "Tâî'-Lillâh", *DİA*, XXXIX, 447-448.

121 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 268; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 218; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 348.

122 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 120-121, 125; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 352.

123 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 294-295; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 311.

124 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 306, 309, 311-312.

Büveyhî hanedanında Müşerrifüddevle'nin (H.415-416/M.1025) ölümünden sonra Irak'ta yeniden taht mücadelesi baş gösterdi. Sonunda askerler onun kardeşi Celâlüddevle'yi emîr seçtiler.[125] Bununla birlikte Emîr Celâlüddevle ile Türk askerleri arasında çıkan anlaşmazlıklar, onun nüfuzunun ve otoritesinin büyük oranda zayıflamasına sebep oldu. Bağdat'ta iki taraf arasında başlayan çatışmalar, daha sonra Basra'ya da yayıldı.[126] Bundan istifade eden Kirman Büveyhîleri lideri İmâmüddevle Ebû Kâlîcâr, Basra'yı işgâl edip kendine bağladı.[127]

Halîfe Kâdir-Billâh Hicretin 422. (M.1030-1031 yılında Zilhicce ayında (Kasım-Aralık) vefat edince yerine oğlu Kâim-Biemrillâh Abbâsî halîfeliğine geçti.[128] Kâdir, halîfe olmadan önce halîfelik Türkler ile Deylemliler'in etkisi altındaydı. Ancak onun gayretleriyle birlikte hilâfet makamı layık olduğu şeref ve saygıyı bir nebze de olsa kazandı. Halîfe, Büveyhî emîri Bahâüddevle'nin kızıyla evlenmek suretiyle siyasî irade ile de sağlıklı ilişkiler kurmayı başardı.[129] İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre cömert ve güzel ahlâk sahibi olan halîfe Kâdir-Billâh, itikadı

---

125 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XV, 170-171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VII, 316, 322, 329; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 224-225.

126 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XV, 171, 175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VII, 332; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XII, 2, 24-25. Bu konuda bk. Taneri, Aydın, "Celâlüddevle", *DİA,* VII, 259-260.

127 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VII, 332-333.

128 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XV, 216-217; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 227; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XII, 31-32; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 485. Ayrıca bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye,* s. 349-350; Özaydın, Abdülkerim, "Kâim-Biemrillâh", *DİA,* XXIV, 210-211.

129 İbn Tiktaka, *el-Fahrî,* s. 291-292.

sağlam olup, aynı zamanda Ehl-i Sünnete dair bir eser de yazmıştır.[130]

Basra'yı ele geçiren Kirman Büveyhîleri emîri Ebû Kâlîcâr bir ara Bağdat'ı da zaptedmek istediyse de başarılı olamadı, fakat kendini Emîrü'l-Ümerâ olarak kabul ettirmeye muvaffak oldu.[131] Yönetimi esnasında başarısız bir performans sergileyen, üstelik birkaç defa kendi askerlerinin saldırısına uğrayan, sarayından uzaklaştırılıp, daha sonra görevine iade edilen Ebû Kâlîcâr, bu şekilde Büveyhî hakimiyetinin nüfuzunu kaybetmesine sebep oldu.[132] Ancak bu başarısızlıklarına rağmen Halîfe Kâim'e müracaat ederek, kendisine "Melikü'l-Mülûk" unvanının verilmesini istedi. Halîfe başlangıçta buna itiraz etmişse de, fakîhlerin bunu caiz gören fetvalar vermeleri üzerine teklifi kabul etmek zorunda kaldı. Ancak Ebû Kâlîcâr'ın aldığı bu unvanın yönetimde pratik açıdan herhangi bir faydası olmadı.[133]

Hicretin 434. (M.1042-1043) yılında halîfe ile Büveyhî emîri Celâlüddevle arasında bir kriz meydana geldi. Bunun sebebi, Melik'in elde edilen cizye gelirine el koymasıdır. Hâlbuki geleneğe göre cizyeden elde edilen gelirler halîfelere gönderilir, hükümdarlar da bu hususta onlara herhangi bir müdahalede bulunmazlardı. Ancak Celâlüddevle'nin cizyeye el koyması, halîfenin tepkisini çekti. Kâim-Biemrillâh'ın bu konuda

---

130 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 354-355; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 27-29, 31-32. Ayrıca bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 339-349; Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Kâdir-Billâh", *DİA*, XXIV, 127-128.

131 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 1-4.

132 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 4-5, 8, 10, 13. Bu konuda bk. Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 427-429.

133 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 15; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 33.

Kâdılkudât Ebu'l-Hasan el-Mâverdî'ye yazdığı mektuplar da sonuç getirmedi; Emîr, bu gelişmelere kulak asmayıp cizyeye el koymaya devam etti. Bunun üzerine halîfe, çevresindeki emîr ve kadılara haber verip ailesiyle birlikte Bağdat'ı terk etmeye karar verdiğini bildirdi. İki taraf arasındaki anlaşmazlık, Celâlüddevle'nin gelecek yıl cizye üzerindeki tasarrufu yine halîfeye devredeceğine dair söz vermesiyle çözüme kavuşturuldu. Ancak bu anlaşma her iki taraf arasındaki güven bunalımını gidermeye yetmedi.[134]

Diğer taraftan Bağdat'ı hedef alan Kirman Büveyhîleri reisi Ebû Kâlîcâr, Basra'ya yürüyerek burayı kendi hâkimiyeti altına almıştı.[135] Irak Büveyhî hükümdarı Celâlüddevle'nin (H.435-436/M.1044) yılında ölümüyle Bağdat'ta hutbe Ebû Kâlîcâr adına okunmaya başladı.[136] Böylece Ebû Kâlîcâr, Büveyhîler'in Irak, Fars ve Kirman kollarını yeniden tek bir idare altında toplamış oldu.[137] Fakat bu sırada Selçuklular da Büveyhîler'in hâkim oldukları toprakları tehdit etmeye başlamışlardı.[138]

Selçuklular, Dandanakan Savaşı'ndan (H.431-432/M.1040) sonra toplanan kurultayda o zamana kadar ele geçirilmiş ve ileride zapt edilecek toprakları hanedan üyeleri arasında paylaştırmışlardı. Buna göre Kirman bölgesi Çağrı Bey'in oğlu

---

134 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VIII, 36; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 238; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XII, 50-51.

135 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VIII, 19.

136 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 239-240.

137 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VIII, 37, 40-41, 42; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XII, 40. Ayrıca bk. Güner, Ahmet, "Ebû Kâlîcâr", *DİA,* X, 171-172.

138 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VIII, 33-34, 41-42, 43-44; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 240-241; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XII, 43, 48-50.

Kavurd'a verilmişti. Bunun neticesi olarak Kirman eyaletine Selçuklu akınları başladı. (H.434/M.1042-1043).[139] Daha sonra bizzat Kavurd, buraya yürüyerek bölgedeki Büveyhî hâkimiyetine son verdi (H.439-440/M.1048). Aynı tarihte Büveyhî sultanı Ebû Kâlîcâr'ın ölümü üzerine yerine oğlu Hüsrev Fîrûz, Bağdat'ta babasına halef oldu. Abbâsî halîfesi Kâim-Biemrillâh ona Melikü'r-Rahîm lâkabını verdi.[140]

Büveyhî emîrliğinin zayıflamasıyla birlikte Büveyhî ordusundaki Türk askerlerinin kumandanı olan Arslan Besâsirî'nin yönetimde ağırlığı hissedilmeye başladı. Öyle ki o, hem Büveyhî Emîrü'l-Ümerâ'sını hem de halîfeyi kontrolü altına almış görünüyordu. Nitekim Arslan Besâsirî tek başına kararlar almak suretiyle muhtelif bölgelere ordular göndermeye başladı.[141] Bunlardan birinde bizzat kendisinin katıldığı seferde Enbâr şehri teslim alındı. (H.441/M.1049-1050).[142] Aynı yıl içerisinde Melikü'r-Rahîm'in başında bulunduğu ordunun Fars askerlerine mağlup olması[143], iki yıl sonra (H.443/M.1051-1052) Ehvâz da ikinci defa isyancılar karşısında yenilmesi[144] Melik'in kuvvetini daha da azaltmış, neticede Arslan Besâsirî, Büveyhî iktidarının tek siyasî aktörü haline gelmiştir.[145]

---

139 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 286; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 33-36.

140 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 48-49; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 242; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 57-58. Ayrıca bk. Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 430-431.

141 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 485.

142 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 53.

143 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 53.

144 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 58.

145 Büveyhîlerin zayıflaması ve zayıflama sebepleri hakkında bk. Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 145-151.

Hüsrev Fîrûz'la birlikte Irak şubesi başta olma üzere Büveyhî hanedanlığında süratli bir çöküş başlamıştı. Ordunun aldığı mağlubiyetler sebebiyle başta Bağdat olmak üzere ülke içinde karışıklıklar baş gösterdi.[146] Öyle ki meydana gelen kargaşa esnasında pek çok kabir dahi yağmalandı. Bunlardan biri de Hârûn Reşîd'in eşi Zübeyde'nin kabridir. Saldırılardan Büveyhî meliklerinin mezarları de nasibini aldı. (H.443/M.1051-1052).[147] Hicretin 445. (M.1053-1054) yılının Muharrem Ayında (Nisan 1053) Bağdat'ta Sünnîler ile Şiîler arasındaki çatışmalar, gerek Büveyhî emîri, gerekse halîfenin çabalarına rağmen engellenemedi. Bu esnada Türkler, Şiîler'in ağırlıkta oldukları Kerh mahallesini ateşe verince, burada yaşayan halk Bağdat'ı terk etmek zorunda kaldı.[148]

Bağdat'ta bu gelişmeler yaşanırken, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Azerbaycan'ı ele geçirip Bağdat halîfeliği sınırlarına dayanmıştı.[149] Bu esnada halîfe ile Arslan Besâsirî arasında yetkileri noktasında anlaşmazlıklar da baş gösterdi.[150] Halîfe bu sebeple Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet edip kendisini bu güç durumdan kurtarmasını talep etti.[151] Halîfenin ısrarlı davetleri neticesinde harekete geçen Tuğrul Bey, Ramazan 447'de (Aralık 1055) Bağdat'a girdi. Son Büveyhî Emîrü'l-Ümerâ'sı Melikü'r-

146 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 54.

147 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 329-331; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 245.

148 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 340; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 65-66.

149 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 343-344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 67; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 247.

150 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 68-69.

151 İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 293; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 51.

Rahîm'in tutuklanmasıyla Bağdat'taki 110 yıllık Büveyhî hâkimiyeti sona ermiş oldu.[152]

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, Abbâsî tarihinde yüz on yıllık bir dönemde hâkimiyet kuran Büveyhîler, Bağdat'ı ele geçirip halîfelik tarihinde yeni bir dönem başlatmışlardır. Onlar, her ne kadar Şiî olsalar da Sünnî halîfeliği ortadan kaldırmadılar. Fakat halîfeliğe öldürücü bir darbe vurdular. Halîfe artık bütün yetkileri elinden alınmış, gerektiğinde gözlerine mil çekilip tahttan indirilen, birkaç köyün geliriyle geçinen, sadece unvan dağıtan bir memur, Büveyhî hanedanının elinde bir oyuncak, bir kukla durumuna düştü. Dolayısıyla bu dönem Abbâsî otoritesi ve halîfenin kudreti açısından en hazîn çağ olarak kabul edilir. Çünkü Büveyhîler dönemine kadar halîfeler hiç bu kadar güçsüz bırakılmamış, bu kadar aşağılanmamışlardı.

---

152 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 347-349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 70-74; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 248-249; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 66-67; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 486-487. Büveyhîler döneminde Abbâsî halîfeliği konusunda bk. Tavîl, Muhammed Emîn Ğâlib, *Tarihu'l-Aleviyyîn*, Lazkiye 1924; A'zamî, Ali Zarîf, *Târîhu'd-Düveli'l-Fârisiyye fi'l-Irâk*, Bağdat 1927; Sâmerrâî, Hâsim Gavvâm, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye: İzmihlâlühâ ve Sukûtuhâ*, Kahire 1940; Hâlidî, Fâdıl, *el-Hayâtü's-Siyâsiyye fi'l-Irâk Hılâle'l-Karni'l-Hâmis el-Hicrî*, Bağdat 1969; Zebîdî, Muhammed Huseyn, *el-Irâk fi'l-Asri'l-Büveyhî*, Kahire 1969; Şâmî, Fadîle Abdü'l-Emîr, *Târihu'l-Fırkati'z-Zeydiyye*, Necef 1974; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, III, 740-774; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, 555-562; Müneymine, Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Büveyhiyye*, Beyrut 1987; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 271-298; Işş, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 185-199; Abbot, Nabia, "Two Buyid Coins in the Oriental Institute", *AJSLL*, LVI, (1939), s. 350-364; Bosworth, C.E., "Military Organisation Under the Buyids of Persia and Irak", Oriens, 18-19 (1967), s. 143-167; Zettersteen, K.V., ""Büveyhîler", *İA*, II, 843-845; Merçil, Erdoğan, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 496-500.

Büveyhîler Şiî idiler, ancak Şiîlik onların siyaset anlayışında ikinci plândaydı. Asıl önemli olan saltanatlarının sürmesiydi. Bu yüzden Sünnî halîfeyi işbaşında tutmakta tereddüt etmediler. Sünnîler'den çekinerek aşırı Şiî düşünce ve uygulamalara destek vermediler. Aynı şekilde kendileri gibi Şiî olan Fâtımî halîfesine de tâbî olmadılar. Bilakis Musul'da Fâtımîler adına hutbe okuyan Ukaylî emîrine karşı ordu gönderilmesini talep eden halîfenin isteğini kabul ederek, burada tekrar Sünnî halîfe Kâhir adına hutbe okunmasını sağladılar.[153]

III. SELÇUKLU HÂKİMİYETİNDE ABBÂSÎLER

A. BÜYÜK SELÇUKLULAR

Abbâsî Halîfeliği ile Büyük Selçuklu Devleti arasındaki ilk resmî irtibat, Nîsâbur'un (H.429/M.1038) yılında Selçuklular tarafından ele geçirilmesiyle başladı. Nitekim bu gelişmeyi haber alan Abbâsî halîfesi Kâim-Biemrillâh, Tuğrul ve Çağrı Beyler'den yağma, katil ve tahripten kaçınarak ele geçirdikleri şehirlerde imar faaliyetlerine girişmelerini istedi. Görüldüğü gibi Selçuklular ile ilişki kurma girişimi ilk olarak halîfeden gelmiştir. Tuğrul Bey de, halîfenin elçisine saygı göstermiş, Müslüman memleketleri koruma hususunda halîfenin hizmetinde olduklarını bildirmiştir.[154]

---

153 Azimli, Mehmet, "Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Şiî Bir Hanedan: Büveyhîler", *DÜİFD*, s. 30-31.

154 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 286, 331. Ayrıca bk. Burslan, Kıvamüddin, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943, s.4-5; Köymen, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, 1976, s.34; Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1979, I, 35; Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, *İstanbul*, 1992, s.18; Arslantaş, Yüksel, "Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halîfeliği Arasındaki İlk Münasebetler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, 1995, s.143; Sevim, Ali, "Çağrı Bey", *DİA*, VIII, 183-186.

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Abbâsî halîfesi ile diplomatik ilişki kurmak suretiyle İslâm dünyasında itibar kazanmayı isterken, Halîfe Kâim-Biemrillâh da Selçuklular'la yakın münasebet geliştirmek suretiyle onlardan Abbâsî topraklarında işgâlci konumunda bulunan Büveyhîler'e karşı yardım istemeyi hedefliyordu. Bu amaçla halîfe, Şâfiîler'in büyüklerinden olan Ebu'l-Hasan el-Maverdî' yi sultana elçi olarak gönderdi. (H.434/M.1043-1044).[155] Aynı zamanda bir fakîh olan ve halîfe tarafından baş kadılık görevine getirilmiş bulunan Maverdî'yi Selçukluların kontrol ettiği bölge halkı da yakından tanıyordu.[156]

Selçuklu-Abbâsî halîfeliği ilişkilerinin daha da gelişmesi üzerine Tuğrul Bey, halîfeye elçileri vasıtasıyla Bağdat'a gelme niyetinde olduğunu bildirdi.[157] Halîfenin de davetiyle (H.446/M.1054) yılında harekete geçerek (H.447/M.1055) yılında Bağdat'a ulaştı. Halîfe kendisini büyük bir törenle karşıladı. Bu sırada Bağdat'ta bulunan Büveyhî sultanı Melikü'r-Rahîm, halîfenin de tavsiyesiyle Sultan Tuğrul Bey'e itaatini bildirdikten sonra iki taraf arasında herhangi bir çatışma ihtimaline karşı kendi askerlerini Bağdat dışında çekti.[158]

---

155 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 289.

156 Brockelmann, C. "Maverdî", *İA*, İstanbul, VII, 409; Kallek, Cengiz, "Mâverdî", *DİA*, XXVIII, 180-181.

157 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 70-71; Azimî, *Tarih* (Selçuklular dönemiyle ilgili bölümler) (çev.Ali Sevim), Ankara, 1988, s.6.

158 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 71; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 248-249. Ayrıca bk. *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1992, I, 260.

Kâim-Biemrillâh, Bağdat girişindeki karşılamadan sonra Tuğrul Bey'i sarayında kabul etti. Halîfe kendisine hizmetlerinden dolayı teşekkürlerini bildirerek ona "Rükneddin" unvanını verdi.[159] Bunun ardından halîfe, Bağdat camilerinde hutbenin Tuğrul Bey adına okunması emreti. Bunun üzerine 22 Ramazan 147 (15 Aralık 1055) Cuma günü bütün camilerde Tuğrul Bey adına hutbe okundu.[160]

Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesinden şehir halkının halîfe kadar hoşnut olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Tuğrul Bey'in askerleri, halkın arasına karışınca saldırıya uğradılar. Askerler de buna mukavemet gösterdiklerinde taraflar arasında çatışma çıktı. Bu hadiselerin meydana gelmesinde kendisinden şüphelenilen Büveyhî Sultanı Melikü'r-Rahîm tutuklanarak Tuğrul Bey'in huzuruna getirildi.Tuğrul Bey onun mahkeme edilinceye kadar hapsedilmesini istedi. Bunun üzerine Melikü'r-Rahîm yakın adımlarıyla birlikte 23 Aralık 1055 günü tevkif edildi. Onun hapsedilmek suretiyle etkisiz hale getirilmesiyle, Büveyhîler hanedanı resmen sona ermiş oldu. Fakat bu gelişme halîfeyi rahatsız etti. Tuğrul Bey'e "Melikü'r-Rahîm ve yakınları benim emrim ve emânımla senin yanına gittiler. Ya onları salıverirsin, ya da ben Bağdat'ı terk ederim. Halbuki ben seni emr-i şerife olan saygının artacağını, aile mahremiyeti vė mesken masuniyetine saygı duyulacağını düşünerek çağırmıştım. Ancak olayların bunun tam tersi bir şekilde cereyan ettiğini görüyorum" ifadeleriyle rahatsızlığını en yüksek perdeden dile getirdi. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Büveyhî emîrinin adamlarından bir

---

159 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 19-21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 71.

160 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 71; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 293.

kısmını serbest bıraktı. Ancak onun bütün mallarına el koydu. Melikü'r-Rahîm'in askerleri ise daha önce Bağdat'tan kaçmış bulunan Arslan Besâsirî'nin yanına gittiler. Bu sırada Arslan Besâsirî, Suriye topraklarında bulunan Rahbe'de karargâh kurmuş vaziyetteydi.[161]

Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesinden kısa süre sonra halîfe Kâim-Biemrillâh ile Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey'in (Dâvûd) kızı olan Hatice Sultan arasında nikâh akdedilmek suretiyle Abbâsî halîfeliği ile Selçuklu ailesi arasında akrabalık gerçekleştirildi. (H.448/M.1056-1057).[162] Ancak buna rağmen, Bağdat halkı Selçuklu ordusunun şehirlerinde bulunmasına tahammül edemedi. Tuğrul Bey'in Bağdat'ta kaldığı on üç ay içerisinde Selçuklu ordusu ile halk arasındaki hoşnutsuzluk bir türlü giderilemedi. Halîfe de bu durumdan rahatsız olarak, veziri Amîdülmülk el-Kündürî aracılığı ile Tuğrul Bey'den Bağdat'tan ayrılmasını talep etti. Tuğrul Bey bunun üzerine Hicretin 448. (M.1056) yılında Bağdat'tan ayrılıp Dicle kenarında bir karargâh merkezi kurarak ordusunu buraya yerleştirdi. Daha sonra Medinetü't-Tuğrul adını alacak bu bölgede bir de saltanat sarayı yapılmasını emretti.[163]

Tuğrul Bey, Bağdat'tı terk ederken yerine sürekli olarak görev yapacak Aytigin isminde bir vali (şahne) tayin etti. Buna göre daha önce sultan tarafında görevlendirilen Amîdülmülk

---

161 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 71-72.

162 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 4; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII,74; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 249; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 67-68 .

163 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII,77-78; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 251.

Irak'ın genel valisi olurken, Aytigin sadece Bağdat'ın valiliğini üstlenecekti.[164] Burada Büyük Selçuklu Sultanları ile Büveyhî emirleri arasındaki yönetim farkı da ortaya çıkmış oldu. Büveyhî emirleri mahallî hanedan oldukları için Bağdat'ta otururlardı. Hâlbuki Selçuklular büyük bir devlet olduklarından kendi başkentlerinde oturuyor, Bağdat'ta kendileri adına temsilci bulunduruyorlardı.[165]

Tuğrul Bey, Bağdat'tan ayrıldıktan sonra, kendisine karşı iktidar mücadelesi başlatan kardeşi İbrahim Yınal ile mücadeleye girişti. Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesinden sonra şehri terk eden Arslan Besâsirî, bu mücadeleyi fırsat bilerek İbrahim Yınal'a mektup yazmak suretiyle onu Tuğrul Bey'e karşı isyana teşvik edip kendisine destek sözü verdi.[166] Ancak verdiği sözü tutmadı. Zira onun asıl isteği Selçuklular'ın gücünü zayıflatmaktı.[167] Üstelik Selçuklular'a karşı kendisine başka bir müttefik de bulmuştu: Besâsirî, Mısır'da halîfeliğini ilân eden Mustansır el-Alevî'ye mektup yazarak Irak'ta Şiîliğin yerleşmesi için yardım talep etmiş, o da gereken desteği kendisine vereceğini bildirmişti. Mustansır'dan destek sözü alan Besâsirî (H.450/M.1058) yılında Bağdat'ı işgâl etti. Hilâfet sarayını ele geçirdikten sonra Kâim-Biemrillâh'ı tutukladı. Mansur camiinde Mustansır el-Alevî adına hutbe okutan Besâsirî, ezanda "Hayye Alâ hayri'l amel"(Haydi en hayırlı işe) denilmesini de

---

[164] Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 252, 258.

[165] Bu konuda bk. *Türk Dünyası El Kitabı*, I, 260.

[166] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 485-486.

[167] İbn Kalânisî, *Tarihu Dimaşk*, (thk. Süheyl Zekkâr), Dimaşk, 1983, s.143-145; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 30-31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 82-83; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 254.

sağladı. Bu şekilde Bağdat'ta Abbâsî halîfesinin egemenliği bir yıldan fazla bir süre kesilmiş oldu. Üstelik Besâsirî, baskıyla bütün din bilginlerini ve ülkenin ileri gelenlerini Mustansır'a biat ettirdi.[168]

Bağdat'ta bu gelişmeler olurken, Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal ile meşgul oluyordu.[169] Dolayısıyla Abbâsî başkentindeki hadiselere anında müdahale etme fırsatı bulamadı. İktidar mücadelesini tamamladıktan sonra yeniden Bağdat'a yürüme kararı aldı. Şehre ulaştığında ilk işi Halîfe Kâim-Biemrillâh'ı hapisten kurtararak makamına oturtmak oldu. Daha sonra da Bağdat'taki hadiselerin sorumlusu Arslan Besâsirî sultanın huzuruna getirilerek öldürüldü. (H.451/M.1058). Bu şekilde Besâsirî'nin Şiîliği Bağdat'ta egemen bir mezhep haline getirme faaliyetleri kesin bir şekilde sona erdirilmiş oldu.[170]

Halîfe, kendisini ikinci defa Şiîler'in baskısından ve tutukluluktan kurtaran Tuğrul Bey'i huzuruna kabul ederek minnettarlığını ifade ettikten sonra onu "Doğunun ve Batının Sultanı"(Sultanu'l Meşrık ve'l Mağrib) unvanıyla taltif edip adına hutbe okuttu. Halîfe bunlarla da kalmayarak kendi egemenliği altındaki bütün toprakların yönetimini Sultan Tuğrul Bey'e devrettiğini duyurdu. (H.449/M.1058).[171] Bu şekilde Abbâsî halî-

---

168 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 31-36, 44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 83-85; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 254-255; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 76-79, 80-81; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 486.

169 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 85.

170 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 45, 54-55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 85-87; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 255-256; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 83-84; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 486. Bu donuda ayrıca bk. Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 302-305.

171 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 80.

fesinin siyasî yetkilerini sultana devrettiği ve kendisinin sadece dinî bir lider olarak kaldığı resmen tescil edilmiş oldu.

Hicretin 454. (M.1062) yılında Sultan Tuğrul Bey, Abbâsî halîfesi Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun Sultan ile evlendi.[172]

Tuğrul Bey Hicretin 455. (M.1063) yılı Mart ayında Bağdat'tan Cibâl'e harekete etti. Rey'e varıp halîfenin karısı ve kardeşinin kızı olan Arslan Hatun'u da yanına aldı. Arslan Hatun, eşi halîfenin kendisine kötü davranmasından şikâyetçi olduğu için Bağdat'tan ayrılmak istemişti. Sultan burada rahatsızlandı kısa süre sonra da 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063) Cuma günü vefat etti. Çocuğu olmadığı için yerine kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Alparslan geçti.[173]

Halîfe Kâim-Biemrillâh, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra verdiği bir emîrle adını hutbelerden çıkarmış, fakat yerine hiçbir hükümdarın adını koymamıştı. Üstelik vergi toplamakla görevli Selçuklu memuruna şu haberi göndermişti: "Sen bu memlekette ölen sultan tarafından memur edildin. Elini idareden çekip sükûn içinde oturmak istersen otur; yoksa seni bu memleketten çıkarırım." Halîfe Kâim-Biemrillâh, daha sonra da Arap sultanlarına haber göndererek ortaya çıkan durum karşısında ülkede sükûnet ve asayişi korumak amacıyla alınacak

---

[172] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XVI, 75, 80-81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VIII, 92-94; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 259, 262; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XII, 86, 88-89; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 487.

[173] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XVI,81-83; Hâmid el-Isfahânî, Muhammed b.Hamid, *Tarihu Devleti Âl-i Selçuk,* Beyrut 1979, s. 30; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VIII, 94-96; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 262; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XII, 89.

tedbirleri görüşmeye çağırdı. Fakat Selçuklular'ın Bağdat valisi Amîd Ebû Saîd Kainî'nin, halîfenin bu davranışına şiddetle karşı çıkması ve kendisinin Selçuklu veziri Amîdülmülk el-Kündürî'nin hizmetinde olduğunu, ancak ondan gelecek emirlere göre hareket edeceğini bildirmesi, halîfeyi ve Arap sultanlarını daha ileri gitmekten alıkoydu. Böylece Irak fiilen Selçuklu egemenliğinde kalmış oldu.[174] Ancak bununla birlikte otorite boşluğu Bağdat'ta tedhiş hareketlerine zemin hazırladı. Neticede Bağdat'ta halk ayaklandı. Ayaktakımı insanlar esnafa saldırdılar, soygunlar yaptılar.[175] Abbâsî başkentindeki bu kargaşa, Tuğrul Bey'in ölümünden (455/1063) Alparslan adına hutbe okunmasına kadar yaklaşık dokuz buçuk ay kadar devam etti. (H.456/M.1064).[176]

Selçuklu Sultanı Alparslan, halîfelik ile ilişkileri baştan itibaren iyi bir zemine oturtmak için büyük çaba sarf etti. İlk adım olarak, bir jest yaparak Tuğrul Bey ile evlenmiş olan ve onun ölümüyle ortada kalan Halîfe-Kâim Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun'un Bağdat'a iade edilmesini sağladı.[177] Sultan, halîfenin kızı ile birlikte Bağdat'a bir de heyet göndermek suretiyle, halîfelikle etkili bir ilişki kuracağı hususundaki niyetini gösterdi. Bunun üzerine halîfe, hemen sultanın beklentilerini yerini getirerek kendisine gönderilen mektubu takip eden ilk cuma gününden itibaren minberlerde Alparslan adına hutbe okutmaya başladı. Ayrıca ona "Büyük Sultan", "Dinin Işığı" ve "Müslü-

---

174 Köymen, M. Altay, *Alparslan ve Zamanı*, I, 99-101.

175 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 94-95.

176 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 98.

177 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 98; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 264.

manların bereketi" unvanlarını verdi.[178] Sultan Alparslan adına okunan hutbe, kesintisiz olarak devam etti. Dolayısıyla kaynaklar Bağdat minberlerinde "Sultan" unvanıyla adına hutbe okunan ilk sultanın Alparslan olduğunu ifade ederler.[179]

Bağdat'ta bu gelişmeler olurken, Selçuklular'ın batıya doğru ilerlemelerinden kaygı duyan Bizans İmparatoru, onları uzaklaştırmak amacıyla büyük bir orduyu doğu seferine çıkardı. Buna karşılık Alparslan da harekete geçip, kuvvetleriyle bugünkü Türkiye sınırlarını aşarak Bizanslılar'ın egemenliğindeki "Ani" ve "Kars" bölgesine girdi.[180] (H.463/M.1071) yılında Alparslan ile Romanos Diogenes arasında cereyan eden Malazgirt Meydan Muharebesi, Selçuklu ordularının mutlak zaferiyle sonuçlandı.[181] Alparslan, zaferden sonra halîfeye bir fetihnâme gönderdi. Halîfe Kâim-Biemrillâh, sultana Ebu'l Feth unvanını vererek onu taltif etti.Ayrıca gelen zafer haberinin ardından halîfenin emriyle Bağdat süslendi ve büyük bir şenlik tertip edildi. Halîfe Alparslan'ı kutlayarak kendisine hil'at ve hediyeler gönderdi.[182] Bu hadiseden bir yıl sonra Halîfe Kâim-Biemrillâh, veziri Amîdüddevle vasıtasıyla Sultan Alparslan'ın Seferî

---

178 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 107.

179 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 488. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Adîm, Kemaleddin Ebu'l Kasım, *Buğyetü't Taleb fi Tarihi'l Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, (çev.Ali Sevim), Ankara, 1982.

180 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 98-100; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 266.

181 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 267; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 489. Bu konuda bk. Sümer, Faruk-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1988; Sevim, Ali, "Malazgirt Muharebesi", *DİA*, XXVII, 481-483.

182 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI,123-128; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 109-110; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 100-101. Ayrıca bk. Sevim, Ali, "Malazgirt Muharebesi", *DİA*, XXVII, 482.

Hatun'dan olan kızını kendi oğlu veliaht Muktedî-Billâh'a istedi. Sultanın muvafakat etmesiyle Nîsâbur'da nikâh akdi gerçekleştirildi.[183]

Sultan Alparslan, halîfeye karşı izlediği dengeli siyasetin yanı sıra, Bağdat şahneliğine (valilik) olağanüstü yetkilerle donattığı meşhur komutanı Sâdüddevle Güherâyin'i tayin etmek suretiyle hilâfet merkezinde tam bir egemenlik tesis etti.[184] Zira halîfe, siyasî otoritesini tamamen kaybetmiş, Bağdat'ta bile sözünü geçiremez ve asayişi dahi temin edemez hale gelmişti. Saltanatı boyunca Büyük Selçuklu Devleti'ni güçlendirip genişleten ve devleti her bakımdan ileri noktaya ulaştıran Sultan Alparslan, Hârizm'li bir emîr ile yaptığı kavgada emîr tarafından katledildi. Onun ölümünden sonra yerine veliaht oğlu Melikşah geçti. (465/1072).[185]

Sultan Alparslan, dedesi Selçuk'un mezarını ziyaret maksadıyla gittiği Cend şehrinden dönerken uğradığı Radgan'da (H.458/M.1066) yılında düzenlediği törende oğlu Melikşah'ı veliahtı ilân etmişti.[186] Melikşah, Selçuklu Sultanı olduktan sonra veziri Nizamülmülk'ü Bağdat'a göndererek kendi adına hutbe okunmasını sağladı.[187] Bundan kısa süre sonra da Halîfe Kâim-Biemrillâh (H.467/M.1075) yılında vefat etti. Halîfe, daha

---

183 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 111.

184 Köymen, M. Altay, *Alparslan ve Zamanı*, I, 107

185 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 144-145; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 112-113; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 269-270; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 106-107; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 489. Alparslan hakkında bk. Kafesoğlu, İbrahim, "Alparslan", *DİA*, II, 526-530.

186 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 103.

187 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 145-146; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 118-119; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 106.

hayatta iken oğlu Ebü'l-Kasım'ı Muktedî-Billâh unvanıyla veliaht tayin etmişti. Dolayısıyla onun vefatından sonra Muktedî, yeni Abbâsî halîfesi olarak biat aldı.[188] Sultan Alparslan'ın ölümü üzerine Mekke'de adına okunan hutbe kesilmiş, tekrar Mısır'daki Mustansır el-Alevî adına okunmaya başlanmıştı. Bunun üzerine Melikşah (H.468/M.1076), yılında bir hac emîri görevlendirerek Mekke'ye gönderdi. Sonuçta Mekke'de sultan ve Halîfe Muktedî adına yeniden hutbe okunmaya başladı.[189]

Sultan Melikşah, Suriye ve Cezîre bölgesinde kontrolü sağladıktan sonra, Hicretin 479. (M.1086-1087) yılında birinci Bağdat ziyaretini gerçekleştirdi. Beraberinde veziri Nizamülmülk ve komutanları, beyleri ve kalabalık bir maiyeti de bulunuyordu.[190] Halîfe, Melikşah'a yedi hil'at giydirdi. Ayrıca yine halîfenin emriyle kendisine "Doğunun ve batının hükümdarı" alâmeti olmak üzere iki kılıç kuşatıldı.[191]

Sultan Melikşah, Hicretin 480. yılı Safer ayına kadar (8 Mayıs 1087) Bağdat'ta kalıp daha sonra Isfâhan'a döndü.[192] Bu yıl içerisinde Halîfe ile Melikşah'ın Hatun Sultan'dan olan kızıyla

---

188 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 164-165; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 120-121; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 295-296; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 272-273; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 109-111; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 490-491. Kâim Biemrillâh hakkında bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 349-362; Özaydın, Abdülkerim, "Kâim-Biemrillâh", *DİA*, XXIV, 210-211.

189 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 171-172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 121; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 111-113; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 491.

190 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 259-260; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 281-282.

191 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 267-268.

192 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 269; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 143; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 132-133. Ayrıca bk. Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 95.

evlendi.[193] Ancak bu evlilik fazla sürmedi. Şiddetli geçimsizlik sebebiyle Melikşah'ın kızı babasına haber göndererek halîfeden ayrılmak istediğini bildirdi. Bunun üzerine, babasının çağrısıyla yanına halîfeden olan oğlu Ebu'l-Fazl Cafer'i de alarak Bağdat'tan ayrılıp Isfâhan'a döndü.[194]

Melikşah, (H.484-485/M.1091-1092 yılında Bağdat'a ikinci kez gitmeye karar verdi. Bu defa niyeti Bağdat merkezli bir sefer başlatmak suretiyle Mısır'ı ele geçirmekti.[195] Sultan, Bağdat'a birçok Türk beyini çağırarak onlarla yeni yapacağı fetihler hakkında görüşmeler gerçekleştirdi.[196] Mısır'ın, sultanın hedefinde olmasının nedeni, buranın Bâtınî propagandasının yuvası haline gelmeye başlamasıdır. Bu durum Abbâsî Halîfeliği için de bir tehditti. Melikşah'ın hedefi sadece Mısırla da sınırlı değildi. Ayrıca Hicaz'ın tam egemenliğini sağlamak, Yemen ve Aden'i de fethetmek istiyordu. Nitekim kısa sürede Selçuklu orduları, Hicaz'ı devlete bağladıktan sonra Yemen ve Aden'i de Selçuklu egemenliğine dâhil ettiler.[197] Sultan Melikşah'ın bunlardan başka çok önemli bir hedefi daha vardı. Ancak ömrü yetmediği ve hayatına mâl olduğu için gerçekleştiremedi. Bu hedef, saltanat merkezini Bağdat'a nakletmekti. Böylece hem siyasî ve hem de dinî otoriteyi elinde tutup tüm İslâm dünyasını kontrol altına almayı düşünüyordu.[198]

---

[193] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 145.

[194] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 150; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 135.

[195] İbn Kalânisî, *Tarihu Dimaşk*, s.200; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 286.

[196] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 294, 299-300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 159; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 137.

[197] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 161. Ayrıca bk. Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklular", *İA*, X, 372.

[198] Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1993, s. 196.

Sultan Melikşah, idaresi döneminde Bâtınîler'le de mücadele etti. Bizzat Sultan tarafından yaptırılmış bulunan Şahdiz kalesine sinsice yerleşen Bâtınî reislerinden Atâş, burada özellikle Deylemli'ler ile dostluk kurarak, onları propaganda ve telkin yoluyla kendi mezhebine bağladı.[199] Bâtınî'ler tedhiş hareketlerini sultanın veziri Nizamülmülk'ü öldürecek boyutlara ulaştırdılar. (H.485/M.1092) yılında gerçekleşen Nizamülmülk'ün katli, Selçuklu Devleti bünyesinde büyük bir boşluk ve huzursuzluk meydana getirdi.[200] Bu olaydan en çok etkilenenlerin başında Halîfe Muktedî geliyordu. Zira Nizamülmülk, halîfeye de yakın bir kişiydi. Halîfe, sorunları sultana değil, doğrudan ona iletiyordu. Ayrıca Nizamülmülk, halîfenin sultan ile ilişkilerinde de etkin bir rol oynuyordu. Dolayısıyla vezirin öldürülmesiyle birlikte halîfe-sultan ilişkileri eski âhengini kaybetti.[201]

Melikşah'ın Halîfe Muktedî ile evli kızı Mehmelek Hatun, geçimsizlik nedeniyle babasına şikâyette bulunmuş, bunun üzerine Sultan, Bağdat'a bir heyet göndererek kızını Isfâhan'a getirtmişti.[202] Tabiatıyla bu durum sultanı kızdırarak halîfe ile ilişkilerinin bozulmasına sebep oldu. Nitekim Melikşah, Bağ-

---

199 Râvendî. Muhammed b.Ali, *Râhatü's Sudûr veÂyetü's Sürûr*, (çev.Ahmed Ateş), Ankara, 1957, I, 151, 152.

200 İbn Kalânisî, *Tarihu Dimaşk*, s.200; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 302-307; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 161-162; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 287; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 140-141. Ayrıca bk. Özaydın, Abdülkerim, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 194-196. Selçuklular döneminde Bâtınîler ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul 2007, s. 126-153.

201 İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s.206, 208.

202 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 150.

dat'a vardıktan bir süre sonra halîfenin Bağdat'ı terk etmesini istedi. Halîfe bir ay süre istediyse de talebine olumsuz cevap verildi. Sonuçta Muktedî, sultanın kararlılığı karşısında Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalarak Basra'ya gitti.[203]

Sultan Melikşah, Bağdat'ta bulunduğu sırada bir gün ava gitmişti. Bu sırada ateşli hastalığa yakalandı, kısa süre sonra da vefat etti. Onun ölümünü haber alan halîfe, derhal Bağdat'a geri dönerek yönetimi eline aldı.[204]

Melikşah (H.474/M.1081) yılında Isfâhan'da doğan en büyük oğlu Berkyaruk'u Nizamülmülk'ün tavsiyesi üzerine veliaht tayin etmişti. Ancak onun dul eşi Terken Hatun, beş yaşındaki oğlu Mahmûd'u veliaht tayin ettirmek için harekete geçti. İlk adım olarak da Halîfe Muktedî'ye hutbede oğlunun adını okutmasını isteyen bir haber gönderdi. Sonuçta Bağdat'ta Mahmûd adına hutbe okunmaya başlandı. Bu gelişme üzerine daha önce Nizamülmülk ile birlikte görev yapmış devlet adamları, Berkyaruk etrafında toplanarak ona sultan olarak biat ettiler. Yeni durum, ordunun da parçalanmasına ve devlet otoritesinin ortadan kalkmasına sebep oldu.[205] Ancak bu gelişmeden kısa süre sonra Terken Hatun'un ölümü, Mahmûd'un da saltanatını sonlandırdı. (H.487/M.1094). Sonuçta Berkyaruk Selçuklular'ın yeni sultanı oldu. Bu yılda Abbâsî halîfeliğinde de bir değişim

---

[203] İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 296; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 492.

[204] İbnü'l Cevzî, el-Muntazam, IX, 74; İbn Kalânisî, *Tarihu Dimaşk*, s.200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 163-164; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 288; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 142-144. Ayrıca bk. Özaydın, Abdülkerim, "Melikşah", *DİA*, XXIX, 54-57.

[205] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 164-165; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 288.

yaşandı. Halîfe Muktedî'nin[206] de vefatı üzerine yerine, Mustazhir-Billâh halîfe oldu. Yeni halîfe bunun ardından da sultan olarak Berkyaruk'u tanıdığını ilân etti. (H.487/M.1094).[207]

Berkyaruk iktidara geldikten sonra dağılmaya yüz tutan Selçuklu Devleti'ni toparlamak için büyük gayret sarf etti. Sultan'ın karşısına ilk önce amcası Tutuş çıkıp, onunla iktidar mücadelesi başlattı. Berkyaruk, maiyetindekikuvvetleri zayıf olduğu için Tutuş'a yenildi. Bu haberi alan Halîfe Mustazhir Bağdat'ta Tutuş adına hutbe okutmaya başladı.[208] Ancak daha sonra ikisi arasında gerçekleşen mücadelede Tutuş'un öldürülmesiyle Berkyaruk tekrar yönetimi ele geçirdi.[209]

Sultan Berkyaruk Selçuklu tahtına geçtikten sonra kendisine baş kaldıran kardeşi Muhammed Tapar ile de mücadele etmek zorunda kaldı.[210] Aralarında cereyan eden ilk savaşta sultan mağlup olunca ,Bağdat'ta Muhammed adına hutbe okunmaya başlandı. (H.493/M.1100).[211] Berkyaruk ile Muhammed arasında (H.494/M.1101) yılında ikinci defa karşılaşma gerçekleşti.[212] Her ne kadar bu dönemde Muhammed adına Bağdat'ta

---

206 İbn Tiktaka, *el-Fahrî,* s. 296. Muktedî hakkında bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye,* s. 362-365; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî,* s. 308-313; Hartmann, Angelika, "Muktedî-Billâh", *DİA,* XXXI, 143-143.

207 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XVII, 11-12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VIII, 170; İbn Tiktaka, *el-Fahrî,* s. 300; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 290; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XII, 146-147; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 494.

208 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VIII, 171; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XII, 144-145 .

209 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VIII, 175; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XII, 148-149, 158.

210 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XVII, 48; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* II, 300.

211 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XVII, 52-54; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XII, 156; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 496.

212 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XVII, 62-66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VIII, 193-194.

hutbe okunmuşsa da ülkenin Azerbaycan bölgesi hariç diğer beldelerde onun egemenliği bulunmuyordu. Ülkenin büyük bir kısmını elinde tutan Berkyaruk tek sultan olarak ülkenin tamamına egemen olmak istiyordu. İlk savaşta Muhammed'e kardeşi Sencer de yardım etmişti. Her ikisi de Berkyaruk'u yendikleri savaştan sonra Bağdat'a gidip Halîfe Müstazhir'in elinden hil'at giydiler.[213] Bu gelişme, aynı zamanda Sencer'in de halîfe tarafından tanınması anlamına geliyordu. İkinci mücadelede Berkyaruk, Muhammed'i mağlup etti. Bunun ardından gerçekleşen üçüncü karşılaşmada da Muhammed'e karşı galip gelince, Bağat'ta hutbe tekrar Berkyaruk adına okunmaya başlandı.[214]

Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki mücadele yaklaşık beş yıl devam etti.[215] Sonuçta Berkyaruk galip gelince Muhammed onun sultanlığını kabul etti. Sonuçta aralarında barış yapıldı. (H.497/M.1104) Yapılan bu anlaşmayla Berkyaruk, Rey, Cebel, Taberistan, İran, Cezîre, Harameyni'ş Şerîfeyn'e; Muhammed Azerbaycan'a, Sencer ise Horasan bölgesine egemen olacaktı. Anlaşma gereği aynı zamanda Bağdat'ta artık kesin olarak Berkyaruk adına hutbe okunması kararlaştırıldı.[216]

---

213 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 194; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 301-302; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 160, 162.

214 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 66-68, 79-80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 196-199; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 289, 304.

215 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 205-208, 216-217. Muhammed Tapar-Berkiyaruk mücadelesi hakkında geniş bilgi için bk. Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990, s. 12-39.

216 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 85; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 220-221; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 306-307; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 162-163; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 496-497.

Hicretin 498. (M.1105) yılında Selçuklu Sultanı Berkyaruk üçüncü ziyaretini gerçekleştirmek üzere Bağdat yolundayken hastalandı. Oğlu Melikşah'ın veliaht olmasını vasiyet ettikten sonra öldü.[217] Tahta oturan II. Melikşah, bu sırada daha dört yaşındaydı. Büyük kardeşi Berkyaruk'un ölüm haberini alan Muhammed Tapar, Bağdat'a henüz girmişti. Bu sırada II. Melikşah da Bağdat'taydı ve hutbe onun adına okunmaya başlamıştı. Muhammed Tapar, duruma müdâhale edince Melikşah'ın sultanlığı geçersiz kaldı. Ardından Abbâsî halîfesi Müstazhir, Muhammed'i "Gıyâsüddin (Dinin bereketi)" unvanıyla yine sultan ilân etti. Sonuçta Bağdat'ta Muhammed adına hutbe okunmaya başladı.[218]

Muhammed Tapar, saltanatı boyunca Bâtınîler'le mücadele etti. Onların kilit noktalardaki kalelerine saldırılar düzenledi. Bu kalelerden biri de Şe'der kalesiydi. Burayı kuşatan Muhammed Tapar, çok sayıda Bâtınî'yi öldürdü. Ele geçirilen kale de tahrip edildi.[219] Bâtınîler'in elindeki en önemli sığınak ise liderleri Hasan Sabbâh'ın karargâhı olan Alamut kalesiydi. Sultan burayı ele geçirmek için çok mücadele ettiyse bunda başarılı

---

217 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 223-224; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 308; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 220-221; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 497. Ayrıca bk. Özaydın, Abdülkerim, "Berkyaruk", *DİA*, V, 514-516.

218 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 91-92; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 224-226; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 308-309; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 164. Ayrıca bk. Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 39-43.

219 İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 300; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 302-303; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 166-167.

olmadı. (Muharrem 503/Ağustos 1109).[220] Hicretin 511. (M.1117) yılındaki kuşatma uzun sürmüş, kalede mahsur kalan Bâtınîler, yiyecek alamadıkları için neredeyse açlıktan ölecek duruma gelmişler, ancak gizli yardım aldıkları için uzun süre dayanabilmişlerdi. Sultan Muhammed Tapar'ın vefat haberinin gelmesi üzerine sonuç alınamadan kuşatma kaldırıldı.[221]

Hicretin 511 (M.1118) yılında Muhammed Tapar vefat edince yerine oğlu Mahmûd geçti. Bundan sonra Bağdat'ta hutbe onun adına okunmaya başladı.[222] Ancak amcası Sencer, kendini saltanata yeğeninden daha çok layık gördüğünden kendini sultan ilân etti. Selçuklular'dan iki sultan ortaya çıktığı için, aralarında savaşlar meydana geldi. Sonuçta Sencer galip gelince Abbâsî Halîfesi onun sultanlığını kabul etti.[223]

Sencer'in Selçuklu Sultanı olmasından kısa süre sonra Bağdat'ta Halîfe Müstazhir[224] vefat edince yerine oğlu Müsterşid-Billâh geçti. (512/1118).[225] Bu dönemde Abbâsî-Selçuklu ilişkileri

---

220 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 359-360. Ayrıca bk. Özaydın, Abdülkerim, "Hasan Sabbâh", *DİA*, XVI, 347-350.

221 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 156, 159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 277-278; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 323 . Özaydın, Abdülkerim, "Muhammed Tapar", *DİA*, XXX, 579-581. Muhammed Tapar'ın Bâtınîlerle mücadeleleri hakkında bk. Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 59-89; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s.369-374.

222 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 161; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 277; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 498.

223 İbn Kalânisî, *Tarihu Dimaşk*, s.321.

224 Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 365-377; Özaydın, Abdülkerim, "Müstazhir", *DİA*, XXXII, 127-128.

225 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 161-162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 281-282; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 302; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 325; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 182-183; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 498-500.

yeni bir döneme girdi. Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıfladığını ve kendi egemen olduğu bölgelerde bile otoritesinin ortadan kalkmaya başladığını gören Halîfe Müsterşid, Sencer'in Irak'ta nâib bıraktığı yeğeni Mahmûd ile ilişkilerini geliştirerek onu Sencer'e karşı savaşmaya ikna etti. Oysa Sencer, yeğeni Mahmûd'a çok iyi davranmış, onu kızlarından Mehmelek Hatun ile evlendirmişti. Üstelik Mahmûd'a "Sultânu'l Muazzam" (Büyük Sultan) unvanını vererek, kendisine bağlı kalmak şartıyla Irak'a sultan tayin etmişti. Halîfe ile Mahmûd'un kendisine karşı tertibini haber alan Sencer, Mahmûd'a bir mektup yazarak bu ittifaktan derhal ayrılmasını istedi. O da verdiği cevapta halîfeyle ortaklıktan ayrıldığını bildirdi. Sultan Sencer, bu duruma rağmen Abbâsî halîfeliği ile ilişkilerini doğrudan yürütmeye çalışıyordu.[226] Halîfeye saygı ve bağlılık konusunda babalarının yolundan yürüdüğünü dile getiren Sultan Sencer, kendisinin Halîfe Müsterşid'i azlederek yerine Abbasoğullarından veya Hz. Ali soyundan başka birini halîfe seçeceği yolundaki söylenti ve ithamları ise yalanlıyordu.[227]

Sultan Mahmûd'un Irak'taki egemenliğine ilk itiraz kardeşi Mes'ûd'dan geldi. Mes'ûd'u bir kısım Türkmenler ile Hille'nin Arap emîri Dübeys b.Sadaka destekliyordu. Duruma el koyan Mahmûd, (H.514/M.1120) yılında kardeşi Mes'ûd'un birliklerini mağlup etti.[228] Bu arada Selçuklu sultan adaylarının birbirleriyle

---

226 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 286-288; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 184.

227 Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, II, 230.

228 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 186-187; İbn Kalânisî, *Tarihu Dimaşk*, s.322; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 291-292; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 326-327; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 185-186. Bu konuda ayrıca bk. Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s. 39-41.

mücadelelerini kendi adına fırsata çevirmek isteyen halîfe, egemenlik haklarını geri almak istediğini açıkça göstermeye karar verdi. Öncelikli olarak Irak Selçuklu Sultan Mahmûd'un Bağdat'a yürüme kararına karşı çıktı. Bunun belli nedenleri şunlardı: Devlet olma yolunda aldığı, askerî, idarî, malî, tedbir ve hazırlıkları sultanın görmesini istememesi, henüz tamamlayamadığı bu hazırlıklar için zaman kazanmak istemesi, nihayet halkı bir ordu yerine iki orduyu, yani halîfenin ordusu ile sultanlık ordusunu barındırmaya ve beslemeye mecbur ederek sıkıntıya maruz bırakmak istememesi. Halîfe, Selçuklu Sultanı'nın barış yoluyla Bağdat'a girmelerine engel olamazsa savaşacağını ilân etti. Ancak buna rağmen Sultan Mahmûd, Bağdat'a gitmeye karar verdi. Halîfeye elçi gönderen sultan, ondan silaha başvurulmamasını istedi. Halîfe ise cevaben bu yıl Bağdat'a gelmemesini aksi halde kılıca başvuracağını açıkladı.[229] Bunun ardından Halîfe Müsterşid, oğlu Râşid'i halefi olarak Bağdat'ta bıraktıktan sonra Mahmûd'un ordusunu karşılamak için harekete geçti. İlk saldırı halîfe birliklerinden geldi. Mahmûd bunun üzerine geri çekildi. Onun geri çekilmesinin sebebi hasta olmasıydı. Nitekim kısa süre sonra da vefat etti. (H.526/M.1131).[230]

Sultan Mahmûd'un ölümüyle, onun amcası Sencer adına okuttuğu hutbeyi kesen Halîfe Müsterşid' in bu tutumu karşısında harekete geçen Sencer'in öncelikli amacı halîfe ile savaş-

---

229 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 321-322, 328, İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII,199-200.

230 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 333-334; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 10; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 203-204 .Ayrıca bk. *Irak Selçukluları*, s. 36-117; Özaydın, Abdülkerim, "Mahmûd b. Muhammed b. Tapar", *DİA*, XXVII, 371-372.

mak değildi. Bu durumda bile elçi göndermek suretiyle halîfeye bağlılığını bildirdi.[231] Ancak Mahmûd'un ölümünden sonra Sultan Sencer'in iki yeğeni Mes'ûd ve II. Tuğrul, halîfe ile birlikte kendisine karşı ittifak kurmalarına engel olamadı. Hemedân civarında gerçekleşen savaş (H.526/M.1131-1132), Mes'ûd'un daha doğrusu halîfe müttefiklerinin zaferiyle sonuçlandı. Bunun üzerine Mes'ûd, Irak Selçukluları Devleti'nin başkenti olan Hemedân'ı işgâl ederek devletin başına geçti. Böylece Irak Selçukluları müstakil bir devlet haline gelmiş oldu.[232] Tabiatıyla bundan sonra Bağdat üzerinde Sultan Sencer'in herhangi bir otoritesi kalmadı.[233]

B. IRAK SELÇUKLULARI

Mes'ûd'un Irak Selçukluları sultanı olduğu dönemde onunla Halîfe Müsterşid arasında savaşa kadar giden bir iktidar mücadelesi gerçekleşti. Bu dönemde Selçuklu prensleri arasındaki saltanat kavgalarını körükleyip devletin zayıflamasından istifadeyle siyasî mevzî kazanan halîfenin, birtakım ordu komutanlarıyla da ittifaklar kurmak suretiyle sultana karşı ordu çıkarabilecek bir güce ulaştığı görülür. Bunu sonucunda Sultan Mes'ûd'un ordusuyla bizzat halîfenin riyasetindeki askerî birlikler arasında (10 Ramazan 529/24 Haziran 1135) tarihinde Hemedân civarında bulunan Behistûn dağı yanında Dây-ı Merc denilen yerde çarpışmalar meydana geldi. Mes'ûd'un mutlak

---

231 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 501.

232 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 170-171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 335-337; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 15-16; 15-16; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 203-204. Ayrıca bk. Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, II, 231, 214.

233 Bu konuda bk. Özaydın, Abdülkerim, "Sencer", *DİA*, XXXVI, 507-511.

galibiyetiyle neticelenen savaşta, başta halîfe Müsterşid olmak üzere veziri, devlet erkânı ve emirlerin büyük bir kısmı esir düştüler.[234] Sultan Mes'ûd, esir edilen halîfeyi yanına alarak Hemedân'a döndü. Burada aralarında şu şartlarda bir anlaşma yapıldı: Halîfe savaş tazminatı olarak bir miktar para ödeyecek, bir daha ordu toplamayacak, son olarak da kesinlikle Bağdat dışına çıkmayacak.[235] Sultan Mes'ûd'un, halîfeye bu şartları öne sürmesinin sebebi, yaklaşık dört yıldır Selçuklular'ın kontrolünden çıkmış olan Irak'ta Selçuklu otoritesini yeniden kurmaktı. Sultan Mahmûd'un ölümünden sonra başlayan taht mücadelelerinden yararlanarak yeniden güçlenip bir devlet haline gelen halîfelik müessesesi, böylece tekrar eski konumuna getirilmek suretiyle Bağdat'ta Irak Selçukluları hâkimiyeti yeniden kurulmuş oldu.[236]

Sultan Mes'ûd ile Halîfe Müsterşid arasında anlaşma sağlandıktan sonra Bağdat'a dönüş hazırlıkları esnasında Büyük Selçuklu Sultan'ı Sencer tarafından Sultan Mes'ud'a bir heyet gönderildi. Heyetin başta Sultan Mes'ûd olmak üzere komutanlar tarafından karşılanmaya çıkıldığı bir sırada, adamlarıyla birlikte çadırında bulunan halîfe, durumdan faydalanan bir grup Bâtınî tarafından gerçekleştirilen suikast neticesinde öldürüldü. (17 Zilkâde 529/29 Ağustos 1135).[237] Daha sonra halîfeyi Sultan

---

234 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 294-295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 347-348; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 15-16; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 207-208; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, (nşr. A. Savran), Erzurum 1987, s. 49-51.

235 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 348-349; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 208.

236 Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s. 150.

237 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 349; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 303; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 16; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 207-208; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.

Sencer'in öldürttüğü şâyiası yayıldı.[238] Bu propaganda faaliyetinden etkilenen Abbâsî hanedanı mensupları, Selçuklular aleyhinde faaliyete başladı. Öyle ki, Müsterşid'den sonraki halîfeler, Türkler'e karşı şiddetli bir muhalefet ve düşmanlık sergilediler.[239]

Müsterşid'in ölümünden sonra yerine oğlu Râşid-Billâh halîfe oldu.[240] Râşid, Sultan Sencer ve Irak Selçukluları Sultanı Mes'ûd'un isimlerini hutbeden çıkardığı gibi, babasının intikamını almak için ordu toplamaya başladı.[241] Sultan aleyhine siyasî mücadeleye karar veren halîfe, başta amcasına karşı saltanat kavgası veren Melik Dâvûd olmak üzere bütün muhalif hanedan mensubu ve komutanları yanına toplayıp yaklaşık 30 bin kişilik bir ordu hazırladı. Halîfenin bundan sonraki adımı ise hutbelerde resmî Selçuklu Sultanı yerine Dâvûd'un adını zikretmek oldu. (12 Safer 530/21 Kasım 1135).[242] Bu gelişme üzerine Bağdat'a yürüyen Sultan Mes'ûd, saldırıya geçmeden önce halîfenin yanında bulunan komutanlara mektuplar göndermek ve onlara bir takım vaadlerde bulunmak suretiyle karşısındaki ittifakı parçalamaya çalıştı. Bu amaçla bir taraftan Atabeg Nureddin Zengi'ye mektup gönderip halîfeden ayrıldığı takdirde Musul'un dışında bütün Suriye'yi onun idaresine vereceği

---

502. Ayrıca bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 377-380; Özgüdenli, Osman Gazi, "Selçuklu Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası Halîfe el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *TD*, XXXIX/9 (2004), s. 1-5; Özgüdenli, Osman Gazi, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, XXXII, 145-147.

238 İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s. 51-52.

239 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 348-349.

240 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 349; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 308; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 16; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 209; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 505.

241 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 351-352.

242 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 352; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 210.

vaadinde bulurken, diğer taraftan da öteki emirlere gizlice haber göndererek Zengi'yi öldürecek olana, onun bütün iktalarını teslim edeceğini bildirdi. Durumun farkına varan Zengi, bu şartlar altında mücadele yürütmenin siyasî istikbâli için tehlikeli olacağının farkına vararak, kuvvetleriyle birlikte Bağdat'tan ayrılıp Musul'a yöneldi. Onu halîfeyle birlikte hareket eden başka komutanlar da takip ettiler. Sonuçta yanında ancak üç bin askeri kalan halîfe, bu kadar az bir kuvvetle başarıya ulaşamayacağını görerek Zengi'nin ayrılışından bir gün sonra Bağdat'ı terk edip Musul'a doğru yola koyuldu. (14 Zilkâde 530/14 Ağustos 1136). Halîfenin diğer müttefiki Melik Dâvûd ise, Bağdat'tan kaçarak Azerbaycan taraflarına çekildi.[243]

Sultan Mes'ûd, halîfenin ayrılışının ertesi günü herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Bağdat'a girdi. Onun ilk icraatı Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in de olurunu almak kaydıyla kendileriyle siyasî mücadeleye girişen Râşid'i azledip yerine Muktefî'yi halîfe ilân etmek oldu. (18 Zilkâde 530/18 Ağustos 1136).[244] Yeni durumda Bağdat'ın siyasî otoritesi yeniden Selçuklu sultanına geçmiş oldu.

Diğer taraftan sâbık halîfe Râşid, Bağdat'tan kaçtıktan sonra Musul'a gidip burada Atabeg Nureddin Zengi'ye sığınmıştı.[245] Daha sonra onun desteğiyle Bağdat'a bir hücum hazırlığına giriştiyse de, bu teşebbüsü kendisinin ölümüyle neticelendi. Siyasî ihtirasa sahip Râşid'in, onu kendilerine rakip gören sul-

---

243 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 308-312; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 354.

244 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 312-314; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 351-352, 354-355; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 308, 310; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 18; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 207-210; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 506-507.

245 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 315; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 355; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 210.

tanlar tarafından öldürtülmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu olayla halîfe-sultan mücadelesinin üçüncü safhası da Selçuklular lehine sona ermiş oldu.[246]

Muktefî döneminde halîfelikle Selçuklu Devleti arasında ciddî bir problem yaşanmadı. Bunun sebebi, halîfenin siyasî hiçbir talepte bulunmamış, sembolik vazifeleri ile yetinmiş olmasıdır. Bu arada ilişkileri daha iyi noktaya taşıyabilmek adına Sultan Mes'ûd ile halîfe arasında akrabalık ilişkisi kuruldu. Buna göre Muktefî, Sultan Mes'ûd'un kız kardeşi Fâtıma Hatun ile evlenirken, buna karşılık olarak Mes'ûd da halîfenin kızıyla nikâhlandı. (Recep 534/Şubat-Mart 1140).[247]

Büyük Selçuklu Sultanı Sencer (H.536/M.1141) yılında Karahıtaylar'la giriştiği mücadelede mağlup olup esir edildi.[248] Onun esareti sebebiyle Sultan Mes'ûd, Selçuklu Devletinin Irak şubesini (1 Recep 547/2 Ekim 1152) tarihinde gerçekleşen vefatına kadar devam ettirdi.[249]

---

[246] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 362; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 308; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 212-213. Ayrıca bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 380; Özaydın, Abdülkerim, "Râşid-Billâh", *DİA*, XXXIV, 465-466.

[247] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 368-369; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s. 68-69.

[248] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 2-3; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 24, 37-38; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 218; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 509. Ayrıca bk. Köymen, M. Altay, "Sencer", *İA*, İstanbul, 1966, IX, 489.

[249] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 83-84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 31-32; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 34; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 229-230. Bu konuda bk. Sümer, Faruk, "Mes'ûd", *İA*, VIII, 135-138; Sümer, Faruk, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXIX, 349-351.

Sultan Mes'ûd'un vefatından sonra sağlığında iken veliaht tayin ettiği yeğeni Melikşah, Irak Selçukluları'nın yeni sultanı oldu.[250] Mes'ûd gibi dirayetli bir hükümdarın ardından zayıf karakterli Melikşah'ın tahta geçmesi, onun siyasî rakipleri tarafından büyük bir fırsat olarak değerlendirildi. Bunların başında da Abbâsî halîfesi Muktefî geliyordu. Daha Sultan Mes'ûd'un sağlığında Selçuklu hâkimiyetine karşı hazırlıklara başlayan halîfe, onun ölümünden hemen sonra harekete geçerek Irak'taki Selçuklu hakimiyetine son vermek için halîfeliğin klâsik siyasetini uygulamaya karar verdi. İlk adım olarak Selçuklular'ın Bağdat'taki bütün mal varlığına el koydu. Halîfenin bu girişimine karşı koyamayan şehrin valisi Bağdat'ı terk edip Tikrit'e kaçmak zorunda kaldı.[251] Muktefî, halîfeliğin nüfuz sahasını daha da genişletmek amacıyla, önce Vâsıt (21 Şevvâl 547/19 Ocak 1153)[252], daha sonra da Basra'yı ele geçirdi. (Şevvâl 548/Aralık 1153-Ocak 1154).[253] Selçuklu Devleti'nin Abbâsî halîfeliğine karşısında zafiyet göstermesi üzerine Selçuklu emirler bir araya gelerek Sultan Melikşah'ı tahttan indirmeye, onun yerine Sultan Mes'ûd'un diğer oğlu Muhammed'i getirmeye karar verdiler. (17 Muharrem 548/14 Nisan 1153).[254] Yeni sultan, bu duruma itiraz eden kardeşi Melikşah ile amcası Süleymanşah'ı bertaraf

---

250 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 84-86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 32; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 34.

251 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 32; İbnü'l- Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s. 93.

252 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 85; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 32; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 231.

253 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 90-91; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 510.

254 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 96; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s. 94.

ettikten sonra Hemedân'a gelerek tahta oturdu.[255] Bunun ardından da Abbâsî halîfesine elçi göndererek, kendi adına hutbe okunması talebinde bulundu. Halîfe bu teklifi reddettiği gibi, bizzat ordusunun başına geçerek Musul ve Tikrit gibi şehirlere seferler düzenlemek suretiyle yeni sultana açıkça meydan okudu.[256]

Abbâsî halîfeliğinin Irak Selçukluları Devleti'nin aleyhine olarak Irak bölgesinde sürekli bir şekilde büyümeye başlaması, Sultan Muhammed'in bu tehlikeyi bertaraf etmek için harekete geçmesini zorunlu hâle getirdi. Sultan, bu sebeple doğrudan Bağdat'ı hedef alan bir sefere karar verdi. Kısa süren bir hazırlıktan sonra (16 Muharrem 552/28 Şubat 1157) tarihinde Bağdat kuşatıldı. Bu sırada başkent Hemedân'da Sultan aleyhine bir takım hareketlerin başladığı haberi alınınca kuşatma kaldırdı. (25 Rebîulevvel 552/6 Haziran 1157).[257] Neticesiz Bağdat muhasarasından sonra Abbâsî halîfeliğine karşı herhangi bir girişimde bulunamayan Sultan Muhammed, (Zilhicce 554/Aralık 1159-Ocak 1160) tarihinde vefat etti.[258] Kısa süren saltanatı süresince kendisine karşı gerçekleştirilen iktidar mücadelelerinden başa-

---

[255] Sultan'ın diğer meliklerle giriştiği iktidar mücadelesi için geniş bilgi için bk. Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, s. 205-213.

[256] Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 40.

[257] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 111-118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 51-52; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 42; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 233-234, 235-236; Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, (çev. N. Lügal), Ankara 1943, s. 94-98; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s. 119.

[258] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 135-136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 66-67; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 47; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 240-241; Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, s. 100; Râvendî, *Râhtu's-Sudûr ve Âyâtü's-Surûr*, I-II, (çev. A. Ateş), Ankara 1957-1960, II, 259.

rıyla çıkan Sultan Muhammed, iç politik sorunlardan fırsat buldukça Selçuklu hakimiyetine son vermeyi klâsik siyaseti haline getiren Abbâsî Hilâfeti'ne karşı harekete geçmişse de, Selçuklular'ın kendi bünyesinde ortaya çıkan isyanlar sebebiyle Bağdat'ı ele geçirme hedefine ulaşamamıştır. Bu durum, Irak'ın kontrolünün büyük oranda Selçuklular'ın elinden çıkması sonucunu getirmiştir.[259]

Sultan Muhammed'in ölümünden sonra Irak Selçuklu tahtına amcası Süleymanşah geçti. (12 Rebîulevvel 555/22 Mart 1160).[260] Aynı tarihte Abbâsî hilâfetinde de bir değişiklik yaşandı. Selçuklular'ı yüz yıl sonra Irak'tan uzaklaştırmayı başaran Halîfe Muktefî vefat edince, yerine oğlu Müstencid geçti. (2 Rebîulevvel 555/12 Mart 1160).[261]

Sultan Süleymanşah tahta geçtikten sonra yeni halîfe Müstencid kendisine bir mektup göndererek hâkim olduğu bölgelerde kendi adına hutbe okutması talebinde bulundu. Sultan Muhammed döneminde oldukça gergin geçen Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin yumuşayacağını ve halîfenin de Bağdat'ta kendi adına hutbe okutacağını, böylece Irak'ta Selçuklu nüfuzunun yeniden canlanacağını düşünen Süleymanşah, bu teklifi kabul ettikten sonra kendisi de Bağdat'a bir heyet gönderdi. Ancak

---

259 Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, s. 223.

260 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 68; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 240-241; Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, s. 101; Râvendî, *Râhtu's-Sudûr ve Âyâtü's-Surûr*, II, 263.

261 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 138-139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 68-69; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 316; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 50; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 241-242; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 512-513;. Mutefî hakkında bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 381-392; Özaydın, Abdülkerim, "Muktefî-Billâh", *DİA*, XXXI, 145-146.

yapılan görüşmelerde beklenen netice alınamayınca her iki taraf tekrar eski pozisyonlarına döndü. Üstelik Sultan'ın gönderdiği elçinin Bağdat'ta şüpheli bir şekilde öldürülmüş olması, aradaki düşmanlığı daha da artırdı.[262] Bu gelişme, Selçuklu emirlerinin Sultan Süleyman'a olan güvenini ortadan kaldırınca, Süleyman tahttan uzaklaştırılarak yerine Melik Arslan sultan ilân edildi. (Zilkâde 555/Kasım 1160).[263]

Arslan, Irak Selçukluları Devleti tahtına geçtikten sonra Bağdat'a bir elçi göndererek kendi adına hutbe okutulması talebinde bulundu. Halîfe Müstencid, Irak'ın hükümranlığını hiçbir mücadelede bulunmadan Arslan'a devretmek istemediği için yapılan teklifi kabul etmediği gibi, gözdağı vermek için halîfenin elçisine kötü davranmak suretiyle Irak Selçukluları Devleti'ni tanımadığını gösterdi. Üstelik Irak Selçukluları'na karşı genişleme siyaseti takip etmeye de karar verdi. Ancak bu niyetini, kendi emrindeki bir kısım idarecilerin ve Arap kabilelerin isyanlarıyla uğraşması sebebiyle gerçekleştiremedi. Bu şartlarda (9 Rebiulevvel 566/20 Aralık 1170) tarihinde vefat eden halîfe Müstencid'in yerine oğlu Ebû Muhammed el-Hasan Müstedî-Biemrillâh lâkabı ile halîfelik makamına geçti.[264]

---

[262] Bundârî, Muhammed, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (çev. Kıvamüddin Burslan), İstanbul 1943, s. 261-262.

[263] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 142-143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 72-73; Huseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, s. 101-102.

[264] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 190-191; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 108-109; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 318-319; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 64-65; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 161-162; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 517; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, s. 161-162; Hüseynî *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, s.117. Halîfe Müstencid hakkında bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 392-393; Kayhan, Hüseyin, "Müstencid-Billâh", *DİA*, XXXII, 143-145.

Irak Selçuklu Devleti her ne kadar Sultan Arslanşah tarafından idare ediliyor görünse de, iktidarın gerçek sahibi Atabek İldeniz idi. İldeniz, devlet içindeki yönetimi tamamen kontrol altına almakla birlikte, çökmekte olan Irak Selçukluları Devleti'ni içten ve dıştan gelen bütün saldırılara karşı koruyabilmiş, üstelik çevrede bulunan bütün Türk emirlerinin itaatini temin edebilmişti. Özellikle Büyük Selçuklu Sultan'ı Sencer'in Karahıtaylar'ın ardından Oğuzlar karşısında yenilgisinden sonra İran'da baş gösteren otorite boşluğu ile ortaya çıkan birtakım eski Selçuklu emirleri ve Türkmen beyleriyle mücadele ederek imparatorluğun siyasî mirasına göz diken Hârizmşahlar Devleti'nin ihtirasına gem vurmayı başarmıştır. Onun (H.571/M.1175-1156) yılında ölümünden sonra bütün yetkileri oğlu Cihan Pehlivan'ın eline geçti.[265]

Sultan Arslanşah'ın (Recep 571/Ocak-Şubat 1176) tarihinde ölümü üzerine[266] Atabeg Cihan Pehlivan tarafından Irak Selçuklu saltanatına, ölen halîfenin 7 yaşındaki oğlu Tuğrul getirildi. Cihan Pehlivan, Arslanşah'ın atabegliğini yaptığı gibi, oğlu Tuğrul'un da atabegliğini üstlendi. Onun Tuğrul adına devleti idare ettiği dönemde Abbâsî halîfeliği ile ilişkilerin geçmişe kıyasla müspet anlamda geliştiğine şahit olunur. Bunda Irak Selçukluları'nın geçmişe göre nispeten daha güçlenmiş olmasının etkisi büyüktür. Anlaşılan, birbirlerinin güçlerinden çekinen taraflar, ilişkilerin dostane bir şekilde sürmesini karşılıklı olarak

---

265 Râvendî, *Râhtu's-Sudûr ve Âyâtü's-Surûr*, II, 285-286; Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, s. 118. Ayrıca bk. Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, s. 267-270.

266 bk. Sümer, Faruk, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III, 404-406.

siyasî menfaatlerine uygun görmüşlerdir. İyi ilişkiler Müstedî'nin (2 Zilkâde 575/30 Mart 1180) yılındaki vefatına kadar devam etti.[267] Onun ölümünden sonra Abbâsî halîfeliğine getirilen Ebu'l-Abbâs Nâsır-Lidînillâh, biat için İslâm beldelerine elçiler yollamıştı. Kendisine, Selahaddin Eyyûbî'den sonra elçi gönderildiğini bahane eden Cihan Pehlivan, yeni halîfenin isteğini reddetti.[268] Bunun üzerine halîfe, onun gönlünü almak için kıymetli hediyelerle yeni bir elçi gönderdi. Halîfenin bu zaafından istifade eden Atabeg Cihan, yıllık 60 bin dinar vergi ödenmesi karşısında biat edebileceğini bildirdi. Halîfe Nâsır bunu kabul edip vaat ettiği verginin ilk dilimini gönderice, Irak Selçukluları topraklarında onun adına hutbe okunmaya başlandı. Bu gelişme, Irak'ta Abbâsî-Selçuklu siyasî rekabetinin son dönemlerde Selçuklular lehine değişmeye başladığının bir işareti olarak kabul edilebilir.[269]

Atabeg Cihan Pehlivan'ın (H.582/M.1186) yılında ölümünden sonra onun kardeşi Kızıl Arslan Osman, başkente gelerek Sultan Tuğrul'un yeni atabegi oldu.[270] Atabeg Cihan dönemine göre yaşça büyüyen ve siyaseti öğrenmiş bulunan Sultan Tuğrul, yeni Atabeg Kızıl Arslan'a boyun eğmeyerek yönetimde kendi başına hareket etmeye karar verdi.[271] İlk adım olarak Abbasî halîfesine gönderdiği bir elçi vasıtasıyla Bağdat'a gelip

---

267 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 304-305; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 520-521; Müstedî hakkında bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 393.

268 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 148-149; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 321-322.

269 bk. Hartmann, Angelika, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA*, XXXII, 399-402.

270 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 173-174; Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, s. 121-122; Râvendî, *Râhtu's-Sudûr ve Âyâtü's-Surûr*, II, 312-314.

271 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 94.

daha önce atalarının gerçekleştirmiş oldukları hakimiyeti kuracağına dair îmâ ve isteklerde bulundu. Ancak onun elçisi cevap bile verilmeden geri gönderilmiş, üstelik bu girişimine misilleme olarak Selçuklu sultanlarının daha önce Bağdat'ta yaptırmış oldukları ve halîfenin başkentinde Selçuklu hâkimiyetinin sembolü olarak kabul edilen bir saray yıkılmıştır.[272] Abbâsî halîfesi Nâsır, daha sonra da Sultan Tuğrul üzerine vezirinin idaresinde bir ordu göndedi. (8 Rebîulevvel 584/7 Mayıs 1188) tarihinde tarafları karşı karşıya getiren savaş halîfe birliklerinin mağlubiyetiyle sonuçlandı.[273] Sultan Tuğrul'un bu savaşı kazanması, Irak halkı nazarında büyük itibar kazanmasına sebep oldu. Ancak bu defa karşısında Atabeg Kızıl Arslan'ı buldu. İkisi arasında yeni ve kanlı bir iktidar mücadelesi başladı. Bu mücadeleye zaman zaman Abbâsî halîfesi de müdahil oldu. Bu mücadelede Halîfe, Selçuklular'ı birbirine düşürüp her iki tarafı da zayıflatmak amacıyla bazen Sultan Tuğrul, çoğunlukla da Atabeg Kızıl Arslan'ın yanında yer aldı. İktidar iki rakip arasında sürekli el değiştirirken, sonunda Tuğrul'u mağlup eden Kızıl Arslan, Irak Selçukluları'nın mutlak hakimi haline geldi. Esir edilen Tuğrul da Diz Mâr adı verilen kaleye hapsedildi.[274] Bu aşamada devreye giren Abbâsî halîfesi Nâsır, Atabeg Kızıl Arslan'ın kendisini

---

272 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 189. Halîfe Nâsır'ın Selçuklulara karşı bağımsızlık teşebbüsleri hakkında değerlendirmeler için bk. Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 203-211.

273 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 197-198; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 97; Râvendî, *Râhtu's-Sudûr ve Âyâtü's-Surûr*, II, 319-320.

274 Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, s. 126; Râvendî, *Râhtu's-Sudûr ve Âyâtü's-Surûr*, II, 332; Tuğrul-Kızıl Arslan mücadelesi hakkında bk. Kayhan, *Hüseyin, Irak Selçukluları*, s. 296-306.

Irak Selçukluları sultanı ilân etmesine destek verdi.[275] Ancak onun saltanatı da fazla sürmedi. Zira sultan olduktan kısa süre sonra siyasî rakipleri tarafından zehirlenmek suretiyle öldürüldü. (Şevvâl 687/Ekim-Kasım 1191).[276]

Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra toplanan Selçuklu emirleri, hapiste bulunan Sultan Tuğrul'u dışarı çıkararak onu yeniden Irak Selçuklu tahtına geçirdiler. (H.588/M.1191).[277] Kısa süre zarfında kendisine isyan eden beylerle mücadeleyi başarıyla tamamlayan Sultan, bu defa ülkenin doğu bölgelerinde gücünü hissettirmeye başlayan Hârizmşah Tekiş ile karşı karşıya geldi. Bu dönem Selçuklular'ın düşüş, Hârizmlerin ise yükseliş sürecine tekâbül ediyordu. Sultan Tuğrul, Tekiş'in batıya doğru ilerlemesini engelleyebilme adına onunla barış anlaşması yaptı. Hatta dostluklarının daha da ilerlemesi için kızının Tekiş'in oğlu Yunus ile evlenmesini sağladı. Ancak bu gelişme iki taraf arasındaki iktidar mücadelesini engelleyemedi. Taraflar arasında karşılıklı gerçekleşen saldırılar neticesinde bizzat Sultan Tuğrul ile Hârizmşah Tekiş, Rey yakınlarında karşı karşıya geldiler. Çarpışmalar sonucunda mağlup olan Tuğrul'un öldürülmesiyle Irak Selçukluları Devleti tarih sahnesinden silindi. (H.590/M.1193-1194).[278] Böylece bir Tuğrul ile başlayan Selçuklu

---

275 Halîfe Nâsır'ın Selçuklu saltanat mücadelelerindeki rolü hakkında bk. İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 322-323; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 218-225.

276 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 218; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 103; Râvendî, *Râhtu's-Sudûr ve Âyâtü's-Surûr*,II, 333. Ayrıca bk. Sümer, Faruk, "Kızılarslan", *DİA*, XXV, 544.

277 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 224.

278 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 230-231; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 112-113İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 9; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 526; Râvendî, *Râhtu's-Sudûr ve Âyâtü's-Surûr*, II, 340-441; Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, s. 134-136.

Devleti 150 yıl süren hâkimiyetten sonra başka bir Tuğrul ile sona ermiş oldu.[279]

Selçuklular'ın zayıflamasıyla Bağdat ve çevresinde yeniden egemenliklerini temin eden Abbâsîler'de tekrar büyük bir Arap devleti kurma fikri oluşmaya başlamıştı. Ancak Abbâsî devleti artık ilk zamanlardaki gücüne ulaşamazdı. Çünkü artık bölgede dengeler değişmiş, Doğuda Moğollar ve Hârizmşahlar güçlenmeye başlamıştı. Üstelik halîfelik coğrafyasının üzerinde birçok bağımsız devlet kurulmuş ve güçlenmişti. Bunların tek elde toplanıp yeni bir devlet kurulması imkânı da yoktu. Nitekim kısa süre sonra Abbâsî halîfeliği önce Hârizmşahlar'ın, nihayetinde de Moğollar'ın saldırılarına maruz kalacaktır.[280]

IV. MOĞOL İSTİLÂSI ve ABBÂSÎ HALİFELİĞİNİN SONU

Büyük Selçuklu Devleti'nin duraklama ve yıkılması sürecinde Horasan ve Mâverâünnehr bölgesinde hâkimiyet kurmuş bulunan, daha sonra da batıya doğru ilerleyerek Selçuklu topraklarını hedef alan Hârizmşahlar, sultanları Alaaddin Tekiş'in Irak Selçukluları Sultanı II. Tuğrul'u mağlup etmesiyle birlikte

---

279 Sultan Tuğrul'un Harizmşah Tekiş ile mücadelesi hakkında bk. Hüseyni, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, s. 134-136. Ayrıca bk. Kayhan , Hüseyin, *Irak Selçukluları*, s. 309-323; Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2006, s. 72-85.

280 Selçuklu-Abbâsî ilişkileri hakkında bk. Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 161-242; Ekber, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasî Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî*, s. 301-322; Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, *Büyük Selçuklu Devleti İle Abbasi Halîfeliği Münasebetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996; Özdemîr, M. Nadir, "Abbâsî Halîfeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 24, (Güz 2008), s. 315-367.

Abbâsî halîfeliğinin yeni komşusu haline geldiler. (H.590/M.1193-1194).[281] Hârizmşah Alaaddin Tekiş, Selçuklu-lar'dan devraldığı Mâverâünnehr ile Rey arasındaki bölgede hâkimiyet kurdu. Ancak, bir süre sonra Hemedân şehrindeki kontrolü bir ara kaybetti. Zira Irak Selçukluları'nın ardından Hârizmşahlar'ı kendisine siyasî rakip olarak gören Abbâsî halîfesi Nâsır (H.575-622/M.1180-1225), Alaaddin Tekiş'in iç isyanları bastırmak amacıyla doğuya çekilmesinden istifadeyle burayı ele geçirdi. Hârizmşah, gelişme üzerine derhal geri dönerek şehri tekrar kendi idaresine aldı. (H.591/M.1195).[282] Bu kritik olay, yakın gelecekte Abbasî halîfeliği ile Hârizmşahlar arasındaki çatışmanın da ilk habercisi olmuştur

Hârizmşah Alaaddin Tekiş'in Hicretin 596. (M.1199) yılındaki vefatının ardından yerine oğlu Alaaddin Muhammed geçti.[283] (H.596-617/M.1199-1220) yılları arasında hüküm süren Alaaddin Muhammed zamanında, Hârizmşahlar Devleti'nin sınırları batıda Irak, doğuda Hindistan, kuzeyde Hazar Denizi ve Aral Gölü, güneyde ise Basra Körfezi'nden başlayıp Hind Okyanusu sahillerine kadar genişledi.[284] Dolayısıyla bu dönem-

---

[281] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 230-231; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 112-113; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 9; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 526; Râvendî, *Râhtu's-Sudûr ve Âyâtü's-Surûr*, II, 340-441; Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, s. 134-136.

[282] Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 114-115; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 11.

[283] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 250; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 123; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 22. Hârizmşahlar döneminde Sultan Tekiş dönemi faaliyetleri hakkında bk. Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Tarihi*, Ankara 1992, s. 123-144.

[284] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 256-258, 261-262, 274-284, 285-286, 291-296, 308, 310, 312-314; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 127, 137; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 16-17, 67, 68-69. Ayrıca bk. Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*,

de İslâm dünyasında Hârizmşah'la boy ölçüşebilecek başka bir hükümdar bulunmuyordu. Alaaddin Muhammed, bu gücüne güvenerek Bağdat Abbâsî Halîfesi Nâsır'ı da kendi maddî nüfuzu altına almak ve Büyük Selçuklu Sultanları zamanında olduğu gibi, halîfeyi sadece bir "ruhanî reis" haline getirmek için adımlar attı. Nitekim, taleplerini Abbasî halîfesine kabul ettirmek amacıyla Bağdat'a elçi gönderdi. Buna karşılık halîfe, meşhur âlim Şehâbeddin es-Sühreverdî'yi Hârizm'e yolladıysa da, müzakerelerden herhangi bir netice elde edilememiş, üstelik ilişkiler daha da gerginleşmiştir.[285]

İki taraf arasındaki krizin en üst noktaya ulaştığı anda, Hârizmşah Alaaddin Muhammed, (H.614/M.1217) yılında Ehl-i Sünnet Mezhebini terk edip Şiîliği benimseyerek Bağdat Abbasî Hilâfeti'ni ortadan kaldırmak hedefiyle harekete geçti. Sultan, Abbâsî Hilâfeti'ni kendi kontrolü altına almak için öncelikli olarak dönemin halîfesi Nâsır'dan hutbelerde Selçuklu sultanının adı yerine, kendi ismini okutmasını istedi. Halîfenin bu teklifi kabul etmemesi üzerine Alaaddin Muhammed, Hz. Ali evlâdından Seyyid Alâ Tirmizî isminde meşhur bir şahsın halîfeliğini îlân etti. Hârizmşah bu suretle Bağdat'a karşı girişeceği askerî bir harekâtın meşruiyet sebeplerini elde etmiş oldu.[286] Nitekim kısa süre sonra Hemedân'dan Bağdat üzerine bir kuvvet gönderdi. Ancak halîfeyi hedef alan ordu, şiddetli kış şartla-

---

(haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 272-396; Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Tarihi*, s. 144-214; Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 190-195.

285 Cüveynî, Alaeddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, (çev. Mürsel Öztürk), I-III, Ankara 1988, II, 99-100; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 526.

286 Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, II, 79; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 147.

rı sebebiyle büyük zayiata, ardından da bölge halkının hücumuna uğrayarak perişan oldu. Öyle ki bu harekâta iştirak eden askerlerin pek az bir kısmı geri dönebildi. Sultan Alaaddin, kısa süre içinde bu başarısızlığın acı neticelerini gördü. Çünkü, bütün Müslümanlar bunu Allah tarafından verilmiş bir ceza olarak telakkî etmeye başladılar. Bununla birlikte mağrur, inatçı hükümdar Nâsır'a karşı beslediği husûmetten vaz geçmemiş, (H.614-615/M.1218) yılında Nîsâbur'a gelir gelmez, hutbede halîfenin adının okunmasını yasaklamıştır.[287]

Abbâsî halîfesi ile Hârizmşah Alaaddin Muhammed arasındaki rekabeti inceleyen bazı tarihçiler, Halîfe Nâsır'ın, Hârizmşahlar'a karşı Moğollar'ı yardıma çağırdığını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre halîfe, Moğollar'dan umduğu destekle memleketine göz dikmekte olan Hârizmşah tehlikesinden emin olmak istemiştir. Bu görüşte bir hakikat payının olması muhtemeldir. Çünkü Abbâsî halîfeleri, daha önce de benzerî siyaset takip etmişler, kendilerini Türk komutanların baskısından kurtarmaları için Büveyhoğulları'nı davet etmişler, daha sonra hâkimiyeti Fatimîler'e vermeye çalışan Arslan Besâsirî'ye karşı, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in yardımına başvurmuşlardır. Hatta zamanın Abbasî halîfeleri, kendilerini Selçuklular'ın baskısından kurtarması için Hârizmşah'a elçiler göndermişlerdir.[288]

---

287 İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XIII, 75-76; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 521-522. Halîfe Nâsır-Hârizmşah ilişkileri hakkında bk. Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan,* s. 396-399; Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Tarihi,* s. 214-221; Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye,* II, 225-230.

288 Bu konuda örnekler ve rivayetlerle ilgili değerlendirmeler için bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye,* s. 397-398; Özdemîr, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı,* İstanbul 2005, s. 114-124.

Halîfeleri, Büveyhoğulları'ndan, Selçuklular'dan ve Hârizmşahlar'dan yardım istemeye sevk eden sebepler, onları Moğollar'dan da yardım talebine iten sebeplerden pek de farklı değildir. Ancak ilk grupla Moğollar'ı birbirinden ayıran en büyük fark ise, öncekilerin Müslüman, buna karşı Moğollar'ın putperest olmalarıdır. Anlaşılan odur ki, Müslüman devletlerde meydana gelen iktidar mücadeleleri, zaman zaman din birliği faktörünün geri plâna itilmesine neden olmuştur.

Özelde Hârizmşahlar, genelde de bütün İslâm dünyasını hedef alan, hatta Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkaslar'a kadar etkileri devam eden Moğol işgâllerinin asıl görünen sebebini, Abbâsî halîfesinin davetinden ziyade, Moğol-Hârizmşah münasebetlerinde aramak daha uygun olur. Nitekim Tarihçi İbnü'l-Esîr, Moğollar'ın, Hârizm ülkesine taarruzlarının, ardından da Abbâsî halîfeliğini ortadan kaldırmalarının gerçek sebebi olarak Hârizmşahlar ülkesine giden Moğol tüccarlarının öldürülmesini gösterir: Rivayete göre daha (H.611-613/M.1215-1216) Kıpçak seferi esnasında, tesadüf eseri olarak Moğollar ile ilk defa karşılaşan Alaaddin, onların harp gücünü yoklama imkânını bulmuştu. Cengiz'in zaferleri ve yeni devletin kudret derecesi hakkında malûmat edinmek için, onun yanına bir heyeti gönderen Hârizmşah'a karşılık olmak üzere Moğol hükümdarı da bir heyet yollamıştı. (H.614-615/M.1218) yılında Alaaddin tarafından kabul edilen bu heyet, Cengiz'in kendisi ile dostluk ve ticaret münasebetleri kurmak istediğini ifade etti. Bu suretle yapılan muâhede mucibince karşılıklı sulh ve ticaret münasebetleri kurulmuş oldu. Bu mutabakat dayanarak Hârizmşahlar ülkesine gelen 450-500 kişilik bir ticaret kervanı, hudut şehri olan

Otrar'da Alaaddin Muhammed'in valisi İnalcık tarafından casusluk töhmetiyle tevkif ve bütün malları müsâdere olunduktan sonra, tacirler ve kervancılar öldürüldüler. Katliamdan kurtulabilen bir kişi, vaziyeti Cengiz'e bildirince Cengiz, Hârizmşah'a bir heyet göndererek, katliamı gerçekleştiren İnalcık'ın kendisine teslim ve gasp edilen malların da tazminini istedi. Sultan Alaaddin bu talebi reddedince, Moğol Sultanı Cengiz, Hârizmşahlar'a karşı sefer düzenlemeye karar verdi.[289]

Görüldüğü gibi, Hârizmşahlar İmparatorluğu'nun ânî ve korkunç bir şekilde yıkılması ile kalmayan, İslâm dünyasında yüz binlerce Müslümanın ölümüne, birçok şehrin tahrip edilmesine sebep olan ve daha birçok tarihî neticeler doğuran bu Moğol işgâlinde Alaaddin Muhammed'in sorumluluğu çok büyüktür. Gerçekten de onun gururu, dar düşüncesi bu sonu hazırlayan başlıca âmil kabul edilebilir. Nitekim Cüveynî onun hakkında "Sultan Muhammed kendini yıldızların bile hâkimi sanarak herkese tepeden bakmaya başladı" tespitinde bulunur.[290] Eğer Otrar hadisesi yaşanmasaydı, henüz Çin hakimiyetini tamamlayamamış bulunan Moğolların, dışarıdan bakıldığında çok azametli görünen Hârizmşahlara karşı hücumları gerçekleşmeyebilirdi.[291]

---

[289] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, 330-331; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XIII, 82-83; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 541. Otrar hadisesi hakkında geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan,* s. 422-431; Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Tarihi,* s. 236-246; Özdemîr, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı,* s. 135-144.

[290] Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* II, 72.

[291] Taneri, Aydın, *Hârizmşahlar,* s. 41.

Hârizmşah Alaaddin Muhammed, Cengiz'in suçluları iade talebini geri çevrildikten sonra Moğollar'ın tehdidinden endişe duymaya başladı. Bu amaçla Moğol ordusu hakkında inceleme yapmak ve askerî gücünü öğrenmek için Cengiz'in ülkesine casuslar göndermeye karar verdi. Bir müddet sonra görevlerini tamamlayıp geri dönen casuslar, Moğol ordusunun çok kalabalık ve güçlü olduğu haberini getirdiler. Bir süre sonra da beklendiği gibi Moğolların batıya doğru hareketi başladı. Alaaddin Muhammed, bu gelişmeyi haber alır almaz devlet işlerinde sık sık görüşüne başvurduğu bir fakîhle meseleyi istişare etti. Danıştığı fakîh, ona Hârizm ülkesi ile Türk ülkesini birbirinden ayıran Seyhun Nehri'nin kıyısında ordugâh kurmasını tavsiye etti. Uzun bir mesafeyi ve aşılması güç yolu katettikleri için yorulacak ve bitkin hale düşecek Moğol kuvvetlerini bu şekilde yenmeye muvaffak olabileceğini söyledi. Hârizmşah, daha sonra da büyük komutanlarını ve önemli devlet ricalini bir araya getirerek bir toplantı yaptı. Bu esnada Cengiz'in kendisini tehdit eden mektubunu taşıyan elçi Alaaddin'in karargâhına ulaştı. Hârizmşah, gelen elçiyi öldürttükten sonra ordusuyla Türkistan'a doğru hareket etti. Dört aylık yürüyüşten sonra Hârizmşah ordusu Moğol ülkesine ulaştı. Sultan, burada karşısına çıkan halkı kılıçtan geçirip mallarına el koydu. Hârizmşah'ın yaptıklarını haber alan Cengiz, onun üzerine bir ordu gönderdi. Sevk edilen Moğol askerleri henüz ülkelerinden ayrılmamış bulunan Hârizmşah'ın birliklerine ulaştılar. İki taraf arasında üç gün kesintisiz devam eden savaş sonucunda herhangi bir taraf

üstünlük sağlayamadı. Geriye çekilen Moğollar kendi ülkelerine, Müslümanlar da Buhara'ya döndüler.[292]

Bu hadiseden sonra yeni bir karşılaşmanın gerçekleşeceğini tahmin eden Hârizmşah, Moğollar'la savaşmak için hazırlık yapmak amacıyla Belh şehrine yakın bir yerde ordugâh kurdu. Bundan kısa süre sonra Moğollar, Müslümanların hâkimiyetinde bulunan Buhara'ya ulaştılar. Cengiz ordusunun gelmesiyle beraber şehri korumakla görevli askerler düşmanın gücünden çekinerek şehri terk ettiler. Hicretin 616 (M.1219) yılı Zilhicce ayının dördüncü günü önemli bir mukavemetle karşılaşmadan Buhara'ya giren Moğollar, şehri yağmalamaya başladılar. Bu esnada Moğol askerleri, pek çok katliam gerçekleştirdikleri gibi, medreseleri, camileri ve diğer binaları ateşe verdiler. Kısa süre içinde Buhara şehri tamamen tahrip edildi. (4 Zilhicce 616/M.10 Şubat 1220).[293]

Moğollar Buhara'yı yıktıktan sonra Mâverâünnehr'in diğer önemli şehri Semerkant'a yöneldiler. Burada Hârizmşah'ın yaklaşık 50 bin kişilik bir askerî kuvveti bulunuyordu. Gerek askerlerin, gerekse onlara yardımcı olan şehir halkının tüm çabaları-

---

292 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 331-332; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 83. Bu konuda bk. Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Tarihi*, s. 246-253; Özdemîr, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı*, s. 145-152.

293 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 332-333; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 153; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 83. Bu konuda geniş bilgi için bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 398; Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Tarihi*, s. 253-264; Özdemîr, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı*, s. 152-167; Şeşen, Ramazan, "Buhara", *DİA*, VI, 365.

na rağmen Semerkant da Buhara'nın akıbetine uğramaktan kurtulamadı. (Muharrem 617/Mart 1220).[294]

Cengiz Han, Mâverâünnehr'in iki mühim merkezi olan Buhara ve Semerkant'ı ele geçirdikten sonra Hârizmşah Alaaddin Muhammed'i yakalayıp cezalandırmaya karar verdi. Han'ın emri üzerine harekete geçen seçkin birlikler Horasan'ın batısına doğru ilerlemeye başladılar. Hârizmşah'ın askerleri bu haberi alınca, Moğollar'a mukabele etmek yerine bölgeyi terk ettiler. Sultan Alaaddin Muhammed ise, bazı hanedan mensupları ve saray görevlileriyle birlikte ilk önce Nîsâbur'a çekildi. Ancak Moğollar onu ısrarla takip ediyorlardı. Hârizmşah, bir şehirden diğer bir şehre kaçıyor, Moğol birlikleri de onun peşinden gidiyorlardı. Sultan önce Rey'e sonra Hemedân'a, nihayetinde de Irak sınırına ulaştı. Onu takip eden Moğol ordusu kolay bir şekilde Mâzenderân'ı alıp halkının çoğunu kılıçtan geçirdi. Moğollar karşısında aldığı bu son mağlubiyet sebebiyle dayanma gücünü tamamen yitiren Alaaddin Muhammed, Devletâbad civarında gerçekleşen son muharebede Moğollar'ın elinden canını zor kurtararak Hazar denizine ulaşıp burada bulunan Âbeskûn adasına sığındı. Sultan burada yakalandığı hastalıkla bir süre mücadele ettikten sonra hayatını kaybetti. (Şevvâl 617/Aralık 1120).[295]

---

[294] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 333; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 88-88; Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 432-439; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s.398-399; Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Tarihi*, s. 264-268; Özdemîr, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı*, s. 167-172; Aydınlı, Osman, "Semerkant", *DİA*, XXXVI, 483.

[295] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 333-334; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 158-160; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 88-89; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 541. Ayrıca bk. Ha-

Hârizmşah'ın peşinden giden Moğol orduları, Rey şehrini işgâl ettikten sonra Hemedân'a ulaşmışlardı. Şehrin valisi, Moğolları karşılamaya çıktı, onlara çeşitli mallar, elbiseler takdim etmek suretiyle emân diledi. Moğollar, onun bu talebine olumlu cevap verdiler. İşgal ordusu bunun ardından sırasıyla Zencân'a, oradan da Kazvin'e yürüdü. Askerler kendilerine mukavemet gösteren Kazvin halkıyla çarpışıp ele geçirdikleri insanları katlettiler. Moğol ordusunun daha sonraki hedefi Azerbaycan oldu. Askerî birlikler kışı geçirmek üzere, soğuğu az ve otlakları bol olan Azerbaycan'ın deniz tarafına yöneldiler. Daha sonra Gürcistan topraklarına saldırı gerçekleştirdiler. Bunun üzerine Gürcüler, Eyyûbî Hükümdarı Melik Eşref b. Melik Âdil'le Moğollar'a karşı birlikte savaşma üzere anlaşma yaptılar. Daha sonra da Azerbaycan hükümdarına haber gönderip onu da ittifaka katılmaya davet ettiler. Neticede her biri ortak düşmanlarıyla ilkbaharda savaşmak için hazırlığa başladılar. Fakat Moğollar, bahar gelmeden önce ânî bir şekilde kışlaklarından ayrılarak Gürcistan'a yönelip bölgeyi işgâl ettiler. Kısa süre sonra da Gürcistan'ın en önemli şehri olan Tiflis'i ele geçirdiler. Burada büyük bir katliam gerçekleştirdiler. (Zilkâde 617/Aralık-Ocak

---

san, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, V, 123-129; Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 444-452; Grousset, Renê, *Bozkır İmparatorluğu*, (çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1996, s. 231-239; Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul 2001, s. 174-176; Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Tarihi*, s. 275-283; Taneri, Aydın, *Hârizmşahlar*, Ankara 1993, s. 42-43; Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 196-197; Hartog, Leo De, *Cengiz Han*, (çev. Serkan Uzun), Ankara 2003, s. 95-115; Özaydın, Abdülkerim, "Muhammed Tekiş", *DİA*, XXX, 581-583.

1220-1221).[296] İbnü'l-Esîr Moğolların Çin'den başlayıp Kafkaslar'a kadar uzanan işgâllerini şu şekilde tasvir eder:

"Bu Moğollar, ne eskiden. ne de zamanımızda benzeri işitilmemiş şeyler yaptılar. Onlar, Çin sınırlarından hareket ettiler. Bir yıl bile geçmeden bir taraftan Ermenistan'a, bir taraftan Hemedân bölgesi üzerinden Irak'a geçtiler. Allah'a yemin ederim ki, bizden sonra gelenlerin bu olayla ilgili yazılan ve anlatılanları yadırgayıp, olanları imkânsız bulacaklarından şüphe etmiyorum. Bunda da haklıdırlar. Kim bu olayları imkânsız görürse, o günlerde yaşayan âlim olsun, câhil olsun herkes tarafından çok iyi bilinen bu olaylar hakkında tarih malzemesini toplayan muasır tarihçilerin bu konuda yazdıklarımıza baksın. O vakit, olayın doğru olduğunu kesinlikle anlayacaktır. Yüce Allah, "Müslümanları ve İslâm'ı koruyup muhafaza edecek birini onlara nasip eylesin. Müslümanlar, Hz. Peygamber'in zamanından bugüne kadar, şimdi içine düştükleri sıkıntı gibi hiçbir eziyet ve sıkıntı görmemişlerdir. Moğol ordusu birkaç kola ayrılmıştı. Onların bir kolu nehri geçip Horasan'a çıktı, orayı hâkimiyetl altına aldı, bölgeyi tahrip edip halka zulüm ve işkenceyi yaptı. Bu kâfir Moğollar, Mâverâünnehr topraklarına da ayak bastılar ve orayı işgâl edip, yakıp yıktılar ve taş-taş üstünde bırakmadılar. Sonra sırasıyla Rey, Cebel ve Azerbay-

---

[296] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, 335-341; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XIII, 90-91, 84-95; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 542-543. Bu konuda ayrıca bk. Grousset, Renê, *Bozkır İmparatorluğu,* s. 239-241, 253-257; Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi,* s. 281-294; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye,* s.399-400; Grigor, Aknerli, *Okçu Milletin Tarihi,* (çev. Hrand D. Anreasyan), İstanbul 2007, s. 21-45, 55-85; Hartog, Leo De, *Cengiz Han,* s. 115-131; Kafalı, Cemal, "Cengiz Han", *DİA,* VII, 367-369; Özgüdenli, Osman Gazi, "Moğollar", *DİA,* XXX, 225-226.

can'ı işgâl edip aynı şeyleri yaptılar. Gürcistan'a kadar ulaşıp orayı da aldılar".[297]

Türkistan'da Moğol istilâsı başladığı esnada Abbâsîler'de hilâfet mevkiinde Nâsır-Lidînillâh (H.575-622/M.1180-1225) bulunuyordu.[298] Onun ardından Zâhir-Biemrillâh (H.622-623/M.1225-1226) halîfe oldu.[299] Zâhir'in kısa süren halîfeliğinden sonra Müstansır-Billâh (H.623-640/M.1226-1242) Abbâsîler'in yeni halîfesi oldu.[300] Müstansır'ın vefatının ardından ise bu görevi Müsta'sım-Billâh (H.640-656/M.1242-1258) üstlendi.[301] Bağdat'ın Moğollar tarafından işgâli sırasında halîfelik mevkiinde Müsta'sım bulunuyordu.

Moğol ordularının Rusya ile Asya ülkelerine ve başka bazı küçük birliklerin Türkistan'a yayıldığı sırada Hülâgu, İran ile Suriye ve Anadolu'da müstakil hükümdar haline gelmişti. Dolayısıyla Abbâsî halîfeliği topraklarını hedef alan Moğol saldırıları Kubilay Han'ın (655-693/1257-1294) Moğol İmparatoru ol-

---

[297] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 329-330, 383-387. Ayrıca bk. Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 153; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 89-90.

[298] Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 393-402. Ayrıca bk. Hartmann, Angelika, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA*, XXXII, 399-402.

[299] İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 329; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 168-169; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 531. Zâhir hakkında bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 402-403.

[300] İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 330; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 170; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 533. Mustansır hakkında bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s.403-404; Yiğit, İsmail, "Müstansır-Billâh", *DİA*, XXXII, 118.

[301] İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 333; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 208; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 537.

duğu zamanda onun görevlendirdiği Hülâgu isimli komutan tarafından gerçekleştirildi.[302]

Hülâgu, İmparator'dan hareket emrini aldıktan sonra ordusuyla birlikte batıya doğru ilerlemeye başladı. Türkistan ve Mâverâünnehr'e ulaştığı sırada, gücünden çekinen bölge emirleri ona itaatlerini bildirip vergi ödemeyi taahhüt ettiler. Ardından İran'daki mahallî hükümdarlar da Hülâgu'nun hâkimiyetini kabul ettiklerini bildiren elçiler gönderdiler. Moğol birlikleri daha sonra Ceyhun Nehri'ni aşarak Horasan topraklarına girdiler. Yeni hedef, bölgede tedhiş hareketlerini örgütleyen İsmaililer (Bâtınî) oldu. Taraflar arasında İsmâilîler'in yenilgisiyle biten savaşlar gerçekleşti. Bu çarpışmalar esnasında hareketin lideri konumundaki Rukneddin Hûrşah esir alındı. (H.654/M.1256).[303] İsmailî kuvvetleri mağlup eden Hülâgu, daha sonra Hemedân'a ulaştı. Buradan Abbâsî Halîfesi Müsta'sım-Billâh'a İsmaîliyye taifesiyle savaşması için kendisine yardımcı asker göndermesini talep etti. Ancak halîfe, Moğollar'ın asker takviyesine ihtiyaçlarının bulunmadığı, dolayısıyla bu talebin Bağdat savunmasını zayıflatmak için bir taktik olduğunu düşünerek, askerî birlik yerine kıymetli hediyeler gönderilmesine karar verdi.[304] Hülagu ise buna karşılık, kendisine yardımda bulunmadığı için halîfeyi kınayan bir mektup gönderdi. Mektu-

---

302 Ebu'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus) *Abu'l-Ferec Tarihi,* (çev. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1987, II, 554. Ayrıca bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye,* s. 405; Özdemîr, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı,* s. 231-234. Hülagu'nun faaliyetleri hakkında bk. Yuvalı, Abdülkadir, "Hülagu", *DİA,* XVIII, 473-475.

303 Moğolların İsmailîlerle mücadelesi hakkında bk. Özdemîr, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı,* s. 237-248.

304 Çüveynî, *Tarih-i Cihangüşa,* III, 280; Ebu'l-Ferec, *Tarihu'z-Zaman,* (çev. İshâk Ermele), Beyrut 1986, s. 280; İbnü'l-Fûtî, Kemalüddin, *el-Havâdisü'l-Câmia,* (thk. Mustafa Cevad), Bağdat, 1932, s. 290.

bunda ondan kaleleri yıkmasını, hendekleri doldurmasını ve ülkeyi oğluna teslim edip kendisini karşılamaya çıkmasını veya veziri Süleyman Şah ve İnşâ divanı reisiyle mektup göndermesini istedi. Ayrıca halîfeye öğütlere kulak verirse, gazabından kurtulacağını, aksi takdirde halîfe ordusunu, Hârizm ve İran ordularını yenen Moğol askerleri karşısında mağlup olmak için hazırlaması uyarısında bulundu.[305]

Halîfe Müsta'sım cevabî mektubunda Hülâgu'yu gururundan vazgeçip, memleketine geri dönmeye davet etti: "Halkımın hendekleri ve kalelerinden sana ne? Dostluk yolunda yürü ve Horasan'a geri dön! Eğer savaşmak istiyorsan, hiç bir an gevşeme, savaşmaya kesin olarak niyetin varsa da mazeret arama! Çünkü benim süvari ve piyadelerden oluşan binlerce askerim, en mükemmel şekilde kıyasıya dövüşerek savaşmaya hazırdırlar". Halîfenin Hülâgu'ya gönderdiği elçisi Şerefüddin b. Cevzî, mektupla birlikte bazı hediye ve armağanlar da getirmişti. Fakat Hülâgu, gelen hediyelere hiç itibar göstermedi. Halîfeye gönderdiği mektupta ise gücendiğini belirttikten sonra halîfeyi tehdit etti. Elçiler dönünce, halîfe, meseleyi veziri İbnu'l-Alkamî'yle görüştü. Vezir, bol bol mal ve kıymetli eşyalar vermek suretiyle Hülâgu ile dostluk kurmanın önemine işaret etti. Ardından da "Onu, hediyelerle başınızdan savmanız gerekir. Çünkü hazine ve defineler, ırzı korumak ve nefsi kurtarmak için toplanır. Dolayısıyla 1.000 yük kıymetli eşya, 1.000 tane güzel deve ve her türlü teçhizatıyla 1.000 tane soyla Arap atı göndermeniz uygun olur. Bu hediye ve malları, zeki ve üstün yetenekli

---

305 Reşidüddin, el-Hemedânî, *Câmiu't-Tevârîh*, (çev. Muhammed Sadık Neş'et-Muhammed Musa Hindavi-Fuat Abdülmuti' es-Sayyâd), Kahire ts., II, 267-268; Ebu'l-Ferec, *Tarihu'z-Zaman*, s. 269.

elçilerle göndermelisiniz. Ayrıca Hülâgu'dan özür dileyerek, onun namına hutbe okumayı ve para bastırmayı kabul etmeniz icap eder" tavsiyesinde bulundu. Halîfe, başlangıçta bu teklifi kabule karar vermişti. Fakat "Küçük Düveydâr" unvanıyla tanınan ve yönetimde Vezir İbnu'l-Alkamî'yle rekabet içinde olan Mücâhiddüddin Aybek, yanına bazı üst düzey komutanları da alarak halîfeye bir mektup gönderdi. Mektupta, vezirin bu görüşü sadece şahsî menfaatini korumak için ileri sürdüğünü ve onun böyle yapmakla kendilerini Moğollar'ın eliyle felâkete sürükleyeceğini belirttiler. Daha sonra da halîfeye, Hülâgu tehlikesini defetmek için tedbir almasını ve onun elçilerini yakalayıp işkence yapmasını tavsiye ettiler.[306] Böylece, daha sonraki süreçte Hülâgu ve Halîfe Müsta'sım arasındaki karşılıklı mektuplar, savaşı kaçınılmaz hâle getirmekten başka bir işe yaramadı. Moğol komutan öncelikli olarak Bağdat yolu üzerindeki şehirleri istilâ etmeye karar verdi. Herhangi bir zorlukla karşılaşmadan Bağdat'a gidebileceğine kesin olarak inandıktan sonra Hemedân'ın en yakınında bulunan Dinever şehrine ulaşmak üzereyken, Abbâsî halîfesinin elçisi Şerefüddin b. Cevzî'nin huzura geldiği haberini aldı. Halîfe, onunla Hülâgu'yu tehdit eden ve şayet memleketine dönerse kendisine yıllık cizye vergisi ödeyeceğini vaat eden bir mektup göndermişti. Ne var ki, Hülâgu, halîfenin tehdit ve tekliflerine hiç ilgi göstermedi. Batıya doğru yürüyüşünü sürdürerek komutanı Baycu'ya acele Dicle Nehri'ni geçip batı tarafından Bağdat'a hücum etmesi

---

306 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 200-201; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 233; Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârîh*, II, 269-270; Ebu'l-Ferec, *Tarihu'z-Zaman*, s. 269.

emrini verdi.[307] Baycu'nun kuvvetleri nehri geçtikten sonra, karşıda bekleyen halîfe ordusuyla savaşa tutuştu. Hicretin 656. (M.1258) yılının Muharrem ayının onuncu gününde meydana gelen savaşta Abbasî ordusu hezimete uğradı. Bunun ardından Baycu'nun askerleri Bağdat'ın batı tarafını işgâl etmeye başladılar. Kısa süre sonra da şehrin Dicle Nehri kıyısında bulunan bölgelere inerek bütün yerleşim birimleri hâkimiyet altına alındı.[308]

Abbâsî ordusu, şehre batı taraftan hücum eden Moğollar'la meşgul olduğu için doğu tarafından saldıran Hülâgu fazla mukavemetle karşılaşmadan Bağdat içinde ilerlemeye devam etti. Tarihçi İbn Kesîr'in rivayetine göre Bağdat'ı hedef alan Moğol ordusunun mevcudu 200 bin civarındaydı.[309] O sırada Baycu komutasındaki Moğollar'ın kendilerini şiddetle cezalandıracağından korkan Bağdat'ın batı bölgesinde yaşayan halk da şehrin doğu yakasına sığınmıştı. Fahrî müellifi onların hallerini şöyle tasvir eder:

"İnsanlar Düceyl, İshâk, Nehru Melîk ve Nehru Îsâ istikametinden kaçarak, şehre girmeye çalıştılar. Hatta onlardan bir kısmı nehri geçmek için kendilerini suya atıyorlardı. Kaptanlar, küçük nehir gemisiyle bir kimseyi nehrin öbür yakasına geçirmek için ücret olarak bir altın bilezik veya birkaç dinar talep ediyorlardı. Hülâgu'nun ordusu Düceyl'e varınca, Abbâsî halî-

---

307 Hülâgu ile halîfe arasındaki mektuplaşmalar için bk. Hammâde, Muhammed Mahir, *Vesâku'l-Hurûbi's-Salîbiyye ve'l-Gazvi'l-Moğoli li'l-Alemi'l-İslâmî*, Beyrut 1986, s. 245-351.

308 Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 543.

309 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 200.

fesi ordusunun öncü birlikleri, Mücâhidüddin Aybek komutasında onun karşısına çıktılar. Başlangıçta halîfe askerleri üstünlük sağlamışsa da, tekrar hücuma geçen Hülâgu askerleri halîfe kuvvetlerini etkisiz hale getirdiler. Mücâhidüddin Aybek, bir grup askeriyle bu hücumdan kurtulmayla muvaffak olmuştu. Baycu, ilerlemeye devam ederek batı tarafından Bağdat'a girdikten sonra Dicle sahilinde bulunan Tâc sarayının karşısında karargâh kurdu".[310]

Moğol komutan Baycu, bir kaç gün Tâc sarayındaki karargâhında kaldı. Bu esnada Moğol askerleri Bağdat'ı her taraftan kuşatmışlardı. Tekrar savunmaya geçen halîfe ordusu, (H.656/M.1258) yılı muharrem ayının 19. gününe kadar dayanabildi. Halk ne olup bittiğini dahi anlamadan Kelvâzâ kapısı tarafında bulunan Burcu'l-Acemî ismindeki burç üzerinde Moğol bayraklarının dalgalandığını gördü. Diğer taraftan Hülâgu ordusunun surları ele geçirmesinin ardından, Bağdat'ta katliam, yağmacılık ve görülmemiş işkenceler gerçekleştirmeye başladı.[311]

Halîfe Müsta'sım, Moğollar'ın Bağdat'ı tamamen ele geçirmelerinin yakın olduğunu fark edince, bir kurtuluş ümidiyle teslim olmaya karar verdi. Bu kararını da elçisi Şerefüddin b. Cevzî vasıtasıyla Hülagu'ye iletti. Moğol komutanın daveti üzerine Halîfe, Hicretin 656. yılının Safer ayının 4'üne tekabül eden Pazar günü (10 Şubat 1258) yanında oğulları Ebu'l-Abbâs, Ebu'l-Fazl Abdurrahman ve Ebu'l-Menâkib Mübarek olduğu

---

310 İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 335-336. Ayrıca bk. Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârîh*, II, 285-286; Ebu'l-Ferec, *Abu'l-Ferec Tarihi*, II, 568.

311 İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 336; Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârîh*, II, 288.

halde, kadılar, fakîhler, şeyhler, emirler ve şehrin ileri gelenlerinden müteşekkil üç bin kişilik bir grupla birlikte Hülâgu'nun karargâhına gitti. Kafile Moğol komutanın bulunduğu yere yaklaşınca, huzura halîfeyle birlikte çok az kişinin çıkmasına izin verildi. Geri kalanlar ise öldürülmek üzere Moğol askerlerine teslim edildi.[312]

Halîfe tarafından Hülâgu'ya çok miktarda para, mücevherat ve kıymetli elbiseler takdim edildi. O ise sunulan hediyelere iltifat göstermeyip hepsini komutanlarına verdi. Daha sonra da halîfeye asıl hazinenin nerede olduğunu sordu. Bunun üzerine Müsta'sım, sarayın avlusunda altınla dolu bir havuzun bulunduğunu itiraf etti. Nitekim gösterilen yerde yapılan kazıda havuz dolusu altına ulaşıldı.[313] Hülâgu bunun ardından halîfeden Bağdat halkına silahlarını bırakmaları ve sur dışına çıkmaları için emîr vermesini istedi. Çaresiz halîfe, halka bu talimatı verdi. Halk, halîfenin yayınladığı ferman üzerine silahlarını bırakmış bir şekilde şehir dışına çıkmaya başladı. Moğol askerleri bunun üzerine silahsız halk üzerine saldırı başlattılar. Sonuçta Bağdat'ta yaklaşık 40 gün süren benzeri görülmemiş bir katliam ve yağma gerçekleştirildi.[314] Saldırıdan hükümet binalarının yanı sıra ibadet mekânları da nasibini aldı. O kadar ki, kubbelerindeki altınları almak için Bağdat camileri, medreseleri, zaviyeleri bütünüyle tahrip edildi. Saraylarda bulunan eşsiz kıymetli eserler yağmalandı, kütüphanelerinde bulunan kıymetli kitap-

---

312 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârîh*, II, 291; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 543.

313 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârîh*, II, 292; Ebu'l-Ferec, *Abu'l-Ferec Tarihi*, II, 569.

314 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 233.

ların büyük bir kısmı yok edildi. Bağdat âlimlerinin çoğu katledildi.[315]

Tarihçi İbnü'l-Esîr, Moğollar'ın başta Bağdat olmak üzere İslâm beldeleri üzerindeki tahribatını şu sözlerle dile getirir: "Tatarlar, diğer adıyla Moğollar'ın İslâm diyarına girişleri hadisesini kaleme almaktan yıllarca çekinip durdum. Bu olayları kaydetmeyi hiç de istemiyordum. Bazen bunları yazmanın gereğine inanıyor, bir adım ileri atarken, sonra iki adım geri atıp vazgeçiyordum. İslâm'ın ve Müslümanlar'ın ölüm haberini ve başlarına gelen büyük felâketi yazmak kimin kolayına gelebilir ki? Kim bu felâketin yazılmasını ve anlatılmasının kolay görebilir? Keşke annem beni doğurmasaydı, keşke bu büyük felaketten önce ölüp gitseydim. Adım ve sanım unutulsaydı da bu olayla karşılaşmasaydım, böyle bir olayı yaşamasaydım.

Bu büyük dehşet verici hadise, gün ve gecelerimizi karattı, hayatımızı perişan etti. Çünkü bölgede yaşayan Müslümanların kökü kazındı. Eğer biri çıkar da "Allah'ın, Hz. Âdem'i yarattığından bu güne kadar böyle felâketin benzeri görülmemiştir" derse mutlaka doğru söylemiş olur. Moğol istilâsını yazan tarihler, bu olayı bütün dehşetiyle ne kadar anlatırlarsa anlatsınlar, yine de olanları tam aktarmaktan aciz kalırlar.

İnsanoğlunun yeryüzünde yaşadığı en büyük musibet ve felâketlerden birisi olarak Buhtunnasır'ın İsrailoğulları'na karşı giriştiği katliam ve Kudüs şehrini tahrip etmesi gösterilir. Bu lânetli adamların tahrip ettiği ve Müslümanların başına getirdi-

---

315 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* III, 233-234; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XIII, 201-206; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* s. 543.

ği felâket ise, ne İsrailoğulları'nın başına gelen musibete benzer, ne de Kudüs'ün tahrip edilmesine. Müslümanlar'dan öldürülenlerin sayısı İsrailoğulları'ndan öldürülenlerle kıyaslanamaz. Moğollar'ın bir şehirde öldürdükleri Müslüman sayısı, belki yeryüzünde yaşayan bütün Yahûdîler'in toplamından çok daha fazla idi. Cenâb-ı Allah'tan temennimiz, bu dünya ayakta durduğu müddetçe kıyamet kopana kadar, belki Ye'cûc ve Me'cûc olayı hariç, inşaallah bir daha böyle büyük bir musibet ve dehşet verici bir felâketin insanların başına gelmemesidir".[316]

Bağdat'ta Moğollar'ın sebep olduğu bu hadiseler, Halîfe Müsta'sım ve oğullarının katledilmeleri ile neticelendi. Halîfe ailesine mensup kadınlar da esir alındılar.[317] Tarihçilerin kaydettiğine göre Moğollar, Bağdat istilâsından sonra çok sayıda insan katletmişlerdir. Hatta canını kurtarmak için nehir yoluyla kaçarken boğulanlar hariç olmak üzere, öldürülenlerin sayısı bir milyon 800 bine kadar ulaştırılır.[318] Öldürülen insan sayısıyla ilgili rakamlarda ve tahribatın boyutuyla alâkalı bilgilerde mübalağa edildiği görüşü akla gelse de söz konusu felâkette, Bağdat'ın, halkının çoğunu kaybettiği, Mansûr tarafından kurulup Abbasî Devleti'nin başkenti yapılmasından beri halîfelerin gay-

---

316 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 320-330.

317 İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 336; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 233-234; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.543-544. Halîfenin öldürülüşü ve öldürülüş şekliyle ilgili farklı değerlendirmeler için bk. Boyle, John Andrew, "The Death of the Last Abbâsîd Caliph", *Journal of Semitic Studies*, VI, (1961), s. 145-161; Özdemîr, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı*, s. 283-288; Özdemîr, H. Ahmet, "Müsta'sım-Billâh", *DİA*, XXXII, 126-127.

318 Bu konuda değerlendirmeler için bk. Dûrî, Abdülaziz, "Bağdat", *DİA*, IV, 431-432.

retleriyle toplanan bütün kültür ve sanat servetini kaybettiği hususunda hiç şüphe yoktur.[319]

Bağdat'ın Moğollar tarafından istilâsı, sadece İslâm âlemi değil, aynı zamanda dünya ve medeniyet tarihi açısından da mühim tesirler icra etmiştir. Bu hadisenin dolaylı neticeleri arasında Anadolu'nun İslâmlaşması ve Türkleşmesi de zikredilebilir. Çünkü bu istilânın uzak etkileri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna zemin hazırlayan belli başlı sebepler arasında sayılır.[320] Çünkü işgâl sürecinde Moğollar karşısında tutunamayan pek çok Türk boyu, İran yaylaları üzerinden Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Yeni gelen kitleler, uçlara doğru çekilip Anadolu'nun Türkleşmesinde ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılıp buralarda Türkmen beyliklerinin kurulmasına katkı sağlamışlardır.

Moğol istilâsının meydana getirdiği karanlık tablo, Müslüman toplumların psikolojilerini de derinden etkilemiştir. Bu etki, insanlarda dünyevî hayattan kaçmaları şeklinde tezahür etmiş, Moğollar'ın zulüm ve baskısına maruz kalan ve kendilerinde buna karşı koyma gücü bulamayan Müslüman topluluklar, dünyevî iddialarından vazgeçip, mistik eğilimlere yönelmeye başlamışlardır. Tabiatıyla yeni durum, İslâm dünyasında aklî

---

[319] Katilam ve yağmanın boyutları hakkında bk. Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 406-407; Özdemîr, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı*, s. 305-310.

[320] Bağdat'ın Moğollar tarafından istilâsı ve neticeleri hakkında ayrıca bk. Tikritî, Selman, *Medînetü's-Selam ve Ğazvü'l-Muğûl*, Bağdat 1988; Faruqoe, Muhammed, "The Mongol Conquest of Baghdad", *The Islamic Quarterly*, XXXIII, (1988), s. 194-206; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 327-333; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, V, 189-199; Özdemîr, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı*, s. 311-313.

ilimlerin gerilemesine yol açarken, buna karşılık tasavvufî hareketlerin gelişip güçlenmesi için uygun bir zemin hazırlamıştır.[321]

Takriben beş asırdan beri İslâm âlemini gölgesinde yaşatan Abbasî Devleti/Hilâfeti, Bağdat'ın düşmesiyle sona ermiş oldu. Neticede Bağdat, İslâm toplumlarının merkezi, servet ve bolluk kaynağı ve âlimlerin buluşma mekânı olma hususiyetini de kaybetti. Bundan sonra geç dönem Bağdat Abbâsî halîfelerinde olduğu gibi sembolik düzeydeki halîfelik, yine Abbâsî hanedanı adına ancak bu defa göstermelik halîfelik şeklinde birkaç asır daha Memlüklüler marifetiyle Mısır'da yaşatılacaktır.[322]

---

[321] Özgüdenli, Osman Gazi, "Moğollar", *DİA*, XXX, 228.

[322] Bu konuda bk. Gâmidî, Sa'd b. Muhammed, *Sükûtu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1981; Grousset, Renê, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 337-339; Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 324-334. Abbasî devletinin yıkılış sebepleri hakkında değerlendirmeler için bk. Ömer Faruk, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, II, 247-264; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 409-425; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III, 370-379.

SONUÇ

Emevîler'e karşı düzenlenen Abbâsî ihtilâlinin karakteri ve ihtilâlcilerin gerçek niyetleri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Nitekim bazı tarihçiler, ihtilâl sürecini ve neticelerini Araplar'la Fârisî unsur arasında ırkçı bir mücadele olarak kabul etme eğilimindedirler. Ancak yakın dönemlerde yapılan yeni araştırmalar, bu görüşün doğru olmadığını ortaya koymuştur. Buna göre ihtilâl, her ne kadar İranlı unsurun yoğun olduğu Horasan'da başlamış olsa da, bu hareketin ele başları Araplar'dır. Kaldı ki, Abbâsî imâmlar tarafından Horasan'a sevkedilen on iki nakîbden sekizi Arap iken, sadece dördü mevâlîdir. Ayrıca unutulmamalıdır ki, Horasan'ın çeşitli şehirlerinde yaşayan Ezd ve Rebia menşeli Arap kabileleri de ihtilâle destek verip Abbasî ordusu içinde aktif bir şekilde yer almışlardır. Dolayısıyla Abbasî ihtilâli, Emevî hanedanına karşı cephe almış çeşitli etnik unsurların birlikte hareket etmeleri sonunda başarıya ulaşmış plânlı bir faaliyetin sonucudur.

Emevîler'i iktidar mevkiinden uzaklaştıran Abbâsî hanedanı, hilâfet merkezi olarak Irak'ı tercih etti. Birinci halîfe Ebü'l-Abbas es-Seffâh, Fırat'ın doğu yakasında bulunan küçük

Hâşimiyye şehrini merkez yapmakla birlikte, kısa bir müddet sonra merkez, Enbâr'a nakledildi. İkinci Abbasî halîfesi Ebû Ca'fer el-Mansûr ise, Dicle kıyısında Sâsânî İmparatorluğu'nun başşehri Medâin harabeleri yakınında bulunan arazide resmî adı Medînetüsselâm olan Bağdat şehrini kurdu. Abbâsîler döneminde hilâfet merkezinin değişmesiyle idarenin ağırlık merkezi, bir olan Suriye'den, Irak'a geçmiş, netice olarak yeni devletin üzerinde Bizans'ın yerine İran tesiri almıştır.

Abbasî ihtilâlinin başarıya ulaşması ile birlikte Araplar'ın mutlak hâkimiyet devri sona erdi. Böylece Arap ve mevâlî arasındaki fark, nispeten ortadan kalkmış, hatta şartların değişmesi sebebiyle mevâlî Araplar'a karşı zaman zaman üstünlük dahi kazanmıştı. Öyle ki devletin kuruluşunun ilk yıllarından itibaren mevâli ağırlıklı Horasanlılar, devletin yüksek makamlarını işgâl etmeye başlamışlardır. Bilhassa hareketin lideri Ebû Müslim, büyük bir nüfuz ve iktidar sahibi olmuş, ilk Abbasî halîfesi Seffâh, âdeta onun gölgesinde kalmıştır. Abbâsî devletinin gerçek kurucusu kabul edilen ikinci Halîfe Mansûr, Ebû Müslim'in iktidar üzerindeki etkinliğine onun öldürtmek suretiyle son vermiştir. Ancak bu adım, devlet üzerindeki İran nüfuzunu kıramamıştır. Çünkü yine Fars asıllı Bermekî vezir ailesi, Mansûr devrinden itibaren uzun müddet devlet üzerindeki tesirini devam ettirmiştir. Bu ailenin devlet üzerindeki nüfuzunu kırma vazifesini ise Hârûn Reşîd gerçekleştir, ancak onun ölümünden sonra, oğulları Emîn ve Me'mûn arasındaki hilâfet mücadelesi, neredeyse bir Arap ve İranlı unsurun iktidar mücadelesi şeklinde tezahür etmiştir. Buna göre anne ve baba tarafından Abbasî ailesine mensup olan Muhammed Emîn'i Araplar, annesi İranlı

bir câriye olan Abdullah Me'mûn'u da Horasanlılar desteklemişlerdir. Neticede Me'mûn'un galip gelmesiyle birlikte İranlı unsur Araplar'a karşı bir kez daha zafer kazanmıştır.

Me'mûn, halîfeliğinin ilk yıllarında başkent Bağdat'a gitmek yerine İranlı etnik unsurun hakim olduğu Horasan'ın başşehri Merv'de kaldı. Ancak bir süre sonra ülkeyi buradan idare etmenin imkânsızlığının farkına vararak, Bağdat'a gelmeye karar verdi. Kardeşi Emîn ile giriştiği iktidar mücadelesinde yaşadığı bazı hadiseler, onun, Araplar kadar İranlılar'a karşı da güvenini sarsmıştı. Bu durumda güvenebileceği yeni bir kuvvet olarak Horasan'da bulunduğu sırada yakından tanıma fırsatını bulduğu Türkler'i buldu. Yeni siyasî ve sosyal şartlarda Abbâsî İmparatorluğu'nda Arap ve Farslar'ın nüfuzuna karşı çıkabilecek yegâne kuvvetti. Ayrıca onlar siyasî tecrübe ve askerî kabiliyet bakımından da imparatorluk içinde bir denge unsuru olabilirlerdi. Bu realiteden hareket eden Me'mûn, bilhassa halîfeliğinin son yıllarında Türkler'i ordusu içinde istihdam etmeye başladı.

Me'mûn'un ardından kardeşi Mu'tasım Türkler'in desteği sayesinde hilâfet makamına geçti. O da ağabeyinin siyasetini takip ederek ordusunda Türk askeri sayısını artırdı. Daha sonra da Türkler için Sâmerrâ şehrini kurarak hilâfet merkezini (H.221/M.836) yılında buraya nakletti.

Abbâsîler tarihinde Sâmerrâ dönemi adı verilen süreçte Türk kumandanları kısa sürede kendilerini hissettirmeye, devlet politikasının tespitinde karar mekanizmasını ele geçirmeye başladılar. Öyle ki onlar, Halîfe Mütevekkil'den itibaren istediklerini halîfe yapıyor, istemediklerini bu makamdan uzaklaştır-

mışlardır. Buna karşılık olarak halîfeler de Türkler'in baskısından kurtulmak için çaba sarf etmişler, fırsat buldukça da birbirlerine düşürmek suretiyle Türk komutanlarından kurtulmaya çalışmışlardır. Türkler'le halîfeler arasındaki bu mücadele, (H.279/M.892) yılında merkezin tekrar Bağdat'a nakledilmesine kadar devam etti. Fakat bu değişiklik, halîfelik müessesesinin siyasî nüfuzu bakımından çok büyük bir değişiklik meydana getirmemiş, Halîfe Mu'tazıd devrinde kısmî bir toparlanma olduysa da, onun ölümüyle durum tekrar eski haline dönmüştür. Bu defa iktidar mücadelesi halîfe ile ordu komutanları arasında değil, halîfe devre dışı bırakılarak devlet erkânı arasındaki gerçekleşmeye başladı. Halîfe Râzî, bu duruma son vermek maksadıyla âdeta halîfelik yetkileriyle donattığı Muhammed b. Râik'i Emîrü'l-Ümerâ tayin etmek suretiyle siyaset sahnesinden büyük oranda çekilmeye karar verdi.

İbn Râik'in Emirü'l-Ümerâlık makamına getirilmesi, Abbâsî halîfeliği için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Halîfeler bu tarihe kadar görülmemiş bir şekilde hemen bütün yetkilerini bir başkasına devretmek zorunda kalmışlardır. Hâlbuki, Sâmerrâ devrinde Türk komutanların halîfeler üzerindeki baskılarına rağmen, halîfeler yetkilerini bir başkasına devretmemişlerdi.

İbn Râik'in Emîrü'l-Ümerâ'lığı fazla devam etmedi. Onun vezir İbn Mukle ile ihtilâfa düşmesi, onu, vezirin müttefiki Beckem, et-Türkî ile karşı karşıya getirdi. Kısa süre sonra Beckem Bağdat'a çağrılarak yeni Emîrü'l-Ümerâ oldu. O, üç yıl süren bu görevi sırasında Hamdânîler, Berîdîler ve Büveyhîler ile mücadele etmiş ve son iki grubun Bağdat'ı istilâ teşebbüslerini önlemiştir. Ancak bir sefer sırasında kendi askerleri tarafından öldü-

rülünce Türk asıllı Tüzün Emîrü'l-Ümerâ oldu. Ancak o, dört yıl süren görevi esnasında fazla bir varlık gösteremedi. Bağdat ve Irak'ta bu gelişmeler olurken Abbâsîler doğudan gelen yeni bir güç ile karşı karşıya geldiler. Bu güç Şiî Büveyhîler'di. Nitekim Büveyhî kuvvetleri, (H.334/M.945) yılında Bağdat'ı işgâl ettiler. Bu durum karşısında Halîfe Müstekfî, Büveyhî emîri Ahmed'i yeni Emîrül'l-Ümerâ tayin etmek zorunda kaldı.

Büveyhîler'in Bağdat'ı işgâlleri ile Abbasî tarihinde yeni bir devir başladı. Çünkü bu durumda Abbâsî halîfeleri, şeklen de olsa bir devlet başkanı olmaktan çıkmış, adeta ruhanî lider konumuna düşmüşlerdi. Bir asırdan biraz fazla devam eden Büveyhî işgâli sırasında Abbâsîler'de gerek siyasî, gerekse askerî faaliyetler tamamen Büveyhî emirlerinin kontrolünde yürütülmüştür. Bununla beraber Şiî Büveyhîler, Abbâsî hanedanını hilâfet makamından uzaklaştırıp, Hz. Ali evlâdından herhangi birisini bu makama getirme teşebbüsünde de bulunmamışlar, bu surette onlar Abbâsî ailesini hilâfette bırakarak, Sünnî-İslâm dünyasının manevî liderliğini ellerinde tutmuşlardır.

Bağdat'ta Büveyhî hâkimiyeti devam ederken, Kuzey Afrika'da ortaya çıkan ve (H.358/M.969) yılında Kahire'yi işgâl ederek başşehir yapan Fâtimîler, Abbasî hilâfetinin bilhassa batı tarafından tehdit etmişlerdir. Çünkü Fâtimîler Abbasî hâkimiyetini kabul etmedikleri gibi, Büveyhîlerin aksine kendi halîfeliklerini de ilân etmişlerdir. Üstelik onlar iyi yetiştirilmiş propagandacı ve sempatizanları vasıtasıyla doğu eyaletlerinde Abbasî hilâfetine karşı mücadele sergilemişlerdir.

Bir taraftan Fâtımî baskısı, diğer taraftan Büveyhî hâkimiyetinin parçalanması, Abbâsî halîfeliğinin durumu daha da

karmaşık hale getirdi. Milâdî XI. yüzyılın ortalarında Büveyhî hâkimiyeti de etkisini kaybetmeye başlayınca, Türk asıllı Büveyhî komutanı Arslan Besâsirî, Bağdat'ta idareyi ele alarak Fâtimîler adına hutbe okutmaya başlayınca, Abbâsî halîfesi Kâim-Biemrillâh'ın davetiyle Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, (H.447/M.1055) yılında Bağdat'a girerek Abbasî hanedanını Şiî hâkimiyetinden kurtardı. Halîfe de Tuğrul Bey'e Sultan unvanını vermek suretiyle, onun siyasî ve askerî otoritesini tanıdığını ilân etti. Bu şekilde Abbâsî halîfeliği Selçuklular sayesinde Fâtımîler'in tehdidinden kurtulmuş oldu.

Büyük Selçuklu Devletinin parçalanmasından sonra Irak Selçukluları da Abbasî halîfeleri ile münasebetlerini devam ettirdiler. Son Irak Selçuklu hükümdarı III. Tuğrul, Hârizmşah Tekiş ile giriştiği mücadeleyi kaybedince, bu defa Abbasîler, Hârezmşahlar ile karşı karşıya geldiler. Bu dönemde halîfelik makamını işgâl eden Nâsır-Lidînillâh, gelişen siyasî hadiselerden de istifade ederek, Abbasî hilâfetine yeniden dünyevî gücünü kazandırmak için harekete geçti. Halîfe, bu iki Türk hanedanı arasındaki rekabeti körükleyerek Selçuklular'ın siyasî hâkimiyetinden kurtulmak adına plânlar hazırladı. Ancak kısa süre sonra Selçuklular'ın mirasını paylaşmak hususunda Halîfe Nâsır ile Hârizmşah Tekiş arasında mücadele başladı.

Halîfe Nâsır, Hârizmşah'a karşı diğer hanedanlarla ittifak yapma yoluna gidince Hârizmşah Alaaddin Muhammed, ordusuyla harekete geçerek (H.614/M.1217) yılında Irak-ı Acem'i ele geçirdi. Ayrıca taraftan ulemâya Nâsır'ın halîfeliğe lâyık olmadığını beyan ettirerek Tirmizli Hz. Ali soyunda bir şahsı halîfe ilân ettirdi. Hârizmşah'ın nihaî hedefi ise, Bağdat'ı ele geçirmek

oldu. Fakat beklenmedik bir şekilde bastıran kış sebebiyle Bağdat'a varamayan ordusu büyük zayiat verdi. Halîfe Nâsır, son çare olarak Hârizmşah tehlikesine karşı Moğollar ile işbirliği yoluna gitti. Hârizmşahlar ile aralarında sorunlar da yaşayan Cengiz Han, batıya doğru büyük bir askeri harekât başlattı. Moğollar'a tüm cephelerde mağlup olmaktan kurtulamayan Hârizmşah Alaaddin Muhammed, Hazar denizinde bir adaya kaçarak burada hayatını kaybetti.

Abbâsî Halîfesi Nâsır, Hârizmşah Muhammed'in ölümüyle tehlikeli bir düşmanından kurtulmuş oldu. Ancak bu defa hilâfet topraklarını Moğollar tehdit etmeye başladılar. Nâsır'dan sonra birbirini takip ederek sırasıyla Zâhir (H.622-623/M.1225-1226), Mustansır (H.623-640/M.1226-1242) ve Müsta'sım (H.640-656/M.1242-58) hilâf makamına geldiler. Ancak halîfeliğe eski kudretini kazandırma hususunda hiç bir varlık gösteremediler.

Son Abbâsî halîfe döneminde Moğol tehlikesi iyice kapıya dayandı. Öyle ki, İran Moğolları'nın hükümdarı Hülâgu, (H.655/M.1257) yılında Bağdat'a bir elçi heyeti göndererek şehrin surlarının yıktırılmasını ve halîfe veya vekilinin görüşmelerde bulunmak için kendi karargâhına gelmesini istedi. Fakat Halîfe Müsta'sım, buna yanaşmadı. Bunun üzerine ordusuyla birlikte harekete geçen Moğol komutan, (H.656/M.Ocak 1258) tarihinde Bağdat önlerine gelerek şehri kuşattı. Çaresiz kalan halîfe, son bir çare olarak ailesiyle birlikte teslim olmaya karar verdi. Buna rağmen Bağdat'a giren Moğollar, halîfeyi de katletmek suretiyle dünya tarihinin en büyük tahribatından birini gerçekleştirdiler. Bu şekilde beş asır boyunca devam eden Abbasî devleti/hilâfeti tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

EK

ABBÂSÎ HALÎFELERİ*

(Halîfelik dönemi/Ömrü/Halîfelik süresi)

1- **SEFFÂH:** Ebu'l-Abbâs b. Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib b. Hâşim; (H.132-136/M.750-754)/32 yıl/4 yıl 8 ay 4 gün.

2- **MANSÛR:** Ebû Cafer Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmutalib b. Hâşim; (H.136-158/M.745-775)/63 yıl/22 yıl.

3- **MEHDÎ:** Ebû Abdullah Muhammed el-Mehdî b. Ebû Cafer Mansûr; (H.158-169/M.775-785)/43 yıl/10 yıl 1 ay.

4- **HÂDÎ:** Ebû Muhammed Mûsâ b. Muhammed Mehdî b. Mansûr; (H.169-170/M.785-786)/24 yıl/1yıl 1 ay 22 gün.

5- **REŞÎD:** Hârûn Ebû Cafer b. Muhammed Mehdî b. Mansûr: (H.170-193/M.786-809)/45 yıl/23 yıl 1 ay 19 gün.

6- **EMÎN:** Muhammed b. Ebû Abdullah b. Reşîd; (H.193-198/M.809-813)/29 yıl/4 yıl 8 ay 18 gün.

7- **ME'MÛN:** Abdullah b. Ebu'l-Abbâs b. Reşîd; (H.198-218/M.813-833)/48 yıl/9 yıl 5 ay 3 gün.

---

* Bu liste ve şecere Ömer Faruk'un *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye,* (I-II, Ammân 2003) isimli kitabından alınmıştır. (II, 270-276).

8- **MU'TASIM-BİLLÂH:** Ebû İshâk Muhammed b. Reşîd; (H.218-227/833-842)/48 yıl/8 yıl 8 ay 8 gün.

9- **VÂSIK-BİLLÂH:** Hârûn b. Mu'tasım b. Reşîd; (H.227-232/M.842-847)/34 yıl/5 yıl 9 ay 13 gün.

10- **MÜTEVEKKİL-ALELLÂH:** Cafer b. Mu'tasım b. Reşîd; (H.232-248/M.847-861)/41 yıl/14 yıl 10 ay 13 gün.

11- **MUNTASIR-BİLLÂH:** Ebû Cafer b. Mütevekkil; (H.247-248/M.861-862)/25 yıl/6 ay.

12- **MÜSTAÎN-BİLLÂH:** Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed Mu'tasım b. Reşîd; (H.248-252/M.862-869)/24 yıl/6 yıl 10 ay 13 gün.

13- **MU'TEZZ-BİLLÂH:** Abû Abdullah Muhammed b. Mütevekkil b. Mu'tasım b. Reşîd; (H.252-255/M.866-868)/23 yıl/3 yıl 6 ay 14 gün.

14- **MÜHTEDÎ-BİLLÂH:** Muhammed Ebû İshâk b. Vâsık b. Mu'tasım b. Reşîd; (H.255-256/M.868-869)/34 yıl/11 ay.

15- **MUTEMİD-ALELLÂH:** Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Mütevekkil b. Mu'tasım b. Reşîd; (H.256-279/M.870-892)/50 yıl/23 yıl 3 gün.

16- **MU'TAZID-BİLLÂH:** Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muvaffak Talha b. Mütevekkil b. Mu'tasım b. Reşîd; (H.279-289/M.892-902)/47 yıl/9 yıl 9 ay 13 gün.

17- **MÜKTEFÎ-BİLLÂH:** Ebû Muhammed Ali b. Mu'tazıd; (H.289-295/M.902-908)/32 yıl/6 yıl 7 ay 22 gün.

18- **MUKTEDİR-BİLLÂH:** Ebu'l-Fazl Cafer b. Mu'tazıd; (H.295-317/M.908-932)/38 yıl/23 yıl 11 ay 16 gün.

19- **KÂHİR-BİLLÂH:** Ebû Mansûr Muhammed b. Mu'tazıd b. Talha b. Mütevekkil; (H.320-322/M.932-934)/52 yıl/1 yıl 6 ay 6 gün.

20- **RÂDÎ-BİLLÂH:** Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdülkadir b. Mu'tasım b. Talha b. Mütevekkil; (H.322-329/M934-940)/32 yıl/6 yıl 10 ay 10 gün.

21- **MÜTTAKÎ-LİLLÂH:** Ebû İshâk İbrahim b. Muktedir b. Mu'tasım b. Muvaffak b. Mütevekkil; (H.329-333/M.940-944)/60 yıl/4 yıl 7 ay.

22- **MÜSTEKFÎ-BİLLÂH:** Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ali Mutefî b. Mu'tazıd; (H.333-334/M.944-946)/46 yıl/1 yıl 4 ay 2 gün.

23- **MUTÎ-LİLLÂH:** Ebu'l-Kâsım Fadl b. Muktedir b. Mu'tazıd; (H.334-363/M.946-974)/63 yıl/29 yıl 5 ay.

24- **TÂÎ-LİLLÂH:** Ebû Bekr Abdülkerim b. Mutî: (H.363-381/M.974-991)/76 yıl/17 yıl 8 ay.

25- **KÂDİR-BİLLÂH:** Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İshâk b. Muktedir; (H.381-422/M.991-1031)/87 yıl/41 yıl 3 ay.

26- **KÂİM-BİEMRİLLÂH:** Ebû Cafer Abdullah b. Kâdir; (H.422-467/H.1031-1075)/77 yıl/44yıl 25 gün.

27- **MUKTEDÎ-BİEMRİLLÂH:** Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Kâim; (H.467-487/H.1075-1094)/84 yıl/19 yıl 8 ay.

28- **MÜSTAZHİR-BİLLÂH:** Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muktedî; (H.487-512/M.1094-1118)/42 yıl/24 yıl 3 ay 11 gün.

29- **MÜSTERŞİD-BİLLÂH:** Ebû Mansûr Fadl b. Müstazhir; (H.512-529/M.1118-1135)/34 yıl/17 yıl 6 ay 2 gün.

30- **RÂŞİD-BİLLÂH:** Ebû Mansûr Fadl b. Müstazhir; (H.529-530/M.1135-1136)/28 yıl/11 ay 11 gün.

31- **MUKTEFÎ-LİEMRİLLÂH:** Ebû Abdullah Muhammed b. Müstazhir: (H.530-555/M.1135-1160)/66 yıl/24 yıl 2 ay 20 gün.

32- **MÜSTENCİD-BİLLÂH:** Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Muttakî; (H.555-566/H.1160-1171)/56 yıl/11 yıl 2 ay 16 gün.

33- **MÜSTEDÎ-BİEMRİLLÂH:** Ebû Ahmed Hasan b. Yûsuf b. Müstencid; (H.566-575/M.1171-1180)/39 yıl/9 yıl 6 ay 23 gün.

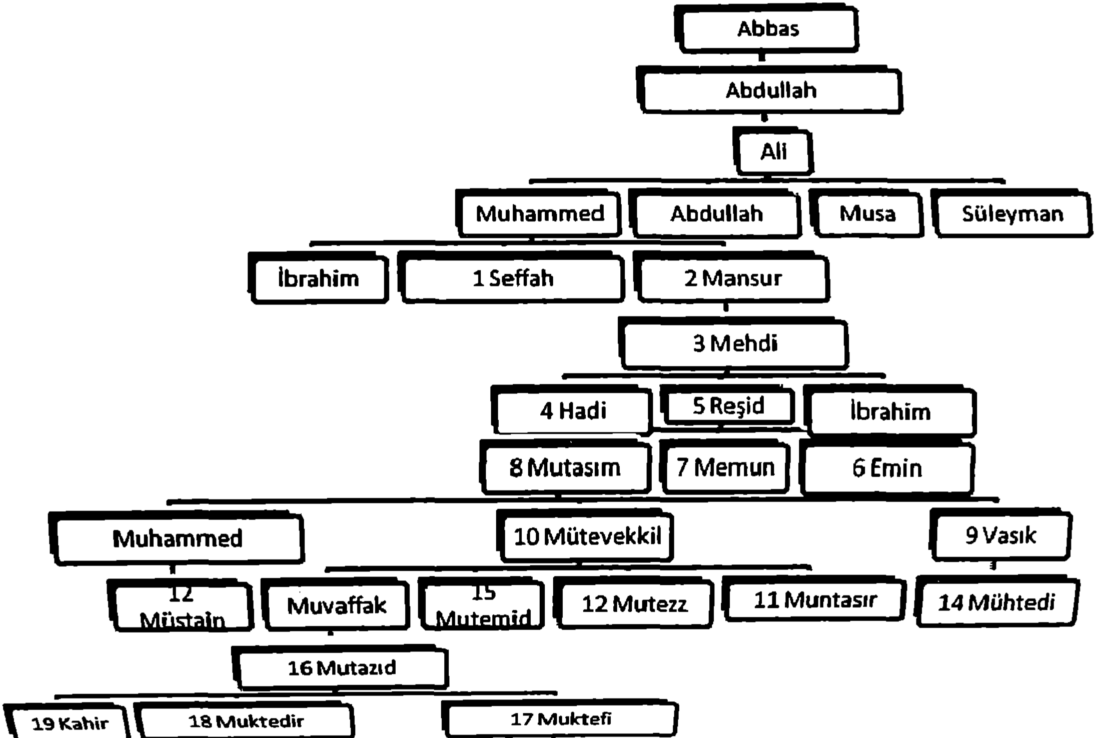
34- **NÂSIR-LİDÎNİLLAH:** Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Müstedî; (H.575-622/H.1180-1225)/69 yıl/47 yıl.

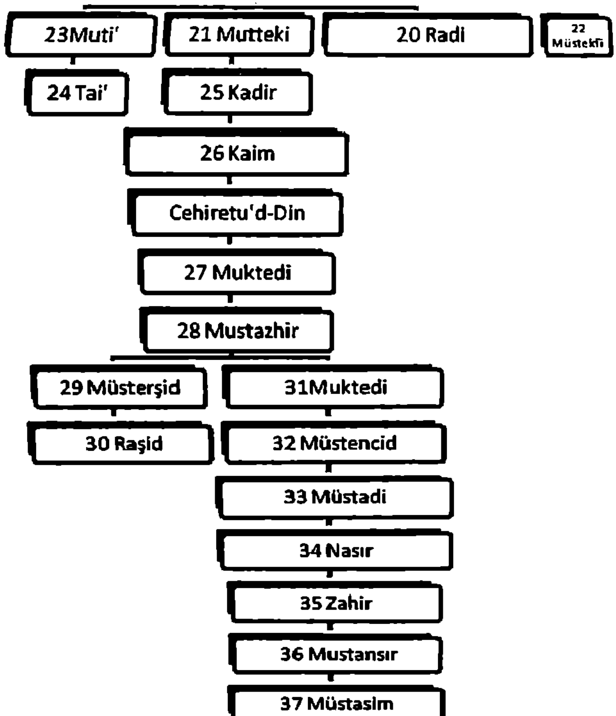
35- **ZÂHİR-BİEMRİLLÂH:** Ebû Nasr Muhammed b. Nâsır; (H.622-623/M.1225-1226)/52 yıl/9 ay 3 gün.

36- **MÜSTANSIR-BİLLÂH:** Ebû Cafer Mansûr b. Zâhir; (H.623-640/M.1225-1242)/52 yıl/16 yıl 11 ay.

37- **MÜSTA'SIM-BİLLÂH:** Ebû Ahmed Abdullah b. Müstansır; (H.640-656/M.1242-1258)/47 yıl/15 yıl 8 ay 1 gün.

Abbâsî Halîfeleri Şeceresi

23Muti'
21 Mutteki
20 Radi
22 Müstekfi
24 Tai'
25 Kadir
26 Kaim
Cehiretu'd-Din
27 Muktedi
28 Mustazhir
29 Müsterşid
31Muktedi
30 Raşid
32 Müstencid
33 Müstadi
34 Nasır
35 Zahir
36 Mustansır
37 Müstasim

BİBLİYOGRAFYA

ABBÂDÎ, Ahmed Muhtar, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî,* Beyrut ts. (Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye).

ABBOT, N., "Arabic Papyri of the Reign of Ca'fer al-Mutawakkil A-la'llah", *ZDMG,* XCII (1938). s. 88-135.

____, "Two Buyid Coins in the Oriental Institute", *AJSLL,* LVI, (1939), s. 350-364.

____, *Two Queens of Baghdad,* London 1986.

Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye, (thk. Abdülaziz ed-Dûrî-A.C el-Muttalibî), Beyrut 1971.

AĞIRAKÇA, Ahmet, "İbn Râik", *DİA,* XX, 242.

AHGA, Salih Said, *The Revolution Which Toppled The Umayyad,* Brill 2003.

AHMED EMİN, *Hârûn er-Reşîd,* Kahire 1951.

AKGÜN, İlhami, *Sosyal, Siyasal ve Dini Yönleriyle Mütevekkil Devri ve Türkler,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 2002.

AKOĞLU, Muharrem, "Ahmed b. Ebi Duâd'ın Mutezilî Politikaları Üzerindeki Etkisi", *Bilimname,* 2005/1, cilt:III, sy.7, s.93-103.

____, "Büveyhîlerin Mezhep Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimname,* 2009/2, c.VII, sy. 17, s. 123-138.

AKSU, Ali, "Emevîlerin, Abbâsîler Tarafından Soykırıma Uğratılması ve Ebu'l-Abbâs'ın Bu Soykırımdaki Rolü", *CÜİFD,* Sivas 2000, sy. 4, s. 259-268.

____, "İmâm İbrahim'in Ebû Müslim'e Gönderdiği Mektup Bağlamında Abbâsî İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü", *İSTEM* 2008, cilt.VI, sy.12, s.53-70.

AKTAN, Ali, "Mu'temid-Alellâh", *DİA,* XXXI, 387-388.

____, "Mu'tezz", *DİA,* XXXI, 390-391.

ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi,* I-IV, İstanbul 1987.

ALİ EDHEM, *Ebû Ca'fer el-Mansûr,* Kahire 1969.

AMEDROZ, H.F., "On the Meaning of the Laqab al-Saffâh", *JRAS* (1907), s. 660-663.

AMİD, Tahir Muzaffer, *el-İmâratü'l-Abbâsîyye fî Semerra fî Ahdi'l-Mu'tasım ve'l-Mütevekkil,* Bağdat 1976.

APAK, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri,* İstanbul 2004.

____, *"Emevîlerin Irak Siyaseti",* UÜİFD, c. 18, sy. 1, Bursa 2009, s. 103-129.

____, "Şuubiyye Hareketinin Arkaplânı ve Tezahürleri", *İSTEM,* 2008, cilt: VI, sayı: 12, s. 17-53.

ARI, Salih, *Hâricîlerin Kurduğu Devlet Rüstemiler,* Van, 2009.

ARSLAN, İhsan, *Muktedir'in Halîfeliği ve Şahsiyeti,* (Basılmamış Doktora Tezi), SÜSBE, Konya 2009.

ARSLANTAŞ, Yüksel, "Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halîfeliği Arasındaki İlk Münasebetler", *Türk Dünyası Araştırmaları,* İstanbul, 1995.

ASELÎ, Bessâm, *Mu'temid ve İbn Tafşin,* Beyrut 1985.

____, *Mansûr el-Kâ'id el-Mansûr el-'Abbâsî: Ebû Ca'fer'Abdullah,* Beyrut 1986.

ATALAN, Mehmet, "Abbâsî Daveti Sürecinde er-Rızâ Min Âl-i Muhammed Söylemi", *İslâmî Araştırmalar,* 2005, cilt: XVIII, sy. 2, s. 183-192.

____, "Abbâsî Daveti Sürecinde Ammâr b. Yezîd", *İslâmî Araştırmalar,* 2005, cilt.XVIII, sy.2, s. 287-296.

ATÂULLAH, Ahmed Hızır, *Beytü'l-Hikme fî Asri'l-Abbâsîyyin,* Kahire ts, (Dârü'l-Fikri'l-Arabî).

ATVAN, Hüseyn, *ed-Davetü'l-Abbâsîyye Mebâdi veMesâlib*, Beyrut 1984.

____, *ed-Daveti'l-Abbâsîyye Tarih ve Tatavvur*, Beyrut 1984.

____, *ez-Zendeka ve'ş-Şuubiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Beyrut 1984.

____, *el-Emevîyyûn ve'l-Hilâfe*, Beyrut 1986.

AVCI, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003.

____, "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, XXXI, 380-382.

AYALON, D., "The Military Reforms of Caliph al-Mu'tasim", *İslâm and Abode of War*, (ed. D. Ayalon), Variorum 1994.

AYDINLI, Osman, "Semerkant", *DİA*, XXXVI, 483.

AYKON, Necati, *Bermekîler ve Abbâsî Tarihindeki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi), S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999.

A'ZAMÎ, Ali Zarîf, *Târîhu'd-Düveli'l-Fârisiyye fi'l-Irâk*, Bağdat 1927.

AZİMÎ, *Tarih* (Selçuklular dönemiyle ilgili bölümler) (çev.Ali Sevim), Ankara, 1988.

AZİMLİ, Mehmet, *Abbâsîler Dönemi Bâbek İsyanı*, Ankara 2004.

____, "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)", *DÜİFD*, 2002, cilt: IV, sayı: 2, s. 29-47.

____, "Ehl-i Beyt'in Kurduğu İlk Devlet: İdrîsîler", *DÜİFD*, 2003, cilt: V, sayı: 1, s. 1-14.

____, "Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Şiî Bir Hanedan: Büveyhîler", *DÜİFD*, Diyarbakır 2005, c. VII, sy. 2, s. 19-32.

____, "Abbâsîler Dönemi Muhammed En-Nefsu'z-Zekiyye ve Kardeşi İbrahim'in isyanı, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* - [www.dinbilimleri.com], 2008, cilt: VIII, sayı: 3, s. 55-74.

AZÎZ, Huseyn Kâsım, *el-Bâbekiyye*, Dimaşk 2000.

BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, (463/1071), *Medînetü's-Selâm*, I-XIII, (thk. Beşşâr Avâd Ma'ruf), Beyrut 2001.

BAĞDADÎ, Ebû Mansûr Abdülkâhir (429/1037-1038), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, (nşr. M. Zahid Kevserî), Kahire 1948.

BAKIR, Abdülhalik, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", *Belleten*, cilt. LXV, sy. 242, Nisan 2001.

BALOĞLU, Ahmet, "Abbâsî Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şiî Hareketler", *Dinî Araştırmalar*, 2000, cilt: III, sayı: 8, s. 81-96.

BARTHOLD, V. V, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990.

____, "Bermekîler", *İA*, II, 560-563.

____, "Ebû Müslim", *İA*, IV, 39-41.

BEKTAŞOĞLU, Fahrettin, *Hârûn Reşîd ve Zamanı*, (Basılmamış Doktora Tezi), O.M.Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1994.

BELÂZÜRÎ, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf*, (thk. Abdülaziz ed-Dûrî), Beyrut 1978.

____, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987.

BEYLÎ, Osman Seyyid Ahmed İsmail, *el-Mu'tasım ve Askeretü'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, Beyrut 2003.

BEZZÛN, Hasan, *el-Karâmita Beyne'd-Din ve's-Sevra*, Beyrut 1997.

BİLGİÇ, Ahmet, *Ebû Müslim Horasani Hayatı ve Şahsiyeti*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1998.

BİLÎ, Osman Seyyid Ahmed İsmail, "Mu'tasım and the Turks", *BSOAS*, XXIX/1 (1966).

BİRÛNÎ, Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed, (453/1061), *Kitâbü'l-Cemâhir fi Marifeti'l-Cevâhir*, ??,

BONNER, M., *The Emergency of the Thughur: The Arab-Byzantine Frointer in the Earyl Abbâsîd Age*, Ph.d., Princeton University, 1989.

BOSWORTH, C.E., "Military Organisation Under the Buyids of Persia and Irak", *Oriens*, 18-19 (1967), s. 143-167.

BOYLE, John Andrew, "The Death of the Last Abbâsîd Caliph", *Journal of Semitic Studies*, VI, (1961).

BOZKURT, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*, Ankara 2000.

____, *Mutezilenin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*, Ankara 2002.

____, "Alioğullarının Siyasal İktidar İstencinde -Abbâsîler Dönemi- İlk Mücadelesi: Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin İsyanı", *Dinî Araştırmalar*, 2002, cilt: V, sayı: 13, s. 107-118.

____, "Hâdî-İlelhak" *DİA*, XV, 16-17.

____, "Hârûnurreşîd", *DİA*, XVI, 258-261.

____, "Mansûr", *DİA*, XXVIII, 5-6.

____, "Mehdî-Billâh", *DİA*, XXVIII, 337-339.

BOZKUŞ, Metin, *Büveyhiler ve Şiîlik*, Sivas 2003.

BROCKELMANN, C. "Maverdî", *İA*, İstanbul, VII, 409.

BUCKLER, F.W., *Hârûnu'l-Rashid and Charles the Great*, Cambridge 1931.

BURSLAN, Kıvamüddin, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943.

BURY, J.B., "Mu'tasım's March throgh Cappadocia in A.D 838", *The Journal of Hellenic Studies*, XXIX, London 1909.

____, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene the Accession of Basil (A.D. 802-867)*, London 1912.

BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, *İmâmet Mücadelesi ve Hâşimoğulları*, İstanbul 1999.

CÂHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani el-Leysi (255/869), *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, (thk. Ahmed Zeki Paşa), Kahire 1914.

CEHŞİYÂRİ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus b. Abdullah el-Kufi, (331/942), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (thk. Mustafa Saffâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfız Şelebi).

CEVDET, Ferec, *Berâmike*, Beyrut 1989.

CEVDET, Sâdık, *er-Rihletü'l-Mütevekkiliyye ilâ Dimaşk*, Ürdün 1985.

CHOKR, Mehlem, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*,(trc. Ayşe Merali), İstanbul 2002.

CLOT, Andre, *Hârûn Reşîd ve Abbâsîler Dönemi*, (çev. Nedim Demîrtaş ; yay. haz. Akın Terzi), İstanbul 2007.

COKE, Richard, *The City of Peace*, London 1927.

COMPARETI, Matteo, "Sogdiyana Tarihine Giriş", *Türkler*, Ankara 2002, s. II, 162.

CÛMERD, Abdülcebbâr, *Dâhiyetü'l-Arab Ebû Ca'fer el-Mansûr,* Beyrut 1963.

____, *Hârûn er-Reşîd,* Beyrut 2002.

CÜMEYDÎ, Reşîd Abdullah, *Dirâsât fî Tarihi'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye,* Rabat 1984.

CÜVEYNÎ, Alaeddin Ata Melik (681/1282), *Tarih-i Cihangüşa,* (çev. Mürsel Öztürk), I-III, Ankara 1988.

ÇELEBİ, İlyas, "Mu'tezile", *DİA,* XXXI, 391-401.

ÇUBUKÇU, Asri, "Muhammed Tuğc", *DİA,* XXX, 584-585.

DAFTARY, Farhad, *Muhalif İslâm'ın 1400. Yılı: İsmailîler, Tarih ve Kurum,* (çev. Ercüment Özkaya), Ankara 2001.

DALKILIÇ, Mehmet, "Bermekîlerin Düşüşü", *FÜİFD,* 2010, sayı: 15/1, s. 183-197.

DANIEL, Elton L., *The Political and Social History of Khurasan under Abbâsîd Rule,* Chicago 1979.

DELİCE, Ali, *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı,* (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1999.

____, "Abbâsî İhtilal Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri" , *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -,* 1999, cilt: I, sayı: 4, s. 37-73.

DEMİRCAN, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında Arap-Mevâlî İlişkisi,* İstanbul 1996.

____, "Tâi'-Lillâh", *DİA,* XXXIX, 447-448.

DEMİRCİ, Mustafa, *Beytü'l-Hikme,* İstanbul 1996.

____, *Siyah Öfke,* Konya 2005.

____, "Sâmerrâ", *DİA,* XXXVI, 70-71.

DEYLEMÎ, *Mezhebü'l-Bâtıniyye,* İstanbul 1938.

DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbâru't-Tıvâl,* (nşr. Ömer Faruk Tabbâ), Beyrut ts. (Dâru'l-Erkam).

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, (red. Hakkı Dursun Yıldız), I-XV, İstanbul 1986.

DÛRÎ, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel,* Beyrut 1997.

____, "Bağdat", *DİA,* IV, 425-433.

EBÛ HALÎL, Şevki, *Hârûn er-Reşîd,* Dimaşk 1996.

EBÛ AVZ, Atıf Şükrü, *ez-Zendeka ve ve'z-Zenâdıka,* Amman ts., (Dâru'l-Fikr).

EBÛ ZEHRA, Muhammed, *Mezhepler Tarihi,* (çev. Sıbğatullah Kaya), Ankara ts.,

EBU'L-FEREC, Gregory (Bar Hebraeus) (684/1286), *Abu'l-Ferec Tarihi,* (çev. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1987.

_____, *Tarihu'z-Zaman,* (çev. İshâk Ermele), Beyrut 1986.

EBU'L-FİDÂ, İmâmüddin İsmail b. Ali b. Mahmud el-Eyyûbî (732/1331), *el-Muhtasar fi Tarihi'l-Beşer,* I-IV, İstanbul 1286 (Dâru't-Tibati'l-Âmire).

EBUZZİYA, Mehmed Tevfik, *Hârûn er-Reşîd,* İstanbul H.1300.

EKBER, Fâize İsmail, *et-Tarihu's-Siyasi Li'l-Hilâfeti'l-Abbâsî,* Cidde H.1424.

EKİNCİ, Abdullah, *Karmatîler,* Ankara 2005.

EKBER, Faize, "The Secular Roots of Religious Dissidence in Early Islam: the Case of Qaramita of Sawad al-Kûfa", *Journal Istitute of Müslim Minority Affairs,* XII/2, London 1991, s. 376-390.

ERDOĞRUCA, Nuran, *Ebû Müslim Horasani ve Müslimiyye Hareketi,* (Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi), A.Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.

ERGUN, H. Kübra, *Abbâsî Başşehri Sâmarrâ,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE Konya 2002.

EŞ'ARÎ, Hasan b. Ali b. İsmail (324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn,* (thk. Hellmut Ritter), Weisbaden 1980.

EYYÛB, İbrahim, *et-Tarihu'l-Abbâsî,* Beyrut 1989.

EZDÎ, Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed b. İyas, (334/946), *Tarihu'l-Mevsıl,* (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1967.

FAKİ, İsameddin Abdürrauf, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye,* Kahire 1987.

FARUQOE, Muhammed, "The Mongol Conquest of Baghdad", *The Islamic Quarterly,* XXXIII, (1988), s. 194-206.

FAYSAL, Samir, *Sevretü'z-Zenc,* Dimaşk 2000.

FRYE, R.N., "The Role of Abu Muslim in the Abbâsîd Revolt", *MW,* XXXVII, (1947), s. 28-38.

GÂMİDÎ, Sa'd b. Muhammed, *Sükûtu'd-Devleti'l-Abbâsiyye,* Beyrut 1981.

GAZZÂLÎ, Ebû Hamid (505/1111), *Bâtınîliğin İç Yüzü,* (çev. Avni İlhan), Ankara 1993.

GIBB, H.A.R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri,* (çev. Hasan Kurt), Ankara 2005.

GORDON, S. M., *The Breaking of a Thousands Swords: A History of the Turkish Military of Sâmarra,* New York 2001.

GÖLCÜK, Şerafettin, "Bâkıllânî", *DİA,* 531-535.

GRIGOR, Aknerli, *Okçu Milletin Tarihi,* (çev. Hrand D. Anreasyan), İstanbul 2007.

GROUSSET, Renê, *Bozkır İmparatorluğu,* (çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1996.

GUNEYM, Saîd Hâmid, "ed-Devletü'l-Abbâsiyye ve Merâkizu'l-kuvve fî Ahdi'l-Muktedir-Billâh", *el-Mecelletü Külliyeti'l-Ulûmi'l-İctimâiyye,* III, Riyad 1979, s. 101-135.

GUTAS, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbâsî Toplumu,* (çev. Lütfü Şimşek), İstanbul 2003.

GUZMAN, Roberto Marin, "Orta Asya ve Horasan'da Abbâsî İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme, "(çev.Mustafa Demîrci), *İSTEM,* 2008, cilt: VI, sayı: 12, s. 255-278.

GÜNER, Ahmet, *Büveyhîlerde Adudu'd-Devle ve Dönemi,* (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1992.

____, *Büveyhîlerin Şiî-Sünnî Siyâseti,* İzmir 1999.

____, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", *DÜİFD,* İzmir 1999, sy. 12, s. 47-72.

____, Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbelâ/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şiî Uygulamaları", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri),* 2010, c. I, s. 325-340.

_____, "Ebû Kâlîcâr", *DİA*, X, 171-172.

_____, "Mâzyâr Kârin", *DİA*, XXVIII, 198-199.

_____, "Merdâvîc b. Ziyâr", *DİA*, XXIX, 178-179.

_____, "Mutî-Lillâh", *DİA*, XXXI, 401-402.

_____, "Müttakî-Lillâh", *DİA*, XXXII, 223.

GÜZEL, Ahmet, *Abbâsî Halîfesi Mehdî b. Mansûr ve Siyâsî Yönü,* (Basılmamış Doktora Terzi), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2002.

GÜZEL, Fatih, *Abbâsîlerde Emîrü'l-Ümerâlık Müessesesi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya 2005.

HADDÂRE, M. Mustafa, *el-Me'mûnu'l-Halîfetü'l-Âlim,* Kahire 1985.

HÂLİDÎ, Fâdıl, *el-Hayâtü's-Siyâsiyye fi'l-Irâk Hılâle'l-Karni'l-Hâmis el-Hicrî,* Bağdat 1969.

HALİFE B. HAYYÂT, *Tarih,* (thk. Süheyl Zekkâr), I-II, Beyrut 1993.

HAMARNEH, S. K. "al-Mutawakkil, imâm al-Shâfi'i and the Mu'tazilites (Revival of the Sunnah)", *HI,* XIII/1 (2000). s. 7-31.

HÂMİD EL-ISFAHÂNÎ, Ebû Abdullah İmâdüddin (597/1201) Muhammed b.Hamid, *Tarihu Devleti Âl-i Selçuk,* Beyrut 1979.

HAMİDULLAH, Muhammed, "Kitab al-Zaxair va'l-Tuhaf ve Abbâsîler Devrinde Bağdad-Roma Münasebetleri", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* 1956-1957, cilt: II, sayı: 1, s. 113-146.

HAMMÂDE, Muhammed Mahir, *Vesâku'l-Hurûbi's-Salîbiyye ve'l-Gazvi'l-Moğoli li'l-Alemi'l-İslâmî,* Beyrut 1986.

HAMMÂDÎ, Muhammed, *Bâtnîlerin İç Yüzü ve Karmatîlerin İç Yüzü,* (çev. İsmail Hatip Erzen), Ankara 1948.

HANBEL B. İSHÂK, Ebû Abdullah (273/886), *Zikru Mihneti'l-İmâm b. Ahmed b. Hanbel,* (thk. Muhammed Nağş), ? 1983.

HARÎR, Muhammed İsa, *ed-Devletü'r-Rüstemiyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî,* Kuveyt 1987.

HARTMANN, Angelika, "Muktedî-Billâh", *DİA,* XXXI, 143-143.

_____, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA,* XXXII, 399-402.

HARTOG, Leo De, *Cengiz Han,* (çev. Serkan Uzun), Ankara 2003.

HASAN EL-EMİN, *er-Rızâ ve'l-Me'mûn,* Beyrut 1995.

HASAN, Hasan İbrahim, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi,* (çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş), I-X, İstanbul 1996.

HÂŞİMÎ, Abdülmünim, *el-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* Beyrut 2006.

HATÂMİLE, Abdülkerim Abdûh, *el-Mu'temed fî Hilâfeti'l-Mu'tazıd Billahi'l-Abbâsî,* Amman 1984.

HEKİMOĞLU, Muhammet, *Arap Edebiyatında Zındıklık,* (Basılmamış Doktora Tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

HITTI, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,* (çev. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1980.

HİZMETLİ, Sabri, "Karmatîler", *DİA,* XXIV, 514.

HONINGMAN, E., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı,* (çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1970.

HUDARÎ, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye,* Beyrut 1997.

IŞILTAN, Fikret, "Me'mûn", *İA,* VII, 693-700.

____, *"Mervân II", İA,* VII, 778-780.

IŞŞ, Yûsuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye,* Dimaşk 2006.

____, *ed-Devletü'l-Ümevîyye,* Dimaşk 2007.

IVANOW, W., "Ismailis and Qarmatians" *Journal Asiatic Society,* Bombay 1940.

İBN ABDİRABBİH, Ebû Ömer b. Ahmed b. Muhammed (327/939), *Kitabu Ikdi'l-Ferîd,* I-VII, Kâhire 1965.

İBN FAZLAN, Ahmed b. Fadlan b. Abbâs, (310/922), *İbn Fazlan Sehayatnamesi,* (haz. Ramazan Şeşen), İstanbul 1975.

İBNÜ'L-FÛTÎ, Kemalüddin, *el-Havâdisü'l-Câmia,* (thk. Mustafa Cevad), Bağdat, 1932.

İBN HABÎB, Ebû Ca'fer Muhammed (245/859), *Kitabu'l-Muhabber,* (thk. Eliza Lichtenstadter), Beyrut ts. (Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde).

İBN HAZM, Ebû Ahmed b. Ali (456/1064), *el-Fasl,* (nşr. İbrahim Nasr), I-V Riyad-Cidde 1982.

İBN KALÂNİSÎ, Ebû Ya'la Hamza b. Esed (555/1160) *Tarihu Dimaşk,* (thk. Süheyl Zekkâr), Dimaşk, 1983.

İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif--Mektebetü'n-Nasr).

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Mısır 1952.

_____, *el-İmâme ve's-Siyâse*, (thk. Tâhâ Muhammed Zeynî), I-II, Kâhire 1967.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim (771/1369), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut ts., (Dâru's-Sâdır).

İBN MİSKEVEYH, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (421/1030), *Tecâribü'l-Umem*, I-VIII, (thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî), Tahran 2001.

İBN RUSTE, Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, (310/922), *Kitâbu'l-A'lâki'n-Nefise*, Leiden 1967.

İBN TAGRİBERDÎ, Ebu'l-Mehasin Cemalüddin Yusuf (874/469), *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, I-XVI, (thk. Muhammed Hüseyn Şemsüddin), Beyrut ts. (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye).

İBN TAYFUR, Ebü'l-Fazl b. Tayfur Ahmed b. Tayfur el-Bağdâdî İbn Ebû Tahir (280/892), *Kitâbu'l-Bağdâd*, (thk. Muhammed Zâhid b. Hasen el-Kevserî), Mısır 1949.

İBN TİKTAKA, Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Tabataba (709/1309), *el-Fahri*, Beyrut ts. (Dâru Sâdır).

İBNÜ'L-ADÎM, Kemaleddin Ebu'l Kasım Ömer b. Ahmed (v.H.660/M.1261), *Buğyetü't Taleb fi Tarihi'l Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, (çev.Ali Sevim), Ankara, 1982.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630-1232), *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986.

İBNÜ'L-FERRÂ, Ebû Ali el-Hüseyin b. Muhammed, *Rusûlü'l-Mülûk*, (nşr. Selahuddin el-Müneccid), Beyrut 1972.

İBNÜ'L-İBRÎ, Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna (685/1286), *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, Beyrut 1890.

İBNÜ'N-NEDÎM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk (385/995) *el-Fihrist,* Tahran 1971.

İLGÜN, Kasım, *Halîfe Mansûr ve Dönemi,* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994.

İLHAN, Avni, "Bâtıniyye", *DİA,* V, 190-194.

İPEK, Ali, "İlk Abbâsî Halîfelerine Âl-i Beyt Muhalefeti", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -,* 2001, cilt: III, sayı: 1, s. 85-94.

____, *Abbâsîler döneminde Al-i Beyt hilâfet ilişkileri (762-815),* Erzurum 2002.

İSFAHÂNÎ, Ebu'l-Ferec Ali b. Huseyn b. Muhammed el-Kuraşî (357/967), *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn,* (thk. Seyyid Ahmed Abbas Sakr), Beyrut 1946.

____, *Kitabü'l-Eğânî,* (thk. İbrahim el-Ebyârî), I-XXXI, Kahire 1970.

İSTAHRÎ, Ebû İshâk İbrahim Muhammed el-Farisî (340/951), *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik,* Leiden 1967.

KABIR, Mafizullah, "The Function of the Khalifah During the Buwayhid Period", *JAS,* Pakistan (1957), s. 174-180.

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebu'l-Hasan (415-1025), *Tesbîtü Delâili'n-Nübüvve,* (nşr. Abdülkerim Osman), Beyrut 1966.

KAFALI, Cemal, "Cengiz Han", *DİA,* VII, 367-369.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah Devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu,* İstanbul, 1953.

____, *Selçuklu Tarihi, İstanbul,* 1992.

____, *Harezmşahlar Tarihi,* Ankara 1992.

____, "Alparslan", *DİA,* II, 526-530.

____, "Selçuklular", *İA,* X, 372.

KALKAŞANDÎ, Ebü'l-Abbâs Şehabeddin (821/1418), *Meâsirü'l-İnâbe fî Meâlimi'l-Hilâfe,* Beyrut 1980.

KALLEK, Cengiz, "Mâverdî", *DİA,* XXVIII, 180-181.

KAN, Kadir, *Abbâsî Halîfesi Vasık ve Dönemi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2003.

____, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat,* (Basılmamış Doktora Tezi), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2010.

KARA, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları,* İstanbul 2007.

KARADAŞ, Çağfer, "Bizans Sarayında Müslüman-Hıristiyan Münazarası", *İslâmi Araştırmalar Dergisi,* İstanbul 2009, sy. 22, s. 1-35.

KARAKUŞ, Nadir, *Ebû Müslim el-Horasani Kişiliği ve Faaliyetleri,* (Basılmamış Doktora Tezi), S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996.

KARAPINAR, Mahmut, "Abbâsîler Döneminde Türklerin Siyasi Faaliyetleri", *Türkler,* Ankara 2002, IV, 352.

KAZVİNÎ, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî (682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd,* Beyrut ts. (Dâru's-Sâdır).

KENNEDY, Hugh, *The Early Abbâsîd Caliphate,* London 1986.

KILIÇ, Ünal, "Ebû Seleme el-Hallâl ve Abbâsî Devleti'nin Kuruluşundaki Rolü", *CÜİFD* 1999, sayı: 3, s. 509-534.

KIRKPINAR, Mahmut, *Abbâsi Halîfesi Mütevekkil ve Dönemi,* (Basılmamış Doktora Tezi), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996.

____, "Mütevekkil-Alellâh", *DİA,* XXXII, 212-214.

KÖK, Bahattin, "Sâmerrâ'nın Kuruluşu", *EAÜİFD* sy. 19, Erzurum 2003, s. 7-48.

KÖYMEN, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* İstanbul, 1976.

____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,* I-II, Ankara, 1979.

KUREVÎ, İbrahim Selman, *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye,* Kuveyt 1982.

KURT, Hasan, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları,* Ankara 2002.

____, "Mervân II", *DİA,* XXIX, 227-229.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, "Kâhir-Billâh", *DİA,* XXIV, 172-173.

____, "Kâdir-Billâh", *DİA,* XXIV, 127-128.

LASSNER, J. "Did the Caliph Abu Jafer al-Mansûr Murder hic Uncle Abdullah b. Ali and Other Rpoblems with the Ruling House of the

Abbâsîds", *Studies in Memory of Gaston Wiet,* (ed. M.Rosen-Ayalon), Jerusalem 1977, s. 69-99.

LE STRANGE, Guy, *Baghdad during the Abbâsîd Caliphate,* Oxford 1900.

LEWIS, Bernard, *The Orijins of Ismailis,* Cambridge 1940.

LIU En-lin, "Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme", *TTK Bildirileri,* VII (1972), I, 414-420.

LUIS, Yakub, *Hıtatu Bağdad fi'l-Uhudi'l-Abbâsîyyeti'l-Ula,* (çev. Salih Ahmed Uli), Bağdad 1984.

LÜMEYLİM, Abdülazîz Muhammed, *Nüfuzü'l-Etrak fi'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye ve Eseruhu fi Kıyami Medîneti Sâmarra min 221-279 h,* I-II, Beyrut 1991.

____, *el-Alâkât Beyne'l-Aleviyyîn ve'l-Abbâsîyyîn,* Beyrut 1993.

MADELUNG, Wilfred, "The Fatimids and The Qarmatis of Bahrayn", *Medieval Ism'ılı History and Thought,* Cambridge 1996, s. 21-73.

MAKDİSÎ, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl (350/966), *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* I-VI, Paris 1916.

MALATÎ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed (377/987), *et-Tenbîh ve'r-Red,* (thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî), Beyrut 1968.

MASSIGNON, L., "Karmatîler", *İA,* VI, 352-359.

MELCHERT, Christopher, "Religious Policies of the Caliphs from al-Mutawakkil to al-Muqtadir", *Islamic Law and Society,* III/3, Leiden 1996, s. 320-330.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi,* Ankara 2006.

____, "Bahâüddevle", *DİA,* IV, 475-476.

____, "Büveyhîler", *DİA,* VI, 499.

MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyn b. Ali (345/956), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf,* Leiden 1893.

____, *Mürûcü'z-Zeheb,* I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964.

MINORSKY, V., "Mâzyâr", *İA,* VII, 429-431.

MİAH, M. Shamsuddin, *The Regin of al-Mutewekkil,* Dacca 1969.

MİR ALİ, İsmail, *Karâmita ve'l-Hareketi fi't-Tarih,* Beyrut 1983.

MOSCATI, S., "Le Califat da'l-Hadi, *SO*, XII/4 (1946), s. 3-28.

MUHAMMEDOĞLU, Aliev Saleh, "Hürremiyye", *DİA*, XVIII, 500-501.

MUHAMMED KÜRD ALİ, *Hıtatü'ş-Şam*, I-VI, Dimaşk 1935-1938.

MUIR, William, *The Caliphate*, Beyrut 1963.

MUSTAFA, Ahmed Emin, *el-Me'mûn Edîben*, Kahire 1990.

MÜNEYMİNE, Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Büveyhiyye*, Beyrut 1987.

MÜSNED, Ali b. Abdullah, *el-Aleviyyun ve'l-Abbâsîyyun ve Da'vetu Âl-i'l-Beyt*, Kahire 1991.

NORTHEDGE, Alastair, *Sâmarra, Residenz der Abbâsîdenkalifen : 836-892n.chr* (221-279 H.), Stuttgart 1990.

NEVBAHTÎ, Ebû Muhammed Hasan b. Mûsa (310/922), *Fıraku'ş-Şia*, (nşr. H. Ritter), İstanbul 1931.

NICHOLSON, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge 1956.

O'LEARY, De L., *How Gerek Science Passed to the Arabs*, London 1951.

OSTROGORSKY, G., *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995.

ÖMER FARUK, *Tabiatü'd-Daveti'l-Abbâsîyye*, Beyrut 1970.

_____, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye* I-II, Amman 2003.

_____, "Abbâsîlerin Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri", (çev.Cem Zorlu), *SÜİFD*, 2002, sayı: 13, s. 193-210.

_____, "Abbâsîlerin İlk Döneminde (132-193/750-809) Abbâsî-Hüseynî İlişkilerinin Bazı Yönleri", (çev.Mehmet Ümit), *GÜİFD*, 2004/1, cilt: III, sayı: 5, s. 163-172.

_____, "Abbâsî Halîfesi Mehdî Dönemi (169-185/775-785) Üzerine Bazı Mülahazalar", (çev. Mehmet Ümit, *GÜİFD*, 2004/2, cilt: III, sayı: 6, s. 203-214.

ÖZAFŞAR, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Plânı*, Ankara 1999.

ÖZAYDIN, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990.

_____, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 246-247.

_____, "Adudü'd-Devle", *DİA*, I, 392-393.

____, Ağlebîler", *DİA*, I, 475-478.

____, "Berkyaruk", *DİA*, V, 514-516.

____, "İbn Mukle", *DİA*, XX, 211-212.

____, "Kâim-Biemrillâh", *DİA*, XXIV, 210-211.

____, "Melikşah", *DİA*, XXIX, 54-57.

____, "Muhammed Tekiş", *DİA*, XXX, 581-583.

____, "Muktedir-Alellâh", *DİA*, XXXI, 144-145.

____, "Mühtedî-Billâh", *DİA*, XXXI, 527-528.

____, "Müstaîn-Billâh", *DİA*, XXXII, 112-113.

____, "Müstekfî-Billâh", *DİA*, XXXII, 139-140.

____, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 194-196.

____, "Râzî-Billâh", *DİA*, XXXIV, 489-490.

ÖZDEMİR, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı*, İstanbul 2005.

____, "Müsta'sım-Billâh", *DİA*, XXXII, 126-127.

ÖZDOĞAN, M. Akif, "Abbâsiler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi", *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2005, cilt: V, sayı: 16, s. 35-50.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Moğollar", *DİA*, XXX, 225-226.

ÖZKUYUMCU, Nadir, "Rüstemîler", *DİA*, XXXV, 295-296.

ÖZTÜRK, Levent, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul 1998.

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Hallac-ı Mansur ve Eseri*, İstanbul 1996.

PAMUKÇU, Ekrem, *Abbâsîlerin İlk Döneminde Siyasi Askeri ve Kültürel Alanda Türkler*, Ankara 2002.

PATTON, W.M., *Ahmed b. Hanbal and the Minha*, Leiden 1987.

POPOVİC, Alexandra, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3/9th. Century*, Princeton 1999.

RÂDÎ, Ali Muhammed, *Asru'l-İslâmi'z-Zehebî el-Me'mûnü'l-Abbâsî*, Mısır ts.

RİFÂÎ, Ahmed Ferid, *Asru'l-Me'mûn*, Kahire 1928.

RÂHİLÎ, *es-Sefâratü'l-İslâmiyye*, Riyad 1993.

RAHÎM, Abdülhüseyn el-Mehdî, *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel*, Trablus 2002.

RÂVENDÎ, Ebû Bekir Necmeddin Muhammed (604/1207) *Râhatü's Sudûr veÂyetü's Sürûr,* I-II, (çev.Ahmed Ateş), Ankara, 1957.

REŞİDÜDDİN, el-Hemedânî, (717/1318), *Câmiu't-Tevârîh,* (çev. Muhammed Sadık Neş'et-Muhammed Musa Hindavi-Fuat Abdülmuti' es-Sayyâd), Kahire ts.

ROUX, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi,* (çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul 2001.

RÜSTEM, Abdüsselâm, *Ebû Ca'fer el-Mansûr,* Kahire 1965.

SABİT. B. SİNAN, *Tarihu Ahbari'l-Karâmita,* (thk. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1971.

SAKALLI, Talat, "Halîfe Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I", *EÜİFD,* 1989, sayı: 6, s. 245-270.

_____, "Halîfe Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II", *EÜİFD,* 1990, sayı: 7, s. 113-132.

SAKNİNİ, Assâm, *el-Abbâsîyyun fî senevati't-te'sis,* Beyrut 1998.

SAKR, Nâdiye Hüsnî, *Matlau'l-Asri'l-Abbâsiyy's-Sânî: el-İtticâhatü's-Siyâsiyye ve'l-Hadâriyye fî Hilâfeti'l-Mütevekkil Alellâh,* Cidde 1983.

SALMAN, Hüseyin, "Karluklar", *Türkler,* Ankara 2002, s. II, 422.

SAMADI, S.B., "The Struggle between the two brothers al-Amîn and al-Mamûn", *IC,* XXXII, (1958), s. 99-120.

SEÂLİBÎ, Abdülazîz b. İbrâhim, *Sukutü'd-Devleti'l-Ümeviyye ve Kıyamü'd-Devleti'l-Abbâsîyye,* (thk. Hammâdi Sâhilî), Beyrut 1995.

SABİR, Südat, *Abbâsî Halîfesi Muktedir ve Türkler,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), GÜSBE, Ankara 2001.

SÂMARRÂÎ, Hâsim Gavvâm, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye: İzmihlâlühâ ve Sukûtuhâ,* Kahire 1940.

SEMİR ŞAMÂ, *Ahdâsü Asri'l-Me'mûn,* Yermük-İrbid 1995.

SEVİM, Ali, "Çağrı Bey", *DİA,* VIII, 183-186.

_____, "Malazgirt Muharebesi", *DİA,* XXVII, 481-483.

SHABAN, *M.A., The Abbâsîd Revolution,* Cambridge 1970.

_____, *Islamic History,* Cambridge 1976.

SHARON, Moshe Sevilla, *Black Banners from East: The Establishment of the Abbâsîd State-Incubation of a Revolt.* Jerusalem-Leiden 1983.

____, *Revolt: the Social and Military Aspects of the Abbâsîd Revolution,* Jerusalem 1990.

SOURDEL, *Le Vizirat Abbâside,* Damas 1959-1960.

SÛLÎ, Ebû Bekr Muhammed (355/946), *Kısmun Min Ahbâril'l-Muktedir Billah el-Abbâsî,* (thk. Halef Reşid Numan), Bağdat 1999.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, "İlk Harici Devlet: Rüstemî'ler (160-297/777-909)", *AÜİFD,* 1998, cilt: XXXVIII, s. 457-478.

STRECK, M.,"Bagdad", *İA,* II, 195-199.

SUBHÎ, Ahmed Mahmud, *ez-Zeydiyye,* Kahire 1984.

SÛLÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abullah eş-Şatrancî (335/946), *Ahbârü'r-Razi-Billah ve'l-Müttaki-Lillah,* (thk. J. Heyworth Dunne), Beyrut 1983.

SÜMER, Faruk-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı,* Ankara 1988.

SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ,* (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire ts. (Dâru'l-Fikri'l-Arabî).

ŞÂMÎ, Fadîle Abdü'l-Emîr, *Târihu'l-Fırkati'z-Zeydiyye,* Necef 1974.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal,* Kahire 1961.

ŞEN, Mehmet Emin, "Abbâsîler Döneminde İdarî ve Malî Kadrolardaki Türkler", *İSTEM,* 2009, cilt: VII, sayı: 13, s. 233-260.

ŞERÎF, Hasan Mahmûd, *el-Âlemü'l-İslâmî,* Kahire 1966.

ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Ankara 1985.

____, "Buhara", *DİA,* VI, 365.

ŞEYBÂNÎ, M. Sa'd, *Tarîhu'l-Irâk,* Tunus 1996.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân).

TAHA, Veli, *Karâmita,* Beyrut 1981.

TAMİR, Arif, *el-Karâmita: Asluhum, Neş'etühüm, Târîhuhum, Hurûbuhum,* Beyrut ts.

TANERİ, Aydın, *Hârizmşahlar,* Ankara 1993.

_____, "Celâlüddevle", *DİA,* VII, 259-260.

TANRIVERDİ, Eyyüb, "Abbâsîlerin Kültürel Politikası Açısından Mehdî'nin Zındıklık Mücadelesi", *İSTEM,* 2008, cilt: VI, sayı: 12, s. 105-126.

TAŞAĞIL, Ahmet, "Talas Savaşı", *DİA,* XXXIX, 501.

TAVÎL, Muhammed Emîn Ğâlib, *Tarihu'l-Aleviyyîn,* Lazkiye 1924.

TERZİ, Mustafa Zeki, "Abbâsî Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemânları", *OMÜİFD,* 1986, sayı: 1, s. 115-136.

TEVFİK, Rıza, "Ateizm Zındık, Zendaka, Mülhid, İlhad", *SÜİFD,* 2003, sayı: 8, s. 157-187.

THEOPHENES, *Chonographia,* (nşr. Carl de Boor), Leipzig 1883-1885, (İngilizcesi: The Chronicle of Thepones A.D.602-813 (trc. Harry Turtledove), Philadelphia 1982.

TİKRİTÎ, Behçet Kâmil, "el-Hissü'l-ᶜArabî fî Siyâseti'l-Halîfe el-Mütevekkil 'Alellâh el-ᶜAbbâsî (232-247 h.-847-861 m.)", *el-Müerrihu'l-Arabî,* sy. 54, Bağdad 1417/1996, s. 149-159.

TİKRİTÎ, Selman, *Medînetü's-Selam ve Ğazvü'l-Muğûl,* Bağdat 1988.

Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1992.

ULEBÎ, Ahmed, *el-Ahdü's-sırri li'd-da'veti'l-Abbâsîyye ev mine'l-Ümeviyyin ile'l-Abbâsîyyin,* Beyrut 1988.

ULEBÎ, Ekrem Hasan, *el-Halîfe el-Mütevekkil Alellâh Cafer:Nâsıru's-Sünne,* Beyrut 1987.

UMEYD, Tahir Muzaffer, *el-İmaretü'l-Abbâsîyye fî Sâmarra fî Ahdeyi'l-Mu'tasım ve'l-Mütevekkil,* ? 1976 (Vizaretü'l-İ'lam).

UYAR, Gülgün, *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı,* İstanbul 2008.

UYSAL, Enver, *İhvân-ı Safa Felsefesinde Tanrı ve Alem,* İstanbul 1998.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Uyanış Döneminde Tercümenin Rolü,* İstanbul 1935.

VAREN, Serkan, *Abbâsî Halîfelerinden Mehdî ve Dönemi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Urfa 1999.

VASILIEV, Alexander A., Byzance et les Arabes, I, *la Dynastie a'Amorium,* Bruxelles 1935.

VEKÎL, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî Li'd-Devleti'l-Abbâsîyye,* Dimaşk 1998.

VIOLLET, H., "Sâmerrâ", *İA,* X, 144-146.

VLOTEN, Gerlof Van, *Emevî Devrinde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akidesi Üzerine Araştırmalar,* (çev. Mehmet Hatiboğlu), Ankara 1986.

WATT, W.M., *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri,* (çev. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981.

WEIT, Gaston, *Baghdad,* (trans.Seymour Feiler), Oklahoma ? (University of Oklahoma Pres).

WELLHAUSEN, J. *Arap Devleti ve Sukutu,* (çev. Fikret Işıltan) Ankara 1963.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî, (284/897), *Tarih,* I-II, Beyrut 1960.

____, *Kitabu'l-Buldân,* Leiden 1967.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihabüddin Yakut b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân,* I-V, Beyrut 1975.

YAŞAROĞLU, Hasan, *Taberistan Zeydileri (250-316/864-929)* (Basılmamış Doktora Tezi), MÜSBME, İstanbul 1998.

YETKİN, Şerare, "Abbâsîler", *DİA,* I, 50-52.

YAZICI, Tahsin, "Deylem", *DİA,* IX, 263-265.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *Mu'tasım Devrinde Abbâsî İmparatorluğu,* (Doktora Tezi, İÜ Edebiyat Fakültesi), İstanbul 1965.

____, *İslâmiyet ve Türkler,* İstanbul 1980.

____, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan,* İstanbul 1973, s. 71-82.

_____, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı, Sacoğulları I", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXX, İstanbul 1976, s. 109-118.

_____, "Abbâsîler'de Emîrulümerâlığın Ortay Çıkışı", *TED*, sy. 10-11, (1981), s. 97-108.

_____, "Ali b. Muhammed ez-Zencî", *DİA*, II, 413-414.

_____, "Beckem", *DİA*, V, 287-288.

_____, "Bermekîler", *DİA*, 517-520.

_____, "Emîn", *DİA*, XI, 112-114.

_____, "Emîrü'l-Ümerâ", *DİA*, XI, 158-159.

_____, "Vâsık Billâh", *İA*, XIII, 217-219.

YILMAZ, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, İstanbul 2006.

_____, "Halîfe Mu'tazıd Döneminde Abbâsî-Saffârî İlişkileri", *SÜİFD*, Sakarya 2004, sy. 9, s. 79-103.

_____, "Halîfe Müktefî Döneminde Mısır ve Suriye'nin Yeniden Abbâsî Hakimiyetine Alınması", *SÜİFD*, Sakarya 2005, sy. 12, s. 71-100.

_____, Abbâsiler Dönemi Türk Komutanlarından Munis el-Muzaffer'in Hayatı ve Askeri Görevleri, *ÇÜİFD*, Adana 2007, c. 7, sy. 1, s. 123-156.

_____, "Abbâsîlerin Siyasi Çöküş Dönemi Halîfelerinden Kâhir-Billâh", *İSTEM* 2008, c. VII, sy. 12, s. 71-104.

_____, "Türk Komutanlarından Munis el-Muzaffer'in Abbâsi Tarihindeki Siyasi Etkinliği", *Dini Araştırmalar*, 2008, c.X, sy. 30, s. 121-152.

YİĞİT, İsmail, "Müstansır-Billâh", *DİA*, XXXII, 118.

YUVALI, Abdülkadir, "Hülagu", *DİA*, XVIII, 473-475.

YÜCESOY, Hayrettin, *The Seventh of the Abbâsîds and the Milennium, A Study of the Forth Civil War and the Reign of al-Mamun*, CE (Doktora Tezi), (2002).

_____, "Ebu'l-Abbâs es-Seffâh", *DİA*, X, 283-284.

_____, "Ebû Müslim Horasani", *DİA*, X, 197-198.

_____, "Mihne", *DİA*, XXX, 26-28.

ZAMAN, M.Qasim, "Routinizaion of Revolutionary Charisma: Notes on the Abbâsîd Caliphs al-Mansûr and al-Mahdi", *IS*, XXIX/3 (1990), s. 251-275.

ZEBÎDÎ, Muhammed Huseyn, *el-Irâk fi'l-Asri'l-Büveyhî,* Kahire 1969.

ZEKKÂR, Süheyl, *Ahbâru Karâmita,* Dimaşk 1982.

ZETTERSTEEN, K.V., "Ebu'l-Abbâs", *İA*, IV, 66-67.

____, "Beckem", *İA*, II, 432-433.

____, "Büveyhîler", *İA*, II, 842.

____, "Emin", *İA*, IV, 258-258.

____, "Hârûnurreşîd", *İA*, V/1, 304-305.

____, "İbn Râ'ik", *İA*, V/2, 777-778.

____, "Kâhir Billâh", *İA*, VI, 74.

____, "el-Mansûr", *İA*, VII, 295-296.

____, "Mehdî", *İA*, VII, 480-481.

____, "al-Muktadir", *İA*, VIII, 575-576.

____, "Muntasır", *İA*, VIII, 580.

____, "Mûtasım", *İA*, VIII, 748-749.

____, "Mu'tazıd", İA, VIII, 750-751.

____, "Mu'temid", *İA*, VIII, 753.

____, "Mûtez", *İA*, VIII, 756.

____, "Mühtedî", *İA*, VIII, 793-794.

____, "Müstaîn", *İA*, VIII, 826.

____, "Mütevekkil", *İA*, VIII, 863-864

____, "Müttakî", *İA*, VIII, 865.

ZEYDAN, Corci, *Ebû Müslim,* Beyrut 1999.

ZORLU, Cem, *Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar,* Ankara 2001.

____, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi,* Konya 2002.

____, "Abbâsî Devleti'ne Karşı İlk Silahlı Hareketler", *Marife,* 2001, cilt: I, sayı: 1, s. 95-128.

DİZİN

A

Abadan, 333
Abbâb b. Muhammed, 161
Abbâd b. Avvâm, 176
Abbâs b. Abdülmuttalib, 48, 244
Abbâs b. Amr el-Ganevî, 355
Abbâs b. Hasan el-Cercerâî, 365, 366
Abbâs b. Muhammed, 90, 92, 102, 118
Abbâse, 148, 363
Abbâsî daveti, 30, 81
Abbâsî halîfeliği, 9, 11, 12, 14, 224, 260, 270, 344, 362, 405, 417, 418, 422, 425, 426, 434, 439, 446, 448, 458, 463, 470, 471, 474, 478, 479, 482, 489, 504, 505
Abbâsî ihtilâli, 13, 24, 30, 37, 51, 67, 82, 143, 146, 180, 501
Abbâsî İmparatorluğu, 60, 186, 217, 233, 243, 283, 503
Abbasîler, 33, 326, 416, 506
Abbâsoğulları, 24, 25, 81, 82
Abdullah b. Abbâs, 24
Abdullah b. Ali, 36, 46, 49, 50, 52, 53, 63, 64, 65, 66, 67, 71, 102, 103
Abdullah b. Hasan, 134
Abdullah b. Mahd b. Hasan, 44
Abdullah b. Mâlik, 183
Abdullah b. Mervan, 117
Abdullah b. Muâviye, 62
Abdullah b. Mukaffa, 105
Abdullah b. Mutez-Billâh, 367
Abdullah b. Saîd, 361
Abdullah b. Sâlih, 102
Abdullah b. Süleyman, 316
Abdullah b. Tâhir, 188, 191, 192, 212, 217, 226, 228, 230, 272, 295
Abdullah b. Zübeyr, 19, 20, 392
Abdurrahman b. Abdülmelik, 154
Abdurrahman b. Ahmed, 209
Abdurrahman b. Cebele, 172
Abdurrahman b. Habîb, 86
Abdurrahman b. Îsâ, 399
Abdurrahman b. İshâk, 201
Abdurrahman b. Muâviye, 89
Abdurrahman b. Muhammed el-Emevî, 405
Abdurrahman b. Müflih, 330, 334
Abdurrahman b. Rüstem, 87, 88
Abdûs el-Fihrî, 192
Abdülcabbâr b. Abdurahman, 108
Abdülkerîm (Abdülkebîr) b. Abdülhamîd, 118
Abdülmelik, 20, 50, 81, 101, 119, 141, 145, 154, 209, 231, 261, 391
Abdülmelik b. Hişam, 209
Abdülmelik b. Sâlih, 145, 154
Abdülmelik b. Şihâb, 119
Abdülvehhâb b. İbrahim, 102
Abdüsselâm b. Hişâm el-Yeşkurî, 117
Adalberto, 365
Adana, 338
Aden, 456

Adudüddevle, 433, 434, 436
Afrika, 87, 88, 90, 136, 139, 316, 318
Afşin, 192, 212, 214, 215, 222, 223, 224, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 243, 402
Agâr b. Custân, 301
Ağartmış et-Türkî, 336
Ağleb b. Sâlim, 87
Ağlebîler, 137, 140, 275
Ahlat, 378, 379
Ahmed b. Abdullah b. İshâk Harkî, 414
Ahmed b. Büveyh, 416, 421
Ahmed b. Ebû Duâd, 197, 228, 230, 252, 260, 261
Ahmed b. Ebû Kuteybe, 251
Ahmed b. Hakan, 414
Ahmed b. Hâlid, 260
Ahmed b. Halîl, 215
Ahmed b. Hanbel, 202, 216, 261, 273, 369
Ahmed b. Hasîb, 287, 291
Ahmed b. Îsâ, 345
Ahmed b. Îsâ el-Alevî, 301
Ahmed b. Îsâ el-Hüseynî, 273
Ahmed b. İsmail es-Sâmânî, 368
Ahmed b. İsrail, 312
Ahmed b. Kayıgiag, 361
Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım, 289, 290
Ahmed b. Nasr b. Mâlik, 252
Ahmed b. Nasr el-Huzaî, 300
Ahmed b. Sadaka, 284
Ahmed b. Saîd b. Selm b. Kuteybe, 251
Ahmed b. Saîd el-Bâhilî, 220
Ahmed b. Sâlih b. Şîrzad, 293
Ahmed b. Tolun, 297, 338
Ahmed et-Taî, 354
Ahrab, 195
Akdeniz, 90, 279, 339, 370, 376, 377
Aksaray, 154, 195, 213, 304
Âla b. Ahmed, 268
Alaaddin Muhammed, 479, 480, 481, 483, 484, 486, 506
Alaaddin Tekiş, 478, 479
Ali b. Abân, 334, 336
Ali b. Abdullah, 25, 28
Ali b. Abdullah b. Abbâs, 28
Ali b. Bulayık, 387
Ali b. Büveyh, 387, 414, 420
Ali b. Cehm, 272, 282, 284
Ali b. Hamza el-Kisâî, 130, 176
Ali b. Hişam, 186
Ali b. Îsâ, 138, 170, 171, 395
Ali b. Muhammed, 316, 332, 333, 334, 335, 337, 414
Ali b. Muhammed ez-Zencî, 316, 332
Ali b. Rabben et-Taberî, 283
Ali b. Yahyâ, 276, 278, 279, 304
Ali el-Hâdî, 272
Ali evlâdı, 44, 51, 82, 83, 114, 122, 148, 190, 272, 273, 289, 316, 424
Ali Rızâ b. Mûsâ Kâzım, 178
Âlîn, 32
Alioğulları, 81, 83, 122
Allâf, 208
Alparslan, 451, 452, 453, 454
Amâcûr et-Türkî, 329
Âmid, 278, 345, 346, 378, 434
Amîdülmülk el-Kündürî, 448, 452
Ammâr b. Yezîd, 28
Ammûriye, 235
Amorion, 232, 235, 236, 237, 250, 275, 379
Amr b. Bâne, 284
Amr b. Fergânî, 215
Amr b. Leys, 344, 393
Amr b. Saîd, 141
Âmul, 226

Anadolu, 76, 118, 155, 157, 186, 194, 195, 197, 212, 217, 225, 235, 251, 276, 278, 304, 339, 379, 489, 498
Anadolu Selçuklu Devleti, 498
Andronikos, 364
Ankara, 92, 154, 236, 278, 379
Annales Royales, 159
Antakya, 157, 194, 279
Antalya, 154, 364
Antigu, 195
Anucûr et-Türkî, 299
Apodinar, 250
Arabistan, 247, 248, 355
Aral Gölü, 479
Ârâmice, 351
Arap Yarımadası, 166
Arapça, 30, 40, 62, 105, 130, 194, 199, 207, 351, 391
Araplar, 22, 23, 37, 39, 40, 54, 56, 57, 61, 132, 148, 158, 170, 177, 181, 187, 195, 213, 214, 226, 229, 239, 242, 257, 263, 264, 265, 271, 292, 334, 346, 501, 502, 503
Arsamosata, 234
Arslan Besâsirî, 442, 443, 448, 449, 450, 481, 506
Arslan Hatun, 451
Asya, 90, 489
Aşot, 269
Avâsım, 153
Avrupa, 58, 159, 237
Aynzerbâ, 155, 277
Azerbaycan, 53, 63, 69, 94, 130, 146, 147, 182, 183, 185, 192, 194, 222, 229, 266, 275, 304, 345, 379, 395, 443, 460, 468, 487, 489
Azin, 223

B

Bâb, 158
Bâbek, 178, 180, 182, 183, 184, 185, 192, 194, 212, 216, 217, 221, 222, 223, 224, 228, 229, 231, 232, 234, 235, 354
Bâgir et-Türkî, 281, 293
Baglûm et-Türkî, 281
Bağdat, 13, 39, 58, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 103, 110, 113, 120, 121, 122, 125, 131, 134, 147, 151, 159, 161, 165, 166, 169, 171, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 187, 191, 193, 194, 196, 198, 208, 209, 211, 212, 215, 218, 219, 221, 222, 225, 230, 238, 239, 240, 241, 243, 245, 262, 263, 272, 291, 292, 294, 296, 300, 306, 309, 312, 315, 326, 330, 331, 335, 336, 340, 342, 343, 344, 345, 346, 358, 360, 363, 365, 367, 369, 370, 371, 373, 375, 377, 378, 380, 383, 385, 393, 396, 399, 403, 404, 405, 407, 409, 410, 411, 412, 414, 415, 416, 417, 421, 422, 428, 433, 435, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 464, 465, 466, 467, 468, 470, 471, 472, 473, 475, 478, 480, 489, 490, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 502, 503, 504, 505, 506, 507
Bahamra, 85
Bahâüddevle, 436, 438, 439
Bâhile, 247
Bahreyn, 94, 174, 351, 355, 360, 371, 406, 417
Bahtiyar, 433, 434
Bâkıllânî, 436
Bâlis, 188

Balkanlar, 156, 482
Bârbed, 119
Basra, 27, 49, 53, 62, 65, 84, 85, 94, 96, 97, 102, 113, 119, 174, 219, 238, 317, 327, 332, 333, 334, 351, 355, 371, 399, 405, 406, 439, 440, 441, 458, 470, 479
Basra Camii, 113
Basra kapısı, 96
Basra Körfezi, 479
Batı Türkistan, 54, 57
Bâtınîler, 77, 457, 461
Bâtıniyye, 351
Baycu, 492, 493, 494
Bâyezîd-i Bistâmî, 283
Bâyık Beg, 308, 311, 313, 316, 317, 318, 319
Bazz, 183, 185, 222, 223, 224
Beckem, 400, 404, 406, 504
Bedendûn, 197, 213
Bedlis, 269
Bedr el-A'cemî, 367
Bedr el-Hammâmî, 359
Behistûn, 465
Behrâm Gûr, 218, 418
Belh, 96, 139, 145, 331, 485
Benî Dabbe, 248
Benî Hilâl, 248
Benî Kelb, 361
Benî Kinâne, 247
Benî Murre, 248
Benî Numeyr, 248
Benî Suleym, 247
Benî Uleys, 360
Berberîler, 53, 86, 135
Berfecüme kabilesi, 87
Berîdîler, 405, 406, 407, 409, 410, 411, 412, 504
Berkyaruk, 458, 459, 460, 461
Bermekîler, 10, 99, 135, 143, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 161, 170, 204, 206, 392
Bertha, 365
Berzend, 222, 223
Besâsirî, 442, 448, 449, 450
Beseniye, 361
Bessâm b. İbrahim, 53
Beşîr et-Türkî, 224
Beşşâr b. Bürd, 116
Bezâverd, 334
Bilgecûr, 304
Bîmaristan, 435
Bişr b. el-Afşinî, 377
Bişr el-Hâdim, 376
Bitlis, 269, 378
Bizans İmparatorluğu, 61, 118, 153, 157, 159, 224, 275, 340, 376
Bizanslılar, 91, 156, 195, 196, 242, 278, 279, 347, 379, 380, 384, 453
Boğa el-Kebîr, 214, 222, 229, 243, 247, 248, 268, 278, 290, 326
Boğa es-Sagîr, 267, 280, 281, 290, 292, 293
Bugrac, 331
Buhara, 53, 54, 96, 485, 486
Buhtunnasır, 496
Buhtürî, 284
Bukeyr b. Mâhân, 27
Bulayık, 387
Bulgarlar, 156
Bûrân, 205
Bûsîr, 37
Busrâ, 361
Büveyhîler, 383, 416, 418, 421, 422, 424, 425, 426, 429, 432, 433, 434, 435, 437, 438, 441, 444, 445, 446, 447, 504, 505
Büveyhoğulları, 387, 412, 481

Büyük Selçuklu Devleti, 445, 454, 463, 478, 506
Büyük Zap, 36

C

Cafer b. Dinâr, 194, 223
Cafer b. Îsâ, 201
Cafer b. Muhammed es-Sâdık, 44
Cafer b. Süleyman, 102
Cafer b. Yahyâ, 58, 133, 143, 148, 151, 176
Cafer es-Sâdık, 190
Câhiz, 59, 284
Cardiliya, 195
Câvîdan, 182
Cavsak, 308, 325
Cehm b. Safvân, 202
Cehmiyye, 262
Celâlüddevle, 439, 440, 441
Celulâ, 172
Cend, 454
Cengiz, 482, 484, 485, 486, 507
Cennî es-Safvânî, 377
Ceyhan, 91
Ceyhun Nehri, 490
Cezayir, 140
Cezîre, 36, 52, 63, 64, 69, 102, 124, 137, 138, 173, 187, 346, 357, 376, 378, 393, 434, 455, 460
Cibâl, 221, 222, 249, 280, 301, 345, 357, 405, 421, 433, 451
Cibrîl b. Yahyâ, 79
Cihan Pehlivan, 474, 475
Curcîs b. Cibrâîl, 105
Cürcân, 122, 130, 406, 420
Cüveynî, 483

Ç

Çağrı Bey, 441, 445, 448, 451
Çiçek, 357
Çin, 40, 54, 55, 56, 57, 58, 164, 483, 488
Çinliler, 53, 55, 56, 57

D

Dağıstan, 76
Dâliye, 374
Dandanakan Savaşı, 441
Dârüşşâtiyye, 365
Dâvûd b. Ali, 49
Dây-ı Merc, 465
Dazmana, 236
Dervez, 222
Devletâbad, 486
Deylem, 134, 301, 302, 368, 418
Deylemîler, 342, 406
Deylemliler, 419, 424, 426, 433, 437, 438, 439
Dicle, 34, 93, 94, 98, 99, 150, 168, 174, 220, 233, 240, 243, 332, 448, 492, 494, 502
Dimaşk, 21, 24, 25, 26, 36, 102, 133, 194, 213, 263, 264, 265, 270, 278, 280, 329, 359, 361
Dimyat, 277
Dinever, 492
Diyarbakır, 278, 405, 437
Diyâr-ı Bekr, 414
Diyâr-ı Mudar, 94, 434
Diyâr-ı Rebîa, 94, 338, 414
Diz Mâr, 476
Doğanşehir, 234
Domestikos, 377, 378
Dübeys b.Sadaka, 463
Düceyl nehri, 410
Dülefî hanedanı, 345
Dülefîler, 345, 357, 393

E

Ebîverd, 33
Ebû Abdullah Ahmed b. Duâd, 216

Ebû Abdullah Berîdî, 404, 407
Ebû Ahmed b. Mütevekkil, 315
Ebû Ahmed el-Muvaffak, 330, 332
Ebû Ali Muhammed b. İlyâs, 405
Ebû Bekir Muhammed b. Cafer, 414
Ebû Cafer, 51, 52, 60, 62, 63, 68, 70, 79, 82, 83, 88, 98, 286, 298, 399, 414, 415
Ebû Cafer b. Şirzâd, 414, 415
Ebû Cafer el-Kerhî, 399
Ebû Dâvûd, 73, 78
Ebû Dinar, 250
Ebû Dulâme, 59
Ebû Ganîm et-Taî, 64
Ebû Hanîfe, 97
Ebû Hârise el-Hindî, 114
Ebû Hâşim, 24
Ebû Haşîşe, 284
Ebû Hâtim Yâkûb, 88
Ebû İkrime es-Serrâc, 26
Ebû İshâk b. İbrahim el-Mevsılî, 167
Ebû İshâk Karârîtî, 408
Ebû İshâk Muhammed, 211
Ebû Kâlîcâr, 439, 440, 441, 442
Ebû Leylâ Hâris b. Abdülazîz, 345
Ebû Muaviye, 164
Ebû Muhammed es-Süfyanî, 52
Ebû Müslim, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 44, 51, 53, 55, 56, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 102, 103, 104, 115, 146, 170, 180, 181, 182, 206, 392, 402, 502
Ebû Nasr, 313, 319
Ebû Nûh Îsâ b. İbrahim, 312
Ebû Osman el-Mâzinî, 284
Ebû Saîd, 221, 268, 352, 355, 371, 452
Ebû Saîd el-Cennâbî, 352, 355, 371
Ebû Saîd Kainî, 452
Ebû Saîd Muhammed b. Yûsuf, 221, 268
Ebû Seleme, 35, 36, 44, 51, 146
Ebû Tâhir, 76, 353, 371, 373, 374, 406
Ebû Tâhir-i Tarsûsî, 76
Ebû Tâlib, 62
Ebû Ubeydullah, 120
Ebû Yûsuf, 161
Ebvâ, 83
Ehl-i Beyt, 47, 81, 82, 114, 190, 209, 272, 273, 289, 354
Ehl-i Sünnet, 197, 202, 417, 427, 440, 480
Ehvâz, 94, 173, 174, 330, 331, 333, 334, 336, 399, 404, 414, 442
Emevîler, 17, 18, 21, 25, 27, 33, 36, 37, 39, 40, 45, 47, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 60, 62, 64, 67, 77, 81, 82, 86, 101, 132, 133, 135, 138, 140, 141, 145, 252, 257, 266, 391, 417, 428, 501
Emîn, 143, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 184, 187, 191, 205, 206, 209, 211, 242, 257, 502, 503
Emîr Bahtiyar, 431
Emîr Bedr, 358
Emîr Mâkân b. Kâkî, 419
Emîrül'l-Ümerâ, 14, 505
Enbâr, 36, 60, 70, 73, 93, 151, 373, 442, 502
Endülüs, 50, 60, 86, 89, 140, 159, 191, 237
Endülüs Emevîleri, 159
Ercûz, 338
Erdebil, 221, 222
Ereğli, 155, 156, 195, 237, 339
Ermeniler, 158, 268, 379
Ermenistan, 69, 130, 269, 345, 488
Ermeniye, 63, 92, 94, 146, 147, 158, 184, 185, 222, 224, 267, 268, 270, 275, 304, 329

Errecân, 387
Ervâ bint Mansûr, 107
Erzen, 268, 378
Erzurum, 91, 234
Esed b. Abdullah el-Kasrî, 28
Esedoğulları, 60
Eşnâs, 194, 214, 215, 229, 233, 236, 237, 243, 246, 252, 263, 326
Ezd, 22, 32, 501
Ezriât, 361

F

Fah savaşı, 123, 134, 135
Fâris, 102, 405
Fars, 38, 53, 94, 133, 142, 170, 180, 206, 249, 265, 291, 330, 331, 353, 358, 368, 399, 414, 420, 433, 441, 442, 502
Fâtıma, 182, 332, 428
Fâtıma Hatun, 469
Fâtımî, 351, 370
Fâtımîler, 370, 383, 395, 417, 445, 506
Fazl b. Karîn, 279, 299
Fazl b. Ravh, 139
Fazl b. Rebî, 147, 161, 165, 166, 169, 206
Fazl b. Sâlih, 102
Fazl b. Sehl, 165, 170, 171, 176, 177, 179, 187, 204, 205, 206
Fazl b. Yahyâ, 134, 147, 152, 163
Fedek, 272, 289, 428
Fenâ Hüsrev, 433
Fergana, 54, 55, 310
Fergana İhşidi, 54, 55
Ferganalılar, 294
Feth b. Hakan, 280, 281
Feyyûm, 369
Fezâre, 248
Fırat, 93, 94, 98, 151, 234, 374, 501
Filistin, 102, 213, 329
Fustat, 238

G

Garama, 351
Gazneliler, 425
Girit, 250, 291
Göksu, 251
Göktürk devleti, 54
Gulâmu Zerrâfe, 364
Gurât, 268
Gurek, 54
Güney İtalya, 275
Gürcistan, 487, 489

H

Haccâc b. Ertât, 97
Haccâc b. Matar, 193
Haccâc b. Yûsuf, 219
Hades, 124, 364
Hades Kalesi, 124
Hâdî, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 130, 134, 135, 140, 142, 146, 162, 225, 271
Haffâf el-Mervezî, 64
Hakem b. Hişam, 191
Halef el-Ferganî, 338
Halep, 187, 360, 364
Hâlid b. Bermek, 146
Hâlid b. İbrahim, 78
Hâlid b. Yezîd, 141
Halîl b. Ahmed, 130
Hallâc-ı Mansûr, 368
Hama, 359, 360
Hamdân b. Hamdûn, 345
Hamdân b. Karmat, 347
Hamdânîler, 345, 346, 383, 409, 411, 504
Hamdânoğulları, 382, 408, 409, 434
Hamdaveyh b. Ali b. Fazl, 266
Hâmid b. Abbâs, 368

Hammâd b. Cerîr, 247
Hamza b. Etrak es-Sicistânî, 137
Hamza b. Habîb ez-Zeyyât, 130
Hamza b. Mâlik el-Huzâî, 124
Hanbelîler, 369, 385
Hanikin, 328
Harb b. Kays, 74
Hâricîler, 53, 87, 88, 137, 178, 212, 328
Hâris b. Sîmâ, 330
Hârizm, 96, 454, 480, 482, 484, 491
Hârizmşah Tekiş, 477, 506
Hârizmşahlar, 474, 478, 479, 481, 482, 483, 507
Hârizmşahlar İmparatorluğu, 483
Harran, 21, 35, 36, 43, 52, 63
Hârûn, 58, 99, 118, 120, 121, 122, 128, 130, 131, 132, 134, 136, 137, 138, 139, 142, 143, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 161, 163, 164, 165, 166, 169, 176, 183, 195, 204, 208, 211, 244, 245, 363, 392, 418, 443
Hârun b. Gârîb, 382
Hârûn b. Humâreveyh, 363
Harun b. Suvartekin, 281
Hârûn el-Vâsık, 148
Hârûn Reşîd, 58, 99, 120, 121, 128, 130, 131, 132, 134, 136, 137, 138, 139, 142, 143, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 161, 163, 164, 165, 166, 169, 176, 183, 195, 204, 208, 211, 244, 392, 418, 443
Hârûn Vâsık, 245
Hasan b. Abdullah b. Hamdân, 414
Hasan b. Ali el-Utruş, 419
Hasan b. Büveyh, 414
Hasan b. Eyyûb el-Adevî, 316
Hasan b. İbrahim b. Abdullah, 115
Hasan b. Kahtabe, 51, 62, 91, 118
Hasan b. Mahlad, 312
Hasan b. Sehl, 177, 184, 187, 205
Hasan b. Zeyd, 302, 303, 316, 419
Hasan el-Utrûş, 368
Hasan Gazili köyü, 213
Hasan Sabbâh, 461
Hasen b. Abdullah, 408
Hasen b. Ahmed el-Kevkebî, 301
Hâşimîler, 46, 73
Hâşimiyye, 36, 60, 93, 502
Hâşimoğulları, 25, 143, 282
Haşin, 195
Hatice Sultan, 448
Hâtim b. Herseme, 184
Hatim el-Esâm, 283
Hatun Sultan, 455
Haydar b. Kavuş, 192
Hayyân el-Attâr, 26
Hayzürân, 120, 124, 125, 126, 128, 130
Hazar Denizi, 479
Hazar Hakanı, 158
Hazarlar, 61, 92, 157
Hâzim b. Huzeyme, 79, 108
Hebîr, 372
Hecer, 353, 372, 374
Hemedân, 34, 78, 172, 221, 301, 465, 471, 479, 480, 486, 487, 488, 490, 492
Hemedânî, 357, 423
Heraklea, 155, 156, 195
Herat, 33, 79, 137, 331
Herseme b. A'yen, 139, 177, 184
Hıms, 102, 213, 270, 295, 299, 359
Hicaz, 52, 63, 70, 113, 115, 134, 140, 174, 209, 247, 248, 395, 456
Hidâş, 28
Hind Okyanusu, 479
Hindistan, 58, 94, 218, 479
Hişam b. Abdülmelik, 46, 48
Holy Sepulchre, 160

Horasan, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 44, 58, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 76, 77, 78, 79, 82, 94, 96, 98, 107, 110, 115, 133, 137, 138, 143, 147, 151, 157, 164, 166, 169, 171, 172, 177, 180, 187, 207, 217, 221, 226, 228, 257, 272, 291, 303, 309, 331, 344, 405, 414, 423, 425, 460, 478, 486, 488, 490, 491, 501, 503
Horasan kapısı, 96, 98
Hotarmış et-Türkî, 328
Huld, 98
Hulvan, 173
Humeyd b. Mayûf, 157
Humeyme, 24, 25, 26, 31, 43, 62, 67
Huneyn b. İshâk, 208, 283
Hunlar, 54
Huzeyme b. Hâzim, 174
Hûzistan, 174, 405, 421, 433
Hülâgu, 489, 490, 491, 493, 494, 495, 507
Hürremîler, 77, 181, 182, 183, 184, 185
Hüseyin b. Ali, 47, 122, 173
Hüseyin b. Dahhâk, 209, 210, 284
Hüseyin b. Hamdân b. Hamdûn, 361, 367
Hüseyin b. Kâsım, 380
Hüseyin b. Muhammed, 300
Hüsrev Anuşirvan, 225
Hüsrev Fîrûz, 442, 443
Hüşeym b. Beşîr, 176
Hz. Ali, 18, 19, 24, 35, 44, 51, 53, 80, 81, 82, 83, 93, 97, 114, 122, 134, 177, 184, 190, 217, 252, 271, 273, 289, 299, 300, 301, 302, 316, 332, 365, 368, 416, 418, 422, 428, 463, 480, 505, 506
Hz. Ali evlâdı, 35, 44, 51, 53, 83, 93, 114, 122, 177, 184, 190, 252, 272, 273, 289, 299, 316, 368, 416, 423, 480, 505
Hz. Ebû Bekir, 18, 428
Hz. Hasan, 82, 300, 428
Hz. Hüseyin, 18, 80, 217, 271, 273, 301, 416
Hz. Osman, 18, 257, 428
Hz. Ömer, 18, 391, 392
Hz. Peygamber, 17, 24, 35, 45, 197, 274, 428, 488

I

Irak, 19, 21, 22, 26, 31, 34, 35, 39, 50, 51, 62, 65, 67, 69, 108, 113, 166, 170, 184, 205, 219, 263, 291, 333, 358, 362, 372, 373, 391, 395, 419, 421, 425, 426, 431, 433, 434, 435, 437, 438, 439, 441, 443, 449, 452, 463, 465, 467, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 476, 477, 478, 479, 486, 488, 501, 505, 506
Irak Selçukluları, 465, 467, 470, 471, 473, 474, 476, 477, 478, 506
Isfâhan, 94, 221, 249, 280, 357, 405, 420, 455, 457, 458

İ

İbn Bıtrîk, 193
İbn Büveyh, 399, 420, 430
İbn Ebu'd-Dünya, 356
İbn Ebü'ş-Şevârib Hasan b. Muhammed, 297
İbn Fazlân, 384
İbn Hamdân, 410
İbn Hubeyre, 34, 51, 62, 67
İbn İshâk, 105
İbn Kayıglıg, 364
İbn Kuteybe, 284, 356
İbn Lüey, 272
İbn Meymun, 407

İbn Mukle, 395, 397, 398, 504
İbn Müflih, 330
İbn Râik, 399, 400, 401, 404, 405, 504
İbn Sa'd, 209
İbn Sevbân, 112
İbn Tayfur, 55, 288
İbn Vâsıl, 330
İbn Vâzıh el-Ya'kûbî, 357
İbrahim b. Abbâs es-Sûlî, 284
İbrahim b. Ağleb, 136, 140
İbrahim b. Mehdî, 178, 179, 187, 209, 212
İbrahim b. Muhammed, 30, 46
İbrahim b. Mûsâ b. Cafer, 190
İbrahim b. Simâ, 334
İbrahim Yınal, 449, 450
İdil - Bulgar Hanlığı, 384
İdrîs b. Abdullah, 123, 135
İdrîsîler, 123, 136
İhşit Ebû Bekir Muhammed b. Tuğc, 414
İhvân-ı Safâ, 351
İldeniz, 474
İmâdüddevle, 405, 421, 433
İmâm İbrahim, 30, 31, 33, 43, 62, 67, 81, 91
İmâm Mâlik, 130, 202
İmâmüddevle, 439
İmparator I. Basilaios, 339
İmparator Theophilos, 194, 195, 196, 234, 236
İmparator V. Konstantinos, 61
İmparatoriçe Theodora, 251
İnâk, 215, 223, 229, 252, 260, 263, 309
İran, 62, 76, 77, 93, 116, 130, 147, 170, 180, 218, 230, 317, 345, 391, 418, 419, 420, 421, 460, 474, 489, 490, 498, 502, 507
İrene, 154
İsâ b. Muhammed, 185
İsâ b. Mûsâ, 63, 66, 84, 102, 103, 107, 108, 109, 110, 120, 142
İsâ b. Yezîd, 192
İshâk b. İbrahim, 167, 196, 198, 221, 230, 263
İshâk b. İbrahim b. Mus'ab, 221
İshâk b. Kundacık, 334, 361
İshâk b. Müslim, 52, 63
İshâk b. Süleyman, 154
İshâk b. Yahyâ, 273
İshâk el-Mevsılî, 284
İskandinav Yarımadası, 40
İskandinavya, 164
İskenderiye, 191, 369, 370
İsmail b. Ahmed, 344, 358
İsmail b. Ali, 102
İsmail b. İshâk, 331
İsmail b. Numân, 361
İsmail b. Subeyh, 165
İsmailîler, 353, 490
İsmailiyye, 417
İspanya, 58, 159, 191
İsrailoğulları, 496
İstanbul Boğazı, 118
İtâh, 243, 246, 263
İtalya, 365
İzec, 62

K

Kâbe, 79, 123, 144, 167, 176, 190, 285, 353, 374
Kabîha, 305, 313
Kâbil, 331
Kâdı Ebû Amr, 368
Kadı Ebû Bekr Muhammed, 436
Kadıköy, 118
Kâdir-Billâh, 438, 439
Kâdisiye Savaşı, 392
Kâhir, 351, 375, 386, 387, 388, 396, 397, 413, 430, 445

Kâhir-Billâh, 375, 386, 387, 388
Kahtabe, 31, 33, 34, 36, 65, 146
Kâim-Biemrillâh, 439, 440, 442, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 453, 454, 506
Kalâmiyya, 339
Kao Sien-tche, 54, 56
Kapadokya, 194
Kapagan Kağan, 54
Karahıtaylar, 469, 474
Karâmita, 355
Karâtis, 245
Kârinîler, 225, 227
Karluk, 56
Karmatîler, 10, 347, 351, 352, 353, 354, 355, 358, 360, 361, 362, 371, 372, 373, 374, 378, 394, 395, 406, 417
Karmatîyyûn, 351
Kâsım b. Abdullah b. Hüseyin, 273
Kâsım b. Sîmâ, 361
Kâsım b. Ubeydullah, 356, 358, 365
Katîf, 360
Katûl, 240
Kavurd, 442
Kayravan, 86, 88, 291
Kays kabilesi, 20, 246, 247
Kaysîler, 132
Kayslılar, 246
Kazova, 236
Kazvin, 301, 487
Kefertûsa, 299, 374
Kelb kabilesi, 20, 359
Kerbelâ, 19, 80, 123, 416, 428
Kerec, 420
Kerh, 96, 443
Kevkebî, 301
Keysûm, 188
Khalkedon, 118
Kıbrıs, 154, 157
Kınnesrin, 102, 117, 188
Kıptîce, 105
Kıptîler, 192
Kırlangıç burnu, 250
Kızıl Arslan, 475, 477
Kızılırmak, 236
Kilise-Hisar, 195
Kirman, 137, 405, 421, 433, 439, 440, 441
Kirmânî, 32
Konya, 237, 339
Kostantinapolis, 193
Kraliçe İrene, 119, 154
Kubilay Han, 489
Kuça, 54
Kudüs, 160, 496
Kûfe, 19, 25, 26, 27, 29, 34, 35, 36, 44, 45, 46, 50, 60, 62, 70, 81, 84, 85, 93, 96, 102, 121, 146, 174, 177, 238, 299, 300, 347, 354, 372, 373
Kûfe kapısı, 96
Kûfeliler, 18, 45
Kuhyâr, 226
Kurb, 314
Kureyş, 90, 102
Kurra, 194
Kûrtekin, 407
Kurtuba, 89, 191
Kûrûs, 364
Kusem b. Abbâs, 98
Kuteybe b. Müslim, 54, 146, 257
Kuzey Afrika, 53, 86, 89, 94, 135, 139, 164, 298, 308, 369, 384, 395, 405, 505
Küçük Düveydâr, 492
Küncûr el-Buharî, 336
Küre, 194

L

Lamis, 251
Lazkiye, 376

Leys, 138, 330, 331, 344, 364, 368
Libya, 351

M

Mâcide, 194
Mağrib, 123, 140, 291, 370, 405, 417, 450
Malatya, 61, 91, 195, 234, 235, 337, 346, 376, 377, 378, 380
Mâlik b. Enes, 84
Mani, 180
Mansûr, 52, 53, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 82, 83, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 114, 120, 121, 125, 139, 142, 146, 157, 161, 162, 166, 180, 207, 243, 271, 298, 386, 497, 502
Mansûr b. Cumhûr, 53
Maraş, 157, 364
Mardin, 345, 346
Mârida, 211
Masîsa, 156, 195, 364
Maskanîn, 339
Matâmir, 195
Matmura, 154, 195, 213
Mâverâünnehr, 344, 405, 478, 485, 486, 488, 490
Mavropotamos, 251
Mazdek, 180, 181, 353
Mâzenderân, 486
Mâzyâr b. Kârin, 225, 228, 230, 231, 238
Mecûsî, 230, 233, 418
Medâin, 93, 209, 502
Medîneliler,, 81
Meğâribe, 298, 308, 314, 318
Mehdî, 66, 78, 79, 98, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 125, 130, 132, 142, 146, 162, 168, 178, 208, 212, 218, 225, 353, 359
Mehdî b. Ulvân el-Harûrî, 178, 212
Mehdî Billâh, 120
Mehmelek Hatun, 457, 463
Mekke, 27, 49, 63, 69, 70, 78, 82, 84, 102, 122, 190, 211, 247, 259, 285, 297, 353, 362, 372, 373, 374, 435, 455
Melendiz, 154, 195
Melik Arslan, 473
Melik Dâvûd, 467
Melik Eşref b. Melik Âdil, 487
Melikşah, 454, 455, 456, 457, 458, 461, 470
Memlüklüler, 499
Mengüçur, 229
Menvân b. Ebü'l-Cenûb, 284
Merâcil, 142, 176
Merâğa, 185
Mercirâhit, 20
Merdâvîc, 420
Merend, 266
Mersin, 339
Merv, 28, 33, 76, 96, 115, 139, 172, 177, 179, 209, 211, 217, 503
Mervân b. Ebû Hafsa, 161
Mervân b. Hakem, 20, 141
Mervân b. Muhammed, 47, 64
Mervânoğulları, 438
Mervürrûz, 33
Mescid-i Aksâ, 113
Mescid-i Harâm, 113
Mescid-i Nebî, 113
Mesrûr el-Belhî, 336
Metâmir, 213
Mevâlî, 22, 39
Meysere, 26, 27

Meyyâfârikîn, 378
Mısır, 37, 47, 58, 72, 94, 135, 147, 154, 191, 192, 196, 212, 222, 273, 277, 291, 294, 308, 329, 338, 359, 361, 362, 369, 370, 384, 394, 405, 411, 414, 449, 455, 456, 499
Mihne dönemi, 261
Mihne Dönemi, 10
Misver b. Mesâvir, 112
Moğol istilâsı, 14, 489, 496, 498
Moğollar, 478, 481, 482, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 492, 493, 494, 496, 497, 498, 507
Muaviye, 18, 141, 428
Muâz b. Müslim, 79
Mûbez, 230
Mudar, 22, 30, 32, 191, 192
Mudarî, 21
Mudarîler, 133
Mudarlılar, 191
Mufaddal ed-Dabbî, 107, 130
Muhammed b. Abdullah, 82, 84, 102, 103, 291, 294, 296, 300, 306, 309
Muhammed b. Abdullah b. Tâhir, 291, 294, 300
Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât, 230, 252, 260, 261
Muhammed b. Ali, 17, 24, 25, 26, 28, 29, 43, 62, 63, 174, 363
Muhammed b. Ali b. Îsâ b. Mâhân, 174
Muhammed b. Boğa, 313, 319
Muhammed b. Buays, 266
Muhammed b. Cafer, 209, 286, 300, 305
Muhammed b. Dâvûd b. Cerrah, 367
Muhammed b. Ebü's-Sâc, 345
Muhammed b. el-Hanefiyye, 19
Muhammed b. Eş'as el-Huzaî, 87
Muhammed b. Fazl el-Cercerâî', 262
Muhammed b. Hamdaveyh, 270
Muhammed b. Hâtim b. Herseme, 266
Muhammed b. Humayd et-Tûsî, 185
Muhammed b. Huneys, 26, 27
Muhammed b. İbrahim, 102, 105, 177, 190
Muhammed b. İbrahim el-Fezârî, 105
Muhammed b. İshâk b. Kundacık, 361
Muhammed b. Kâsım, 217
Muhammed b. Mansûr, 133
Muhammed b. Mu'tazıd, 375, 386
Muhammed b. Mu'tazıd-Billâh, 375
Muhammed b. Mu'temid, 366
Muhammed b. Muhammed, 177, 272
Muhammed b. Muhammed b. Zeyd, 177
Muhammed b. Mukâtil, 140
Muhammed b. Mûsâ el-Harizmî, 208
Muhammed b. Müvellid et-Türkî, 335
Muhammed b. Râik, 399, 407, 504
Muhammed b. Râşid, 308
Muhammed b. Sâlih, 247, 273
Muhammed b. Süleyman, 122, 360, 363
Muhammed b. Süleyman el-Kâtib, 360
Muhammed b. Tâhir, 291, 331
Muhammed b. Tuğc, 405, 411
Muhammed b. Ümran el-Merzübânî, 76
Muhammed b. Vâsıl, 330
Muhammed b. Yahyâ ez-Zeydî, 423
Muhammed b. Yakût, 380
Muhammed b. Yezîd, 157
Muhammed b. Züeyb el-Umânî, 145
Muhammed Emîn, 142, 144, 166, 209
Muhammed Mehdî, 107
Muhammed Tapar, 459, 460, 461, 462
Muhârik, 289
Muhâsibi, 283

Muhtar es-Sekafî, 19
Muhtara, 334, 337
Muizzüddevle, 421, 422, 428, 432, 433
Mukannâ, 115, 116
Muktedî, 454, 455, 457, 458
Muktedî-Billâh, 454, 455
Muktedir, 13, 365, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 375, 376, 377, 378, 380, 383, 384, 385, 386, 388, 394, 395, 396, 397, 402, 406, 423
Muktedir-Billâh, 366, 367, 375, 376, 382, 383, 406
Muktefi, 10, 413, 468, 469, 470, 472
Muktefi-Billâh, 413
Mûnis, 367, 368, 369, 370, 373, 374, 376, 377, 380, 385, 386, 387, 395, 396, 397, 402
Mûnis el-Hâdim, 368, 369, 370, 376, 402
Mûnis el-Muzaffer, 373, 374, 377, 380, 387, 395, 396
Muntasır, 280, 281, 287, 289, 298, 303
Muntasır- Billâh, 282
Murtazî-Billâh, 367
Mûsâ b. Boğa, 281, 295, 299, 301, 302, 303, 316, 317, 320, 325, 327, 328, 330, 333, 334, 335
Mûsâ b. Zurâre, 269
Mûsâ el-Hâdî, 120, 122
Mustansır el-Alevî, 449, 455
Mustazhir, 459
Mustazhir-Billâh, 459
Musul, 94, 102, 124, 146, 194, 316, 318, 328, 338, 360, 379, 382, 384, 396, 405, 407, 408, 410, 411, 414, 438, 445, 467, 468, 471
Mutezile, 197, 198, 203, 245, 261, 262, 283
Mutî, 422, 423, 430, 431, 433
Mutî-Lillâh, 422, 423, 433
Muvaffak, 332, 335, 336, 341, 342, 393
Muzâhim b. Hakan, 300
Müberred, 284
Mücâhiddüddin Aybek, 492
Müeyyed, 273, 280, 287, 307
Müflih, 302, 330, 379
Mühtedî, 258, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 325, 332
Mühtedî-Billâh, 315, 332
Müktefî, 346, 356, 358, 360, 362, 364, 365, 366, 369, 394
Müktefi-Billâh, 357
Müsâvir, 316, 328
Müseyyeboğulları, 438
Müslim b. Akîl, 47
Müslim b. Ukbe, 392
Müstaîn, 290, 291, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 308, 309, 315, 418
Müstaîn-Billâh, 291, 294, 297
Müstansır-Billâh, 489
Müstazhir, 460, 461, 462
Müstedî-Biemrillâh, 473
Müstekfî, 413, 414, 415, 421, 430, 432, 505
Müstekfî-Billâh, 413, 415, 421
Müstencid, 472, 473
Müsterşid, 462, 464, 465, 466, 467
Müsterşid-Billâh, 462
Müşerrifüddevle, 438, 439
Mütevekkil, 11, 203, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 289, 290, 293, 298, 303, 305, 306, 308, 315, 325, 326, 327, 392, 402, 503
Mütevekkil-Alellâh, 259, 298, 325
Müttakî, 406, 409, 411, 413, 414, 416
Müttakî-Lillâh, 406

N

Nabatice, 351
Nâsır, 10, 405, 475, 476, 479, 480, 481, 489, 506, 507
Nâsır-Lidînillâh, 475, 489, 506
Nâsıruddevle, 408, 409, 411, 412
Nasr b. Sa'd, 308
Nasr b. Seyyâr, 32, 33, 34
Nasr b. Şebes, 187, 189
Nâzûk, 395
Necm b. Hâşim, 158
Nehrevân, 174
Nehru Îsâ, 493
Nehru Melîk, 493
Nesâ, 33, 217
Niğde, 154, 195, 213, 304
Nihâvend, 34
Nikeforos, 154, 155, 156
Nil, 285
Nîsâbur, 33, 76, 77, 78, 331, 445, 454, 481, 486
Nizamülmülk, 454, 455, 457, 458
Nubyalılar, 351
Nûh b. Nasr b. Ahmed, 414
Nuhayla, 248
Nureddin Zengi, 467, 468
Nusaybin, 65, 137, 338, 410, 411
Nusayr el-Vasîf', 122

O

Orta Anadolu, 154, 156, 234, 251, 278
Orta Asya, 242
Ortadoğu, 99, 218, 482
Osman b. Nehik, 74
Osman b. Sumâme, 188
Osmanlı Devleti, 498
Otamış, 280, 290, 291, 293
Otrar, 483

Ö

Ömer b. Abdülaziz, 22, 122, 321
Ömer b. Alâ, 108
Ömer b. Ferec, 260
Ömer b. Hafs el-Mühellebî, 88
Ömer b. Sa'd, 47
Ömer b. Ubeydullah el-Akta, 304
Ömer el-Eşref b. Zeynelâbidîn, 44
Özbekistan, 76

P

Patrik Sergios, 105
Pozantı, 197, 213
Ptolemaios, 208

R

Radgan, 454
Râdî-Billâh, 388, 398, 399
Râfi b. Leys, 164, 166
Râfizîler, 353
Râfizîlik, 354, 369
Rahbâ, 374
Rahbe, 121, 361, 365, 448
Rakka, 94, 132, 187, 198, 346, 358, 360, 411, 412
Râmehürmüz, 330, 331
Râşid, 308, 464, 467, 468
Râşid-Billâh, 467
Râvendîler, 80
Rayta, 108
Rebîa, 22, 30, 32
Recâ b. Eyyûb el-Hadarî, 246
Remle, 238, 271
Rey, 34, 78, 79, 120, 130, 138, 171, 172, 272, 301, 303, 316, 357, 358, 405, 420, 451, 460, 477, 479, 486, 487, 488
Romanos Diogenes, 453
Rukneddin Hûrşah, 490

Rumlar, 61, 91, 155, 276, 364, 377, 378, 379
Rusâfe, 98, 110, 113
Rükneddin, 447
Rüknüddevle, 405, 421, 433, 435
Rüstem, 87, 376
Rüstemîler, 87

S

Sâbit b. Kurre el-Harrânî, 357
Sâcoğulları, 345, 395
Sâdüddevle Güherâyin, 454
Saffârîler, 303, 327, 334, 344, 358
Safsaf kalesi, 154
Sâhibüşşâme, 360
Saîd b. Hamdân, 379
Saîd b. Sâlih, 297
Saîd b. Selm, 157, 158
Salandu, 340
Sâlih b. Abbâs et-Türkî, 270
Sâlih b. Ahmed, 361
Sâlih b. Ali, 90, 102
Sâlih b. Vasîf, 311, 317, 318
Samalû, 278
Sâmânîler, 419, 425
Sâmânoğulları, 425
Sâmerrâ, 13, 224, 227, 228, 229, 235, 237, 238, 241, 242, 243, 245, 249, 251, 252, 259, 263, 264, 265, 267, 269, 270, 272, 273, 278, 285, 286, 290, 291, 292, 294, 299, 300, 302, 303, 307, 310, 311, 312, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 325, 326, 327, 328, 331, 335, 393, 402, 503, 504
Sâmerrâ Ulu Camii, 285
Samsamüddevle, 436
Samsat, 52, 234, 278, 279, 337, 346, 377, 379
Sanskritçe, 105
Sarat, 96
Sarî b. Hakem, 191
Sâsânî, 57, 93, 225, 391, 392, 418, 502
Sâsânî İmparatorluğu, 93, 391, 392, 502
Seferî Hatun, 454
Seffâh, 45, 47, 48, 59, 63, 64, 67, 69, 70, 71, 107, 108, 110, 298, 356, 501, 502
Sehl b. Sunbat, 224
Selahaddin Eyyûbî, 475
Selçuklular, 425, 441, 445, 446, 449, 452, 453, 462, 466, 467, 469, 470, 472, 475, 476, 477, 478, 479, 481, 506
Selemiye, 359
Selidon, 250
Selidonia, 250
Selindi, 340
Sellâme, 62
Semerkant, 54, 58, 76, 96, 485, 486
Sencer, 460, 462, 464, 466, 467, 468, 469, 474
Serahs, 217
Serî b. Abdullah, 102
Sevâd, 354, 383
Sevrân b. Seyf, 138
Seyfüddevle, 410, 411
Seyhun Nehri, 484
Seyyid Alâ Tirmizî, 480
Seyyide, 366, 386, 451, 452
Seyyide Hatun, 451, 452
Sicilya, 58, 275
Sicistan, 368
Silifke, 251
Sind, 53, 83, 119, 331
Sistan, 79, 137
Soğd, 211, 230
Sudanlılar, 342
Suğûr, 153, 235, 238, 275, 278, 279, 303, 304, 338, 340, 346, 376

Suğûr el-Cezîre, 153
Suğûr eş-Şâmiye, 153
Sûlî, 400, 401, 415
Sultan Arslanşah, 474
Sultan Mahmûd, 463, 464, 466
Sultan Mes'ûd, 465, 466, 467, 468, 469, 470
Sultan Muhammed, 462, 471, 472, 483
Sultan Tuğrul, 446, 450, 451, 475, 477
Sultânüddevle, 438
Su-lu Kağan, 54
Sunbad, 77
Sundus, 194
Suriye, 21, 22, 24, 36, 39, 45, 52, 94, 133, 213, 248, 277, 358, 362, 369, 448, 455, 467, 489, 502
Sübük el-Müflihî, 371
Süleyman b. Abdullah, 310
Süleyman b. Ali, 49, 102
Süleyman b. Cerîr, 136
Süleyman b. el-Hasan, 399
Süleyman b. Hasan, 380, 406
Süleyman b. Kesîr, 30, 31, 36, 51
Süleymanşah, 470, 472
Sümâme b. Velîd el-Absî, 118
Sümel, 377, 379
Sümeysat, 52, 234
Sünbâz, 77
Sünnî, 261, 271, 417, 422, 425, 426, 444, 445, 505
Sünnîler, 424, 426, 445
Süryânîce, 105
Süveyka, 273
Synkellos Ionnes Grammetikos, 193

Ş

Şâfiîler, 446
Şağab Hatun, 366
Şahdiz, 457
Şâkiriyye, 292, 294, 298, 308
Şam, 27, 46, 49, 50, 52, 64, 67, 71, 72, 96, 117, 132, 136, 196, 208, 246, 270, 278, 359, 360, 381, 391, 405, 407, 414
Şam kapısı, 96
Şâmî, 272
Şarlman, 159
Şâş, 55
Şebîb b. Ravah, 74
Şehâbeddin es-Sühreverdî, 480
Şekend, 364
Şemmâsiye, 240, 382
Şerefüddevle, 436
Şerefüddin b. Cevzî, 491, 494
Şibl b. Abdullah, 49
Şiî, 80, 134, 135, 140, 170, 190, 271, 273, 302, 346, 417, 419, 420, 422, 424, 425, 426, 444, 445, 505, 506
Şiîler, 24, 28, 44, 123, 178, 211, 271, 299, 350, 429, 450
Şiraz, 387, 420
Şucâ, 259
Şureyk b. Şeyh, 53

T

Taberistan, 78, 90, 107, 125, 134, 146, 147, 225, 226, 302, 303, 316, 368, 406, 419, 420, 460
Taberiye, 361
Tâc sarayı, 494
Tâhert, 87
Tâhir b. Hüseyin, 171, 174, 187
Tâhir b. Muhammed, 310
Tâhirîler, 302, 309, 310, 331
Tâî, 430, 433, 436, 438
Tâî-Billâh, 438
Taif, 373
Tâî-Lillâh, 433
Talas nehri, 55
Talas savaşı, 55, 56, 57, 58

Tâlimiyye, 354
Talkan, 217
Tardüş et-Türkî, 247
Tarîf es-Sübkerî, 387
Tarîkihiffân, 362
Tarsus, 155, 157, 194, 195, 235, 237, 251, 338, 339, 340, 364, 370, 376, 378, 379
Taşkent, 55, 56
Taştemir, 330, 334
Tavk b. Mâlik, 138
Tebriz, 182
Tedmür, 52
Tekin el-Buhârî, 335
Tel Yesrâ, 338
Terken Hatun, 458
Tevvabûn hareketi, 19
Theoktistos, 250
Theophanes, 61
Theophilos, 193, 223, 235, 236, 237
Tiflis, 269, 270, 487
Tikrit, 328, 410, 411, 470
Toharistan, 54, 331
Tolunoğulları, 297, 362, 369, 394
Toroslar, 195
Toscana, 365
Tuğc b. Cuf, 359
Tuğrul Bey, 443, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 481, 506
Tuğşa, 54
Tunus, 136, 139
Tûs, 33, 139, 165, 166, 169
Tutuş, 459
Tuvana, 156, 195, 196, 213
Türkeş devleti, 54
Türkistan, 53, 57, 146, 484, 489, 490
Türkiye, 11, 453
Türkler, 54, 57, 205, 206, 213, 215, 227, 233, 238, 240, 241, 247, 252, 257, 260, 262, 264, 265, 266, 278, 283, 287, 290, 291, 292, 294, 295, 296, 298, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 318, 319, 320, 321, 325, 326, 327, 406, 407, 424, 426, 437, 438, 439, 443, 503, 504
Türkmenistan, 76
Tüster, 336
Tüzün, 407, 409, 410, 411, 412, 414, 415, 505

U

Ubeydullah b. Abdullah b. Tâhir, 309
Ubeydullah b. Sarî, 192
Ubeydullah b. Süleyman, 343
Ubeydullah b. Yahyâ, 262, 264, 272, 280, 325
Ubeydullah b. Ziyâd, 47
Ubeydullah el-Mehdi, 369
Uceyf b. Anbase, 186, 194, 220, 235
Ukaylî, 52, 63, 445
Ulukışla, 213
Umân, 94, 174
Umâre b. Hamza, 92
Umeyr b. Velid, 192
Urfa, 187, 194
Ustazsis, 79
Uşrusana, 228, 229, 310
Utayf b. Nime el-Kelbî, 299
Uzeyze b. Kattâb es-Sülemî, 247

Ü

Übülle, 94, 333
Ürdün, 37, 102, 213

V

Vâkıdî, 209
Vâkısa, 361
Vâsıf b. Humar Tegin, 362

Vâsık, 11, 13, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 258, 259, 260, 271, 314
Vâsıt, 34, 50, 62, 94, 101, 174, 219, 238, 297, 332, 335, 336, 399, 406, 407, 410, 412, 470
Vasîf, 249, 260, 263, 280, 281, 287, 292, 293, 296, 298, 303, 306, 310, 311, 312, 313, 315, 317, 346, 367
Vasîf b. Süvâr Tekin, 367
Velid b. Abdülmelik, 54
Velîd b. Tarîf eş-Şârî, 137
Velid b. Yezîd, 47
Veşmgîr, 405
Vindad Hürmüz, 225

Y

Yâcûr, 318
Yahûdîler, 497
Yahyâ b. Abdullah, 134, 418
Yahyâ b. Eksem, 195, 261
Yahyâ b. Hâlid, 99, 130, 146, 152
Yahyâ b. Muâz, 185, 187
Yahyâ b. Muhammed, 102
Yahyâ b. Ömer, 299
Yahyâ b. Yezîd, 47
Yahyâ b. Zikreveyh, 359
Yarcûh et-Türkî, 328
Yâzmân, 338, 339, 340
Yemâme, 94, 247, 248, 406
Yemen, 30, 38, 39, 80, 83, 126, 190, 191, 192, 212, 303, 456
Yemenî, 21
Yemenîler, 32, 132
Yemenliler, 20, 191
Yezdân (Yaktîn) b. Bâzân, 123
Yezîd b. Hâtim, 88, 139
Yezîd b. Mezyed, 137, 158
Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî, 137
Yezîd b. Muâviye, 47
Yezîd b. Muhalled el-Hübeyrî, 157
Yezîd b. Ömer b. Hubeyre, 34, 101
Yezîd b. Useyd es-Sülemî, 92
Yuhannâ b. Bıtrîk, 105
Yuhannâ b. Mâseveyh, 193, 283
Yunanca, 105, 207
Yunanlılar, 242
Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihrî, 89
Yûsuf b. Ali, 47
Yûsuf b. Atiyye, 176
Yûsuf b. Ebu's-Sâc, 373
Zâhir-Biemrillâh, 489

Z

Zenâdıka, 116
Zenc isyanı, 317, 334, 335, 351
Zencân, 301, 487
Zengi, 468
Zerdüşt, 353
Zeyd b. Ali, 47, 50, 81
Zeydîler, 303, 368
Zeydiyye, 426
Zibatra, 234, 235
Zikreveyh, 361
Zirâr, 342
Zîrek et-Türkî, 267, 269
Ziyâd b. Sâlih, 53, 55, 56
Ziyâdetullah, 365
Ziyârîler, 420
Zozopetra, 234
Zurayk b. Ali, 185
Zutlar, 216, 218, 219
Zübeyde, 142, 151, 166, 443
Zünnûn el-Mısrî, 283

Beş asır boyunca Müslümanlar'ın önderliğini temsil eden Abbasî halîfeliği, İslâm tarihinde Osmanlılar'dan sonra en uzun ömürlü devlettir.

Abbasîler, uzun süre Müslümanlar'ın siyasî hayatına hâkim olmuş son anına kadar da İslâm dünyasının manevî liderliğini sürdürmüştür. Bu tarihî süreçte dinî, sosyal ve kültürel alanda çok büyük değişimlere şahit olunmuştur. Değişimlerin yaşanılan sürecin siyasî hayatıyla doğrudan irtibatı bulunmaktadır.

Binâenaleyh, asırlar boyunca o dönemin bilinen dünyasında meydana gelen gelişmelerin ortaya konulabilmesi, Abbasî siyasî tarihinin bilinmesiyle doğrudan alâkalıdır.

ISBN 978-605-5623-71-5
9 786055 623715
www.ensarnesriyat.com.tr
siparis@ensarnesriyat.com.tr